

A. Sajti Enikő

„Kis Bácskából süvít a szél...”

Összeomlás, hatalomátvétel,
kisebbségpolitika a Délvidéken

1918–1947

A. Sajti Enikő

„Kis Bácskából süvít a szél...”

A. SAJTI ENIKŐ

„Kis Bácskából süvít a szél...”

Összeomlás, hatalomátvétel,
kisebbségpolitika a Délvidéken
1918–1947

KRONOSZ KIADÓ
PÉCS, 2023

A kötet megjelenését támogatta:

Olvasószerkesztő

BELLUS IBOLYA

A névmutatót készítette

TÓTH ADRIENN

A borítón látható montázs Müller Péter munkája.

Előtérben:

Szarapka Tibor: *Megtépzott Krisztus* (a partizán megtorlás magyar áldozatainak emlékműve, Csúrog, felavatva 2013-ban)

Jovan Soldatović: *Család* (az újvidéki razzia áldozatainak emlékműve, Újvidék, felavatva 1971-ben)

Háttérben:

A 12. gyalogos dandár fogadtatása a Délvidéken, 1941. április (részlet)

Partizánok bevonulása Újvidékre, 1944. október (részlet)

ISBN 978 615 6339 90 4

© A. Sajti Enikő, 2023

© Kronosz Könyvkiadó Kft., 2023

Tartalom

Előszó	7
--------------	---

I. ÖSSZEOMLÁS, HATALOMÁTVÉTEL, KISEBBSÉGPOLITIKA

A remény napjai. A nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács, 1918. november	13
Összeomlás. Hatalomátvétel a Délvidéken, 1918–1920	47
Az „elcsatoltak nemzedéke”. A délvidéki magyar kisebbség önmegőrzésének lehetőségei és korlátai, 1918–1941	67

II. EGY BÁNÁTI MAGYAR KISEBBSÉGPOLITIKUS – DR. VÁRADY IMRE (1867–1959)

A Várady család irathagyatéka	79
Egy gazdag hagyaték életrajzi feldolgozásának módszertani kérdései. Várady Imre (1867–1959) bánati kisebbségpolitikus	92
„A mai napon megszűnt a szabadság szeplőtlen fogantatása.” Várady Imre hétköznapijai a Bánátban, 1941–1945	104
A nagybecskereki cukorgyár vezetői elleni bírósági per, 1946. július	118

III. MAGYAROK ÉS SZERBEK: A „HIDEG NAPOK” ÉS A „MÉG HIDEGEBB NAPOK”

Háború, kisebbségpolitika, megtorlás: magyarok és szerbek, 1941–1945	149
Hideg napok a Délvidéken	171
„A nemzeti lelkiismeret őrállója”. Cseres Tibor: Hideg napok és a „még hidegebb napok”	187

„Én ezeket magamtól meg sem írtam volna...” Katolikus egyházi források a magyarok elleni partizán- megtorlásokról a Bácskában	202
„Hideg emlékezet”, vagy befogadó emlékezetkultúra? A magyar történetírás a partizánmegtorlásokról	212
A magyarok elleni partizánmegtorlás a Délvidéken. A történetírás eredményei és kérdőjelei	222

IV. MAGYARORSZÁG ÉS JUGOSZLÁVIA

„Ahol egy szerb van, ott van Szerbia.” Nikola Pašić és Trianon	233
Magyarország és Jugoszlávia a területi visszacsatolások időszakában, 1938–1941	251
A déli szomszéd világa. Jugoszlávia magyar tükrében, 1945–1948	269
Egy jugoszláv kommunista karrierje a háború utáni Magyarországon. Rob Antal (1909–1965)	307
A magyar vagyonok kisajátítása, államosítása Jugoszláviában 1945 után	317
Bibliográfia	357
Személynevek mutatója	379
Településnevek mutatója	387
A tanulmányok eredeti megjelenési helye	391
Summary	395

Előszó

„A halott nemzedékek lidérces álmokként kísértik az élők emlékezetét. [...] a rossz álmokat többféleképpen is kezelhetjük. El lehet őket nyomni, be lehet szorítani az ébrenlét sötétebb zugaiba, de felszínre is lehet őket hozni, hogy jobban megértsük lényegüket.”

Geoff Eley

Az elmúlt bő évtized írásait tartja kezében az olvasó. A tanulmányok többsége legutóbbi könyvem, a *Kisebbségpolitika és társadalomszervezés. Várady Imre (1867–1959) bánáti kisebbségpolitikus iratai* című, az újvidéki Forum Könyvkiadónál 2016-ban megjelent munkám óta keletkezett és különféle hazai és határon túli folyóiratokban, gyűjteményes kötetekben jelent meg először. Az itt közölt írások többnyire egy-egy folyóirat felkérésére születtek, de vannak köztük olyanok is, amelyek szakmai konferenciákon elhangzott előadások tanulmánnyá bővített változatai. Egyesek a szűkebb szakmai közönség számára íródtak, mások tudományos népszerűsítő folyóiratokban láttak napvilágot. A különböző időpontokban és helyeken megjelenő írásokban előforduló esetleges ismétlődéseket elhagytam, ezek a változtatások azonban nem érintik a tanulmányok eredeti gondolatmenetét, a források és a szakirodalom pontos feltüntetését.

Az itt közölt tizennyolc írás több évtizedre visszanyúló kutatói érdeklődésemet tükrözi. Ennek középpontjában változatlanul a Délvidék 20. századi története áll. Ennek középpontjában változatlanul a Délvidék 20. századi története áll. Ennek középpontjában változatlanul a Délvidék 20. századi története áll. Ennek középpontjában változatlanul a Délvidék 20. századi története áll.

A tanulmányokat négy tematikus egység köré csoportosítottam, amelyek csak részben igazodnak az események kronológiai sorrendjéhez. Az *Összeomlás, hatalomátvétel, kisebbségpolitika* című fejezet egyik írása például Nagybecskerek 1918-as szerb katonai megszállásának első napjait mutatja be, amikor a város magyar politikai elitje még abban

reménykedett, hogy a megszállás ideiglenes lesz és nem omlik össze Nagy-Magyarország. A következő tanulmány már a szerb hatalomátvétel mikéntjéről szól, a harmadik pedig a kisebbségi magyarok, az „elcsatoltak nemzedékének” önmegőrzési lehetőségeit és korlátait állítja vizsgálódása középpontjába. A kisebbségi helyzetbe került magyarság kapcsán változatlanul arra kerestem a választ, hogy az erőszakos állami impulzusok hogyan hatottak kisebbségi stratégiájuk formálódására, hogyan befolyásolták érdekérvényesítő erejüket.

A második fejezet dr. Várady Imre bánati kisebbségpolitikus pályájának azokat a részleteit mutatja be, amelyekre a fent említett monográfiában nem volt módom kitérni. Itt két tanulmányra hívnám fel a figyelmet: az egyik azt mutatja be, hogyan élt Várady magyarként a második világháború idején a németek által megszállt, nem Magyarországhoz, hanem Szerbiához csatolt Bánátban. A másik tanulmány azt elemzi, milyen indokokok alapján ítélték el a háború után a becskerekai (ekkor Petrovgrád, ma Zrenjanin) cukorgyár vezetői és részvényesei ellen 1946-ban megrendezett perben. A háború után az új, Tito vezette hatalom által „az occupátorral való együttműködés” címén ezerszám indított perek közül ez az első, amely a magyar szakirodalomban teljes terjedelmében megjelent.

Évtizedek óta kutatom a „hideg napok” és a „még hidegebb napok”, azaz az 1941-es razzia, illetve a partizánok 1944/1945-ös magyarok elleni megtorló akcióinak történetét. Ezek a megtorlások, különösen a partizánok válogatás nélküli repressziója még ma is heves érzelmeket, vitákat vált ki itthon és a délszláv országokban. A mind teljesebb kép megrajzolásához ma már nemcsak a hazai források feltárása (lásd a katolikus egyházi források alapján írott tanulmányt), de a függetlenné váló délszláv államok történetírásának eredményei is jelentősen hozzájárulnak, szerb vonatkozásban pedig a kutatásokat korábban akadályozó politikai ellenállás megszűnését kell említsük. Ez nemcsak a magyar történészek számára tette lehetővé az addig elzárt, sőt eltitkolt források kutatását, de hosszú hallgatás után lendületet adott a szerbiai történészek feltáró munkájának is.

A kötet utolsó, negyedik fejezetének a *Magyarország és Jugoszlávia* címet adtam. A két ország viszonyát, amely jelentősen befolyásolta a délvidéki magyarok helyzetét, két írás is elemzi: az első az 1939 és 1941 közötti időszakot, azaz a területi visszacsatolások időszakát, a másik

az 1945 és 1948 közötti periódust. Ez utóbbinak nem véletlenül adtam azt a címet, hogy *A déli szomszéd világa. Jugoszlávia magyar szemmel*, mivel elsősorban a magyar források prizmáján keresztül vizsgálom a kérdést. E fejezeten belül még két tanulmányra hívnám fel az olvasó figyelmét. Az egyik Nikola Pašićnak, a 20. századi szerb történelem egyik meghatározó alakjának, a jugoszláv békedelegáció vezetőjének, a jugoszláv királyság későbbi miniszterelnökének a magyar határokra vonatkozó nézeteit mutatja be. A másik, a magyar és nemzetközi szakirodalomban először, az 1945 utáni jugoszláviai kisajátítások, államosítások bonyolult, szerteágazó történetéből a magyar állam, a magyarországi pénzintézetek, nagyvállalatok ipari és pénzügyi érdekeltségeinek, valamint a magyar állampolgárok ingó és ingatlan vagyonának sorsát, veszteségeik számszerűsítését, valamint az erre vonatkozó magyar–jugoszláv tárgyalásokat kísérli meg bemutatni eddig ismeretlen levéltári források, elsősorban a pénzügyminisztérium és a külügyminisztérium vonatkozó iratai alapján.

Mivel a kötet tanulmányainak jó része a mindenkori hódítók gőgjéről, a „másik” demonizálásáról, közösségi emlékezetének, etnikai tudatának, tárgyi, szellemi kultúrájának elpusztításáról, egymás megalázásáról, sőt legyilkolásáról szól, az általam képviselt nézőpont minden bizonnyal vitákat válthat ki. Én ugyanis úgy gondolom, hogy a történész nem tetszeleghet sem a történelem vádlójának, sem pedig védőjének szerepében. Tisztában vagyok azzal is, hogy a történelem mindig is „birtokper” volt, a vizsgálat szempontjai korszakonként változhatnak. Nem mindegy azonban, hogy az egymással rivalizáló, egymással „birtokperbe” bonyolódó történetírások milyen minőségű emlékkultúrát hoznak létre, a múltból milyen minőségű történelmet rekonstruálnak. Olyat, amely integráló szerepet tölt be, s befogadja a nemzet virtuális házába a nemzet minden csoportját, minden tagját, azaz befogadó és jövőorientált emlékkultúrát. Ez az emlékkultúra még a traumák parancsoló kibeszélése mellett is nyitva hagyja azt az ösvényt, amelyen keresztül egy-egy nép történelme nemcsak nemzeti látószögből tanulmányozható, hanem annak általános társadalmi és nemzetközi összefüggéseit is képes feltárni. Vagy olyan nemzeti emlékkultúrát teremtünk, amelyet Jan Assmann német történész klaszszikus munkájában (*A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*) „hideg emlékezetnek” nevezett.

A „hideg emlékezet” olyan emlékezet, amely kizárólag az áldozat és a tettes összebékíthetetlen nézőpontjából közelíti meg a múltat, így például az 1945 utáni partizán megtorlások történetét is. De hát mi a baj ezzel a történetiszemlélettel? Nem több, de nem is kevesebb, mint az, hogy a hideg emlékezet végletesen befagyasztja a történelmet, makacs ellenállást tanúsít a történelmi változások befogadásával, a múlt árnyalt megközelítésével, értelmezésével szemben, kizárja a tudományban nélkülözhetetlen kritikai szemléletet, nézőpontjának megfelelően válogat a források között, és bezárja az adott közösséget, a nemzetet egy soha nem létezett, hamis múltba.

Tisztában vagyok azzal, hogy a magyarok és a szerbek 20. századi viharos történelme kapcsán még számos esetben kerülhet sor „birtokperre”, ám a korábbihoz képest jelentősen javultak a kutatási feltételek, s ez a jövőben talán szakmailag felkészültebb „peres feleket” ültet a bírói pulpitus elé.

A könyveknek megvan a maguk sorsa, szoktuk mondani. *Pro captu lectoris habent sua fata libelli...* E régi latin mondás, a közfelfogással ellentétben, nem egyszerűen a könyvek fizikai sorsára utal, hanem arra, hogy az olvasói fogadtatás, befogadás határozza meg a könyvek sorsát. Ha befogadják, „jó sorsra jut”, ha elutasítják, „rossz sors” vár rá. Azt remélem, hogy ez a kötet „jó sorsra jut” majd...

Szeged, 2023. március 1.

A. Sajti Enikő

I.

**Összeomlás,
hatalomátvétel,
kisebbségpolitika**

A remény napjai

*A nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács,
1918. november*

Az első világháborút követő változások „nagy története” ma már meglehetősen jól ismert a magyar historiográfiában, a hatalmi centrumtól távoli vidékek eseményei azonban, néhány kivételtől eltekintve, már jóval kevésbé feldolgozottak. A Délvidék 1918–1920 közötti történetét bemutató magyar történetírás, köztük a saját kutatásaim is, a magyar és a jugoszláv uralom váltásának folyamatára koncentrálnak, a helyi társadalmak korabeli törekvéseit csak kevésbé érintik.¹ A szerb nyelvű történetírás pedig az 1918-as esztendőt kizárólag a „délszláv nemzeti egyesülés”, a délszláv nemzeti törekvések igazságos beteljesüléseként közelíti meg, a Délvidék katonai megszállását pedig felszabadulásnak minősíti.² Úgy tűnik, vannak kölcsönösen nehéz korszakai a 20. századi magyar és szerb történelemnek.

¹ A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, Napvilág, 2004. 11–152.; Uő: *Bűntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*. Szeged, SZTE Történelemtudományi Doktori Iskola, 2010. 11–64.; Hornyák Árpád: Bácska-Baranya térség az I. világháború után – a szerb megszállás. In: Uő: *Találkozások – ütközések. Fejezetek a 20. századi magyar–szerb kapcsolatok történetéből*. Pécs, Bocz Nyomdaipari Kft., 2010. 7–21.; Uő: A Délvidék délszláv birtokbavétele. Marko Protić szerb ortodox esperes emlékei az 1918. novemberi, szabadkai impériumváltásról. In: *Trianon arcai. Naplók, visszaemlékezések, levelek*. Szerk. Kunt Gergely et al. Budapest, Libri, 2018. 300–314.; Mészáros Zoltán: Szabadka és környéke 1918-as megszállása. *Híd*, 76. évf. (2012) 3. sz. 102–110.; Dévavári Zoltán: *Új partok felé. Kisebbségi kiütkezés, szellemi és politikai irányzatok a Délvidéken és a Magyar Párt megalakulása (1918–1923)*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2014.

² A Vajdaság vonatkozásában legújabban lásd Njegovan, Drago: *Prisajedinjenje Vojvodine Srbije: prilog političkoj istoriji Srba u Vojvodini do 1921. godine*. Novi Sad, Muzej Vojvodine, 2004. (cirill)

Hogyan történt a régi világ, az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása a fővárostól messze fekvő perifériákon, milyen kísérletek történtek egy-egy városban, községben az új, háború utáni világ megteremtésére, illetve milyen erők szegültek szembe ezekkel a törekvésekkel? Hogyan hatottak a háború után egy nemzetileg megosztott mikroközösségben azok az európai eseményekkel összefüggő változások, amelyek a nemzeti elv és a demokrácia magasztos eszméjén alapultak? Milyen volt a „történelem szédülete”?

Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy bemutassam a nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács tevékenységét, amely az 1918. október végén megszülető független Magyarország demokratikus átalakítását a központi, budapesti Magyar Nemzeti Tanács céljaihoz igazodva, a történelmi Magyarország határai között képzelte el. A Károlyi Mihály nevéhez fűződő eseményekről szünni nem akaró viták folynak nemcsak történetírásunkban, de az emlékezetpolitikában is. Nem ezeket a vitákat kívánom elemezni, még kevésbé ezekben állást foglalni, hanem a történetírás régről ismert módszeréhez fordulok: a korabeli forrásokat³ hívom segítségül, és megkísérlem az eseményeket ezek keretei között, az akkori „történelmi jelenben” felidézni.

1918. október 16-án IV. Károly bejelentette, hogy Ausztria szövetségi állammá alakul át, melyben minden néptörzs külön állami közösséget alkot saját területén, és felszólította a nemzeti közösségeket nemzeti tanácsaik megalakítására. A dualista Magyarország összeomlását tehát a bécsi birodalmi központ összeroppanása előzte meg. Werkerle Sándor miniszterelnök még aznap bejelentette a parlamentben, hogy a Monarchia osztrák felének föderatív átalakulása okán Magyarországot Ausztriával immár csak perszonálunió köti össze. A miniszterelnök beszédére reagálva Károlyi Mihály felirati javaslatot terjesztett elő, melyben „hódoló tisztelettel” kérte IV. Károlyt a politikailag, katonailag, gazdaságilag független Magyarország megalakítására, emellett a demokratikus szabadságjogok és a földreform megvalósítását kívánta. A császári proklamáció másnapján Tisza István egykori

³ Köszönöm Németh Ferencnek, hogy biztatott a tanulmány megírására, és elküldte számomra a megírásához szükséges alapvető forrásokat, a *Torontál* korabeli számaint, illetve a nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács jegyzőkönyveit. Köszönöm Várady Tibornak is, hogy a birtokában lévő, általam eddig nem ismert, témára vonatkozó forrásokat rendelkezésemre bocsájtotta.

miniszterelnök drámai hangú parlamenti beszédben elismerte a háborús vereséget: „Én nem akarok semmiféle szemfényvesztő játékot űzni a szavakkal. Én elismerem azt, amit gróf Károlyi Mihály tisztelt képviselő úr tegnap mondott, hogy ezt a háborút elvesztettük. [...] Elvesztettük nem abban az értelemben, hogy ne tudnánk még tovább is szívós és hősiess védekezést kifejteni; hogy ne tudnók az ellenségnek a végleges győzelmet nagyon drágává tenni, de igenis elvesztettük abban az értelemben, hogy az erőviszonyok beállott eltolódásánál fogva a háború megnyerésére többé nem lehet reményünk és hogy ennek folytán keresnünk kell a békét oly feltételek mellett, amelyeket ilyen viszonyok között ellenségeink elfogadnak.”⁴ A beszédnek végzetes, súlyosan demoralizáló hatása volt mind a hátszágban, mind a fronton harcoló alakulatok között. A kilátástalan helyzettel és az eseményekkel szembeni tehetetlenséggel szembesülve október 23-án, az országgyűlés utolsó ülésén Wekerle Sándor miniszterelnök lemondott.

Október 27-én és 30-án „a háborúban megfáradt lelkek” a fővárosban hatalmas tömegmozgalommá egyesültek,⁵ október 24-én megalakult a Nemzeti Tanács. 1918. október 31-én összeomlott a történelmi Magyarország – gróf Károlyi Mihály a budai várban József főherceg mint *homo regius* (a király teljhatalmú képviselője) előtt letette a miniszterelnöki esküt. Kormánya már a Nemzeti Tanácsra esküdött fel.

Október 25-én este a Károlyi Mihály vezette Függetlenségi és 48-as Párt, a Jászi Oszkár vezette Polgári Radikális Párt, valamint a Garami Ernő és Kunfi Zsigmond által irányított Magyarország Szociáldemok-

⁴ Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. 44. kötet. Budapest, Athenaeum, 1918. (A továbbiakban Képviselőházi Napló) 1918. október 17-i ülés, 292.; 1918 szeptemberében a magyar kultúrfőlény nevében még nagyszabású képzőművészeti kiállítás nyílt a megszállt Belgrádban. Szeptember 21-én pedig az akkor még a miniszterelnöki posztot betöltő Tisza István Sarajevóba látogatott, ahol az őt felkereső szerb-bosnyák-horvát küldöttségnek, akik petíciójukban nyíltan megfogalmazták a délszláv egység és az önrendelkezés elvének támogatását, még azt vetette oda: „Magyarország elég erős, hogy ellenségeit összezúzza, mielőtt maga is elpusztulna.” Erre a küldöttség egy „Hajdemo”-val faképnél hagyta a magyar miniszterelnököt. Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*. Budapest, Jaffa, 2018. 87.

⁵ A budapesti tüntetéseknek egy nagybecskereki könnyebb sebesültje volt, Edenburg László 18 éves egyetemi hallgató, akit rendőrkarddal vágtak fejbe. *Torontál*, 1918. október 31.

rata Párt képviselőiből, azaz két parlamenti és egy parlamenten kívüli pártból (szociáldemokraták) megalakult a Magyar Nemzeti Tanács, Károlyi Mihály elnökletével. A Nemzeti Tanács elnöke később Hock János lelkész, a Károlyi-párt tagja lett.⁶ A másnap kiadott 12 pontos kiáltványukban ellenkormánynak nyilvánították magukat és az ország előtt álló feladatokat a következőkben fogalmazták meg: követelték a háború azonnali befejezését, a katonák hazahívását, a német szövetség felbontását, az ország teljes függetlenségének megteremtését, a képviselőház feloszlását, új választást az általános, titkos választójog alapján. A nemzetiségekkel kapcsolatban a wilsoni elvek megvalósulására tettek ígéretet az ország területi integritásának veszélyeztetése nélkül. Mint a kiáltványban olvashatjuk: „A népek önrendelkezési jogát a wilsoni elvek alapján biztosítani kell az ország nem magyar ajkú népeinek, attól a reménytől áthatva, hogy Magyarország területi integritását ezek az elvek nem veszélyeztetik, de biztosabb alapokra helyezik.”⁷ Mindehhez járultak a különböző szociálpolitikai követelések, és emellett nagyszabású birtok- és szociálpolitikai reformot hirdettek meg. Az államforma kérdése (a köztársaság) nem vetődött fel a Nemzeti Tanács kiáltványában, tagjai ekkor még nem gondoltak a köztársaságra, készek voltak megmenteni IV. Károly trónját. A proklamációt és az abban kinyilvánított célokat a magyar lakosság jelentős része lelkesedéssel fogadta. A népköztársaság proklamálására csak 1918. november 16-án került sor az Országház kupolacsarnokában.

A Nemzeti Tanács lett az állami főhatalom birtokosa, a tényleges hatalmat a kormányra bízta, az ellenőrző jogot azonban fenntar-

⁶ A terjedelmi korlátok miatt csak a korszak kevésbé ismert szereplőiről közlök rövid életrajzi adatokat, azokról, akiknek az adatai jelenleg utolérhetők.

Hock János (1859–1936) katolikus lelkész, politikus, író, a Nemzeti Tanács elnöke. Szabadelvű, majd nemzeti programmal parlamenti képviselő, a Justh-párt tagja, majd Károlyi Mihály híve. Ékesszólásáról híres beszédeivel jelentős szerepe volt az általános választójogért és a Tisza István politikája ellen vívott parlamenti küzdelmekben. Később emigrált, majd hazatért Magyarországra. Az emigrációban írt, az ellenforradalmi rendszert támadó cikkei miatt egyévi börtönrre elítéltek. Számos teológiai, vallástörténeti mű szerzője.

⁷ *Népszava*, 1918. október 26. A *Torontál* nem közölte a kiáltvány teljes szövegét, de október 26-i számában írt a Magyar Nemzeti Tanács megalakulásáról és a nyilatkozat tartalmáról.

totta.⁸ Ennek értelmében meghallgatta a miniszterelnök és a kormány tagjainak beszámolóját, illetve jogszabályok megalkotására utasította őket. A Nemzeti Tanács Irodája gyakorlati, adminisztratív feladatokat látott el, kapcsolatot tartott a vidéki nemzeti tanácsokkal, összeállította a Nemzeti Tanács üléseinek napirendjét, koordinálta a tagok és a tagszervezetek közötti kapcsolattartást. A Nemzeti Tanács és a népkormány tevékenységét a parlamenti bizottságokat helyettesítő szakbizottságok pótolták. Nyolc ilyen szakbizottság működött: agrár-reformi, igazságügyi, közigazgatási, közlekedéspolitikai, közoktatási, népegészségügyi, pénzügyi és szociálpolitikai.⁹

November 16-ára összehívták az ún. Nagy Nemzeti Tanácsot, amelybe különböző szervezetek küldték el megbízottaikat, s amely magát egyúttal nemzetgyűlésnek nyilvánította. Ugyanezen a napon az Országgyűlés képviselőháza kimondta feloszlását, a főrendiház pedig befejezettnek nyilvánította tanácskozásait. Így a nemzetgyűlésként működő Nagy Nemzeti Tanács Magyarország Nemzeti Tanácsa néven vált a főhatalom legfelsőbb szervévé, majd az 1918. évi I. néphatározat elfogadásával deklarálta, hogy „Magyarország minden más országtól független és önálló népköztársaság.”¹⁰ A továbbiakban úgy rendelkezett, hogy a jövőben összehívandó alkotmányozó nemzetgyűlés döntéséig a főhatalmat a Károlyi Mihály elnöklete alatt álló népkormányra ruházza, amelyet a Magyar Nemzeti Tanács intézőbizottságának támogatásával gyakorolt. E határozat után – amelyben egyébként a Nemzeti Tanács felhatalmazta a kormányt bizonyos törvények megalkotására is – a Nemzeti Tanácsot többé már nem hívták össze.¹¹

⁸ *Torontál*, 1918. november 4. „Megállapodás a kormány és a Nemzeti Tanács között”

⁹ *A magyar állam története 1711–2006*. ELTE BTK, 2006. (A Kormányzat 1918–1919 című fejezet szerzője Marjanucz László) http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Tortenelem/14Szab%F3_Marjanucz/html/5_4.htm (utolsó letöltés 2023. január 20.)

¹⁰ Az 1918. évi I. néphatározat. <https://hatalyosjog.hu/1918-evi-i-nephatarozat/> (utolsó letöltés 2023. január 25. 23.)

¹¹ *Magyarország a XX. században*. Főszerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd, Babits Kiadó, 1996. I. kötet: Politika és társadalom, hadtörténet, jogalkotás. <https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/93.html> (utolsó letöltés 2023. február 10.); Erényi Tibor: A Magyar Köztársaság 1918–1919-ben. In: *A köztársasági eszme és mozgalom Magyarországon*. Szerk. Pölöskei Ferenc. Budapest, ELTE BTK, 1990. 27–43. http://polhist.hu/wp-content/uploads/2017/09/erenyi_koztarsasag_1918_1919.pdf (utolsó letöltés 2023. január 15.)

* * *

A régi világ összeomlása Nagybecskerekén a fővárosi eseményekkel párhuzamosan zajlott. Október 31-én a városban nagy tüntetés volt, ahol „a tüntetők állást foglaltak a Magyar Nemzeti Tanács programja mellett és döntöttek arról is, hogy megalakítják a nagybecskereki és a Torontál megyei Nemzeti Tanácsot. A katonaság és polgárság egyaránt lelkesen tüntetett az önálló magyar hadsereg, a demokratikus fejlődés korszelleme mellett.” A város a tüntetéssel azt demonstrálta, hogy „a békét, a teljes békét akarja”.¹² A tüntetések hangulatáról a *Torontál* című lap így számolt be: „Tüntető csapatok járják be a várost, hazafias dalokat énekelve. Kiss Ernő honvédtábornok szobra előtt egy vasúti sapkás ember tárogatózik, az édesbús magyar nóták nyomán fölszáll a sóhaj, ezrek sóhaja az ég felé, amely kiderül, napsütéses lesz a délelőtt: ez a magyar szabadság, az önálló, független Magyarország első, szép napsugaras délelőtte.

Az utcán ölelkezve látunk katonát, civilt, orosz foglyot,¹³ utóbbinak sapkáján is piros fehér zöld kokárda.”¹⁴ Hosszú évtizedek után mégiscsak Kossuthnak lett igaza.

Előző nap, november 1-jén a Magyar Nemzeti Tanács táviratilag értesítette Nagybecskerek „valamennyi tisztviselőjét”, hogy Budapesten átvették a hatalmat. Mint írták: „egyetlen csepp magyar vér sem folyt ki. – a király gróf Károlyi Mihályt nevezte ki miniszterelnöknek. – a nemzeti tanácsból kormány alakult. – [...] a nemzeti tanács felhívja Magyarországnak népét, hogy [olvashatatlan – S. E.] őrizze meg a rendet, személyi életbiztonság megóvása a legnagyobb érdek. – a nemzeti tanács a haza üdve, függetlenségének, a béke szent érdekében paran-

¹² *Torontál*, 1918. november 1. „Megalakult a népkormány”

¹³ Az összeomlaskor a ma elfogadott adatok szerint a Monarchia területén 1,3 millió orosz hadifogoly volt, ezek közül mintegy 425 000 tartózkodott Magyarország területén. A Monarchia Oroszországgal 1918. július 3-án kötötte meg a hadifogoly-egyezményt. Ennek keretében november 1-ig 1565 tisztet és 111 841 legénységi állományú foglyot szállítottak haza. Fóris Ákos: Orosz hadifoglyok Magyarországon 1918 végén. In: *Világháború, világforradalom, világbéke*. Szerk. Krausz Tamás – Katkó Márton Áron – Mészáros Zsófia. Budapest, ELTE Kelet-Európa Története Tanszék, 2017. 58–59.

¹⁴ *Torontál*, 1918. november 2. „Lobogódíszben a város”

csolja meg, – hogy mindenki, nép és katonaság a legnagyobb rendben, nyugalomban várja be a tanács utasításait.” Kérték a táviratban leírtak közzétételét, s végül utasították őket, alakítsák meg a nemzeti tanácsokat.¹⁵ A központ és a vidék közötti érintkezést ezekben a napokban jócskán megnehezítette, hogy a fővárossal megszakadt a telefonösszeköttetés, és a vasútforgalom is szünetelt.

Október 31-én az Olajgyár, a Hungária és a Hazai malom munkásainak és tisztviselőinek kezdeményezésére a Megyeház utcában lévő Pest városához címzett szállodában előkészítő ülést tartottak. Az ülést Gyenes Hugó olajgyári tisztviselő nyitotta meg. Egy bizonyos Richter, a Nagybecskereken állomásozó 12. közös gyalogezred századosa „lelkes magyar érzelmű tisztekkel” jelent meg, akiket „harsány éljenzés” fogadott. Az értekezlet célját Várady Imre ügyvéd ismertette. Beszédében a tömeg érzéseit fejezte ki, amikor így fogalmazott: „az a különbség, amely a polgárt a polgártól és az a válaszfal, amely az ország más nyelvű polgárait a többiektől és mindezeket a munkásosztálytól elválasztotta, megszűnt. [...] Hadsereg és polgárság a mai nappal összeforrt.” Mivel a városban ekkor nem működött a Károlyi-párt, ennek megalakítására szólított fel. Egy Temesvárról érkezett tisztt a temesvári eseményekről, a Katonatanács és a Nemzeti Tanács megalakulásáról informálta a jelenlévőket, majd a tömeg elénekelt a *Himnusz*t. E lelkes hangulatban egy Gömöri Jenő nevű hadnagy¹⁶ „kardot húzott és fölesküdt a nemzeti tanácsra”. Erre a jelen lévő tisztek leszedték az őszirózsát a sapkájukról és kokárdát tűztek ki.¹⁷

A nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács alakuló ülésére november 3-án, a városi Kaszinó épületében került sor. Időközben kiderült az

¹⁵ Várady Levéltár, a Magyar Nemzeti Tanács 1918. november 1-jén Budapesten kelt távirata. Szám nélküli.

¹⁶ Gömöri Jenő (1890–1967) író, költő, irodalmi szerkesztő, a zömmel szlovák katonákból álló 12. közös gyalogezredben szolgált a háború alatt. Itt gyűjtötte össze és adta ki a gyalogezred katonái által ismert katonanótákat. Németh Ferenc: „Besoroztak, el kell menni messzire...” Gömöri Jenő (1890–1967) két első világháborús katonanóta-gyűjteményéről. *Bácsország*, 17. évf. (2014) 3. sz., 3–6.

¹⁷ *Torontál*, 1918. november 1. „Nagybecskerek csatlakozása a nemzeti tanácsokhoz”. A lelkesítő események mellett a lap előfizetőit ebben a számban értesítették, hogy a papírárak drasztikus emelkedése miatt kénytelenek emelni az újság árát.

is, hogy Jankó Ágoston¹⁸ alispán mint Torontál vármegye vezetője¹⁹ szintén a Nemzeti Tanács mellett foglalt állást, bár a Nemzeti Tanács megalakítását a régi vármegyei törvényhatósági tagokra kívánta volna bízni, amit a gyűlés elutasított. Ezúttal is Várady mondott történelmi párhuzamokkal tűzdelt beszédet. Az akkori időket a mohácsi vészhez hasonlította abban az értelemben, hogy akkor is ifjú királya volt Magyarországnak, „aki kevés tapasztalattal rendelkezett, rossz tanácsadók befolyása alá került. Most is így van – folytatta –, csak szerencsére a mi ifjú királyunk az utolsó órában, bár elkésve, engedett a nép óhajának és olyan kormányt nevezett ki, amely az új Magyarországot fogja megteremteni.”²⁰ A Nemzeti Tanácsba 30 tagot és 20 pótagot választottak. A jelenlévők közfelkiáltással Várady Imrét választották meg a nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács elnökévé. Alelnök Kardos Samu²¹ és Székely Ernő, a jegyző Kartal Árpád ügyvéd és Lévay Nándor, pénztáros pedig Mayer Aurél²² lett.²³

Várady még a Monarchia idején kezdte el aktív politikai pályáját, ellenzéki színekben. A Torontál vármegyei törvényhatósági bizottság első ellenzéki tagja volt, 1905 és 1910 között a Függetlenségi és 48-as Párt színeiben országgyűlési képviselővé választották. Politikai előéle-

¹⁸ Jankó Ágoston (1856–?), jogász, a Felsőtorontáli Ármentesítő Társulat igazgatója, a 19. századi Pancsova környéki székely telepítés helyhatósági biztosa. Vármegyei szolgálatát 1881-ben kezdte meg Torontál vármegyében. 1903–1920 között Torontál vármegye alispánja. A szerb megszállás után erőszakkal távolították el hivatalából, letartóztatták, majd kiutasították. 1921-ben Csonka Torontál vármegye alispánja, 1923–1931 között Tolna megye főispánja.

¹⁹ Az alispán a vármegye közigazgatásának és tisztviselői karának vezetője, első tisztségviselő. Intézkedhetett minden olyan ügyben, amely nem volt testületi vagy más szervek hatáskörébe utalva. Ez a tisztség az 1950-es tanácstörvénnyel szűnt meg.

²⁰ *Torontál*, 1918. november 4. „Megalakult a Nagybecskereki Nemzeti Tanács”

²¹ Kardos (Kohn) Samu (1866–1928) ügyvéd, politikus, 48-as és Függetlenségi párti országgyűlési képviselő. 1918-ban tiszteletbeli megyei főügyész. Várady szűkebb baráti köréhez tartozott.

²² Mayer Aurél (?–?) takarékpénztári igazgató, törvényhatósági bizottsági tag. A többiekéről nem találtunk életrajzi adatokat.

²³ Dr. Löbl Árpád: A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei. A Magyar Nemzeti Tanács 1. sz. jegyzőkönyve. 1918. november 3. In: *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Knjiga X.* (1967) *A Novi Sad-i Bölcsészeti Kar évkönyve. X. évfolyam* (1967) Novi Sad, 1967. Különlenyomat. 421–422.

te, ellenzéki, 48-as Függetlenségi Pártban végzett politikai tevékenysége, a választójogi törvény reformjának, valamint az egyházi birtokok felosztásának követelése, a haladás és az emberi tökéletesítés eszméit magában hordozó szabadkőműves²⁴ múltja, az egyetemes emberi értékekbe vetett hite, az országos és városi politikában szerzett gyakorlati tapasztalatai és nem utolsósorban karakterének toleráns vonásai alkalmassá tették erre a feladatra.²⁵ A történeti Magyarország jövőjéről vallott nézetei megegyeztek nemcsak a Károlyi-kormány törekvéseivel, de túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a korabeli magyar értelmiség, sőt a magyar lakosság egészének nézeteivel. Úgy képzelte el, hogy a nemzetiségek a jogos nemzetiségi jogok megadásával „erős és békés és szeretetteljes együttműködésben” fognak a magyarsággal együtt élni a történeti Magyarország határain belül.²⁶ Mint Aurel Lazárhoz, a Román Nemzeti Párt, a Román Nemzeti Tanács tagjához, Nagyvárad polgármesteréhez december 16-án írott levelében fogalmazott: ma annak a „becsületes és nyílt” kijelentésére van szükség, hogy „mi románok, szerbek, svábok, szászok, tótok és ukránok úgy gondoljuk, boldog és megelégedett létünket ez ország földjén, igazságos viszonyunkat a magyarsághoz, ilyen közös érdekekkel érezzük kapcsolva magunkat ehhez a magyarsághoz és ilyen módon kívánunk erős és békés és szeretetteljes együttműködésben a magyarsággal együtt élni.”²⁷

²⁴ A szabadkőművesek és az őszirózsás forradalom kapcsolatát árnyaltan elemzi Hatos P.: *Az elátkozott köztársaság*, i. m. 153–163. Hatos számos máig élő mítosz-szal szembenéz és felhívja a figyelmet, hogy igen sok konzervatív magyar politikus is szabadkőműves volt ekkor. Így például Andrássy Gyula, Wekerle Sándor, vagy a forradalmak bukása után az ellenforradalmi keresztény kurzust elindító Friedrich István. Számos tudós, értelmiségi, író mellett a szabadkőművesek egyik legnagyobb trófeája Ady Endre volt. „A szabadkőműves nemzetköziséget elhamvasztotta a világégés.” – fogalmaz könyvében a szerző. Uo. 154.

²⁵ Várady életére, tevékenységére lásd Várady Lóránd: Dr. Várady Imre. *Létünk*, 35. évf. (2005) 4. sz. 82–94. és A. Sajti Enikő: *Kisebbségpolitika és társadalomszervezés. Várady Imre (1867–1959) bánáti magyar politikus iratai*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 2016. Szabadkőműves múltjára lásd különösen a 40–42. oldalakat. Rövid szerb nyelvű életrajza megtalálható: *Senatori Kraljevine Jugoslavije. Biografski leksikon*. Beograd, Institut za savremenu istoriju, 2016. 315–316.

²⁶ A. Sajti E.: *Kisebbségpolitika és társadalomszervezés*, i. m. 45.

²⁷ 11. sz. irat. Várady Imre levele Aurel Lazárhoz (Lázár Aurél), 1918. október 16. Uo. 112.

A jegyzőkönyv nem említi, de a *Torontál* a Nemzeti Tanács megalakulásáról szóló cikkében tudósított arról is, hogy az alakuló ülésen a szerb nemzetiségek, pontosabban a szerbek bejelentették, hogy „ők egyenlőre semmiféle politikai mozgalomban nem vesznek részt, rokonszenvvel kísérik és a legnagyobb készséggel támogatnak minden olyan törekvést, amely a polgárok személyi és vagyonbiztonságának megvédésére irányul és abban teljes erővel részt vesznek.”²⁸ A nagybecskereki szerbek ekkor már lélegzetviesszafogva figyelték a szerb hadsereg előrenyomulását, Zágrára és Belgrádra figyeltek. A nagybecskereki szerbek egyik nagy tekintélyű vezetője, Emil Gavril²⁹ ügyvéd, aki pár nappal később a város szerb Nemzeti Tanácsának tiszteletbeli elnöke lett, még internálásban volt. A háború kitörésekor a Monarchiában betiltottak minden nemzetiségi szervezkedést, pártot, a nemzetiségi sajtót és vezetőiket internálták. Ezek az intézkedések a Károlyi-kormány idején oldódtak fel, az internált szerb politikusok, értelmiségiek október, november folyamán érkeztek haza.

Döntöttek a nemzetőrség felállításáról is. Batthyány Tivadar belügyminiszter erre vonatkozó, táviratilag megküldött rendeletét az ülésen Perisits Zoltán³⁰ polgármester ismertette. A rendelet értelmében a nemzetőrséget a város rendőrkapitányának³¹ kellett megszerveznie, az államkincstár terhére. A legénység a város lakosságának legfeljebb 5%-át tehetette ki, és minden tíz közlegényre egy tisztnek kellett jutnia. A Nemzeti Tanács ezen az ülésen Kardos Samu javaslatára Botka Béla³² főispán helyett – aki, olvashatjuk a jegyzőkönyvben, „cserben hagyta a várost” – Steuer György³³ korábbi főispán visszahelyezését

²⁸ *Torontál*, 1918. november 4. „Megalakult a nagybecskereki Nemzeti Tanács”

²⁹ Emil Gavril (1861–1933) ügyvéd, szerb politikus, magyar parlamenti képviselő, majd jugoszláv szenátor. Az első nagybecskereki szerb lap, a *Glas*, majd az újvidéki szerb nyelvű lap, a *Zastava* szerkesztője. 1914 és 1918 között a szarajevói merényletben való részvétel vádjával feleségével együtt Kiskunhalasra internálták. A szerbek által megszállt Torontál-Temes megye első szerb főispánja.

³⁰ Perisits Zoltán (1862–1946) jogász, Nagybecskerek polgármestere.

³¹ A város rendőrkapitánya ekkor Deák Vidor volt.

³² Botka Béla (1861–1923) főszolgabíró (bánlaki járás), Torontál vármegye főjegyzője, majd országgyűlési képviselő. Két alkalommal, 1906–1910 között, illetve 1918-ban nevezték ki Torontál vármegye főispánjának.

³³ Steuer György (1875–1943) jogász, politikus, 1917–1918-ban Torontál vármegye főispánja. 1919–1922 között kisebbségi államtitkár, majd német nemzetiségi kor-

kérte, „akit nemcsak a város közönsége, hanem egész Torontál vármegye lakossága teljes bizalommal és szeretettel vett körül.”³⁴

Várady elnök másnap táviratilag értesítette a belügyminisztert a Magyar Nemzeti Tanács megalakulásáról, és közölte a központtal, hogy az MNT „mindenben csatlakozik és aláveti magát az országos nemzeti tanács akaratának.” Majd határozatuk értelmében kérte Botka leváltását és Steuer kinevezését. Kérésüket azzal indokolta, hogy „Botka e súlyos időkben városunktól állandóan távol van, e veszélyeztetett nagy vármegye politikai vezetője nélkül áll, mert Botka beiktatása óta³⁵ csak egy-két napot töltött körünkben, most e válságos időkben sehol sem található.” Szimpátiájuk másik, talán ennél is komolyabb okát nem említette – Steuer ugyanis pacifista volt, leváltására is ezért került sor, másrészt szociális érzékenysége is köztudott volt. Steuer kinevezését azonban nem sikerült elérniük, a kormány Botkát ugyan leváltotta, de helyébe Jankó Ágoston alispánt bízta meg a főispáni teendők ellátásával, így ő lett a történeti Torontál vármegye utolsó magyar főispánja.

A budapesti Magyar Nemzeti Tanács körlevélben³⁶ szabályozta a helyi Nemzeti Tanácsok ügykörét és hatáskörét. Feladatuk a végrehajtó hatalom helyi szerveinek megyei, városi és községi szinten történő támogatása volt, de ezek munkájába nem volt szabad beleavatkozniuk, tilos volt adót kivetniük és rekvirálni. A rend, a vagyon- és közbiztonság megteremtésében való részvétel éppúgy feladataik közé tartozott, mint a hazatérő katonák fogadása, ellátása. A köztársasági államforma megszilárdításában való részvételt is előírták nekik, bár megjegyezzük, a népköztársaságot csak később, december 16-án kiáltották ki.

mánybiztos, országgyűlési képviselő. A Délvidéki Földművelők Gazdasági Egyesületének elnöke, a földmunkások munkavállalói szövetkezeteinek szervezője, szociálpolitikai szakíró. A Délvidék jugoszláv bekebelezése, illetve a terület 1941-es visszacsatolása után számos beadványban hívta fel az aktuális kormányok figyelmét a hatalmi atrocitásokra, a nemzetiségekkel szembeni igazságtalanságokra.

³⁴ A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács 1. sz. jegyzőkönyve. 1918. november 3. In: Löbl Á.: *A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács...*, i. m. 422.

³⁵ Botkát csak nemrég, 1918. október 14-én iktatták be hivatalába. *Torontál*, 1918. október 14. „Botka Béla beiktatása”

³⁶ 14. sz. irat. A Nemzeti Tanácsok ügyköre és hatásköre című belügyminiszteri körlevél, 1918. december 1. A. Sajti E.: *Kisebbségpolitika és társadalomszervezés*, i. m. 118–119.

A nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács ebben a szellemben kezdte meg tevékenységét. Egyik első feladata a hazatérő katonák, hadifoglyok fogadása és lefegyverzése, és ezzel párhuzamosan a nemzetőrség megalakítása volt. A Nemzeti Tanács megbízásából a *Torontál* így buzdított a nemzetőrségbe történő jelentkezésre: „Nem szabad eltűnnünk, hogy lángokba boruljon fejünk felett a tető [...] Nem szabad a szökött katonák, a fegyverhez és késhez jutott csavargók prédájára bocsájtani kedveseink és a magunk életét, vagy ezrek szorgalmának tisztos gyümölcseit.”³⁷ A hazatérő katonákat a pályaudvaron meleg étellel várták, „nehogy az éhség erőszakosságra ösztönözze őket”, fegyvereiket elvették, a hadifoglyokat pedig továbbították a legközelebbi vonatnal, sőt egyes esetekben női fogadóbizottság várta őket.³⁸

A nemzetőrség katonái napi 30 koronát, a tisztek 40 koronát kaptak. (Összehasonlításként: november 7-én 5 tojást adtak 4 koronáért a városban, a disznóhús kilója 2 koronáról 13 koronára, a füstölt szalonna 1,7 koronáról 15 koronára, a barna kenyér kilója 27 fillérről 78 fillérré drágult. Állami ármegállapítás és jegyrendszer mellett.³⁹) November 8-án már száz tagja volt az őrségnek, november 11-én pedig már 665 fő.⁴⁰ Ismertetőjelük a fehér karszalag volt, nemzetőrség felirattal. Egységeik a vasútállomásokat, középületeket, a villanytelepet, a kereskedelmi iskolában felállított katonai kórházat védték, járőröztek, ellenőrizték a nyilvános helyek nyitvatartási rendjét, amit a Nemzeti Tanács este 9 órában határozott meg, a kocsmákat bezáratták.⁴¹

A nagybecskereki szerb nemzetőrség és a Szerb Nemzeti Tanács megalakulásának pontos dátumára vonatkozóan ellentmondásos adatok állnak rendelkezésünkre. A nemzetőrség vonatkozásában a szerb szakirodalomban kétféle dátum olvasható, egyesek szerint november 1-jén alakult meg, mások október 31-ét említik. Az egyik legfrissebb

³⁷ *Torontál*, 1918. november 5. „Védjük meg a várost”

³⁸ Uo. 1918. november 5. „Nyugalomra int a Nemzeti Tanács”

³⁹ Botos János: A fizetőeszköz inflációja az első világháború alatt és után 1914–1924. *Múltunk*, 60. évf. (2015) 3. sz., 70–138, 95.

⁴⁰ A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács 3. sz. és 8. sz. jegyzőkönyve. 1918. november 5., illetve november 11. In: Lőbl Á.: *A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács...*, i. m. 424, 433.

⁴¹ A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács 2. sz. jegyzőkönyve. 1918. november 4. Uo. 423.

szerb nyelvű szakirodalom a Szerb Nemzeti Tanács elnöke, Slavko Županski visszaemlékezésére hivatkozva mind a szerb nemzetőrség, mind pedig a Szerb Nemzeti Tanács megalakulásának dátumát 1918. október 31-ben jelöli meg.⁴² Abban azonban megegyeznek, hogy a szerb nemzetőrség vezetője a nyugalmazott osztrák alezredes, Mihajlo (Miša) Vejnović volt.⁴³ A Magyar Nemzeti Tanács november 4-ei jegyzőkönyvében viszont azt olvashatjuk, hogy „városunk szerb lakossága külön polgári őrséget akar szervezni.”⁴⁴ Ez a megfogalmazás arra utal, hogy ők úgy tudták, a szerb nemzetőrség még nem alakult meg. Csak pár nappal később, a *Torontál* november 8-ai száma tudósított a szerb nemzetőrség megalakulásáról és közölte azt is, hogy parancsnokságuk a szerb templom udvarán lévő épületben rendezkedett be, míg a magyarok központja a régi törvényszék épületében volt. A szerb Nemzeti Tanács megalakulásáról azonban nem találtunk tudósítást a lapban, a szerb nemzetőrség tevékenységéről viszont rendszeres információkat közöltek. A lap szerint Vejnović alezredes például „becsületszavára” kijelentette, hogy a gárda kizárólag a város lakosai élet- és vagyonvédelmének megóvására alakult. Az MNT ezért a szerb gárda kérésére engedélyezte a magyar zászló mellett a szerb zászló kitűzését a városházára, sőt, ugyancsak kérésükre, „mérsékelt számban” fegyvereket is rendelkezésükre bocsájtottak. Várady többször is tárgyalt az együttműködésről régi ügyvéd kollégájával, Županskival, és „barátilag” többször is megpróbálta őt meggyőzni arról, hogy a helyi szerbek támogatásuk az MNT munkáját. Županski azonban, számolt be Várady a tanácsnak, azzal tért ki ez elől, hogy „az újvidéki központ egyenesen megtiltotta nekik a politikai működést”.⁴⁵ Županski a beszélgetések során nem említette, hogy a tilalom kiárólag a magyar hatalmi szervekkel történő

⁴² Nemet, Ferenc – Micić, Milan: *Banat – novembar 1918. godine*. Novo Miloševo – Pančevo – Sirig. 2019. 51. (cirill)

⁴³ Njegovan, D.: *Prisajedinjenje Vojvodine Srbije*, i. m. 215–216.; Nemet, F. – Micić, M.: *Banat*, i. m. 51.

⁴⁴ A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács 2. számú jegyzőkönyve. 1918. november 4. In: Löbl Á.: *A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács...*, i. m. 423.

⁴⁵ A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács 5. jegyzőkönyve. 1918. november 7. Uo. 427. Várady és még hét kollégája a szarajevói merénylet után kezkeskedett Županski megbízhatóságáról, így elkerülte az internálást. A. Sajti E.: *Kisebbség-politika és társadalomszervezés*, i. m. 44.

együttműködésre vonatkozott. A szerb nemzetiség ekkor már elfordult Budapestről és Belgrád felé tekintett. Október első heteiben még úgy tűnt, hogy a magyarországi szerbek megelégszenek a Magyarországon belüli széles körű autonómiával, és nincsenek elszakadási törekvéseik. Ebben az értelemben nyilatkozott például a szerb radikális párti Kosta Hadži a *Népszavának* 1918. október 13-án.⁴⁶ Az események azonban gyorsan változtak, és a Monarchia szétesésével párhuzamosan a délvidéki szerbek több titkos tanácskozást tartottak, amelyben elfogadták, hogy államjogi értelemben szakítani kell Magyarországgal és el kell fogadni az egyesülés jugoszláv koncepcióját.⁴⁷ A titkolózást Hadži később azzal magyarázta, hogy féltek a megtorlástól, miközben szoros kapcsolatot tartottak az időközben megalakult Zágrábi Nemzeti Tanáccsal.

S míg a város szerb lakossága igen aktív volt saját szerb fegyveres testületének megalakításában, a németek kevés lelkesedést mutattak a nemzetörségbe történő belépés iránt. Ahogyan Vogel Tibor alezredes, a magyar nemzetörség parancsnoka fogalmazott, „a németiség részéről nagyobb fokú nemtörődömséget tapasztalt.”⁴⁸

A szerb nyelvű szakirodalom szerint tehát a nagybecskereki Szerb Nemzeti Tanács a Magyar Nemzeti Tanács előtt pár nappal, október 31-én alakult meg, s ez volt az első Szerb Nemzeti Tanács Magyarország területén. Slavko Županski szerint a becskerekai Szerb Nemzeti Tanács október 31-én, „spontánul” jött létre, a szerb templom épületében, szűk körben, kilenc fő részvételével. Elnökévé Andrija Vasić ügyvédet választották, tiszteletbeli elnökké pedig az ekkor még internálásban lévő Emil Gavrilát. Az egyik alelnök Županski lett, akit később a testület elnökévé választottak.⁴⁹

Úgy tűnik, megalakulásukat sikerült eltitkolni az MNT és a város magyar közvéleménye elől, megalakulásuk híre ugyanis nem jelent

⁴⁶ *Népszava*, 1918. október 13. Hadžinak Károlyi miniszteri tárcát ajánlott, ő azonban nem fogadta el. Rakić, Lazar: *Jaša Tomić (1856–1922)*. Novi Sad, Matica srpska, Odeljenje za društvene nauke, 1986. 285.

⁴⁷ Končar, Ranko: Vasa Stajić és a Vajdaság Szerbiához csatolása 1918. *Létünk*, 38. évf. (2008) 3. sz. 18–27, 21.

⁴⁸ A Nagybecskerekai Magyar Nemzeti Tanács 6. sz. jegyzőkönyve. 1918. november 8. In: Lóbl Á.: *A Nagybecskerekai Magyar Nemzeti Tanács...*, i. m. 430.

⁴⁹ Részletesen lásd Đukanov, Milan: *Prvi Srpski narodni odbor 1918*. Beograd, Zrenjanin, 2010.

meg a város lapjában. A titkolózás minden bizonnyal összefüggött az-
zal, hogy az időközben Újvidéken megalakuló Szerb Nemzeti Tanács
utasította a megalakuló szerb nemzeti tanácsokat, hogy kizárólag ne-
kik engedelmeskedjenek.⁵⁰

Az MNT kifelé azt kommunikálta, hogy a magyar és a szerb nem-
zetőrség között az együttműködés a „legteljesebb”, és az esetleges ösz-
szetűzések elkerülése érdekében kijelölték azt a határvonalat is, ahol
a két nemzetőrség járőrözni fog. A szerb hadsereg bevonulásáig tehát
két párhuzamos fegyveres testület és nemzeti tanács gyakorolta a ha-
talmat a városban. A szerb nemzetőrség nem az MNT-re, hanem az
időközben megalakult Szerb Nemzeti Tanácsra esküdött fel. A szerb
nemzetőrségnek, amelynek létszáma elérte a 400 főt, egyébként már
az első napon komoly feladatot kellett megoldania, mert egy lábadozó
osztag fosztogató katonái között kellett rendet teremtenie, akik közül
16 főt letartóztattak. Volt egy tévedésen alapuló akciójuk is: az ún.
Kurländer fatelepen fosztogatóknak nézték azokat a fuvarosokat, akik
a már kifizetett fát szállították éppen el.⁵¹ A szerb és a magyar nemzet-
őrség között az első napokban sikerült elkerülni a komolyabb súrlódá-
sokat, bár komoly együttműködés sem alakult ki közöttük.

A gyakorlatban azonban a régi és az új intézmények működésének
párhuzamossága, az új hatalmi szervek magyar és szerb nemzeti elv
szerinti megosztottsága, a város német és román lakosságának válto-
zásokhoz való tartózkodó viszonya, a városon keresztülhaladó német
katonai egységek, a 15. közös gyalogezred városból történő kivonása, a
csendőrség és a rendőrség létszámának drasztikus csökkenése (ebben a
válságos helyzetben például Deák Vidor városi rendőrfőkapitány hosz-
szabb szabadságra ment!), a város közellátásának biztosítása, de főként
a jövő bizonytalansága komoly erőpróba elé állították a becskerekai Ma-
gyar Nemzeti Bizottságot, és próbára tették a magyar és a szerb nem-
zetőrség, valamint a két nemzeti bizottság közötti törekeny békét.

A városban nagyobb fosztogatások, zendülések nem voltak. Nem
így a falvakban. A fosztogatások és zendülések miatt a budapesti Nem-

⁵⁰ Rakić, L.: *Jaša Tomić*, i. m. 291.

⁵¹ *Torontál*, 1918. november 8. „Védjük meg a várost” A nagybecskerekai olajgyár
nyolcvan tagú külön polgárőrséget szervezett a gyár védelmére. A nemzetőrség-
ben belül egy külön, ötvenfős diákszakaszt is létrehoztak.

zeti Tanács november 2-án az egész országra, a temesvári székhelyű Bánáti Néptanács pedig november 6-án három bánáti megyére hirdette ki a statáriumot.⁵² Valóságos betyárvilág uralkodott országszerte, leszámolások, rablások, fosztogatások keserítették meg főként a tehetősebb rétegek és a hatalmat képviselő régi tisztviselők, különösen a jegyzők életét. A jegyzőket azért gyűlölték különösen a hazatérő katonák, mert a háború alatt ők intézték a felmentéseket, a hadisegélyeket, nagy szerepük volt a közellátásban stb. Országszerte a jegyzők mintegy egyharmadát elzavarták a szolgálati helyükről, sokan életükkel fizettek.⁵³ A zömmel szerbek által lakott Kevedobrán például a hazatérő katonák, akik a csendőröktől elvett fegyverekkel voltak felfegyverezve, a helybéliekkel együtt a községháza elé vonultak, beverték az ablakokat, fosztogattak és el akarták fogni Jankovics Dusan főjegyzőt. Jankovicsot azzal vádolták, hogy nem fizette ki családjaiknak a hadisegélyt. A fiával együtt bujkáló főjegyzőnek a helybéli cigányok felajánlották segítségüket, némi „pénzjutalom” ellenében. A kért 1000 koronát, ami akkor jelentős összegnek számított (egy segédjegyző havi fizetésének majdnem a fele), ki is fizette Jankovics, ám sorsát így sem tudta elkerülni. Az állomáson a katonák utolérték őket, és az egyik katonára bajonettel leszurta.⁵⁴ A magyar–szerb vegyes lakosságú Óbecsén a szerbek kidoboltatták, hogy a magyar zsidók többé nem léphetnek a község területére.⁵⁵ Bethleni Bruckner László Nagybecskerekéről Zombor felé utazó színtársulatát a vonaton rabolták ki. Melencén például húsz, Törökbecsén 18 fosztogatót lőttek agyon, Kumánon „még több volt a kivégzett banditák száma” – tudósított a *Torontál*.⁵⁶

A nagybecskereki Nemzeti Tanács is kénytelen volt ezzel a problémával szembenézni. Várady elnök a november 5-ei ülésen tájékoztatta a tanácsot, hogy értesülése szerint „szerte a vármegyében megindultak a fosztogatások. Ezeknek a nagyon szomorú eseményeknek azonban még eddig nincsen nemzetiségi jellegük, mert legnagyobbbrészt a községi jegyzők ellen irányul, akikkel szemben jogos vagy jogtalan népharag támadt fel.” Példaként említette a cserépáljai esetet, ahol a szerb nemze-

⁵² *Torontál*, 1918. november 6. „Erélyes rendszabályok Torontál megyében”

⁵³ Hatos P.: *Az elátkozott köztársaság*, i. m. 180–181.

⁵⁴ *Torontál*, 1918. november 7. „Mi történt Kevedobrán?”

⁵⁵ Hatos P.: *Az elátkozott köztársaság*, i. m. 183.

⁵⁶ *Torontál*, 1918. november 6. „Erélyes rendszabályok Torontál megyében”

ti tanács elzavarta a jegyzőt és kimondta, hogy a népek önrendelkezése alapján kívánják a község Szerbiához történő csatlását.⁵⁷

Az MNT üléseinek jegyzőkönyvei azt igazolják, hogy az MNT a rend fenntartását, a nemzetőrség szervezését, valamint a közellátás kérdését tartotta legfontosabb feladatának. A kormány a közellátást a megyei alispánok hatáskörébe utalta, a Nemzeti Tanács egy albizottság révén igyekezett a város ellátását biztosítani. Ügyeltek arra, hogy a „közönség rokonszenvét” bíró egyének lássák el azt a feladatot, különösen akkor, amikor előfordult, hogy a kiosztásra kerülő liszt „rossz, keserű és fekete” volt.⁵⁸ Ennek megoldására egy közéleti tanácsot szerveztek. A jegyzőkönyvek tanúsága szerint a hiányzó árucikkeket a legváratalnabb helyekről próbálták előteremteni, így például a városon átvonuló német katonai egységektől gabonát, illetve a nemzetőrség számára autókat vásároltak. A petróleum elosztása is fontos feladatuk volt.⁵⁹ Az MNT feladatainak ellátására új adók bevezetését is tervezte, annak ellenére, hogy – mint láttuk – Budapest kifejezetten megtiltotta ezt. Erre végül nem került sor, mivel „tekintettel a megváltozott helyzetre”, azaz a szerb csapatok közeledtére, az ügyet levették a napirendről.⁶⁰

November 10-én, amikor a szerb csapatok már Pancsován voltak, de még nem írták alá a belgrádi katonai egyezményt, tehát formálisan még hadban állt egymással a két ország, az MNT attól tartott, hogy a visszavonuló német katonai egységek és a szerb hadsereg között összecsapásra kerül sor, a város hadszíntérré válik. Ezért a Szerb Nemzeti Tanáccsal egyetértően úgy határoztak, hogy „fehér zászlóval egy külön vonattal parlamentert küld Pancsovára azzal az előterjesztéssel, hogy az esetleges összeütközés elkerülése végett lassítsa menetelését a szerb megszálló sereg”. A feladattal Alexics megyei főlevéltárost bízták meg, a szerbek nevében pedig Slavko Županski utazott Pancsovára. Alexics beszámolóját a jegyzőkönyvek nem tartalmazzák, ezekből csupán any-

⁵⁷ A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács 3. számú jegyzőkönyve, 1918. november 5. In: Löbl Á.: *A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács...*, i. m. 423–424.

⁵⁸ A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács 6. sz. jegyzőkönyve. 1918. november 8. Uo. 430.

⁵⁹ A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács 5. számú jegyzőkönyve. 1918. november 7. Uo. 427–429.

⁶⁰ A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács 7. sz. jegyzőkönyve. 1918. november 10. Uo. 432.

nyi derül ki, hogy mivel a visszavonuló német csapatok felszedték a síneket, autóval mentek érte. Várady a Županskitól nyert értesülésekről azonban beszámolt. Eszerint a pancsovai szerb csapatok parancsnoka „szép rendet tart fenn és az a célja, hogy Nbecskereken is rend, nyugalom legyen. Az a terv volt, hogy a hivatalokat átveszik, azonban kerülni akarják az összütközést és a legtekintélyesebb szerbek féltékenyen őrködnek azon, nehogy a szerb csapatok bevonulásának előttük ünnepélyes aktusát rendezavarások kompromittálják.”⁶¹

A *Torontál* nagy figyelemmel kísérte a Károlyi-kormány belgrádi tárgyalásait. Mint ismeretes, Károlyiéknek nem sikerült külön békeszerződést kötniük az antanttal, csupán katonai konvenció aláírására került sor. Ez azt jelentette, hogy nem tudták elérni, hogy az új magyar kormányt a független, demokratikus Magyarország képviselőinek tekintsék, akik nem felelősek a háborúért, illetve szertefoszlott az a reményük is, hogy a tárgyalások következtében sikerül megőrizni Magyarország területi integritását. A tárgyalások során a magyar delegációnak megalázó jelenetekkel kellett szembesülnie,⁶² az eléjük terjesztett egyezménytervezet pedig olyan előírásokat tartalmazott, amelyek előrevetítették Magyarország feldarabolását. Károlyi ki is jelentette a tárgyalásokat vezető Franchet d’Esperey tábornoknak, az antant Keleti Csapatok főparancsnokának: „Minket, ha ezt aláírjuk, fel fognak akasztani Pesten, amint visszaérünk.”⁶³ Nem is írták alá, hazautaztak. Azt azonban sikerült elérniük, hogy Franchet d’Esperey továbbította Párizsba azt a táviratukat, amelyben kérték, hogy az antant legalább a békeszerződésig biztosítsa Magyarország területi integritását a csehekkel, a jugoszlávokkal és románokkal szemben. Cserébe Károlyi ígéretet tett, hogy addig a hatalmat „testvériesen” megosztja a nemzetiségek által lakott területeken az ottani nemzeti tanácsokkal. Ezeknek az alkudozásoknak az lett az eredménye, hogy az egyezménybe, amelyben kijelölték az ország déli demarkációs vonalát, a szerbek heves tiltako-

⁶¹ A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács 9. sz. jegyzőkönyve. 1918. november 12. Uo. 433–434.

⁶² A német csapatok által kiűrtített Belgrádban fehér zászlóval partra szálló küldöttséget a szerbek nagy ovációval fogadták, Franchet d’Esperey azonban még csak kezét sem fogott velük, vacsoraasztalához sem hívta meg őket. Hatos P.: *Az elátkozott köztársaság*, i. m. 274–275

⁶³ Uo. 275.

zása ellenére végül belekerült az a sokat emlegetett passzus, hogy a megszállandó területeken megmarad a magyar közigazgatás. Az egyezmény pontos szövege így hangzik: „A magyar kormány csapatait a Nagy-Szamos felső folyása – Beszterce – Maros(falu) – a Maros vonala a Tiszával való összefolyásáig – Szabadka – Baja – Pécs (e városokban nem tartózkodnak magyar egységek) – a Dráva folyása Szlavónia-Horvátország határáig vonaltól északra vonja vissza. A kiűrités nyolc napon belül hajtandó végre. [...] A polgári közigazgatás e területen a jelenlegi kormány kezében marad.”⁶⁴ A belgrádi katonai konvenció nem vonatkozott a Muravidékre, illetve a Muraközre. A bánati helyzetet bonyolította, hogy szerb és román igények csaptak össze. Az egyezményt november 13-án magyar részről végül a hadügyminiszteri posztról tárca nélküli miniszterré lefokozott politikus, Linder Béla, szerb részről Živojin Mišić vajda, szerb vezérkari főnök, az antant részéről pedig Paul Prosper Henrys tábornok, a Keleti Hadsereg parancsnoka írta alá. Károlyi Robert Lansing amerikai külügyminiszterhez írott, november 12-én kelt üzenetében szenvedélyesen tiltakozott az ország szétszakítása ellen: „a vérző seb, melyet büntetésül Magyarországnak szánnak, soha többé nem gyógyul be, és a régió békéjét örökös lázas állapot fogja felváltani.”⁶⁵ Károlyi antanthoz fűzött illúziói romokban heverték.

A tárgyalásokról a *Torontál* részletesen beszámolt, és olvasói azt is megtudhatták, hogy a belgrádi tárgyalások alatt, de annak aláírása előtt a csehek támadásba lendültek északon, a románok Erdélyben, a szerb csapatok pedig tovább nyomultak előre, és november 9-én bevonultak Péterváradra és Újvidékre. A lap idézte a tárgyalásokról hazautazó Károlyit, aki ebben a veszélyes helyzetben azzal kérte a Nemzeti Tanács hozzájárulását a megalázó belgrádi egyezmény aláírásához, hogy „azon veszély fenyeget, hogy Magyarország területe hadszínterré válik”, illetve, mint mondta, az aláírt okmány alapján tiltakozni lehet majd az erőszak ellen a „művelt világra appellálva.”⁶⁶

⁶⁴ A belgrádi konvenció szövegét közli: *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918–1919*. Szerk. Ádám Magda – Ormos Mária. Budapest, Akadémiai, 1999. 16–18.

⁶⁵ Károlyi, a magyar népkormány miniszterelnöke Lansing amerikai külügyminiszterhez. 1918. november 12. <https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/francia-diplomaciai-1/ch02.html#I8> (utolsó letöltés 2020. március 29.)

⁶⁶ *Torontál*, 1918. november 11. „A Nemzeti Tanács támogatja a kormányt”

A csehek felvidéki, a románok erdélyi előretörésével ellentétben tehát Magyarország területeinek megszállását egyedül délen szabályozták, igaz, nem a kívánt fegyverszünettel, csupán katonai konvencióval, ezt azonban szinte megkötésének pillanatától egyedül a magyar kormány vette komolyan. Az egyezmény azóta is heves vita tárgya a magyar történetírásban. A belgrádi katonai konvenció az antant szemében már megkötése pillanatában leértékelődött, és a szerb csapatok nem a belgrádi egyezményt megkötő francia főparancsnok ellenében, hanem annak jóváhagyásával folytatták előrenyomulásukat magyar területre.⁶⁷ Azokat a területeket szállták meg, amelyekre a béketárgyalások során igényt tartottak.

A Károlyi-kormányhoz hasonlóan a Nagybecskereki Nemzeti Tanács is illúziókat táplált az antanttal kapcsolatban, és a kormány egyenes utasításának megfelelően nem győzték hangsúlyozni, hogy a szerb csapatok nem hódítókként, hanem „békés szándékkal jönnek”. November 11-én, amikor a szerbek már Pancsovát is elfoglalták, a rémhírtérjesztőkkel szemben, „akik már látják magukat táviróhuzalokat lerakni, követ törni Szerbiában vagy Albániában”, a *Torontál* hosszú cikkben fejtegette, hogy „a szerbeknek koránt sincs szándékuk egy fegyverét letett nép fiait ólombányákba hurcolni”. Ezek a gyávák, írta a lap felháborodottan, „hordják el az irhájukat, mert mi is a sarkunkra állunk és nyilvánosan megbélyegezzük a sunyi patkányokat.”⁶⁸

A városban kitört riadalom arra ösztönözte Jankó Ágoston alispánt, hogy Nagy Lajos csendőr századost átküldje Pancsovára a szerb csapatokhoz. Nagy érdeklődésére a szerb csapatok helyi parancsnoka megnyugtatóan azt üzenté a rémült nagybecskerekieknek, hogy azért jöttek át a Dunán, hogy a vármegye „egy részét békésen megszállják”. Mint mondták, a megszállt területeken helyükön hagyták a tisztségviselőket, „csak kiegészítették őket az ő bizalmi embereikkel.”⁶⁹ Aznap a nagybecskereki Club-Mozgó a *Hazugság* című magyar filmet játszotta „levegős helységben”, „elsőrendű zenével”.

⁶⁷ Az egyezmény gazdag irodalmából csak két írásra utalok. Ormos Mária: A belgrádi katonai konvencióról. *Történelmi Szemle*, 22. évf. (1979) 1. sz. 12–38.; Hornyák Árpád: A belgrádi katonai konvenció. *Világtörténet*, 22. évf. (2000) 2. sz. 74–84.

⁶⁸ *Torontál*, 1918. november 11. „Gyávák, kishitűek”

⁶⁹ Uo. „A szerbek Pancsován”

Két nappal később, november 13-án a Torontál megyei tisztviselők letették az esküt a független Magyarországra és kormányára, a Károlyi-kormányra. Ugyanezen a napon Várady Imre, az MNT elnöke hosszabb cikket közölt a *Torontálban*, amelyben az MNT nevében válaszolt a budapesti Nemzeti Tanács felhívására, hogy nyilvánítsanak véleményt a köztársasági államforma kérdésében. Mint írta: „A mi szemünk előtt csak egy érdek lehet: egyedül és kizárólag Magyarország érdeke. Országunk érdeke pedig csak akkor lehet kellően biztosítva, ha az állam akarata a világ szellemnek megfelelő alkotmány formában nyerhet kifejezést.” Ezért a nagybecskereki MNT „mélyreható, komoly tárgyalás után” a köztársasági államforma mellett döntött. A budapesti Nemzeti Tanácshoz intézett táviratukban így fogalmaztak: „határtalan lelkesedés között, tüntető egyhangúsággal” mondták ki, hogy Magyarország leendő államformája a köztársaság legyen.⁷⁰ Az MNT november 12-ei ülésének jegyzőkönyve valóban igazolja, hogy minden hozzászóló „habozás nélkül” a köztársaság mellett foglalt állást. Felvetődött, hogy mivel az MNT nem képviseli a város minden polgárát, a döntéshez hívják meg a Szerb Nemzeti Tanácsot is. Erre Várady elnök elmondta, „az együttműködést ismételten megkísérelte a Tanács a szerb nemzeti tanáccsal, de mindannyiszor azzal a kijelentéssel kapott onnan elutasító választ, hogy a szerb tanács semmiféle politikai munkában nem vesz részt.”⁷¹

A Magyar Nemzeti Tanács következő ülésére november 13-án, vészjósoló hírek árnyékában került sor – Várady elnök bejelentette, hogy holnapra várják a szerb csapatok bevonulását. A Szerb Nemzeti Tanács már előkészítette fogadásukat, a legénység részére lefoglalták a honvédlaktanyát, a tiszteket pedig szerb családoknál kívánták elszállásolni. Úgy tűnik, a szerb csapatok közeledte nemcsak a város polgárai-ban keltett félelmet, de a tanács tagjai is tartottak tőle. A jegyzőkönyv tanúsága szerint egyik tanácstagjuk azt a reményét fejezte ki, hogy „a megszálló sereg parancsnoka a Tanács iránt liberálisabb eljárást fog tanúsítani.” Tartottak attól is, hogy a megszállás következtében meg-

⁷⁰ Uo. 1918. november 13. „A nagybecskereki Nemzeti Tanács döntése”

⁷¹ A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei. 9. sz. jegyzőkönyv. 1918. november 12. In: Lóbl Á.: *A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács...*, i. m. 435.

szakadhat a tanács tagjai között az összeköttetés, ezért „óvatos előrelátásból” egy hattagú bizottságot választottak maguk közül.⁷²

Az MNT a város szerb elfoglalása előtti napon, november 15-én is ülésezett. Ugyanezen a napon Perisits polgármester felhívást tett közzé a város lapjában, hogy a város polgárai fogadják „a szerb megszálló katonaságot nyugodtan, velük szemben előzékeny, barátságos magatartást tanúsítson, minden összeütközést vagy ellenállást kerüljön, lefegyverzéssel szemben senki ellent ne álljon.”⁷³ A jegyzőkönyvből kiderül, nem akarták, hogy az esemény spontán módon következzen be, hanem a magyar és a szerb nemzeti tanács megegyezett abban, hogy a beteg polgármester helyett Strósz Béla főjegyző, polgármesterhelyettes fogadja a „bevonulókat”, majd a képviselő-testület üléstermébe vonulnak, ahol a szerb parancsnokot a szerb és a magyar nemzeti tanács tagjai fogadják, és a két elnök, Várady és Županski fog beszédet mondani. Arra kéri majd a szerb csapatokat, tartsák fenn a városban a rendet és a vagyonbiztonságot. Közben a szerb gárda is akcióba lépett, de anélkül, hogy egyeztetett volna a Magyar Nemzeti Tanáccsal. A város elfoglalása előtt két nappal, november 15-én a szerb gárda elfoglalta a távírdát, „ott minden kisasszony háta mögé egy fegyveres katona állt, mialatt egy tiszt a feladott és továbbításra váró táviratok szövegét cenzúrázva jelentette ki, melyik mehet, melyik nem, [...] a tisztviselők kivonultak a postáról és nem dolgoznak addig, amíg a katonaság el nem távozik.” A hír hallatán felvetődött, hogy le kellene fegyverezni a szerb gárdát, illetve olyan vélemény is megfogalmazódott, hogy ez ellen, vagy ahogyan a jegyzőkönyv fogalmazott, „a saját honfitársak részéről támadt erőszakoskodások ellen a megszálló seregek parancsnokánál kell orvoslást keresni.” Erre reagálva Várady lényegében igazolta az MNT eddigi lépéseit, mondván, hogy a Tanács „mindig akkor cselekedett, amikor az események hatása alatt állott. Visszatekintve a már megtörténtekekre, ma már másféle elhatározás szerint lehetne tenni, azonban azt meg kell állapítani, hogy a Nemzeti Tanács elérte azt, hogy a város összlakossága között ellentétek nem élesedtek mind a mai napig, a városban megvan a béke, fosztogatások eddig nem indultak meg.” Majd hozzátette: ő is úgy véli, hogy az erő-

⁷² Uo. 10. sz. jegyzőkönyv, 1918. november 13.

⁷³ *Torontál*, 1918. november 15. „Ma jönnek a szerb előőrsek”

szakoskodások ellen a megszálló katonaság parancsnokánál kell majd panaszt tenni, „azonban az elhatározást az események további fejlődésétől ajánlja függővé tenni.”⁷⁴ A későbbi események azt igazolták, hogy erre meglehetősen sűrűn kellett sort keríteni.

A szerb csapatok november 17-én, vasárnap szállták meg a várost. A nyolcszáz „elég jól felfegyverzett szerb katona”, a Morava divízió egysége vasúton érkezett Dragutin Ristić ezredes, dandárparancsnok⁷⁵ vezetésével. A tisztek között egy francia és egy olasz tiszt is volt. Perisits Zoltán polgármester a gyártelepi vasútállomáson fogadta őket, és szerb nyelvű beszédben kérte, biztosítsák a rendet a városban. Utána a Szerb Nemzeti Tanács nevében Slavko Županski köszöntötte őket, majd a szerb dalárda énekelt, egy hölgy pedig a szerb nők nevében virágot nyújtott át Ristićnek. Az ezredes válaszában azt hangsúlyozta, hogy „a rendet fenn fogják tartani, mert nem ellenséges szándékkal jöttek, hanem az általános népszabadság megvédésére.” Az ünnepélyes fogadtatás további része az MNT és SZNT megállapodása szerint zajlott. Ristić és a fogadóbizottság a vármegyeháza nagytermébe ment, amit, hangsúlyozta a *Torontál*, az alispán „udvariasságból” átadott az ünnepi fogadtatásra.⁷⁶ Itt Jankó Ágoston alispán a következő szavakkal üdvözölte az ezredest: „Méltóságod és vitéz csapatai azért jöttek Torontál vármegyébe, hogy a fegyverszüneti feltételek alapján e területeket az ellenségeskedések megszüntetésének biztosítása érdekében megszállják. Mi tehát önöket nem tekintjük ellenségnek, hanem jóba-

⁷⁴ A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei. 11. sz. jegyzőkönyv, 1918. november 15. In: Lóbl Á.: *A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács...*, i. m. 437.

⁷⁵ Dragutin J. Ristić (1872–1959) szerb hivatásos katona, az első világháborúban ezredes, 1923-ban hadosztálytábornok. 1927-ben nyugdíjazták.

⁷⁶ A megyeháza nagytermének átadása heves vitát váltott ki az MNT-ben. Az alispán javaslatát mindössze 16:14 arányban szavazták meg, és ezzel kapcsolatban a következő határozati szöveget küldték el a Szerb Nemzeti Tanácshoz: mivel az alispán már „elvileg” úgy határozott, hogy átengedi a fogadáshoz a termet, a Magyar Nemzeti Tanács „ezt a saját hatáskörben tett alispáni rendelkezést nem ellenezheti, de hangsúlyozza, hogy ebből a tisztán udvariassági tényből semmiféle politikai következtetések le nem vonhatók.” A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei. 12. sz. jegyzőkönyv. 1918. november 16. In: Lóbl Á.: *A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács...*, i. m. 439.

rátanak...”⁷⁷ Majd Várady emelkedett szólásra és a Magyar Nemzeti Tanács megalakulásának célját ecsetelte a parancsnoknak. Az MNT azért alakult, mondta, „hogy a magyar törvények megszakítás nélküli uralmát ellenőrizze, polgárságunk élet és vagyonbiztonságát megvédje. Tudomásom szerint – folytatta – az immár megkötött fegyverszüneti feltételek Magyarország megszállandó területére is biztosítják a magyar közigazgatásnak érintetlen továbbműködését.” Majd, mint „nem ellenséges megszálló csapata vezérét, lovagiasságába vetett teljes hitel” arra kérte Ristićet, hogy az élet- és vagyonbiztonság megvédése érdekében „a város összlakosságát pártfogásába venni szíveskedjék.” Ehhez felajánlotta az MNT segítségét. Az ezredes erre azt válaszolta, hogy „hírből már ismeri dr. Váradyt, tudja róla, hogy szerbeknek mindig igaz barátja volt”, tehát fogjanak össze és tartsák fenn a rendet. Majd Ristić néhány szót szolt a megyeháza erkélyéről a zömmel szerb polgárokból és katonákból álló tömeghez.⁷⁸ Ezt a jelenetet egy korabeli fénykép is őrzi. A város elfoglalása vértelenül következett be, az üdvölveseknek azonban három sebesültje volt.⁷⁹

Mint láttuk, a magyar részről elhangzott beszédek tévesen fegyverszünetnek nevezték a belgrádi katonai konvenciót, és a Károlyi-kormányhoz hasonlóan mind a polgármester, mind pedig az MNT elnöke abban a hitben ringatta magát, hogy a megszállás ideiglenes lesz, és betartják a belgrádi katonai egyezmény számukra legfontosabb passzusát, vagyis „a magyar törvényeken alapuló jogrend fennmarad” és a közigazgatás az előírásoknak megfelelően a magyar szerbek kezében marad.

Azonban súlyosan csalódniuk kellett, reményeik igen hamar elszálltak. A megszállás után két nappal, november 19-én (a hirdetményen a régi időszámítás dátuma szerepel, november 4., tehát november 17-én kelt) megjelent a város utcáin Ristić ezredes aláírásával az a szerb nyelvű hirdetmény, amelyben a megszálló szerb csapatok nevében bevezette a rögtönítélő bíraskodást, elrendelte az ellenséges csapatoktól származó fegyverek és muníció beszolgáltatását, a szerb rendeletek betartása esetén garantálta a város polgárainak személyi és

⁷⁷ *Torontál*, 1918. november 18. „Nagybecskerek megszállása”

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Uo. „Három sebesültje van a tegnapi lövöldözésnek”

vagyonbiztonságát, előírta az osztrák, a német és a magyar tisztek és katonák szerb katonai hatóságoknál történő jelentkezését, és minden hatalmat átadott a Szerb Nemzeti Tanácsnak.⁸⁰

A Magyar Nemzeti Tanács, „a lefolyt események bénító hatása” miatt csak pár nap kihagyással, november 25-én ült ismét össze. Itt Várady közölte a Tanács tagjaival, hogy „a szerb gárda által elkövetett egyes visszaélések miatt” az elmúlt napokban többször is tiltakozott Ristićnél, aki közölte vele, hogy neki nincs tudomása arról, hogy a városban Magyar Nemzeti Tanács is működik, ezért várja jelentkezésüket. Ezután Várady a Tanács tagjaival és a város néhány tekintélyes polgárával 24-én felkereste az ezredest, és testületileg tiltakoztak a hatalom Szerb Nemzeti Tanácsnak történő átadása ellen. Mint a jegyzőkönyvben olvashatjuk: „Ennek következtében ugyanis a Szerb N. Tanács magához ragadta a hatalmat, a városházát, vármegyeházát, valamint az összes közhatalokat elfoglalta fegyveres erőivel, a hivatalnokokat elűzte, ezáltal az eddig fennállott rendet és közigazgatási működést megzavarta, illetve teljesen megbénította.” E szavak elhangzása után Várady kérte az ezredest, hogy „az összes hivatalok visszaállíttassanak, az összes tisztviselők – akik e mind szigorúbbá váló téli időben családjukkal együtt nélkülözésnek vannak kitéve – visszahegyeztessenek; kérte továbbá a posta és távíró, valamint a vasúti forgalom helyreállítását és miután a szerb polgárőrség nevével kapcsolatosan mind több garázdálkodás történik, kérte annak lefegyverzését és helyébe a városi rendőrség megszervezését, amelynél a lakosság nemzetiségi arányszáma figyelembe vétessék.”⁸¹

Ristić ezúttal is azzal védekezett, hogy „bár ő már hét napja van a városban, ez a tanács nála nem járt, mert ellenkező esetben a hivatkozott parancsát olyképp adta volna ki, hogy a hatalmat a szerb és a Magyar Nemzeti Tanácsra ruházza.” Majd azzal tetézte az igazságtól jócskán messze eső magyarázkodását, hogy tévesnek nevezte a kiáltvány szövegezését, mivel ő csak „a Szerb Nemzeti Tanácsnak az önmaga feletti rendelkezés hatalmát értette és ezt is azért tette,

⁸⁰ Naredba O. Br. 225. Veliki Bečkerek, 4. novembra 1918. god. Várady Levéltár, szám nélküli. (cirill)

⁸¹ A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei. 13. sz. jegyzőkönyv. 1918. november 25. In: Lóbl Á.: *A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács...*, i. m. 440.

mert ez az egyedüli tanács volt az, mely nála, a tagok névjegyzékének benyújtása mellett mint tanács jelentkezett.” Ristić fenti szavai után Várady emlékeztette az ezredest, hogy a bevonulás alkalmával rendezett ünnepélyes fogadás alkalmával ő mint a Magyar Nemzeti Tanács elnöke mutatkozott be, és idézte akkor elmondott beszédét, majd kérte a túlkapások orvoslását. Ristić erre megígére, hogy még aznap megszervez egy olyan találkozót a problémák megbeszélésére, amelyre meghívja az alispánt, a pénzügyigazgatót és a két Nemzeti Tanács elnökét. Ristić úgy próbált saját hazugsága hálójából kibújni, hogy elismerte, tévedett, „miért bocsánatot kér, azonban a megtörtént dolgokba nem avatkozhatnak bele, mivel ő a város belügyeinek intézésébe beleszólással nem bír. Azokat beszéljék meg a Szerb Nemzeti Tanács-csal.” Váradynak azt a javaslatát, hogy a két Nemzeti Tanács elnöke az ő jelenlétében beszélhesse meg a problémákat, elfogadta. Várady felvetette a cenzúra megszüntetésének szükségességét is (a *Torontál* például a bevonulás után napokig üres helyekkel, cenzúrázva jelent meg), de ezt nem sikerült elérnie. Az ígért értekezlet megszervezésére sem került sor.⁸² Ristić fent idézett magyarázkodását Várady az MNT következő ülésén finoman „vastag tévedésnek” nevezte.⁸³ Az ezredes és az MNT találkozójáról a *Torontál* is részletesen beszámolt.⁸⁴

A Tanács végül elfogadta azt a javaslatot, hogy a túlkapásokról készítsenek jegyzéket és ezt küldjék meg Ristić ezredesnek, Róth Ottó⁸⁵ temesvári kormánybiztosnak, a temesvári katonai parancsnoknak, a magyar kormánynak, és falragaszokon értesítsék a város lakosságát, hogy ne engedelmesskedjenek a Szerb Nemzeti Tanács intézkedéseinek, mivel azok nem törvényesek. Az ülés komor hangulatát csak az törte meg némileg, amikor Várady bejelentette, „hosszas utánjárással”

⁸² Uo.

⁸³ A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei. 14. sz. jegyzőkönyv. 1918. november 26. Uo. 442.

⁸⁴ *Torontál*, 1918. november 25. „A nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács Risztics ezredesnél”

⁸⁵ Róth Ottó (1884–1956) ügyvéd, szociáldemokrata politikus, a Bánsági Köztársaság elnöke. A Bánsági Köztársaság történetére lásd Kókai Sándor: Illúziók és csalódások: a Bánsági Köztársaság. *Közép-Európai Közlemények*, 2. évf. (2009) 2–3. sz. 63–74. <https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/vikekkek/article/view/11862/11722> (utolsó letöltés 2023. január 20.)

elérte, hogy két pénzügyigazgatósági tisztviselő Budapestre utazhat a tisztviselők fizetéséért.⁸⁶

A másnap, november 26-án megtartott ülésen Hochstrasser Miklós, a Német Nemzeti Tanács elnöke bejelentette, hogy a mintegy 800 fő részvételével megtartott népgyűlésen megalakult a 41 tagú Német Nemzeti Tanács.⁸⁷ Ennek a jelentősége ekkor már elsősorban az volt, hogy így szerették volna igazolni a szerb megszálló csapatok parancsnoka előtt, hogy a Szerb Nemzeti Tanács nem képviseli a város polgárainak többségét, hiszen a magyarok és a németek többséget alkotnak.⁸⁸ Döntöttek arról is, hogy közösen tiltakoznak majd a Szerb Nemzeti Tanács túlkapásai ellen: követelik a közhivatalok megnyitását, az elbocsájtott tisztviselők visszahelyezését,⁸⁹ a szerb gárda lefegyverzését és feloszlását, a lakosság összetételét figyelembe vevő városi rendőrség megszervezését, a magyar nemzeti színű zászló visszahelyezését a városházára és a cenzúra megszüntetését. Visszavonták viszont azt az előző napi határozatukat, amely szerint a Szerb Nemzeti Tanács intézkedéseivel szembeni

⁸⁶ A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei. 13. sz. jegyzőkönyv. 1918. november 25. In: Lóbl Á.: *A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács...*, i. m. 441.

⁸⁷ A Torontál megyei Román Nemzeti Bizottság 1918. december 2-án, Nagybecskerekén alakult meg, Chiroi Demeter ügyvéd vezetésével, és még aznap megválasztotta végrehajtó bizottságát is. Az erről szóló átirat: Várady Levéltár, szám nélküli.

⁸⁸ Az 1910-es magyar népszámlálás szerint Nagybecskereknek 26 006 lakosa volt, ebből magyar volt 9148 fő, szerb 8934 fő, német 6811 fő, szlovák 456 fő, 336 fő pedig román volt. <http://vajdasag.rs/Nagybecskerek#N.C3.A9pess.C3.A9ge> (utolsó letöltés 2020. március 31.) A Bánság egészének etnikai összetételére lásd: Kóka Sándor: Etnicitás és kulturalizmus a Bánságban (1910) *Közép-Európai Közlemények*, 6. évf. (2013) 1–2. sz. 180–199. http://acta.bibl.u-szeged.hu/30001/1/kek_020_021_180-199.pdf (utolsó letöltés 2023. január 15.)

⁸⁹ A városi rendőrség hivatalnokai ugyan kezdetben a helyükön maradhattak, de már november 22-én új főkapitányt neveztek ki. Leváltották az anyakönyvi hivatal vezetőjét is és a szerb lelkészt nevezték ki helyette. Esketési jogot nem kapott ugyan, csak bejegyezte a házasulandókat az anyakönyvbe. A *Torontál* hírt adott arról is, hogy egy felsőmuzslyai jegyespárt a plébános nem volt hajlandó anyakönyvi esketés nélkül összeadni, mivel az a magyar törvények megszegését jelentette. *Torontál*, 1918. november 22. és november 29. „Házasságok anyakönyvi esketés nélkül”. A Nemzeti Igazgatóság 1918. december 18-án visszaállította az egyházi esküvőt megelőző kötelező polgári házasságkötést, illetve elrendelte az előzetes polgári esküvő nélkül megkötött házasságok utólagos anyakönyvezését. *Baranya Vármegye Hivatalos Lapja*, 22. évf. (1919) 6–9. sz. március 1. 20.

engedetlenségre szólították volna fel a város lakosságát. A Tanács tagjai több, az utóbbi napokban elkövetett rablásról és egyéb, az SZNT által elkövetett visszaélésről is tájékoztatták egymást. Például: a Szerb Nemzeti Tanács lefoglalta az Osztrák–Magyar Bank készpénzállományát, jelentős magánvagyonot is rabolva, mivel a város iparos, kereskedő rétege is itt tartotta megtakarításait. Fényes nappal kirabolták a pénzügyigazgató lakását, de a hivatalos helyiségekben is a rablás jeleit fedezték fel. A tettesek, foglalmaztak óvatosan az ülésen, „valószínű” a lakás őrzésére kirendelt szerb nemzetőrök voltak.⁹⁰ Később ez beigazolódott.

A tiltakozó levelet Várady Imre fogalmazta meg a Magyar Nemzeti Tanács nevében. Ebben a november 27-én kelt átiratban a gyűlésen elhangzottak alapján összefoglalta panaszaikat. Először is utalt arra, hogy az ezredes, mint maga is elismerte, „sajnálatos módon” csak tévedésből ruházta át a hatalmat a Szerb Nemzeti Tanácsra, amely egyébként sem képviseli a város lakosságának többségét. A szerb nemzetőrség lefegyverezte a magyar nemzetőrséget, a szerb katonai egységek a szerb nemzetőrrel közösen „erőszakosan az összes közigazgatási közegeket hivatalukból eltávolította és így a közhatóságok működését erőszakosan megbénította.” Utalt arra, hogy ennek „beláthatatlan súlyos, bolsevistikus következményei lesznek.” Megemlítette azt is, hogy a közpénzen fizetett szerb őrség fényes nappal kirabolta a pénzügyigazgató lakását (most a „valószínű” jelző nélkül) és a hivatali helyiségeket, majd fegyverüket elhagyva otthagyták őrhelyüket. Végül az MNT nevében kérte a köztisztviselők hivatalukba történő visszahelyezését, a „garázdálkodó” szerb nemzetőrség azonnali lefegyverzését és feloszlását, a magyar zászló visszahelyezését a vármegyházára, illetve a hírlapi cenzúra megszüntetését.⁹¹

Úgy látszik, a szerb megszálló parancsnokságnak is elege lett a város nyugalvét állandóan veszélyeztető szerb nemzeti gárda tevő-

⁹⁰ A Nagybecskerek Magyar Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei. 14. sz. jegyzőkönyv. In: Löbl Á.: *A Nagybecskerek Magyar Nemzeti Tanács...*, i. m. 443.; *Torontál*, 1918. november 27. „Betörők a pénzügyigazgató lakásán”

⁹¹ A nagybecskerek Magyar Nemzeti Tanács levele Dragutin Ristić ezredeshez, 1918. november 27. In: A. Sajti E.: *Kisebbségpolitika és társadalomszervezés*, i. m. 13. sz. irat., 114–116. Két évtizeddel később, 1939 januárjában, amikor Váradyt II. Péter jugoszláv király szenátorrá nevezte ki, az akkor már nyugállományú Ristić táviratban gratulált Váradynak. Várady L.: Dr. Várady Imre. i. m. 91.

kenységéből, és november 30-án lefegyverezték és feloszlatták ezt a mintegy 300 fős testületet, és „csupa megbízható emberből” megszervezték az új, száztagú csendőrséget.⁹²

A nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács általam ismert utolsó jegyzőkönyve 1918. november 26-án kelt, egyéb források azonban arra utalnak, hogy a Tanács még ezután is folytatta tevékenységét. A *Torontál* ugyanis még december 4-én is közölt egy azzal kapcsolatos kis hírt, hogy Várady Imrének, a Magyar a Nemzeti Tanács elnökének vezetésével az ipartelepek tulajdonosai, a bankigazgatók és a munkások képviselőinek részvételével megbeszélést tartottak a munkanélküliség kérdéséről. De ismerünk egy olyan forrást is, amely december 10-én kelt, és Várady Imre még a Magyar Nemzeti Tanács elnökeként írta alá, sőt a levelet ő maga fogalmazta meg. Ez egy Slavko Županski-hoz, az új vajdasági regionális kormány (Bánát, Bácska, Baranya Nemzeti Igazgatósága) által december 6-án beiktatott új Torontál megyei főispánhoz eljuttatott tiltakozó levél,⁹³ amelyben a Nagybecskereken december 10-én megtartott népgyűlés határozatát közli a főispánnal. Tudatja vele, hogy a népgyűlés nem ismeri el az „Újvidéki Szerb Kormányt”, azaz a Bácska, Bánát, Baranya Nemzeti Igazgatóságot, tehát törvénytelennek tartja a főispán kinevezését is. Ezért Nagybecskerek város magyar lakossága – folytatódik a határozat – „az Újvidéki Szerb Kormány, mint az általa kinevezett főispán rendeltetéseivel szemben a passzív resistentia álláspontjára helyezkedik”.⁹⁴ Meg is indokolja, miért jutott az MNT erre az álláspontra. Egyrészt azért, írta, mert a szerb hadsereg bevonulása után a városban, de az egész vármegyében is kisebbségben lévő szerbek „illegitim” módon sajátították ki a hatalmat, s még a várost megszálló parancsnok is elismerte, hogy „tévedésből” adta át a hatalmat a Szerb Nemzeti Tanácsnak. Tévesen értelmezik és alkalmazzák a népek önrendelkezésének elvét, ezért „jogellenesen” rendezkedtek be, tehát az új főispán kinevezését a város magyar törvényekhez ragaszkodó lakossága „semmisnek” tekinti. De beiktatása azért is jogszerűtlen, folytatódik a jogászai pontossággal megfogalma-

⁹² *Torontál*, 1918. november 30. „Feloszlott a szerb nemzeti gárda”

⁹³ 15. sz. irat. Várady Imre levele Slavko Županskihoz, 1918. december 10. In: A. Sajti E.: *Kisebbségpolitika és társadalomszervezés*, i. m. 123 –124

⁹⁴ Uo. 124.

zott levél, mivel a „fegyverszüneti feltételek”, azaz a belgrádi katonai konvenció a megszállt területek közigazgatását továbbra is a magyarok kezében hagyta.⁹⁵ Váradynak a törvényes rendbe, a jogba vetett rendíthetetlen hitét tükrözi a levél következő mondata: „A hatályos közeleti működésnek az államélet rendjének az igazság és jog alapján, az erőszak és terror önmaguk döntik meg az önalkotta hatalmakat.”⁹⁶ Pedig a *Torontál* beiktatásáról szóló, csupán kis hírben közölt tudósítása szerint az új főispán „demokratikus elvekkel” foglalta el új hivatalát, beiktatása alkalmával ezt mondta a megyeháza nagytermében szép számmal megjelent szerb közönség előtt: „minden nemzetiségű polgárnak, felekezeti különbség nélkül az egyenlőséget, a szabadságot és testvériséget hozza a felszabadult szerb nép.”⁹⁷

Ezután azonban nyoma vész a Magyar Nemzeti Tanácsról szóló híreknek és a tevékenységükről szóló egyéb forrásoknak. Hogy pontosan mikor voltak kénytelenek befejezni munkájukat, nem találtunk pontos dátumot. Úgy véljük, megszűnését pontos dátum híján is a Délvidéken bekövetkező hatalmi, politikai változásokkal kapcsolhatjuk össze. Azzal, hogy a szerb csapatok már a megszállás első pillanatában birtokon belül érezték magukat, és a katonai megszállást hatalmi, politikai bekebelezéssé transzformálták. Ezekről az eseményekről most csak jelzésszerűen: már november 3-án, tehát még a szerb csapatok bevonulása előtt a radikális párti Jaša Tomić kezdeményezésére Újvidéken megtartott népgyűlésen megalakították a szerb nemzetőrséget és a Szerb Nemzeti Tanácsot, amelynek elnöke Jaša Tomić lett.⁹⁸ Az SZNT deklarálta, hogy a meglévő magyar közigazgatási szervek ellensúlya kíván lenni. November 24-én a zágrábi Nemzeti Tanácsból megalakuló Szlovén–Horvát–Szerb Állam parlamentje kimondta a Vajdaság nevében is a Szerbiával és Montenegróval történt egyesülést. November 25-én az Újvidéki Nagy Nemzetgyűlés (más fordításban Nagy Népi Gyűlés), miután a vajdasági délszláv politikusok titokban tárgyaltak

⁹⁵ Uo. 125.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ *Torontál*, 1918. december 6. „Zsupánszky Szlavko dr. kinevezéséről”

⁹⁸ Ezt megelőzően a magyarországi szerbeknek mindössze egy legális, humanitárius szervezete működhetett, a gyerekek elhelyezésével foglalkozó Boszniai Gyerekeket Befogadó Központi Bizottság. Ebből a szervezetből nőtt ki az újvidéki Szerb Nemzeti Tanács.

a zágrábi Nemzeti Tanáccsal és a belgrádi kormánnyal is, kimondta a Bácska, Bánát és Baranya Szerb Királysághoz történő csatlakozását. Azzal a kiegészítéssel, hogy „mindent tegyenek meg, hogy megvalósuljon Péter királynak és dinasztiájának a vezetésével a szerbek, horvátok és szlovének egységes állama.”⁹⁹ Az egyesülést a már Zágrábban kikiáltott délszláv államhoz történő csatlakozással elképzelő Vasa Stajić kezdeményezésére,¹⁰⁰ de Jaša Tomić javaslatára került bele a határozatba az a kisebbségi magyarok által később oly sokat emlegetett, de az új hatalom által korán elfeledett passzus: „a határainkon belül maradó nem szerb és nem szláv nemzetek számára biztosítunk minden jogot, amely jogok által mint kisebbség nemzeti létüket megőrizni és fejleszteni szeretnék...”¹⁰¹ A gyűlésen megválasztott Nagy Nemzeti Tanács létrehozta saját végrehajtó szervét, a regionális kormányként működő Bácska, Bánát, Baranya Nemzeti Igazgatóságot, amelynek elnökévé Joca (Jovan) Laloševićet¹⁰² választották. A Nemzeti Igazgatóság december 4-én átvett minden közigazgatási feladatot a szerb hadsereg által megszállt területeken. A 11 „miniszteri tárcát” (oktatás, belügy, egészségügy stb.) ún. megbízottak, más fordításban biztosok látták el.

A BBB Nemzeti Igazgatósága 1919. január 13-án adta ki a nemzeti tanácsok betiltásáról, illetve korábbi tevékenységük felülvizsgálatáról szóló rendeletét, tekintet nélkül azok nemzetiségi jellegére. A rendelet kiadására tehát már azután került sor, hogy megszűnt a becskerek-i MNT tevékenysége. A rendelet szerint „A magyar forradalom első napjaiban alakult nemzeti bizottságok, tanácsok stb. és ehhez hasonló

⁹⁹ *Spomenica oslobođenja Vojvodine 1918*. Novi Sad, Štamparija Jovanović i Bogdanov, 1929. 156–157.

¹⁰⁰ A csatlakozás hogyanja körüli belső vitáknak igen gazdag irodalma van. Lásd: Rakić, L.: *Jaša Tomić*, i. m. 288–298.; Končar, Ranko – Marković, Saša: *Vojvodina između srpske i jugoslovenske opcije u vreme stvaranja Kraljevine SHS*. In: *Jugoslavija v času. Devetdeset let od nastanka prve jugoslovenske države. Yugoslavia through Time. Ninety Years Since the Formation of the First State of Yugoslavia*. Uredil Bojan Balkovec. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009. 93–104.; Končar, R.: *Vasa Stajić és a Vajdaság*, i. m. 18–24.

¹⁰¹ A határozat teljes szövegét közli Petranović, Branko – Zečević, Momčilo: *Jugoslavija 1918/1984. Zbirka dokumenata*. Beograd, Rad, 1985. 112.

¹⁰² Jovan Lalošević (1870–1935) zombori ügyvéd, radikális párti szerb politikus. Jogi tanulmányait Budapesten végezte. A zombori Szerb–Bunyevác Nemzeti Tanács elnöke, a Nemzeti Igazgatóság elnöke.

egyéb szervezetek segédkezet nyújtottak a béke és a rend helyreállításába. Néhány ilyen szervezet azonban hatáskörét túllépte és olyan határozatokat hozott és végre is hajtott, melyek az ország [nyilván az SzHSz Királyság – S. E.] érdekébe ütköznek.” A felülvizsgálat során, folytatódik a rendelet, különös gondot kell fordítani arra, „miben és mily módon lett megsértve vagy károsítva a köz- vagy nemzeti érdek.” Külön figyelmet kellett fordítani a nemzeti tanácsok finanszírozásának (adóztatás, adománygyűjtés) ellenőrzésére, amelyről a nemzeti bizottságok volt elnökei három napon belül voltak kötelesek jelentést készíteni a Nemzeti Igazgatóság, pontosabban az adóhivatal számára.¹⁰³ Sajnos a becskerekeli MNT beszámolóját, amennyiben készítettek ilyet, nem találtuk meg.

A Nemzeti Igazgatóság új főispánokat nevezett ki, előírták az új hatalom előtt leteendő hűségeskü szövegét, tisztviselőket váltottak le és neveztek ki, a hadsereg segítségével megszervezték az új rendőrséget stb. A Nemzeti Igazgatóság tevékenységét a szerb kormány nem ismer-te el, és az első jugoszláv kormány megalakulása után (1918. december 20.) a hatalom centralizációjának nevében betiltották tevékenységüket. Ennek ellenére a Nemzeti Igazgatóság március 11-ig folytatta működését.¹⁰⁴ Így került sor a már említett új szerb főispán kinevezésére Nagybecskerekben, aki aztán saját hatáskörben kinevezte a város új polgármesterét, Jovan Miljkovićot, az új főjegyzőt, Berberszki Györgyöt, aki a régi közigazgatási garnitúrát képviselte. A *Torontál* 1918. december 11-ei száma részletesen közölte az újonnan kinevezett megyei, városi és járási tisztviselők teljes névsorát, ami egyúttal azt jelentette, hogy a városban, immáron az új hatalom égisze alatt, a közhivatalok ismét megkezdték működésüket.¹⁰⁵ A társadalmi béke azonban nehezen állt helyre a városban. Ristić ezredes a szerb katonák körében végzett pa-

¹⁰³ *Baranya Vármegye Hivatalos Lapja*, 22. évf. (1919) 6–9. sz. március 1. 19.

¹⁰⁴ A *Baranya Vármegye Hivatalos Lapja* 1919. április 3-án közölte Lalošević aláírásával azt a hirdetményt, amelyben a BBB Nemzeti Igazgatóság elnöke közli, a belgrádi kormány felmentette őket, ügyosztályaikat beolvasztotta a belgrádi minisztériumokba. Lalošević a Nemzeti Igazgatóság tevékenységét méltatva a következőket írta: a Nemzeti Igazgatóság megalakulásával „új korszak nyílt meg, egy szabadabb élet és jobb jövő. Megvalósult az, amiről hosszú emberöltőkön át csak álmokat szőttünk. Egyesültünk végre a mi Szávan túli testvéreinkkel, egy nagy, szabad hazába.” A Nemzeti Igazgatóság tevékenységére lásd: A. Sajti E.: *Impériumváltások, revízió, kisebbség*, i. m. 18–19.

¹⁰⁵ *Torontál*, 1918. december 11. „A közhivatalok újra megkezdik működésüket”

cifista agitáció miatt kilenc embert végeztetett ki a városban. Mint ezzel kapcsolatos rendeletében olvashatjuk: az utóbbi időkben a szerb katonák között „árulásra csábító” röplapokat terjesztettek, arra szólították fel „a bátor és legyőzhetetlen szerb katonákat”, hogy dobják el fegyvereiket és szegjék meg esküjüket. Ezért az elfogott agitátorokat hadbíró-ság elé állították, halálra ítélték és kivégezték őket.¹⁰⁶

December 24-én megtartották az új szerb polgármester vezetésével az első városi tanácsi ülést is. Az új megyei, városi közigazgatási szervek munkájának megindulása lényegében az eddigi magyar közigazgatás felszámolását jelentette, így megalakulása után egy hónappal a Magyar Nemzeti Tanács is kénytelen volt befejezni munkáját. Abban a hónapban, amikor véget ért a városban a pusztító spanyolnátha.¹⁰⁷

A nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács a háborús összeomlás közepette, súlyos gazdasági helyzetben, a nemzeti kisebbségek nemzeti törekvéseinek radikális megváltozása időszakában, a történeti Magyarország szétesésének pillanatában, egyre szűkülő nemzetközi erőterében, nagy reményekkel, s még több illúzióval kezdte meg munkáját. A belgrádi katonai egyezményre, akárcsak a Károlyi-kormány, védőhálóként tekintettek, amely megmenti a várost a visszavonuló német és előrenyomuló szerb csapatok közötti fegyveres összetűzéstől, attól, hogy a város hadszíntérré váljon. Naivan hittek abban is, hogy a konvenció biztosítja majd a magyar hatalmi szervek további működését. Működésének rövid egy hónapja alatt meglehetősen instabil kapcsolatot tudtak csak kiépíteni a becskerei Szerb Nemzetőrséggel. S bár a város lapjában, a *Torontál*-ban igyekeztek kapcsolatuk pozitív oldalát hangsúlyozni, de mint láttuk, a Szerb Nemzetőrség tevékenysége meglehetősen ellentmondásos volt, tagjai gyakran vettek részt rablásokban, fosztogatásokban, önkényes intézkedésekben, ami végül felosztatásukhoz vezetett. A Szerb Nemzeti Tanács viszont határozottan elzárkózott az együttműködéstől. Ennek okát elsősorban abban kell látnunk, hogy kezdettől fogva maguk mögött tudhatták az újvidéki szerbek, Belgrád, s nem utolsósorban a megszálló szerb hadsereg támogatását. A nagy-

¹⁰⁶ *Torontál*, 1918. december 12. „A Torontál megyei szerb megszálló csapatok Parancsnokának Op. 4826. sz. rendelete”

¹⁰⁷ *Torontál*, 1918. december 21. „Megszűnt a spanyolnátha”; *Torontál*, 1918. december 24. „Hírek. Tanácsülés”

becskereki SZNT városi szinten úgy viselkedett, mint a francia kormány Károlyi kapcsán, amikor a belgrádi tárgyalások idején az antant-csapatok balkáni főparancsnokának azt sugallta: nem kell Károlyival szóba állni. Pedig Károlyi úgy bízott Franciaországban, „mint a tékozló fiú jószágos atyjában...”¹⁰⁸ Várady is hasonló helyzetben érezhette magát, amikor azt tapasztalta, hogy régi ügyvédkollégája és jó ismerőse, Slavko Županski a kapott instrukciók alapján elzárkózik minden politikai együttműködéstől. Egy területen azonban mégis kialakult a két Nemzeti Tanács között együttműködés – a megszállás és hatalomváltás első, igencsak bizonytalan napjaiban sikerült megőrizni a város polgárainak élet- és vagyonbiztonságát, és a vidékkel ellentétben sikerült megakadályozni a nagyobb társadalmi felfordulást. Ebben, ha nem is problémamentesen, de kétségtől rész vett a megszálló szerb hadsereg is. A szerb hadsereg persze minden nyilvános deklarációjuk ellenére sem pusztán ezzel a céllal érkezett Nagybecskerekre. A hadsereg fő feladata a Bánát megszállásával, Nikola Pašić szerb miniszterelnök személyes utasításának megfelelően, Románia bánáti igényeinek megakadályozása volt és az, hogy a béketárgyalásokig biztosítsák a terület birtoklását, majd Szerbiához csatolását.

1918 decemberére világossá vált, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia háborús veresége következtében bekövetkezett szerb katonai megszállás nem áll meg a magyar köztisztviselői kar saját híveikkel történő „kiegészítésénél”, hanem a teljes hatalmi, politikai váltásra törekszik. Magyarország szomszédjai, köztük Szerbia is, a háborús győzelmet nemzeti céljaik szolgálatába tudták állítani, míg a háború elvesztése a függetlenségét végre visszanyerő Magyarországot nemzeti tragédiába sodorta.

A Magyar Nemzeti Tanácsnak és személyesen Váradynak is le kellett számolnia azzal az illúzióval, hogy a szerb hadsereg csupán „az általános népszabadság megvédésére” érkezett. Nem volt más választatásuk, tudomásul kellett vegyék, hogy Szerbia, nemzetközi jóváhagyással, meghódította és bekebelezte ezt a területet. Ami velük ezután történt, az egyértelműen az impériumváltás fogalmával írható le – egy új állam határai közé kerültek. Megkezdődött a nagybecskereki, illetve a délvidéki magyarok Trianon utáni kisebbségtörténete.

¹⁰⁸ Hatos P.: *Az elátkozott köztársaság*, i. m. 281.

Összeomlás

Hatalomátvétel a Délvidéken, 1918–1920

Közvetlenül az összeomlás előtt, 1918 szeptemberében a magyar kormány a magyar birodalmi gondolat jegyében még a Vaskapunál felépítendő hatalmas vízi erőmű építésén munkálkodott a megizmosodott magyar nagytőke segítségével (Bánki Donát tervei alapján, Lánczy Leó és Ullman Adolf 500 millió koronás befektetése), amely a legyőzött balkáni országok, Románia és Szerbia energiafüggését szolgálta volna a Monarchiától, Magyarországtól. Buzgón tervezték Bosznia-Hercegovina Magyarországhoz csatolását is, Tisza István miniszterelnök szeptember 2-án ellátogatott Sarajevóba. Szállásán a délszláv egységet és önrendelkezést követelő petícióval horvát–szerb–bosnyák küldöttség kereste fel. Tisza, egyesek szerint lovaglopálcájával az asztalt verve azt vetette oda a küldöttségnek, hogy „Magyarország elég erős, hogy ellenségeit szétzúzza, mielőtt maga is elpusztulna.” Erre a küldöttség „Hajdemo” felkiáltással faképnél hagyta a magyar miniszterelnököt. Stjepan barun Sarkotić Lovčenski, Bosznia Bécs által kinevezett kormányzója a látogatás alkalmával e szavakkal mutatkozott be Tiszának: „az utolsó császárhű horvátot látja...”¹

„Nagyobb gazember még nem taposta a magyar földet, mint ez a Tisza István. Hanem össze is beszéltek már a katonák, hogyha visszajönnek, olyan kínzásokkal gyilkolják meg, amelyet még nem látott a világ.” Ezt a fenyegető kifakadást Baltazár Dezső tiszántúli református püspök 1918 szeptemberében hallotta a budapesti villamoson, amelyre Tisza István miniszterelnök csak keserűen legyintett.² Annak ellenére, hogy Tisza kezdetben ellenezte a háborút, neve azonosult

¹ Idézi Hatos Pál: *Hogyan lett vége? Az összeomlás és forradalom Magyarországon 1918 őszén. Kommentár*, (2017) 5–6. sz. 11–12.

² Uo. 11.

az ötéves értelmetlen öldökléssel, és több elvetélt merényletkísérlet után 1918. október 31-én saját budai otthonában gyilkolják majd meg a frontról hazatérő katonák.³

1918. október 16-án IV. Károly nyilvánosságra hozta a Monarchia osztrák felének föderalizációjára vonatkozó proklamációját, amely a wilsoni önrendelkezés szellemében a birodalom osztrák részeit a szabad népek szövetségévé tette. A rendelet ugyan a magyar Szent Korona országaira nem terjedt ki, de ezután Magyarországot Ausztriával már csak perszonálunió kötötte össze. A magyar belpolitikát évtizedekig uraló 48-as, 67-es közjogi küzdelem értelmét veszítette. A bomló birodalom ceremóniái azonban még ekkor is működtek: IV. Károly király egyik utolsó intézkedése az volt, hogy Horvai Jánosnak, az alföldi Kossuth-szobrok alkotójának mecsekaljai előnévvel magyar nemességet adományozott a karánsebesi Kossuth-szobráért. (2012 óta az ő Kossuth-emlékműve áll ismét a Parlament előtt.) Nem túlzás, ha a Monarchia osztrák felének föderalizálása kapcsán a régi orvosi vicc jut eszünkbe: a műtét sikerült, csak a beteg halt meg. 1918 őszére az egész magyar politika légüres térbe került – radikális változások, forradalmak következtek be.

A császári proklamáció másnapján, október 17-én elmondott beszédében Tisza István, aki ekkor már több mint egy éve (1917. május 23.) lemondott miniszterelnöki tisztségéről, a parlamentben beismerte, hogy „ezt a háborút elveszítettük”. Beismerése lavinát indított el nemcsak a magyar közvéleményben, hanem a frontokon is. A katonákat hiába tiltották el az újságolvasástól, a hír elterjedt – és számos forrás bizonyítja, hogy a nyilatkozat demoralizáló hatást gyakorolt a frontokon harcoló, végsőkéig kimerült katonákra. Az olasz fronton harcoló hadseregek parancsnoka, Svetozar Borojević tábornok például valóságos katasztrófának nevezte Tisza nyilatkozatát.⁴ Ekkor már nemcsak az emberanyag hiányzott a frontokon, de 1918-ban csak az előző évi termelés felét adták a hadiüzemek, az élelmezési helyzet ezért a frontokon is katasztrófális volt. Az olasz fronton egyes

³ Tisza pályájára és halálára összefoglalóan lásd Pölöskei Ferenc: *Tisza István és kora*. Budapest, Éghajlat, 2014., legutóbb pedig *Tisza István, két korszak határán*. Szerk. ifj. Bertényi Iván. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2016.

⁴ Vermes Gábor: *Tisza István*. Budapest, Osiris, 2001. 468.

hadosztályoknál a katonák átlagos testsúlya 50 kg alá esett, és előfordult, hogy nadrág nélkül álltak őrt. A bakák már nem érezték a menekülés és a vereség szégyenét – a katonák maguk üzentek hadat a háborúnak és mindenáron haza akartak jönni. Megkezdődött a történeti Magyarország agóniája.

A magyar politikai elit, élén Wekerle Sándor miniszterelnökkel, a még mindig komoly hatalmi tényezőnek számító Tiszával, Andrássyval, Apponyival, és még sorolhatnám, továbbra is a magyar állameszmében és a nemzetiségi tömegek lojalitásában hitt. Még az utókor által „hazaárulónak” bélyegzett Károlyi Mihály is a történelmi Magyarország híve volt. Egy korabeli, Londonba küldött jelentés szerint ő is „a magyar imperialista állam talaján áll.”⁵

Budapest tele volt szökött katonákkal, korabeli kifejezéssel „lógósokkal”, és október 25-én katonatanács alakult szökött tisztekből, de már a főváros háziezredei is megbízhatatlanok voltak. Tisza nem ismerte fel a helyzet komolyságát, és azt írta haza Gesztre, hogy ez csak „forradalmi paródia”. Eközben az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó külügyminisztere, ifjabb Andrássy Gyula október 27-én királya nevében felmondta a német szövetséget. Október 30-án Bécsben a Reichsrat képviselői kikiáltották az Osztrák Köztársaságot. Október 29-én a zágrábi Nemzeti Tanács (Szlovének, Horvátok és Szerbek Nemzeti Tanácsa), amely már korábban átvette a hatalmat a sabortól (horvát parlament), kimondta elszakadását Ausztria–Magyarországtól és kikiáltotta a Szlovén–Horvát–Szerb Államot. Ma nehéz elhinni, de a karzat lelkesen zúgta: „Le az elnyomókkal! Éljen Szerbia, éljenek a szerb hősök! Éljen a szerb hadsereg.” A háborús összeomlás káoszába süllyedő Horvátországot a szerb hadsereg tisztította meg a rablóbandáktól, az ún. „zöld káderektől”. (Csak zárójelben jegyzem meg, volt úgy, hogy a Budapest–Fiume gyorsot egy nap alatt kétszer rabolták ki.)⁶

Miután az 1918. november 3-án aláírt padovai fegyverszünet a felbomló Osztrák–Magyar Monarchia magyar felével kapcsolatban – Horvátország elszakadásán túl – semmilyen konkrétumot nem tartalmazott, az október 31-én hatalomra jutott Károlyi-kormány legfőbb feladata egy önálló egyezmény megkötése lett. Az idő sürgetett: a

⁵ Hajdú Tibor: *Károlyi Mihály. Politikai életrajz*. Budapest, Kossuth, 1978. 267.

⁶ Hatos P.: *Hogyan lett vége?* i. m. 28–29.

szerb hadsereg vezérkari főnöke, Živojin Mišić vajda október 30-a óta ugrásra készen várta a parancsot, hogy csapatait átdobja Ausztria–Magyarország déli területeire.

A későbbi Károlyi-ellenes propaganda azzal vádolta a Károlyi-kormány Belgrádban tárgyaló politikusait (november 11.), hogy ellenvetés nélkül fogadták el a konvenció feltételeit. Ez az állítás azonban nem felel meg a valóságnak. Mint Károlyi a francia miniszterelnökhöz intézett levelében jelezte, csak abban az esetben hajlandók elfogadni a felajánlott feltételeket, ha a békeszerződés aláírásáig a szövetségesek garantálják Magyarország történelmi határait (Horvátország és Szlavónia függetlenségét elismerték), és biztosítják a megszállt területeken a magyar közigazgatás működését. Ez utóbbi pont bele is került a belgrádi megállapodásba, amelyet pár nappal később, a Nemzeti Tanács felhatalmazásával Linder Béla tárca nélküli miniszter írt alá. A belgrádi konvenciót azonban, amely Magyarország függetlenségének elismerését jelentette, csak Magyarország tekintette érvényes dokumentumnak – sem az antant nagyhatalmak, sem az érintett országok nem ismerték el. Magyarország jogalanyisága tehát továbbra is kétséges maradt.⁷

Novemberben megkezdődött a Bácska megszállása. 9-én Újvidékre bevonultak az I. szerb hadsereg egységei, november 13-án már Szabadka és Baja is szerb megszállás alatt volt. A szerb hadsereg ezzel olyan magyar területeket vett birtokba, amelyek 1914 szeptembere óta szerepeltek Szerbia háborús céljai között.

Magyarország déli területeinek megszállása elsősorban a háborús összeomlás következménye volt, de a hadászati-katonai tényezők mellett fontos szerepet játszottak az események alakításában a délvidéki szerb politikai erők is, elsősorban a Radikális Párt, illetve személy szerint annak internálásból frissen hazatérő nagy tekintélyű vezetője, Jaša Tomić. Ő volt a kezdeményezője és fő szónoka az 1918. november 3-ára összehívott újvidéki szláv tömeggyűlésnek, ahol a Károlyi-kormány megalakulása után, de még a szerb csapatok bevonulása előtt, elsősorban a rend és vagyonbiztonság megőrzésére buzdította népét. Beszédében „emberiességi okokból” számított azoknak a „nem szerb

⁷ A belgrádi konvenció szövegét közli: *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918–1919*. Szerk. Ádám Magda – Ormos Mária. Budapest, Akadémiai, 1999. 16–18.

polgártársaknak” a segítségére is, akik a háború alatt megakadályozták a szerbek elleni atrocitásokat. Népőrséget szerveztek, és Tomić vezetésével megalakították a Szerb Nemzeti Tanácsot (Srpski narodni odbor), amely a gyűlés határozata értelmében „átmenetileg” irányítani fogja a „nép ügyeit”.⁸ Már ez a szervezet is a fennálló és ekkor még funkcionáló magyar közigazgatási apparátus szláv ellensúlya kívánt lenni. Amikor a Károlyi-kormány megalakulása után felkérte a közigazgatási apparátust, hogy lojálisan kövesse utasításait, az Újvidéki Szerb Nemzeti Tanács nyilatkozatban szólította fel a délvidéki községeket, városokat, hogy csak az ő utasításainak engedelmeskedjenek.⁹

Egy másik példa: a döntően magyar–bunjevác összetételű Szabadkán a Károlyi-kormányhoz hű Magyar Nemzeti Tanács vette kézbe az ügyek irányítását, amely október 31-én alakult meg és amelynek elnöke dr. Mukics Simon lett. Szabadka maradt egy ideig a magyar kormány utolsó délvidéki bástyája. A Károlyi-kormány a „magyarónak”, azaz magyarbarátnak számító nagy tekintélyű helyi ügyvédet, a nagy múltú Szabadkai Népkör elnökét, egykori függetlenségi párti politikust, dr. Pleszkovics Lukácsot nevezte ki a város főispánjává és kormánybiztossá, akit a képviselő-testület két nappal a szerb csapatok bevonulása előtt, november 11-én iktatott be hivatalába. A két nemzeti tanács együttműködése azonban igen rövid életű volt, a városháza tornyán csak november 13-ig, a szerb és francia csapatok bevonulásáig lengett együtt a magyar, a horvát és a szerb zászló.

A szabadkai szerbek és bunjevácok november 10-én megtartott első nagygyűlésén az egyesülést szorgalmazó beszédet a később komoly politikai karriert befutó Blaško Raić (Ráics Balázs) szabadkai katolikus plébános mondta. Raić később elhíresült szerepet játszott a magyarországi délszlávok Párizsban járt delegációjában, amelynek bunjevác tagjai egy sajátos „nyelvvizsgával” a bácskai területek Jugoszláviához történő csatlakozását voltak hivatva nyomatékosítani.¹⁰

⁸ Rakić, Lazar: *Jaša Tomić (1856–1922)*. Novi Sad, Matica srpska, Odeljenje za društvene nauke, 1986. 288.

⁹ Uo. 291.

¹⁰ Később, 1941-ben, a Délvidék visszacsatolása után Raić így emlékezett párizsi szereplésükre: „Magammal vittem Szabadka közgyűlési jegyzőkönyvét az 1850-es évekből, amely horvát nyelven íródott a szerb Vajdaság korában. Magammal vittem néhány sírfelirat fényképét is napjainkról, hogy bebizonyítsam, hogy a

Két nappal a szerb hadsereg újvidéki bevonulása után, november 11-én néhány tekintélyes vajdasági és zágrábi politikus titkos megbeszélést folytatott Belgrádban a szerb kormány megbízottaival. A szerb kormány, különösen Nikola Pašić miniszterelnök támogatta Jaša Tomić javaslatát, hogy hívják össze a nemzetgyűlést (narodna skupšina), amely kimondja majd a Vajdaság Szerb Királysághoz történő csatlakozását. Az újvidéki Szerb Nemzeti Tanács tehát az egyesülés módja körül Zágrábbal kialakuló vita miatt önállóan, a horvátoktól függetlenül cselekedett. Így, annak ellenére, hogy a zágrábi Nemzeti Tanács 1918. november 24-én kimondta a Vajdaság nevében is a délszláv földek egyesülését, másnap, november 25-én az újvidéki Nagy Nemzetgyűlés elfogadta Jaša Tomić javaslatát és kimondta a Bánát, Bácska és Baranya Magyarországtól történő elszakadását és a Szerb Királysághoz történő csatlakozását. Egyúttal felkérték a szerb kormányt, hogy képviselje érdekeiket a párizsi béketárgyalásokon. Tomić javaslatára a nemzetgyűlés külön határozatot hozott, hogy a „határaink között megmaradó nem szerb és nem szláv népeknek biztosíthatnak mindazon jogok, amely jogok által mint kisebbség nemzeti létüket megőrizni és fejleszteni óhajtják”.¹¹ Ezt az ígéretet azonban, mint ismeretes, a történelmi események viharos gyorsasággal elsodorták.

A Nagy Nemzeti Tanács december 4-i határozata értelmében egy regionális kormány, a Nemzeti Igazgatóság (Narodna uprava za Banat, Bačku i Baranju) vette át a közigazgatási feladatokat, új főispánokat nevezett ki, elfogadták az új hatalom által megkövetelt hűségeskü szövegét is. A regionális kormány 1919. március 11-ig folytatta munkáját, majd ez is áldozatul esett Belgrád nacionalizáló, centralizáló törekvé-

bunyevacokat nem magyar, hanem horvát feliratú sírkövek alá temették. [...] Egy nagy terembe vezettek bennünket. Itt a sarokban újságjába temetkezve egy csibukozó úr ült. Mi több mint két óra hosszat várakozunk [...] egymás közt persze régi jó bunyevác nyelvünkön beszélgettünk. Egyszer csak a csibukozó úr felkelt, odalépett hozzánk és azt mondta tökéletes dalmát nyelvjárásu nyelven: »Uraim, én brit diplomata vagyok, Szusákon szolgáltam évtizedekig és tökéletesen bírom a horvát nyelvet. Kijelenthetem, hogy az Önök bunyevác nyelve szebb és dallamosabb, mint a dalmát-horvát nyelv.«” Idézi Csuka János: *A délvidéki magyarság története 1918–1941*. Budapest, Püski, 1995. 21.

¹¹ Arhiv Vojvodine (a továbbiakban AV). Narodna uprava za Banat, Bačku u Baranju. F. 76. 22/1918.

seinek.¹² Megkezdődött a megszállt területek szerb nacionalizálása. A közigazgatásban, a gazdaságban, az oktatásban, de az élet egyéb területein is radikális őrsváltásra került sor.

A húszas évek elejéről származó iratok tanúsága szerint a délvidéki magyarság története egyrészt a hatalmi önkénnyel történő szembe-sülés története, mondhatni hanyatlás- és sérelemtörténet, másrészt e közösség kiútkereséséről, a magyar párt megszervezéséről, programjának kialakításáról, egy új önszemlélet formálódásáról szól.

A hatalmi önkény korai példái közé tartozik, hogy Várady Imre volt magyar országgyűlési képviselő, nagybecskereki ügyvéd, a helyi Magyar Nemzeti Tanács elnöke 1918. november 27-én a Magyar Nemzeti Tanács nevében volt kénytelen tiltakozni a Nagybecskereket megszálló szerb csapatok parancsnokánál, Dragutin Ristić ezredesnél, amiért „sajnálatos tévedésből” a szerb Nemzeti Tanácsra ruházta a hatalmat, és a szerb csapatok lefegyverezték a magyar nemzetőrséget. Levelében utalt rá, hogy a szerb nemzetőrség, eredeti feladatával ellentétben nemcsak magánlakásokat, de az őrzésére bízott városháza hivatali helyiségeit is feldúlta. Végül a Magyar Nemzeti Tanács nevében kérte a hivatalukból eltávolított tisztviselők azonnali visszahelyezését, a „garázdálkodó szerb nemzetőrség” feloszlását, a magyar nemzeti zászló városházára történő visszahelyezését, valamint a sajtócenzúra megszüntetését. Mint ezzel kapcsolatos levelében írta: „Minthogy pedig időközben – bármily sajnálatos is – tényleg megtörtént az, hogy e hó 26-án fényes nappal, a város főterén a Szerb Nemzeti Tanács által erőszakosan lefoglalt pénzügyigazgatósági épületben a Szerb Nemzeti Tanács részéről felfogadott és közpénzen fizetett, s az említett épületbe szabályszerűen őrségre felvezetett szerb nemzetőrök a pénzügyigazgatónak ottani magánlakását feltörték, teljesen kifosztották, feldúlták és részben megdézsmálták a pénzügyigazgatóságnak több hivatali helyiségét is, ezek után pedig fegyverük visszahagyásával őrhelyükről megszöktek, mint amelyekről egyébként a szerb katonai parancsnokságnak már is tudomása van.”[...] Végül a Magyar Nemzeti Tanács nevében kérte, hogy:

¹² A kérdésről részletesen ír Judin, Ljubomirka: O radu Narodne uprane za Banat, Bačku i Baranju 1918–1919. *Zbornik za društvene nauke Matice srpske*, br. 51. 1968. 14–25.

- „1. Nagybecskerekén is éppúgy miként Temesvárott mint szintén megszállott területen a megbénított eddigi közigazgatási szervezetnek és a hivatalukból eltávolított köztisztviselők hivatali tevékenységének azonnali visszaállítása iránt a polgári hatalommal Ezredes Úr részéről felruházott Szerb Nemzeti Tanács útján intézkedni.
2. A garázdálkodó szerb nemzetőrséget ugyanilyen úton felosztatni, az Ezredes Úr által garantált személyi és vagyoni biztonság érdekében a szerb nemzetőrséget rögtön lefegyvereztetni és úgy ettől, mint minden illetéktelen magánegyéntől a városban az összes fegyvereket bevonatni.
3. Előbb saját rendelkezésének érvényt szerezve a vármegyházára a magyar nemzeti trikolt a többiek mellé felvonatni, és
4. Lehetőleg megszüntetni a hírlap cenzúrát avagy kizárólag a szerb megszálló csapatok hadi érdekének megfelelő szükséges mérvre korlátoztatni.”¹³

December 10-én pedig, a csaknem egy hónappal korábban aláírt belgrádi katonai konvencióra hivatkozva Várady ugyancsak a Magyar Nemzeti Tanács nevében levelet intézett ügyvédtársához és korábbi védencéhez, a frissen kinevezett új szerb főispánhoz, Slavko Županskihoz, amelyben a város magyar lakossága nevében kimondták: „1. az ún. Újvidéki Szerb Kormányt magára joghatállyal bírónak el nem ismeri, azt [egy szó olvashatatlan – S. E.] tekinti – ebből kifolyólag: 2. Dr. Zsupanszky Szlavkó főispáni kinevezésével és beiktatásával szemben hasonló álláspontra helyezkedik, őt Torontál megye törvényes kinevezett főispánjának nem ismeri el, és 3. így az Újvidéki Szerb Kormány, mint az általa kinevezett főispán rendeltetéseivel szemben a passzív resistencia álláspontjára helyezkedik.”¹⁴

Megkezdődött a polgármesterek, jegyzők tömeges elbocsátása is, amit hivatalosan a hűségeskü megtagadásával indokoltak. Steuer György, a nemzeti kisebbségek minisztériumának államtitkára egy 1919 kora őszen írott jelentésében a közállapotokat így jellemezte:

¹³ A nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács levele Dragutin Ristić ezredeshez, 1918. november 27. In: A. Sajti Enikő: *Kisebbségpolitika és társadalomszervezés. Várady Imre (1867–1959) bánáti magyar kisebbségpolitikus iratai*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 2016. 13. sz. irat, 114–116.

¹⁴ Várady Imre levele Slavko Županskihoz, 1918. december 10. Uo. 15. sz. irat, 23.

„A botbüntetés, az emberi méltóságot oly végtelenül lealacsonyító, középkori brutalitás, a legbékésebb és legkulturáltabb német községekben is napirenden van. Elég, ha valakit a szerbek egyoldalúlag bevádolnak, azt minden kihallgatás nélkül a botbüntetéssel meggyalázzák. [...] A botbüntetéseket egy-egy emberre többször kivettetik és azokat azután pénzzel váltatják meg. [...] Nagybecskerekén Kis Ernőnek a vármegyeháza előtti szobrát eltávolították¹⁵ és helyébe egy szerb zászlót tűztek ki [...] Nagybecskerekén a vármegyeháza mellett lévő róm.kat. templomban harangozni nem szabad, mert a harangozás /: egy haranggal /: zavarja a vármegyeházán dolgozó szerbeket /: sic! /:, holott azelőtt 5 haranggal is harangoztak anélkül, hogy bárkit is zavartak volna munkájában. [...] Elvitték az összes telekkönyveket, kataszteri hivatalokat, pénzügyi igazgatóságokat és adófelügyelőségeket. Minden okiratot és feljegyzést, 40 évi fáradságos munka eredményét, mint értéktelen káposztát és répát vasúti kocsikba dobtak, baromi kulturátlanságukban nem is sejtve, hogy mily helyrehozhatatlan, mérhetetlen anyagi és erkölcsi károkat okoztak és hogy mennyire rendítették meg a világbékét kötő kultúrállamok iránti bizalmat.”¹⁶

A magyar közigazgatási kar leváltása 1919 elejétől, az új délszláv állam határait kijelölő párizsi tárgyalások megindulásával párhuzamosan tömegessé vált, amit hivatalosan a hűségeskü megtagadásával indokoltak. Az SZHSZ Királyságban két alkalommal követelték meg a tisztviselői, közalkalmazotti kartól a hűségeskü letételét. Először 1918 novemberében a Nemzeti Igazgatóságra, másodszer pedig az 1921-es alkotmányra és a királyra kellett felesküdni. A Nemzeti Igazgatóság 1919. január 2-ai rendelete értelmében az eskü letétele nem érintette a tisztviselők állampolgári hovatartozását, de annak megtagadása azonnali elbocsátással járt. A Nemzeti Igazgatóság, olvashatjuk a korabeli rendeletben, „nem gördít akadályt” az elbocsátottak Magyarországra történő átköltözése ellen, de „nem garantálja, hogy a katonai parancsnokság a katonai érdekek szempontjából, forgalmi okokra hivatkozva a legfontosabb személyi szükségleteken túlmenő szállításokat is en-

¹⁵ Kiss Ernő (1799–1844) 1848-as honvéd tábornok, aradi vértanú szobra helyén a városháza előtti téren ma I. Péter (1844–1921) szerb, majd első jugoszláv király szobra áll.

¹⁶ A teljes dokumentum megtalálható: A. Sajti Enikő: „Tapasztalatok a megszállott déli területeken.” Steuer György államtitkár jelentése a Délvidék szerb megszállásáról, 1919. szeptember 23. *Limes*, 25. évf. (2012) 4. sz. I. kötet, 43–56.

gedélyezni fog.”¹⁷ Magyarul ez azt jelentette, mint a hűségesküt megtagadó 58 zombori vármegyei tisztviselő esete is bizonyítja, hogy a jugoszláv hatóságok az érvényes jogszabályok ellenére gyakorlatilag egy szál ruhában dobták át őket a határon. A kiutasításról Budapesten, a miniszterelnökség III., kisebbségi ügyosztályán 1920. május 16-án felvett jegyzőkönyvben dr. Pinterovits Jenő árvaszéki fogalmazó így nyilatkozott: a kiutasítási határozatot Mozes Stojkov, Bács-Bodrog vármegye alispán-helyettese közölte az összehívott alkalmazottakkal, és a város rendőrkapitánya hajtotta végre. Mint elmondta, „még azoknak a nőtlen tisztviselőknak, akik édesanyjukkal együtt laktak sem adatott meg az engedély arra, hogy a kiutasításnak nem 24 óra, hanem 3 nap alatt tegyenek eleget. Az összes kiutasítottak feleségükkel, gyerekeikkel együtt tartoztak Jugoszláviát elhagyni. [...] a rendőrkapitány a kiutasítottakkal szemben a legkíméletlenebbül járt el. Bútort egyáltalán nem engedett kivinni, élelmiszert csak 3 napra valót, ruhát, fehérneműt és ágyneműt csak korlátolt mennyiségben és családonként 1000 korona készpénzt. [...] Mintha bűnözőket kísértek volna, minden kocsiban egy zombori rendőr utazott velök Szabadkáig. A kocsikban se ülőhely, se széna vagy szalma nem volt, sőt amikor Nemesmileticsen valaki könyörületből az egyik kocsiba 3 köteg szénát dobott be, a rendőrrörmester azt kidobta és ettől kezdve megtiltották, hogy a menekültek a lakossággal érintkezzenek.”¹⁸ A Zomborból ekkor kiutasított köztisztviselők családtagjaikkal együtt 220-an voltak.

A békeszerződés aláírásáig a magyar kormányok politikája arra irányult, hogy a belgrádi konvenció előírásainak megfelelően ne hagyjanak kétséget a szerbek által megszállt délvidéki területek közjogi hovatartozását illetően. Jogot formáltak a közigazgatás, a törvénykezés, az iskoláztatás fenntartására, irányítására, az adószedés és a katonai sorozás jogára, abban az ekkor már hiú reményben, hogy Horvátországot leszámítva a déli területeket sem fogják elcsatolni Magyarországtól. 1919 szeptemberéig a délvidéki tisztviselőket arra biztatták, hogy tagadják meg az új hatalom által megkövetelt hűségesküt, és

¹⁷ AV. Narodna uprava za BBB. F. 76. 21/1919.

¹⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL) K-26. A miniszterelnökség központilag iktatott és irattározott iratai. A II. osztály iratai. 1920-XLI-4209; 8202.

továbbra is csak Budapestnek engedelmeskedjenek. Annál is inkább, mert fizetésüket továbbra is innen kapták, már amikor megkapták. Az igazságszolgáltatásban dolgozók például, mint láttuk, Budapest sugallatára kollektíven megtagadták a hűségesskü letételét, hónapokra beszüntették működésüket, ezért a Nemzeti Igazgatóság, polgári peres ügyekben is, nemzetileg megbízható civil jogászok híján katonai bíróságokat állított fel. Ezek 1919 októberéig folytatták munkájukat, utána a minisztertanács 1919. október 21-én egész Bácska, Bánát és Baranya területére bevezette a rögtönítélő bíraskodást. A szakemberhiányon természetesen ez sem enyhített. A bíróságok ott, ahol egyébként folytatták tevékenységüket, a felek nyelvén ítéleztek, és a magyar törvények voltak továbbra is érvényben. Sok helyen még 1919 közepén is a Magyar Köztársaság nevében mondták ki az ítéleteket. A kialakult kaotikus helyzet jellemzésére érdemes idéznünk dr. Mita Topalovački szociáldemokrata képviselőnek a belgrádi igazságügyi miniszterhez benyújtott interpellációját. Mint írta, a „...Vajdaságban szörnyű zűrzavar, felfordulás, káosz uralkodik, hisz hallatlan dolog, hogy már öt hónapja nem működik a közrend fenntartásának a legfontosabb szerve, a bíróság. Az emberek meggyőződtek arról, hogy nincs törvény, nincs bíróság, mindenki azt csinálhat, amit akar. [...] Az újonnan kinevezett, tapasztalatlan tisztviselők a törvény ismerete híján oldják meg az összekuszálódott kérdéseket és teljesen érthető, hogy még nagyobb zavart és ezáltal elkeseredést váltanak ki.

A rendőrség és a katonaság a vitás kérdéseket a maga módján oldja meg: elzár, ütleget, fenyeget. Nemcsak hogy nem támaszkodnak, de nincsenek is tekintettel a törvényekre. Az elégedetlenség mindinkább növekszik, félő, hogy katasztrófához fog vezetni.”¹⁹

Magyar részről hasonló szellemben jellemzi az új állam tisztviselői karát a nemzeti kisebbségek minisztériumának államtitkára, dr. Steuer György egy Teleki Pál miniszterelnökhöz, már a trianoni békeszerződés után, 1920. július 31-én intézett jelentésében: „A közigazgatás, miként már több ízben ismertettem, a lehető legkorruptabb, vesztegetés nélkül semmit, de viszont vesztegetéssel mindent el lehet érni. Tisztviselőik minden kvalifikáció nélküli emberek, volt írkokok, mes-

¹⁹ Idézi: Kecić, Danilo: *Forradalmi munkásmozgalom a Vajdaságban 1917–1921 között*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1980. 117.

terlegények, kereskedő segédek soraiból rekrutálódnak, akik érdemük és ajánló levelük a kvalifikáció helyett a hivatalnoki állásra az, hogy a magyar aera alatt szerbségüknek mártírjai voltak. Ezek aztán rendszertint rozott múltú egyének. Egynéhány konkrét eset:

Berberszky jelenlegi nagybecskereki polgármesternek csak négy elemije van, helyettesét Popovicsot négy évi fegyház képesítette állására. Szaics rendőrfőkapitány (volt írnok) négy elemivel és háromszor reá bizonyított sikkasztással érdemelte ki, hogy az élet és vagyonbiztonság őre lehetett. Ugyancsak sikkasztásért elítélt egyén Márkucs Márk pancsovai főszolgabíró, ki annak előtte borbély legény volt, nemrég a negyedik polgáriból vizsgát akart tenni, de azon megbukott. A nagybecskereki járás első szerb telekkönyvvezetőjévé egy módosi ügyvédi írnokot neveztek ki, aki ügyvédje meggyilkolásáért és kirablásáért 15 évi fegyházat kapott, de a »felszabaduláskor« feltételes szabadságon volt. Ennek az egyénnek kinevezése ellen azonban a józanabb szerb lakosság is állást foglalt...²⁰

Dr. Szabovljevic Dusán, Bács-Bodrog vármegye alispán-helyettes főjegyzője, aki a terület szerb megszállása után „közkívánatra” a helyén maradt, a törvényhatósági bizottság részére készített elemzésében mint régi, tapasztalt közigazgatási szakember az új közigazgatás legnagyobb problémáját az igen elterjedt korrupció, hozzá nem értés mellett abban látta, hogy „az egyes hatóságok nem tartják tiszteletben egymás hatáskörét, hanem folyton beavatkoznak mások hatáskörébe, ami különösen azon a ponton válik veszedelmessé, amikor a katonaság beavatkozik a közigazgatásba; ez nem hogy békét és rendet teremtené, hanem mindjobban elmérgesíti a közállapotokat.” Majd hozzátette: a közigazgatásnak napról napra egyre komolyabb nehézségekkel kell szembenéznie, amelynek a „közmorál teljes lesüllyedése [sic!]" az oka, valamint az, hogy „az emberekben, most jobban mint az előtt, felülkerekedett a hihetetlen önzés, amely a saját érdekeiért mindenre kész, igényei az állammal és a hatóságokkal szemben a türelmetlenségig fokozódnak, kötelességről, a köz javára hozandó áldozatokról azonban tudni nem akar.” Az új közigazgatási apparátust röviden, de találóan így jellemezte: „a közigazgatásról fogalmuk

20 MNL OL K-26 1920-XLI-994-7645.

sincs.”²¹ Az elcsatolt területeken kiobbant leghírhedtebb korrupciós ügy egyébként Bács-Bodrog vármegye alispánjának, a korábban ortodox pópa Mojzes Stojkovnak a nevéhez fűződik, aki a bajai háromszög szerbek által történő kiürítésekor elhajtott marhákkal üzletelt, és a pénzt elsikkasztotta.²²

A Szerb–Horvát Királyságra letett hűségesküvel kapcsolatos álláspontját a Friedrich-kormány 1919. szeptember végén módosította, és az ellenállást már csak Erdélyben tartotta kívánatosnak, a Felvidéken és a Délvidéken már „látszólagos beilleszkedésre” buzdította a tisztviselői kart. A Huszár-kormány pedig, az 1920. január 3-ai minisztertanácson, tehát még a magyar béke delegáció Párizsba érkezése előtt úgy határozott, hogy a tisztviselők, ha akarják, valamennyi elcsatolt területen letehetik a hűségeskü. A kormány azzal indokolta álláspontjának módosulását, hogy a magyarság érdeke megkívánja, hogy a tisztviselői kar a helyén maradjon. Mint az ezzel kapcsolatos minisztertanácsi jegyzőkönyvben olvashatjuk, a kormány álláspontjának változásához az is hozzájárult, hogy „az állam pénzügyi forrásai nem lesznek elegendők arra, hogy elszakadt véreink megélhetését a megcsonkított Magyarország területén biztosíthassák.” Emellett szükségesnek tartották leszögezni, hogy a hűségeskü letévő tisztviselő „társadalmi bojkott alá nem vonható és azt neki szemrehányásul későbbi időben nem lehet felvetni.”²³

A megszállás elleni szervezett nemzeti tiltakozások sorában kronológiailag elsőként a Magyar Vasutasszövetség és a Közalkalmazottak Szövetsége által 1919. február 21-re Szabadkán, Zomborban, Temesváron és Pécsen szervezett sztrájkot említjük. Temesváron a „szerb uralom erőszakos bevezetése” ellen tiltakoztak, Szabadkán pe-

²¹ MNL OL K 26 1920-XLI-994-9296.

²² A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, Napvilág, 2004. 24. Megjegyezzük, hogy az új államapparátus hozzá nem értése, a korrupció nem lokális, hanem országos jelenség volt.

²³ MNL OL K-27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1920. január 3.; 1918 és 1924 között az Országos Menekültügyi Hivatal kimutatása szerint 44 903 fő menekült és optáns hagyta el Jugoszláviát. Erre vonatkozólag lásd: MNL OL Filmtár. A Békeelőkészítő osztály iratai, 12 486. 211. cím. A kiutasítási rekordot minden bizonnyal egy martonosi nyugalmazott erdőfőtanácsos, Hoósz Kázmér tartotta, akit huszonhatszor utasítottak ki, a magyar hatóságok pedig mindannyiszor visszatoloncolták Jugoszláviába.

dig a postai, vasúti és távirdai alkalmazottak, valamint a villanytelep dolgozói a főispánnak eljuttatott tízpontos petíciójukban kifejezetten a belgrádi megállapodás megszegése ellen emelték fel szavukat. Különösen azt kifogásolták, hogy tőlük mint a magyar állam alkalmazottaitól, az új állami szervek hűségesküt követelnek és visszatartják a magyar állam által kiutalt fizetésüket, segélyeiket. Követelték a magyar sajtót is sújtó cenzúra eltörlését, a magyar színházak és mozik működését betiltó rendelkezések visszavonását, a gyakran alkalmazott botozás megszüntetését, a sztrájkok és tüntetések alkalmával szedett túsok szabadon bocsátását, az elbocsátott magyar tisztviselők visszavételét, a demarkációs vonalon keresztül folyó korlátlan vasúti forgalom helyreállítását, hogy csak a fontosabb követeléseket soroljuk fel.²⁴ A Bácskában a hadsereg például úgy kényszerítette a vasutasokat a munka felvételére, hogy közölték velük, amennyiben 24 órán belül nem veszik fel a munkát, „minden letartóztatott mozdonyvezetőt és fontosabb személyt átdobnak a határon.”²⁵

A vasutak stratégiai jelentőséggel bírtak a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság számára. Egyrészt a hosszú háború Szerbia-szerte súlyos károkat okozott ebben a vonatkozásban is, így a túlnyomó részben épen maradt osztrák–magyar vasutak jelentősége felértékelődött. Másrészt a vasúti kérdés kényes politikai kérdéssé változott, mivel az érvényes rendelkezések értelmében azok az új állam területén valóságos „corpus separatumot” képeztek. Ugyanis a fegyverszüneti rendelkezés értelmében 1920 januárjáig a vasutasok magyar állami alkalmazottak maradtak, fizetésüket Budapestről kapták, a vasút jövedelmeit a magyar államkasszába fizették be, kinevezésekről, előléptetésekről is a Magyar Államvasutak vezetői döntöttek. Ez a helyzet, valamint a vasutak funkciója lehetővé tette, hogy a vasutasok váljanak az anyaországgal történő kapcsolatok fenntartásának talán legfontosabb bázisává. S bár az elcsatolt területek visszaszerzésére vonatkozó magyar fegyveres elképzelésekről csak keveset tudunk, vannak adataink arra, hogy ilyenek, ha rövid ideig is, de léteztek a Délvidék vonatkozásában

²⁴ Kecić, D: *Forradalmi munkásmozgalom*, i. m. 125–126. és Szűts Emil: *Az elmerült sziget. A baranyai szerb–magyar köztársaság*. (Pannónia könyvek) Pécs, Baranya Megyei Könyvtár, 1991. 31–39.

²⁵ Kecić, D: *Forradalmi munkásmozgalom*, i. m. 127.

is, másrészt tudunk arról is, hogy 1919 elején a megszálló szerb hadsereg parancsnokai többször is arról tettek jelentést Mišić vajdának, hogy a magyar vasúti kocsik alján fegyvereket találtak.²⁶ A fegyveres felszabadításra vonatkozó tervek közvetett bizonyítékeként említjük, hogy az elcsatolt területekre vonatkozó fegyveres és nyílt irredenta szervezkedéseket Bethlen miniszterelnök az ország konszolidációja érdekében egy 1921. május 11-re összehívott értekezleten határozottan letiltotta.²⁷ Mindezek miatt a vasutassztrájkkal szemben Belgrád a szokásosnál is keményebben lépett fel, amelyet végül is a vasutasok kéthavi katonai szolgálatra történő behívásával tört le.²⁸

A belső rendcsinálással is összefüggésben 1920 decemberében a nem szláv lakosság sorozásával szemben Délvidék-szerte, de különösen a Bánátban fegyveres összetűzésig fajuló ellenállás bontakozott ki a helyi lakosság és a hadsereg között. Ezzel párhuzamosan a jugoszláv belügyminisztérium a „magyar agitáció” megakadályozására hivatkozva elrendelte a nem szláv lakosság fegyvereinek elkobzását, rendőri felügyelet alá helyezte az osztrák–magyar hadsereg volt tisztjeit, utazási korlátozásokat vezetett be Magyarországgal szemben, betiltotta a „megbízhatatlan elemek”, azaz a nem szláv lakosság összejöveteleit, beleértve a családi összejöveteleket is. A „nem e vidékre való” tisztviselőket tömegesen tették át a határon, kijárási tilalmat vezettek be, s végül túszoikat szedtek. A bánáti Fehértemplomban (Bela Crkva) például a polgármester arra kötelezte a túszoikat, hogy házról házra járva olyan nyilatkozatot írtassanak alá minden családfővel, amelyben garantálják, hogy családjuk nem vesz részt semmiféle államellenes tevékenységben, és fegyvert sem rejtegetnek. A korabeli források arról tanúskodnak, hogy a nem szláv lakosok számos helyen tömegesen tagadták meg a bevonulást. A főispánhoz Zomborba igyekvő, kapákkal, kaszákkal felfegyverzett 4-5 ezer fős tömeg megütközött a szerb katonasággal, az összetűzésnek tíz halottja és negyven sebesültje volt. Kiskéren (Bačko Dobro Polje) 120 bevonulást megtagadó férfit tartóztattak le, akiket aztán családjuk vagy ki tudott váltani pénzért, vagy „pincébe zárták őket, ahol naponként félholtra verik őket”, miközben

²⁶ Uo. 120.

²⁷ MNL OL K-26. ME 1921-XXXVIII-3581.

²⁸ MNL OL K-26 1920-XLI-994-4813.

bokaig érő vízben álltak, Kulán pedig a szülőket botozták meg, ha a fiuk nem tett eleget a behívóparancsnak.²⁹

Az impériumváltás egyik legdrámaibb eseményéről, a szabadkai rendőrkapitányság elleni támadásról és a városban uralkodó állapotról a város utolsó magyar rendőrkapitánya, Tary Endre a belügyminiszterhez 1920. május 21-én intézett jelentésében így számolt be: a kapitányság elleni támadást, mint írta, az váltotta ki, hogy a régi rendőrségi állomány helyét „szerb és bunyevác söpredék, analfabéta elemek” foglalták el, akik inzultáltak, ok nélkül tartóztatták le a magyarokat, gyakran félholtra verték őket. „A szerbek által megszállott Szabadkán a magyarság helyzete a megszállás napja óta fokozatosan súlyosbodott, s már folyó év [1920] április hó folyamán a megszálló csapatok, valamint a szerbek által kreált városi szláv hatóság részéről céltudatosan kifejtett hallatlan erőszakosságok következtében szinte elviselhetetlenné vált, s jelenleg fékevesztett terror uralkodik. A Sokol egyesületnek szabadkai szláv elemekből összeverődött tagjai katonai támogatással tüntető felvonulásokat rendeznek, s ily tüntetések alkalmával »vesszenek a magyarok« kiáltások mellett a magyar kereskedők kirakatait beverik, minden kereskedőt, vendéglőst kényszerítenek arra, hogy táblát függeszsenek ki a következő tartalmú szerb nyelvű felírással: »beszéljétek a mi nyelvünket«. [...] A város képe külsőleg teljesen átalakult, egyetlen magyar címtábla nem található, a város külső képe visszatükrözi a balkáni megszállók hű képmását, mindenütt piszok, rendetlenség, s Szabadka mai külső képe inkább emlékeztet Üszkübre [Skopje – S. E.], mint egy szépen fejlődésnek indult magyar vidéki városra.” – írta a főkapitány. A rendőrlaktanya elleni támadás miatt több száz szabadkai magyart letartóztattak, akik közül például Báics Béla helyi földbirtokos, akit fegyverrejtegetéssel vádoltak, nem bírta a kihallgatás során elszenvedett ütlegelést, és kiugrott a városháza emeleti ablakából. Halálugrásának a jelentést készítő rendőrkapitány szemtanúja volt.³⁰

²⁹ Az eseményekre bővebben lásd: A. Sajti E.: *Impériumváltások, revízió, kisebbség*, i. m. 11–27.

³⁰ MNL OL K-26. 1920-XLI-994. Az iratot közli: *Magyarok kisebbségben és szórványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának iratai*. Szerk. Bán D. András – Diószegi László – Fejős Zoltán – Romsics Ignác (főszerkesztő) – Vinnai Győző. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1995. 425–429.

A *Bácsmegyei Napló* kifejezésével élve, „hadijelentéseket” lehetett írni a délvidéki iskolaügyről is. A „frontális támadás” célja bevallottan a magyar szellemiség és szupremácia letörése volt. Ezt egyrészt az iskolahálózat államosításával, másrészt az új állam „nemzeti szellemével” ellenkező tanári, tanítói kar elbocsátásával vélték elérhetőnek.³¹ A kisebbségek iskoláztatását még a Nemzeti Igazgatóság 1919. februári rendelete szabályozta, amely az oktatás általános beindítását szorgalmazta és előírta, hogy a gyermekeket „kizárólag anyanyelvükön kell oktatni.”³² Azt azonban, hogy ki milyen nemzetiségű, illetve milyen anyanyelvű, az ún. „névelemzés” alapján az állam határozta meg. Nem csupán a Miletics, Sinkovics stb. családnevű gyermekeket volt tilos magyar tananyelvű iskolába beíratni, de a Horváth, a Rácz stb. családneveket viselőket is, mondván, nevük egykori származásukra utal, és őket erőszakkal magyarosították el. A zsidó tanulókat nevük hangzásától függetlenül eleve tilos volt magyar iskolába íratni. A „magyar szellem” iskolákból történő kiűzésének már-már tragikomikus eseteként említjük a szabadkai főgimnázium tanára, Révfy Zoltán ellen indított fegyelmi eljárást. Őt azért vonták felelősségre, mivel március 15-én Byron (!) és Rákóczi Ferenc írásaiból olvasott fel. Az adai polgári iskola egyik tanára ellen pedig a fegyelmi jegyzőkönyv tanúsága szerint a Vörösmarty Mihály költszetében lévő „államellenes tendenciák” miatt indítottak eljárást.³³ A korábbi iskolahálózat összeroppantásának egyik fontos eszköze nem csupán a hűségeskü megtagadása miatti elbocsátások voltak, de eleinte fontos szerepet játszott ebben az iskolák „kettős igazgatásának” bevezetése, amikor a hivatalban lévő igazgató mellé szláv igazgatót neveztek ki. A kevevári (Kovin) magyar polgári iskola igazgatója például a Nemzeti Igazgatóság közoktatási ügyosztályának vezetőjéhez, dr. Nikola Petrovićhoz intézett panaszában arról írt, hogy a mellé kinevezett szerb igazgató „nagyon egyszerű egyéniségű”, jogtalanul átvette az iskola pénzügyeinek intézését, átnézi postáját, irodájából „kitúrja” és „sértő megjegyzéseket tesz nemzetiségére.”³⁴ Ezt követte 1919 októberében az iskolák államosításáról szóló rendelet, amely nem csupán a különböző

³¹ A kérdésre bővebben lásd A. Sajti E.: *Impériumváltások, revízió, kisebbség*, i. m. 120–135.

³² AV. F. 81. 305/1919.

³³ AV. F. 81.12 758/1919., 12 669/1920.

³⁴ AV. F. 81. 7695/1919.

fenntartók (állam, felekezetek, alapítványok, községek, magánszemélyek) által működtetett magyar iskolahálózatot szüntette meg, de a vajdasági szerb ortodox egyházi iskolákat is állami felügyelet alá helyezte. Amennyiben a felekezeti, községi iskolafenntartók nem nyilatkoztak az állam javára, azaz nem ajánlották fel teljes iskolai vagyonukat az államnak, elvesztették nyilvánossági jogukat, tehát nem adhattak bizonyítványt, nem vizsgáztathattak, és mindenféle állami juttatástól elestek, beleértve a tanárok fizetését is.³⁵ Mivel ekkorra már az iskolafenntartók anyagi helyzete is megrokkant, például elvették a község azon földjeit, amelyek jövedelméből eddig az iskolák fenntartását finanszírozták, a délvidéki iskolák sorra „ajánlották fel” magukat Belgrádnak. Kivételnek számított például a Versec (Vršac) város tulajdonában lévő magyar gimnázium esete, amelynek átadását Pongrácz Alajos igazgató azzal tagadta meg, hogy „ami benne van, az a magyar államé”. S mivel még nem fejeződtek be a béketárgyalások, így a város hovatartozása sem dőlt még el, érvelt, „csak erőszak alkalmazása esetén” hajlandó engedelmeskedni az új hatalomnak és átadni az iskolát.³⁶

Özvegy Utry Ferencné csentai tanítónő többek között ezt írta elbocsátásáról: „Nagy bűnül róják fel továbbá azt, hogy csentai³⁷ működésem tartama alatt, magyar, hazafias verseket szavaltattam, szerb tanítványaim által és hogy magyarul imádkoztattam. – Ezt természetesen a magyar érzelem fejlesztése érdekében tettem. – Így pl. a vizsgákon és más ünnepélyeken ezt a verset szavalták tanítványaim: ‘Beh szép az én magyar hazám! Hej, szeretem is igazán; Megbecsülöm, el nem hagyom, Érte éltemet is áldozom’, stb. És: ‘Magyarország az én hazám, itten nevelt apám, anyám. Magyar az én nemzetségem, önállás a büszkeségem. Igaz magyar csak úgy vagyok, Ha hazámhoz hű maradok.’ stb. – A háború tartama alatt pedig azt imádkoztattam tanítás előtt és után: ‘Édes jó Istenünk, hallgasd meg imánkat! Áldd meg a mi ezeréves, gyönyörű magyar hazánkat! Áldó két kezedet tartsd mindig rajta, mosolyogj rá szeretettel, ne legyen bús napja.’”³⁸

³⁵ AV. F. 81. 5926/1919., 13 504/1919.

³⁶ AV. F. 81. 6693/1919.

³⁷ Egykor a határőrvidék részét képező, közép-bánáti település. Leopoldfalvának is nevezték.

³⁸ A. Sajti E.: *Kisebbségpolitika és társadalomszervezés*, i. m. 25. sz. irat, 145.

A gazdasági jellegű nemzeti őrsgváltás első lépéseit jelezték az idegen vagyonok zár alá helyezése, a nem szerb vállalatok élére kormánybiztosokat neveztek ki, természetesen az érintett vállalat terhére, illetve előírták a szerb nyelvű üzletmenetet. Az ipartestületekben tisztújítást rendeltek el, s még a munkás- és betegsegélyező pénztárak vezetésében is nemzeti őrsgváltást rendeltek el. Már 1919 elején, tehát még a terület államjogi helyzetének tisztázása előtt megkezdődött a jugoszláv agrárreform előkészítése, amely egyrészt legyengítette a hagyományos magyar úri osztályt, de a délvidéki magyar társadalom zömét kitevő parasztság helyzetén nem változtatott, nem indukált modernizációs folyamatokat. Az államjogi keretek változása eleve ki- és elzárta a középosztályhoz való tartozás állami adminisztrációhoz kötődő hagyományos csatornáit, és szinte kizárólag a tudásalapú, az értelmiségi középosztályba való felemelkedés vált a jugoszláviai magyarok számára az egyedül járható úttá. Ezt a magyarként átélt hanyatló, reménytelen gazdasági, társadalmi helyzetet egy a szakirodalomban nem kellően hangsúlyozott társadalompszichológiai jelenség tovább erősítette, miáltal a kisebbségi lét különösen nyomasztóvá vált: a jugoszláv nemzeti eszme utcai, tömegfogyasztásra szánt durva variánsának nemcsak az utcákon, de a rendőrségen, határőrségnél, hivatalokban, sőt iskolákban is lépten-nyomon tapasztalható jelenléte. A vasutassztrájk napjaiban már régen nem Jaša Tomić szónokolt a nemzeti toleranciát is magában hordozó „szerb álom” beteljesüléséről Újvidék utcáin, hanem azok a nemzeti vezérek, akik azzal kezdték beszédeiket a könnyen tűzbe hozható szláv tömeg előtt, hogy „Irtsátok ki azokat, akik nem akarják elismerni ifjú királyságunkat. [...] Idáig mindenki szabadon élt a szabadság országában, de most már ennek vége, aki mint ellenség él itt, annak pusztulnia kell. [...] a szerb hősiesség nem fogja engedni, hogy a vérrrel megszerzett szabad földet elvegyék tőlük.”³⁹

Megkezdődött a magyarok démonizálása, akik „az ifjú, hősie harcból született szabad és demokratikus államból” kiüzendő ellenséggé váltak. A sajtó által sugallt magyarságkép azonosult az államellenes, kémkedő, kifelé gravitáló, társadalmi felfordulást okozó nacionalista és kommunista magyar képével, aki vissza akarja forgatni a történelem kerekét, és „az egész demokratikus Európa” által támoga-

³⁹ MNL OL K-26 1920-XLI 994-4813.

tott Szerb–Horvát–Szlovén Királyság létrejött. A délvidéki magyar kisebbségnek tehát egy drámaian leszűkült belső térben kellett hozzáfognia önmaga újraépítéséhez.

Összefoglalóan tehát elmondhatjuk, hogy az „elcsatoltak első nemzedékének” alapélménye a hódítók gőgjével való mindennapos szembesülés volt. Ez a háborúkkal, vagy egyéb módon megszerzett területek birtokbavételének korántsem új, mondhatni ősi módszere volt, amelyet történelme során a szerb nép is oly sokszor és fájdalmasan megtapasztalt. Lényege az „ellenség” közösségi tudatának, etnikai értékrendjének, politikai hadállásainak, jogi rendjének, tárgyi és szellemi kultúrájának lerombolása volt, amelynek világosan felismerhető célja a meghódítottak alávetettségének, megalázottságának elmélyítése, etnikai emlékezetének megtörése, sőt eltörlése, és a hódítók, új birtoklók uralmának látványos demonstrálása – azaz egyfajta modern képrombolás volt.

Az „elcsatoltak nemzedéke”

A délvidéki magyar kisebbség önmegőrzésének lehetőségei és korlátai, 1918–1941

1917 júniusában a *Bácsmegyei Napló* Magyarország jövője kapcsán még magabiztosan ezt írta: „De azt is érzi mindenki, hogy ennek az országnak egységesnek és magyarnak kell maradni. Az ezeréves történelmi múlt olyan erő, amit nem lehet sutba dobni azok kedvéért, akik az ezer év utolsó századaiban letelepedtek Magyarország határain belül.”¹

Jó egy évvel később azonban a háború végén bekövetkezett, ami korábban elképzelhetetlen volt: a dualista Monarchia széthullott. E folyamat részeként 1918 novemberében szerb csapatok szállták meg Magyarországot déli területeit. Ezt az állapotot aztán a trianoni békeszerződés szentesítette. A független, nemzetileg homogén Magyarország létrejötte fokozta az állami és az etnikai határok eddigi diszharmóniáját. Már nem a nemzetiségek voltak ennek a diszharmóniának a kiindulópontja. Az 1920-ban meghúzott állami határok, amelyek paradox módon a független Magyarország létrejöttét jelentették, egy addig elképzelhetetlen változást idéztek elő: magyar anyanyelvűek milliói (az 1910-es népszámlálás szerint mintegy 3,5 millióan) kerültek a határokon túlra, megjelent a magyar történelem egyik mindmáig fennálló problémája, a „magyarkérdés”, a magyar kisebbségi kérdés.²

Tanulmányomban arra vállalkoztam, hogy megkísérlem összefoglalni, milyen utakat, célokat tűzött maga elé a délvidéki magyarok első politikai elitje, az „elcsatoltak nemzedéke”, milyen külső és belső

¹ *Bácsmegyei Napló*, 1917. június 24.

² A kérdésre bővebben lásd Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Budapest, Osiris, 2001. A kötet 239–246. oldalain részletes forrás- és további irodalomjegyzék található.

tényezők formálták kisebbségstratégiai szemléletüket, a kisebbségi lét lehetőségeit, és mik voltak ennek a korlátjai.

Abból indulok ki, hogy a több mint ötszázezernyi délvidéki magyar kisebbség – mint minden kényszer hatására létrejött kisebbség az 1918–1941 közötti időszakban – kényszerpályán mozgott, s ezen önmagából nem tudott változtatni. A szakirodalomban ezért ezeket a kisebbségeket történeti értelemben kényszerkisebbségeknek nevezzük. (Megjegyzem: a kisebbségi kérdésnek nem ez az egyetlen értelmezési kerete, az egyes tudományterületek, úgymint a szociológia, a néprajz, az antropológia, az irodalomtudomány, sőt újabban a társadalomföldrajz is kialakította ezzel kapcsolatban a maga fogalomkészletét.) A kisebbség itt egyrészt önelnevezés volt (a nemzet kisebbik része), másrészt az adott ország többségi társadalma is elfogadta, hogy tagjai egy másik nemzet részei, a többséghez képest viszont kisebbségben vannak, illetve a kifejezés utalt a köztük lévő nem egyenrangú, azaz alá- és fölérendeltségi viszonyra is.

A délvidéki magyaroknak nemcsak egyénileg, hanem etnikai csoportként is dönteniük kellett, milyen magatartásformát, kisebbségi stratégiát válasszanak. A lehetőségek skálája elméletileg meglehetősen széles volt: a magyarországi közvélemény például egyéni és kollektív hősiességet, az új állammal való dacos szembenállást várt el az elszakított területek magyarságától, különösen az első esztendőkből, ezért sokan ezt a magatartásformát választották. A Délvidéken is tízezrek hagyták el kényszerűségből a szülőföldjüket (44 903 fő, a Magyarországra menekültek létszámának a 12%-a, az elcsatolt délvidéki területek magyarságának pedig csaknem a 10%-a), de számos példa volt a hatalommal való távlat nélküli együttműködésre és a beolvadásra is. Nemzeti kisebbségi csoportként azonban ezek az utak járhatatlanok voltak. Az irredentizmus, a hungarocentrizmus nyílt vállalása az adott viszonyok közepette úgyszólván a kollektív öngyilkossággal lett volna egyenlő, de a legjobb esetben is a „feldíszített múlt” álomvilágába zárta volna őket. Az „elcsatoltak első nemzedékére” nagy feladat várt: ki kellett vezetnie a magyarságot a kisebbségi lét kezdetben különösen reménytelen körülményei közül az új realitások közé, hogy megőrizhesse az egyetemes magyar nemzethez (anyanemzet) való tartozása tudatát, és minél zökkenőmentesebben illeszkedhessen majd vissza egy reményei szerint biztosan bekövetkező revízió révén újjáalakult

Nagy-Magyarország (az anyaország) keretébe. Hadd jegyezzem meg: a délvidéki magyar kisebbség önálló magyar nemzeti (politikai és jogi) entitásként való kiépítésének koncepciója a két világháború között fel sem merült, ez a kisebbségstratégiai cél majd csak évtizedekkel később, 1968-ben fogalmazódik meg.

1918 és 1922 között heves belső viták folytak arról, milyen magatartást tanúsítsanak az új államhatalommal szemben. Az „aktivisták” (a politikai szervezkedés hívei) és a „passzivisták” (a kulturális építkezés elkötelezettjei) közötti, csaknem szakadáshoz vezető vitát végül Budapesten, Bethlen István miniszterelnök szűkebb környezetében döntötték el. Megüzenték Szabadkára és Újvidékre: aki nem engedelmeskedik az egységes kisebbségi magyar politikai párt létrehozását szorgalmazó anyaországi utasításoknak (vagyis az aktivistáknak), attól minden anyagi és erkölcsi támogatást megvonnak. Ennek eredményeként jött létre 1922-ben a Jugoszláviai Magyar Párt, amely úgyszólván a lehetetlenre vállalkozott: egyedüli képviseleti kerete kívánt lenni a sokféle gazdasági, politikai kötődésű kisebbségi magyar társadalomnak.³ A politikai szerveződés irányába hatott az is, hogy kisebbségi céljaik elérése érdekében nem kerülhették meg a jugoszláv állam egész területére egyre jobban kiterjedő és egyre hektikusabb szerb–horvát ellentétet sem. Tevékenységüket igencsak megnehezítette, sőt esetenként lehetetlenné tette, hogy érdekérvényesítésük beszorult a két rivális délszláv nemzet egymást is felörlő törekvései közé.

Az új állam zömmel Szerbiából származó politikai elitjének nem voltak történelmi tapasztalatai a kisebbségi kérdés kezelésében, politikai szocializációját egy nemzetileg homogén, autonómiáját az Oszmán Birodalomtól alig száz éve, formai függetlenségét pedig pár évtizede megszerzett országban nyerte. Mivel a formálódó kicsiny szerb államban csak a nemzet töredéke élt, az állam külpolitikájának gerincét a nemzet és az állam diszharmóniájának területi gyarapodással való fel-

³ Csuka Zoltán: *A délvidéki magyarság története 1918–1941*. Budapest, Püski, 1995. 47–72.; A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, Napvilág, 2004. 28–46.; Dévavári Zoltán: *Új partok felé. Kisebbségi útkeresés, szellemi és politikai irányzatok a Délvidéken és a Magyar Párt megalakulása (1918–1923)*. Doktori értekezés. Szegedi Tudományegyetem Történelem Doktori Iskola, Modernkori Program. Szeged, 2010. 65–137. <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1487> (utolsó letöltés 2012. december 6.)

oldása, a szerb nemzeti területek egyesítése alkotta. E cél megvalósításának legfőbb eszközei a titkos társaságok, összeesküvő csoportok és az állam gerincéül szolgáló hadsereg által megvívott háborúk voltak. A kisebbségi érdekérvényesítés terén az Osztrák–Magyar Monarchiában parlamentáris keretek között kulturális, politikai tapasztalatokat szerzett szerb és horvát nemzetiségi elitet az SZHSZ Királyságban vagy háttérbe szorították, vagy csalódottan háttérbe vonult. Három kisebbségpolitikai irányzat kezdett kibontakozni, azzal a lényeges különbséggel, hogy a királyi Jugoszlávia kisebbségpolitikája soha nem jelent meg koherens elméleti keretekben. A két legerősebb kormányzó párt, a radikális és a demokrata párt is, kisebb-nagyobb eltéréssel ugyan, de az állam legfontosabb feladatát az újonnan megszerzett területeken az államigazgatás, a gazdaság, a kultúra és a politika színtereinek „nemzeti irányú elfoglalásában”, azaz nacionalizálásában látta. Úgy vélték, hogy a magyarok magyar államhoz kötődő domináns pozícióinak rapid megsemmisítése után – elsősorban saját hatalmi érdekeik és Jugoszlávia nemzetközi reputációja okán – megadható a békeszerződésben vállalt kisebbségi jogok minimuma. Ennek fejében azonban külön politikai elenzolgáltatást vártak el a kisebbség vezetőitől. A tartós retorzió hívei szerint – akik nemcsak az extrém nacionalisták táborából kerültek ki, hanem voltak közöttük a kormányzó pártok tagjai, sőt csoportjai közül is – a magyarok mindig is revizionisták maradnak, veszélyes államellenes erőt képviselnek, a kisebbségi jogok megadásával nem tompíthatók revizionista törekvéseik, csakis az erő, a kemény és permanens retorzió tarthatja őket kordában. De nem hiányoztak a politikai palettáról azok a szélsőséges hangok sem, amelyek a magyarkérdést, s általában a kisebbségi kérdést ki- és áttelepítéssel (például Koszovóba vagy Macedóniába) vélték megoldhatónak.⁴

Magyarország kisebbségtámogatási lehetőségei a belső és külső konszolidáció kényszere miatt meglehetősen korlátozottak voltak – különösen az 1920-as évek elején –, ezért elsősorban titkos segélyezésekre és tanácsadásra korlátozódtak. Mint ismeretes, a revízióba vetett

⁴ A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, illetve a Jugoszláv Királyság kisebbségpolitikájára legújabbán lásd Janjetović, Zoran: *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 2005.

reményt a magyar kormányok soha nem adták fel, de józanul számoltak az egyelőre kedvezőtlen nemzetközi feltételekkel. A határon túli magyarság támogatására 1921-ben létrehozták Bethlen István miniszterelnök ún. titkos minisztériumát, a Társadalmi Egyesületek Szövetségének Központját (TESZK). A délvidéki magyarok ügyeit ezen a szervezeten belül a Szent Gellért Társaság intézte, elnöke a vajdasági származású írófejedeleme, Herczeg Ferenc volt. A TESZK révén a magyar kormányok jelentős támogatást nyújtottak a délvidéki protestáns és katolikus egyházaknak, a magyar sajtó, az iskolák, a kulturális és gazdasági körök, a különféle magyar intézmények működtetésére, vagy például a Zágrábban tanuló magyar egyetemisták, sőt személy szerint egyes magyar párti politikusok számára.⁵

Kezdetben annak lehetőségét, hogy az anyaország a magyar kisebbségek érdekében nyilvánosan is nyomást gyakoroljon szomszédaira, az általános európai erőviszonyokon kívül a Belgráddal fűződő igen rideg viszony is nagymértékben csökkentette. Belgrád hosszú ideig nem tudta leküzdeni a Monarchia restaurációjától, s ami ezzel együtt járt, a történelmi Magyarország visszaállításától való félelmét. A diplomáciai párbeszéd akadozott, különösen az 1920-as évek első felében, néha pedig meg is szakadt.⁶ Ezt jól példázza az eset, amikor a magyar kormány a húszas évek közepén megtiltotta a belgrádi követségnek, hogy kapcsolatot tartson fenn a magyarság képviselőivel, hogy ezáltal is csökkentse a jugoszláviai politikai elitnek a magyar kisebbséggel szembeni már-már beteges revíziófóbiáját. Az 1920-as évek második felében azonban – összefüggésben Magyarországnak a kisantantgyűrből történő kitörési kísérletével (lásd: bledi magyar–jugoszláv tárgyalások), illetve Olaszországnak a magyar revíziós törekvéseket támogató megnyilatkozásaival – immáron közvetlen tárgyalásokon tették világossá Belgrád számára a magyar kormány állás-

⁵ A 1920-as években például a TESZK évi költségvetése a költségvetés 0,4–0,2%-a volt, a külügyi tárca költségvetésének pedig a 10–35%-a. Bárdi Nándor: A Keleti Akció. *Regio*, 6. évf. (1995) 3. sz. 120–121. A TESZK Jugoszláviára vonatkozó támogatási politikájára bővebben: A. Sajti E.: *Impériumváltások, revízió, kisebbség*, i. m. 37–41.

⁶ A magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulására lásd Vinaver, Vuk: *Jugoszlavija i Mađarska 1918–1933*. Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1971., és Hornyák Árpád: *Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918–1927*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 2004.

pontját: mint Walkó Lajos külügyminiszter fogalmazott: „a magyarok legyenek jó és lojális állampolgárai új hazájuknak – de az SZHSZ állam legalább a nemzetközi szerződéseknek azt a minimumát adja meg, hogy a magyarság megtarthassa nyelvét és kultúráját és fejlődése biztosítva legyen.”⁷ Ez a politika arra a józan megfontolásra támaszkodott, hogy Jugoszlávia mint az 1918 utáni európai rend „teremténye” nem tagadhatja meg a győztesek által megszabott nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer alapelveit, bár mindvégig azok minimalizálására törekedett.⁸ Megjegyzem, a Magyar Párt politikai alkudozásainak, választási szövetségeinek ez volt a valóságos talapzata. Jugoszlávia a két világháború között mindvégig visszautasította egy jugoszláv–román kisebbségi szerződés mintájára megkötendő magyar–jugoszláv kisebbségi szerződés aláírását, bár ezt – egy jövőbeli revízió reményében – a magyar kormány sem forszírozta. Emögött az a kisebbségstratégia húzódott meg, mely értelmében a nemzetegyesítés reményében a magyar kisebbség szellemi, kulturális erejének megőrzéséhez elegendő a nemzetközi kisebbségvédelmi szerződések betartása, betartatása.

Hangsúlyozni szeretném: a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság uralgó elitje nagyon is hagyományos eszközökkel, a hódítók göggyével és lendületével vette birtokba a Délvidéket, bár az új nemzetállamok között e tekintetben korántsem volt egyedül. A háborúkkal vagy egyéb módon megszerzett területek birtokbavételének, mint ismeretes, évezredek óta jól bevált módszere volt ez.

Így a történelmi Magyarországon szocializálódott idősebb nemzedéknek, az „elcsatoltak nemzedékének” alapélménye az új államban a kisemmizettség, a jogfosztás és a megaláztatás, a szociális kiszolgáltatottság volt, kisebbségi stratégiái ezért logikusan kötődtek a nemzeti, sérelmi attitűdhez. Az új szellemi front vonalai csak később, a harmincas években kezdtek kirajzolódni a Délvidéken is. A fiatalabb politikai generáció tagjai, köztük a zágrábi egyetemen jogi diplomát szerzett Nagy Iván és hívei úgy látták, hogy szakítani kell a Magyar Párt régi vezetőgarnitúrájának (Deák Leó, Várady Imre, Sterliczky Dénes és mások)

⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K-64. Küm.res.pol. 1927-16-500.

⁸ Ádám Magda: A kisantant és a kisebbségi kérdés. <https://adatbank.ro/inchtm.php?akod=1040> (utolsó letöltés: 2023. január 20.)

hagyományos konzervativizmusával és Belgrád-orientáltságával, ehelyett a horvát ellenzékiesség és a „modern időkhöz” igazodva a jobboldali radikalizmus oldalvizein evezve kell megtalálni a kisebbségi politizálás célravezető útját. Ehhez az irányzathoz Budapest a „két vasat tartani a tűzben” elve alapján viszonyult, de nyíltan, illetve kizárólag nem támogatta, még 1939, azaz a szerb–horvát kiegyezés után sem. Mások a „vajdasági regösökben”, a „vajdasági magyar középosztály dekadens úri szellemével” való szakításban, a paraszti értékekben vélték megtalálni a kisebbségi lét lehetőségeit. Egyre hangosabb lett azoknak a szava is, akik az iparosok és a földművesek gazdasági, kulturális felemelésében látták a hatékony kisebbségpolitika irányvonalát, már csak azért is, mert éppen ezt, a számszerűségében legizmosabb réteget nem tudta a hagyományos konzervatív kisebbségi elit megszólítani és hatókörébe vonni. A kultúra, nem pedig a politika kisebbségmegtartó erejében bízott a királyi Jugoszlávia legtekintélyesebb magyar irodalompolitikusa, a „helyi színek” (couleur local) elméletének vajdasági kidolgozója, Szenteleky Kornél is. A kisebbségi önazonosság-ideológiának ez a regionális változata – ellentétben a transzilvanizmussal, illetve a szlovenszkóisággal – csak zsenge gyökereket tudott eresztetni. Szenteleky úgy gondolta, hogy a világnézeti harc csak a többségi népek kiváltsága lehet, és a kisebbségeket, a kisebbségi írókat minden másnál nagyobb felelősség terheli nyelve és kultúrája puszta létezésének a megteremtésében. A *Kalangya* és a *Híd* című folyóirat által megfogalmazott „nyelvi alapú szellemi közösség” irányzata és a régi, hagyományos politikai közösségre alapozott kisebbségi stratégiák között azonban soha nem került sor megtermékenyítő találkozásra a Vajdaságban. Szeli István vajdasági irodalomtörténész szavaival élve talán azért, mert a kisebbség valódi dilemmája abból fakadt, hogy az impériumváltás nem egyszerűen a határok megváltozását, nem „a felségjogoknak vagy a legfelső uralkodónak a puszta cseréjét jelentette”, hanem „egy nemzetrész amputációját”, amikor a kérdés valójában az volt, hogy az újonnan alakult állami organizmus befogadja-e vagy kilöki „az idegen szövet”-et.

Ennek a „befogadás”-nak és „kitaszítás”-nak az új szakasza kezdődött a királyi diktatúra bevezetésével, majd pedig a harmincas évek második felében. A diktatúra betiltott minden nemzeti alapú szervezkedést, a horvátot éppúgy, mint a magyart, és a magyar párti vezetők háttérbe szorításával, az ún. hűségmozgalom szervezésével igyekezett Belgrád céljaihoz

rendelni a magyar kisebbségeket. E politikához a rezsim Szántó Gábor személyében találta meg a megfelelő partnert. Az első világháború utáni európai rend felbomlása, Magyarország közép-európai súlyának növekedése, Jugoszlávia külpolitikai veszélyérzetének felerősödése és egyre súlyosabb belső problémái arra a felismerésre készítették Belgrádot, hogy Szántó a „közéleti szereplés könnyű fajsúlyú szereplője”, ezért hát ejtették. Az 1930-as évek második felének említett változásai megteremtették a magyarok számára a nemzetiségi lét megőrzésének mind nagyobb lehetőségét. Ez egyrészt az anyaország kisebbségvédelmi politikájának felerősödésében, másrészt Belgrád fokozódó toleranciájában nyilvánult meg, s a magyar kisebbség kulturális helyzete, politikai mozgástere ismét a két ország, illetve a régi magyar párti vezetők közötti alkudozás tárgyává vált. A magyar–jugoszláv barátsági szerződéshez kapcsolódó magyar–jugoszláv tárgyalások 1940 végén azt bizonyították, hogy Belgrád még ekkor sem hajlott egy kétoldalú kisebbségi szerződés megkötésére. Igaz, a közeli revízió reményében a barátsági szerződés aláírását már Magyarország sem szabta ehhez a feltételhez. Az általam ismert forrásokban semmi nyoma annak, hogy Belgrád átértékelte volna kisebbségpolitikai álláspontját. Továbbra is az volt a véleménye, hogy a kisebbségek gyengítik az államot, kifelé húzó erőt képviselnek, és tartózkodását csak fokozta a Felvidék visszacsatolása, Csehszlovákia sorsa, illetve a második bécsi döntés. Erre utal, hogy 1940 őszén jugoszláv kormánykörök nemcsak egy korlátozott kiterjedésű terület átadását (a zentai és a topolyai járást, esetleg Szabadkaét és környékét) vették fontolóra, hanem felmerült a vajdasági magyarok lakosságcserevel való kitelepítésének gondolata is. A két kisebbség közötti jelentős létszámbeli eltérést a kárpátaljai rutének áttelepítésével egyenlítették volna ki. A magyar kormány számára ekkor már mindkét ötlet elfogadhatatlan volt, és a délvidéki revízió közeli reményében az 1940-es barátsági szerződés megkötését már végképp nem kapcsolták össze a kisebbségi kérdés felvetésével.⁹

A nemzetközi fejlemények, Belgrád külső és belső kényszer hatására bekövetkezett fokozódó toleranciája igazolni látszott az 1920-as években megfogalmazott kisebbségi stratégia helyességét: beilleszkedés, lojalitás, az új állam politikai kereteinek elfogadása, de minden belső és külső lehetőség mozgósításával megőrizni a magyar nem-

⁹ Bővebben A. Sajti E.: *Impériumváltások, revízió, kisebbség*, i. m. 79–107.

zet Jugoszláviában élő kisebbségének nemzeti identitását, és persze reménykedni a revízió eljövételében. A hosszas huzavona után 1941 januárjában engedélyezett (1940 ősze óta azonban már munkálkodó) egységes Jugoszláviai (Délvidéki) Magyar Közművelődési Szövetség (egyes forrásokban Közösség) az 1929-ben betiltott Magyar Párt után maradt szervezeti űrt volt hivatva kitölteni.

Szirmai Károly a Közművelődési Szövetség megalakulásáról így írt a *Kalangyában*: „Az időknek kellett megváltozniuk, a légkörnek átalakulnia, a bizalmatlanságnak enyhülnie, hogy az egész ország magyarságára kiterjedő, gyökeres javulás következze be. Ezt, a jugoszláv és magyar nép, egymásrataltságánál fogva természetes, de régóta várató kibékülése s örök barátsági szerződése hozta meg. [...] A Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség engedélyezésénél erősen latba esett az örökbarátsági szerződés kapcsán tolmácsolt magyar kormányóhaj is, mely azt célozta, hogy a leglényegesebb kisebbségi kérdések csoportos rendezésével biztosítsa az itt élő magyarság jövőjét s fennmaradását.”¹⁰

A szervezet feladatát, kisebbségstratégiai célját az egyetemes magyar kultúrához való tartozás jegyében fogalmazták meg: a magyarság „morális, lelki, társadalmi, fizikai és kulturális jegyeinek megőrzését és anyagi, szociális jólétének szolgálatát” tűzték ki célul. A Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség pár hónapos tevékenysége nem teszi lehetővé, hogy mérleget készítsünk a jugoszláv állam keretében folytatott tevékenységéről: a Délvidék 1941 áprilisában történt visszacsatolása új keretek közé helyezte a délvidéki magyarok történetét – melyben egy rövid ideig nem a magyar kisebbség problémája, hanem a szerb kisebbség vált a nemzetpolitika megoldandó kérdésévé.

¹⁰ Szirmai Károly: A Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség. *Kalangya*, 10. évf. (1941) 1–2. sz. (január–február) 119.

II.

**Egy bánáti magyar
kisebbségpolitikus
Dr. Várady Imre
(1867–1959)**

A Várady család irathagyatéka

Egy személyes emléikkel kezdem. Valamikor 2012 januárjában keresett meg Várady Tibor, akiről tudtam, hogy neves nemzetközi jogász, író, az *Új Symposion* egyik alapítója, szerkesztője, hosszabb ideig a *Létünk* felelős szerkesztője is volt, majd a Panić-kormány idején igazságügyi miniszterként belekóstolt a nagypolitikába is, illetve jogászok generációit oktatta Újvidéken, Budapesten és számos amerikai egyetemen. Vajdasági értelmiségi körök révén tudomásom volt arról is, hogy ő a nagybecskereki Várady Imre (1867–1959) által alapított jogászdinasztia sarja, pontosabban Várady Imre unokája és egy igen gazdag családi hagyatékok őrzője. Azt is rebesgették, hogy az iratokat kutató még nem látta. A Délvidékre vonatkozó kutatásaim révén, elsősorban magyar kormányzati iratokból már ismertem Várady Imre 1918 utáni kisebbségpolitikai tevékenységét, ám csak futólag ismertem Várady Tibort – így reménytelennek tartottam, hogy a hagyatékok ügyében felkereshetem. De néha a történezt is utoléri a szerencse. Ez történt velem is, amikor Várady Tibor váratlanul rám bízta nagyapja irathagyatékának feldolgozását.

A kutatást 2012 augusztusában kezdtem meg az iratok eredeti leltőhelyén, a család nagybecskereki házában, ahová történészprofesszor férjem, aki, ahogy ő fogalmazott, „önkéntes kutatási aszisztensként” kísért el, s ahol Várady Tibor nagylelkű vendéglátását élveztük. Az út szakmai megszervezésében nagy segítségünkre volt régi ismerősünk és barátunk, Németh Ferenc professzor, művelődéstörténész, Bánát kultúrtörténetének kiváló ismerője, de számíthattunk Bálint Arankára, a becskerekeli levéltár munkatársára is. Kutatói célom az volt, hogy az iratok segítségével, a hazai történetírásban először, megrajzoljam egy jugoszláviai magyar kisebbségpolitikus pályáját.

Az első meglepetésem az iratok váratlanul nagy mennyisége volt (több ezer iratról van szó!), pedig én a teljes hagyatékok csupán Várady

Imre kisebbségpolitikai tevékenységére vonatkozó részét néztem át, a jogi iratokat nem. Így rögtön nyilvánvalóvá vált, hogy a becskereki tartózkodás tervezett egy hete alatt lehetetlen a szokásos kutatói módszerrel dolgozni. S bár igyekeztem felkészülni arra, hogy a szükséges dokumentumokat lefényképezzem, de gyorsan kiderült, ebbéli tudásom ehhez elégtelen. Gyorsan taktikát váltottunk: míg én a lehető leggyorsabb tempóban válogattam a szükséges iratokat, a férjem egy közelben lévő fénymásolónál másoltatta le azokat.

Gyorsan kiderült az is, hogy az iratok jócskán túlmutatnak az egyidejű, szinkrón adatok tárházán. Ilyen mennyiségű, ilyen hosszú időszakot átfogó, hiánytalanul fennmaradt személyes iratgyűjteményt egyetlen magyar kisebbségpolitikus sem hagyott hátra, beleértve a Felvidéket, Erdélyt és Kárpátalját is. Délvidéki vonatkozásban pedig az iratok egyenesen unikumnak számítanak. Levéltárosi szaknyelven szólva a dokumentumok „keletkeztetői”, „iratképzői” Várady Imre mellett a délvidéki magyarok kisebbségpolitikusai, helyi exponensei – Deák Leó, Dettre János, Csettle János, Csuka János, Gráber László, Király Károly, Kramer Gyula, Marton Andor, Nagy Ödön, Nagy Iván, Prokopy Imre, Reök Andor, Sántha György, Streliczky Dénes, Székely Áron – voltak, hogy csak néhányat említsek. A hagyatékban található források műfajilag, tematikailag rendkívül sokrétűek, de feltűnő, hogy jelentős részük levél. Ez azzal magyarázható, hogy a főként jogászokból, ügyvédekből álló kisebbségi elit így tudta pótolni a szervezkedéshez szükséges hiányzó infrastruktúrát. Szerencsére nemcsak a Váradyhoz írott levelek őrződtek meg, de az ún. kimenő levelek fogalmazványai, azaz az ő válaszai is.

A délvidéki magyarok története a „nagypolitika” nézőpontjából ma már jórészt feldolgozott. A Várady-iratok azonban egy egészen más aspektusból, mondhatni alulnézetből, a cselekvő, részt vevő ember(ek) szemszögéből láttatják a kisebbségi helyzetbe került több mint félmillió magyar közösség sorsát, miközben átírják a jugoszláviai magyarok helyzetére, tevékenységére, belső vitáira, politikai áramlataira és társadalmi hálójára vonatkozó eddigi ismereteinket.

Ebben a vonatkozásban legalább ilyen fontosak a helyi és az országos hatóságokhoz, minisztériumokhoz eljuttatott panaszok, javaslatok, engedélyeztetési eljárások és betiltások, a Magyar Párt és a külföldi magyar kulturális szervezetek helyi tevékenységét, gondjait,

terveit tükröző iratok. E források értékét növeli, hogy a Magyar Párt iratai nem maradtak fenn, a betiltások, rendőrségi zaklatások során elkobozták azokat – bár nem kizárt, hogy a jugoszláv belügyminisztérium iratai között valahol lappanganak.

Felbukkannak e forrásokban a vajdasági, bánsági szellemi, kulturális élet olyan jelentős személyiségei is, mint például Brajjer Lajos, Borsodi Lajos, Csuka Zoltán, Havas Károly, Herceg János, Kende Ferenc, Mara Jenő és Szenteleky Kornél is. Ezek az iratok nemcsak historiográfiai szempontból jelentősek, de eszme-, sajtó- és irodalomtörténeti vonatkozásuk miatt megkerülhetetlenek más tudományágak számára is. Folytatva a hagyaték méltatását: találtunk például az 1920-as évekből származó, kézzel írott magyar választói névjegyzékeket, a jugoszláv királyság első éveiben elbocsájtott vármegyei tisztviselők támogatását szolgáló adomány- és segélylistákat, a Jugoszláviai Magyar Párt és a Magyar Közművelődési Szövetség üléseinek (eltűntnek hitt) jegyzőkönyveit, Várady Imrétől származó beszédvázlatokat, a délvidéki magyar szövetkezetek létrehozására vonatkozó tervezeteket, a magyar kisebbség társadalomszervezésére vonatkozó elképzeléseket, sajtótörténeti jelentőségű tanulmányokat, Várady saját kézzel írott, a partizán megtorlásokkal egy időben készült feljegyzéseit, és sok-sok segélykérő és köszönő levelet, kulturális programokat, különböző báli és egyéb meghívókat, a napi aprómunka, a kisebbségi mikrovilág korabeli, mennyi dokumentumát. Még a korabeli táviratok, postai feladószelvények, vonatmenetrendek és vonatjegyek is megőrződtek.

A kutatás során az iratokat Várady Tibor készítette elő számomra, azok többnyire az eredeti dossziében, többnyire témák, illetve korabeli iktatószámok szerinti csoportosításban, például magyar ügyek, szenátori ügyek, 9830, LVI. stb. kerültek a kezembe.

Mint ismeretes, fennmaradtak Várady Imre naplófeljegyzései is, amelyek immár két kötetbe rendezve az unoka, Várady Tibor szerkesztésében és előszavával, az újvidéki Forum Könyvkiadó jóvoltából szintén a kutatók rendelkezésére állnak. S akkor még nem szóltunk az ügyvédi munkájával kapcsolatos szinte beláthatatlan mennyiségű periratról, amelyek Várady Tibor jóvoltából keltek ismét életre, s formálódtak korabeli életképekké. Az író Várady Tibor azoknak a nagyapja idejében még virágzó bánáti közösségeknek „irattárból való” történeteit örökítette meg, amelyeknek, mint fogalmaz, „néha elfogy-

nak az emlékezet hordozói.” Várady Imre 1910 és 1943 közötti napló-feljegyzései nem kerültek elő, talán nem is írt ilyeneket. Életének ezt a politikailag legaktívabb korszakát tehát a családi levéltár dokumentumai alapján tudtuk rekonstruálni.

De mielőtt tovább folytatnám az iratok bemutatását, röviden szeretném megrajzolni az iratokat „keletkeztető”, illetve megőrző személy, Várady Imre portréját, hiszen tevékenysége a kutatók szűk körén kívül alig ismert. Életútjának részletes elemzésére egy dokumentumkötetben tettem kísérletet, amelyben a több ezer iratból 351 dokumentumot tettem közzé, s amelyet 2016-ban a Forum Könyvkiadó jelentetett meg.

1867-ben, a kiegyezés évében született az akkor még főként németek lakta bánáti Katalinfalván (Kathereinfeld, Ravní Topalovac), az éppen megszülető Osztrák–Magyar Monarchiában. Kamaszként tanúja volt Becskerek vasútforgalomba történő bekapcsolásának, de még láthatta, hogy erős rudakra függesztett hordókban, puttonyokban hordták a város házaiba az ivó- és a mosóvizet, s nagykorúvá válásának (akkor ez a 24. életév volt) idején az újdonságnak számító telefonok hívószáma még csak két számjegyből állt. Szűkebb pátériája, a Bánság, amely a Magyar Királyság része volt, a 19. század második felére etnikai és vallási tekintetben a Kárpát-medence, s talán egész Európa egyik legsokszínűbb régiójává vált, ahol a különböző kultúrák, életmódok harmonikusan kiegészítették egymást.

Ötéves korában családja Nagybecskerekre költözött, amely város történelme során számos nevet viselt, hűen tükrözve a változó idők: Becskerek, Veliki Bečkerek, Petrovgrad, Großbetschkerek, Zrenjanin. Apját törvényszéki fogházfelügyelőként helyezték ide, s e gyönyörű Bega-parti városban élte le egész további életét. 1959-ben, a titói Jugoszláviában hunyt el, 92 éves korában. Megélte a Monarchia széthullását, a 20. század két nagy háborúját és három impériumváltást.

Születésekor az 1848-as forradalom és szabadságharc még élő emlék volt, résztvevői ott éltek közvetlen környezetében: apja és nagybátyjai is részt vettek a forradalomban. Ellenzéki színekben, a Függetlenségi Párt jelöltjeként 1905 és 1910 között ellenzéki országgyűlési képviselővé választották. A 48-as eszméken kívül hatást gyakoroltak rá: a polgári radikalizmus ideológiája, a szabadkőműves gondolatok és nem utolsósorban az általános emberi haladást szolgáló nemzeti eszme. 1918 után egész tevékenységével a magyar kisebbség nemzeti ön-

azonosságának megőrzését szolgálta. Élete utolsó szakaszában olyan új etikai, gazdasági, politikai ideológiákkal és rendszerekkel szembesült, amelyek szöges ellentétben álltak egész addigi világával, értékrendjével. Megtapasztalta a Bánát náci Németország által történő megszállását, majd a Jugoszláv Kommunista Párt hatalomra jutását és a szovjet típusú államszocialista rendszer kiépülését.

Életének politikailag legaktívabb korszaka a két világháború közé esett. A kisebbségi helyzetbe került délvidéki magyarok egyik legtekintélyesebb vezetőjeként írta be nevét Magyarország, Jugoszlávia és a magyar kisebbségek történelmébe. A Monarchia felbomlásának idején, 1918. november 27-én mint a becskerekeli Magyar Nemzeti Tanács vezetője tiltakozott a várost megszálló szerb csapatok parancsnokánál, Dragutin Ristić ezredesnél, amiért az „sajnálatos tévedésből” a Szerb Nemzeti Tanácsra ruházta a hatalmat. A szerb csapatok lefegyverezték a magyar nemzetőrséget, és nemcsak magánlakásokat, de az őrzésükre bízott városházát is feldúlták. Egyúttal kérte az elbocsájtott tisztviselők azonnali visszavételét is. Pár héttel később pedig annál a Slavko Županskinál tiltakozott a szerb hatalmi szervek hatáskörének Becskerekre történő kiterjesztése ellen, akit a szerb csapatok bevonulása után neveztek ki főispánnak. Županski egyébként korábban ügyvédtársra volt, és a háború alatti magyar internálásból történő kiszabadítása érdekében Várady Imre sikeresen járt el.

Nagybecskerekeli ügyvédi irodája, amelyet közvetlenül ügyvédi vizsgája letételének évében, 1893-ban, a Korona szállóval szembeni épületben nyitott meg, 1918-tól a magyar kisebbségi ügyek nem hivatalos központjává vált. Az ekkor már jó nevet szerző ügyvéd egyik legfontosabb szervezője lett a jugoszláviai Országos Magyar Pártnak, amely, mint ismeretes, 1922-ben alakult meg, s amelynek társelnöke, majd elnökségi tagja, illetve a bánáti tagozat elnöke lett. Az 1927-es parlamenti választáson Streliczky Dénessel, a párt titkárával együtt, először a királyi Jugoszlávia történetében, a Magyar Párt listáján parlamenti képviselővé választották, majd két ciklusban szenátor, azaz felsőházi tag, az első és egyetlen magyar kisebbségi szenátor lett.

A királyi diktatúra bevezetése megsemmisítette a magyar kisebbség nehezen létrehozott intézményeit, a többi párttal együtt magát a Magyar Pártot is betiltották, és dermedt hallgatásra ítélték a kisebbség vezetőit. Leveleiket cenzúrázták és elkobozták, emiatt levelet

is alig váltottak. Az enyhülő diktatúra a Magyar Párt újjászervezését ugyan soha többé nem engedélyezte, azonban kulturális szervezeteik a Belgrád által felállított szigorú keretek között lassan újrakezdhatték munkájukat. Ebben az időben Váradynak sikerült életben tartania a becskerekai Magyar Művelődési Egyesületet, az annyira óhajtott egységes kulturális szövetség és egy központi iroda létrehozására azonban még várni kellett.

A kisebbségi intézményhálózat megsemmisítésének idején felértékelődött a magyar napilapok, folyóiratok, a *Bácsmegyei Napló* (*Napló*), a *Torontál* (*Híradó*), a *Délbácska* (*Reggeli Újság*), *Kalangya*, stb., valamint az írók és irodalmi társaságok (Szenteleky Irodalmi Társaság) irodalom- és kultúraszervező tevékenysége. Ez utóbbiban Váradynak is komoly szerepe volt, amit egyértelműen bizonyítanak azok az iratok, amelyek e társaság megalakulása kapcsán keletkeztek. Belgrád a két háború között nem építette ki saját kisebbségpolitikai csatornáit, kormányzati intézményeit, így a hivatalos körökhöz fűződő személyes kapcsolatok, kijárások, audienciák rendszerének kiemelt jelentősége volt. Várady ezeket az utakat tudatosan is építette, amelyhez realitásérzéke, széles ismeretségi köre mellett az is hozzájárult, hogy a német mellett – a magyar politikai, társadalmi elit között ritka kivételként – jól beszélt szerbül is, illetve szenátori pozícióját is taktikusan használta ki.

A kisebbségi eliten belüli ellentétek – az európai erőviszonyok átalakulásával összefüggésben – a harmincas években kiléptek az emigránsok, októbristák, a „zsidók és zsidóbarátok”, valamint az „igaz keresztények” személyes rokon- és ellenszenvekkel tarkított korábbi keretei közül. Generációs ellentétekkel terhelt új ideológiai, politikai és taktikai ellentétek jelentek meg a kisebbségi magyar közéletben, amelyek a szakadást vetítették előre. A Nagy Iván ügyvéd vezette, a *Nép* című lap köré csoportosuló „fiatalok” jobbról, a „korszellem” nevében kérdőjelezték meg az „öregek”, köztük Várady és általában a Magyar Párt korábbi vezetőinek tevékenységét. Az egyre dinamikusabb horvát nacionalizmus hatására Belgrád helyett Zágráb felé fordították volna a magyarság politikai szekerét, ami a mindenkori kormánytényezők helyett a horvát ellenzékkel történő politikai összefogást jelentette volna. A német faji ideológia mintájára egy közelebről nem részletezett „nép felé fordulást” hirdettek, és a Vajdaság egy részének a Horvát Bánsághoz történő csatolását, valamint a földkérdés radikális megold-

dását tűzték zászlójukra. De balról is keményen kritizálták a régi vezető garnitúrát. A szabadkai Népkör egy baloldali, majd a *Híd* körül csoportosuló ifjúsági mozgalom kiindulópontja lett. Ők is a választások alkalmával kicsikart tűnékeny engedmények, a „kis eredmények, nagy ígéretek” politikája helyett a „széles alapú népi politikát” hirdették, szorgalmazták a kisebbségek gazdasági megerősítését (szövetkezetek) és a nép kulturális szintjének felemelését (tanfolyamok analfabétáknak). Újvidéken felerősödött a harcos keresztény irányzat is, amely szintén a szövetkezeti mozgalom kiépítését szorgalmazta, és nagyobb helyet követelt magának a kisebbségi magyar sajtóban.

A nemzetközi helyzet változása, valamint a szerb–horvát kiegyezés (1939. augusztus 26.) ugyanakkor lehetővé tette, hogy a magyarság politikai, kulturális pozícióinak kérdése a Magyarország és Jugoszlávia közötti alku kérdésévé váljon, kitágultak a kisebbségi lét megőrzésének lehetőségei. Várady Nikola Beslić mezőgazdasági miniszteren keresztül közvetítette a magyar kormány kívánalmait Belgrád felé. (Beslić a magyar kisebbség „kijáró emberének” számított a jugoszláv fővárosban és magyarul is jól beszélt.) Budapest ebben a belső vitákkal terhes időben is a régi gárdát támogatta, és nemcsak Belgrád, de Budapest is Váradyt tartotta alkalmasnak a szenátori kinevezésre. (II. Péter király 1939. január 16-án nevezte ki.)

A belső támadások ellenére tehát, amelyek Nagy Iván és csoportja részéről 1939 őszétől erősödtek fel, Várady nem szorult partvonalra. Sőt, Deák Leó zombori ügyvéddel, a későbbi Bács-Bodrog vármegyei főispánnal együtt a magyar kormány őket bírta meg az egységes, „politikamentes” Magyar Kulturális Szövetség (MKSZ) létrehozásának előkészítésével, amely 1940. november 24-én alakult meg, nem sokkal a Magyarország és Jugoszlávia között 1940. december 2-án megkötött barátsági szerződés előtt. A belső ellentétek csillapítását szolgálta, hogy egy nappal azután, hogy a jugoszláv koronatanács döntött a háromhatalmi egyezményhez történő csatlakozásról (1941. március 23.), létrehozták az MKSZ ún. ötös tanácsát, amelyben az „öregek”, Várady és Deák Leó mellett a jobbról jövő „trónkövetelők”, azaz Nagy Iván és hívei is helyet kaptak. Tevékenységüknek néhány nap után Jugoszlávia katonai lerohanása és az ország felosztása vetett véget.

1941. március 11-én a Bánátban is felcsillant a remény, véget ér a huszonhárom évig tartó kisebbségi lét, a várva várt revíziót azonban

Várady Imre nem élhette át. Április 14-én a Wehrmacht és az SS alakulatai foglalták el Nagybecskerekét, és az idős kisebbségpolitikus élete kifejezetten rossz irányba fordult. Sok tízezer bánáti magyarral együtt egy megszállt, feldarabolt, bizonytalan sorsú ország másodrangú polgára lett. A Bánátot hosszú időre hermetikusan elzárták Magyarországtól, korábbi kapcsolatai megszakadtak, tetejében egy tőle ideológiailag merőben idegen, a német nemzetiszocializmus által vezérelt világba csöppent. A bánáti magyarok érdekérvényesítő lehetőségei az ottani németekhez képest határozottan romlottak, az ő szavait idézve: „a magyarságot másodrendűségbe szorító rendszer” alakult ki. A Bánáti Közművelődési Szövetségüket leválasztották az egységes Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetségről, amely elvesztette eredeti funkcióját és a magyarok számára a fizikai túlélés puszta keretévé vált. Legfontosabb feladatuk a központilag kiosztott téli tüzelő, lábbeli és élelmiszer-fejadag elosztása volt. A Dunamenti Magyar Közművelődési Szövetségre átkelesztett szervezet vezetéséből kiszorították, de ő maga sem kívánt itt szerepet vállalni. Naponta szembesült a náci ideológia embertelenségével, régi, zsidó származású barátját többszöri kísérlet ellenére sem tudta megmenteni. Régi szerb kapcsolatait a Kállay-kormány kérésére az 1942. januári bácskai razzia miatt mélypontra jutott magyar–szerb kapcsolatok javítása terén igyekezett kamatoztatni.

1944. szeptember végére összeomlott a bánáti német megszállás, október elején bevonultak a városba a Vörös Hadsereg és a jugoszláv partizáncsapatok. Becskerek polgárai kezdetben sokat szenvedtek a szovjet és a partizán katonák rablásaitól, a nemi erőszaktól, „a vad megtorlásoktól”. Az első német és magyar civil túszok kivégzésekor keserűen írta le *Naplójában*: „... megszűnt a szabadság szeplőtlen fogantatása.” 1945 után az idős politikus már csak jelképes funkciókat töltött be a titói Jugoszlávia magyar kisebbségének életében.

Végül őt sem kerülte el a háború utáni esztelen, értelmetlen megtorlás, bár azon kevesek közé tartozott, akiknek a pere viszonylag szerencsésen végződött. A perről csupán *Naplójából* értesülhetünk, az erre vonatkozó iratokat sajnos nem találtuk meg a hagyatékban.¹ Néhány régi szerb barátja, elsősorban Slavko Županski, a közhangulat ellenére kiálltak mellette. A megszállókkal történő együttműködésre hivat-

¹ A per ítélete azóta előkerült, s jelen kötetünk 118–146. oldalain közöljük.

kozva mint a becskerekai cukorgyár részvényesét egy év felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték, de elkerülte az ilyen ügyekben szokásos teljes vagyonelkobzást. Sőt. Távollétében az 1945 júliusában Újvidéken újjáalakult Magyar Közművelődési Község díszelnökévé választották, aktív politikai szerepet azonban már nem töltött be. A becskerekai római katolikus temetőben helyezték örök nyugalomra. Hosszú életét hozzátartozói egy mondatba sűrítették: „Egész életét az a törekvés hatotta át, hogy örök emberi eszményeket szolgáljon.”

Tanulmányom végén néhány olyan iratot szeretnék bemutatni, amelyek egyrészt a kisebbségi lét kevésbé ismert részleteire világítanak rá, másrészt, talán kissé szokatlan módon, nem Várady Imre hét-köznapijaiba, hanem ünnepnapjaiba engednek bepillantást.

A Kiadás 3. , az 1367. és az 1367/2. számú dossziékban található az a több száz elismervény, amelyeket az 1918 után még állásukban maradt, de fizetést már nem kapó, majd elbocsájtott vármegyei és városi köztisztviselők írtak annak kapcsán, hogy mennyi fizetési előleget, illetve segélyt vettek fel a Tisztviselőket Segélyező Bizottságtól 1919–1921 között. Várady ügyvédi irodája a segélyek elosztásának központja volt. Mács József vármegyei díjnok 1919. november 5-én és november 26-án például elismerte, hogy „a mai napon Hegedűs Kálmántól kézhez vettem 300 K., azaz háromszáz koronát az eddigi hátralékos törvényes hivatali illetményeim rész összege címén”, és „feltétlen beleegyezését” adta ahhoz, hogy „legközelebb folyósítandó törvényes illetményeim összegéből a fent nyugtatott most felvett előleg összeg levonassék minden további megkérdezésem és tudtom nélkül az Hegedűs Kálmán kezeihez kifizetessék.” (Hegedűs Kálmán vármegyei árvaszéki elnök volt, 1921-ben Kiszomborba menekült – S. E.) 1920-ban már szó sem volt később folyósítandó illetményről, a többnyire 300 és 500 koronát már segélyként vették fel az elbocsájtott tisztviselők, azok özvegyei, vagy éppen a kiutasítottak, amelynek visszafizetését – mint a Veréb István által aláírt elismervényen olvashatjuk – már nem leendő illetményükből vonták volna le, hiszen ilyen már nem volt, a visszafizetést „becsületbeli ügyként” kezelték.

De nemcsak az elismervények maradtak fenn, de az adományozók jegyzéke is, amely eredetileg a 422 darab iratot tartalmazó 1367. számú dossziében található. Az iraton sajnos nincs feltüntetve keletkezésének pontos dátuma. Eszerint az egyes személyektől, bankoktól, ipari üze-

mektől (a téglagyár mellett feltűnő a cukorgyár hiánya) „befolyt pénzek” összesen 167 550 koronát tettek ki, és a befizetések 300 koronától 30 000 koronáig terjedtek. A legnagyobb adományozó Csekonics Endre gróf zsombolyai nagybirtokos volt 30 ezer koronával. Az utána következő legnagyobb összeget Léderer Arthúr csókai nagybirtokos ajánlotta fel, de volt olyan magánszemély is, aki csak 190 koronát tudott adni.

Úgy vélem, érdeklődésre tarthat számot az Országos Magyar Párt mindössze egy esztendőtt megélt *Havi Értesítőjének* a bemutatása is, mivel a párt új orientációjának fontos dokumentuma. Az első szám 1928. február 10-én, Szabadkán jelent meg Sántha György ügyvédnek, a párt elnökének a szerkesztésében, az utolsó száma pedig decemberben. A királyi diktatúra a Magyar Párttal együtt ezt a folyóiratot is betiltotta. A hagyatékban sajnos nem őrződött meg a lap minden száma. Sántha *Magyar Testvéreim* című vezércikkében így fogalmazta meg a *Havi Értesítő* célját: „Elvisszük a művelődésnek a fáklyáját a legkisebb tanyacsoportra is, hogy a jugoszláviai magyar műveltségben, tudásban ne maradjon el a többi nép között és mindent megteszünk azért, hogy gazdasági előadásokkal, ismeretterjesztő és hasznos tanácsokat adó megbeszélésekkel a magyar nép gazdasági megerősödését elérjük. [...] A szegény magyarságnak szánjuk ezt a havi folyóiratot és ezért szabtuk meg az árát számonként csak 2 dinárban, mert ezt az árat megfizetheti a legszegényebb magyar ember is és mert a kiállítás ára, a nyomda, a papír költsége ennyit tesz ki. Más pártok pártadót követelnek híveiktől, a Magyar Párt csak azt kéri, hogy tagjai minél nagyobb számban vegyék ezt a havonként megjelenő folyóiratot, hogy minél több magyar szerezhessen okulást, kaphasson tanácsot, útbaigazítást, hogy minél több magyar ember olvashassa azokat a cikkeket, amelyeket szakemberek írnak a törvényekről, amelyekben hozzáértő emberek magyarázzák az adórendeleteket és mindazokat a rendeleteket, amelyeket minden polgárnak ismernie kell, hogy a kötelességeit teljesíthesse és hogy ne károsodjék meg.”

Az első szám Sántha fent idézett cikke mellett közli a Magyar Párt vezetőinek listáját, külön szól a párt eddig végzett munkájáról, ismerteti a jugoszláv állampolgárságra vonatkozó törvényjavaslatot, a Munkásbiztosító Pénztár tagjainak jogait, gazdasági rovatában a gyümölcsfák trágyázását ismerteti, s végül egy-egy rövid bel- és külpolitikai írást közöl. Az utolsó, téli szám egyrészt a párt ügyeivel foglal-

kozik, tanácsot ad az adóbevallás kérdésében és foglalkozik a magyar nők feladataival is. Jótékonyági nőegyletek alapítására, csecsemő- és anyavédő felvilágosító munkára biztatja a falusi nőket. Mint e cikkben olvashatjuk: „A magyar anyáknak kell, ahol csak lehet, pótolni azokat a hiányosságokat, amelyek a mai iskolai oktatásnak a következményei. A magyar anyák meséljenek gyerekeiknek Petőfiről, Aranyról, figyelmeztessék őket Jókainak csodaszép könyveire, Mikszáth bájos elbeszéléseire és tartsák ébren az új generációban a magyar hitet, a magyar kultúrához való ragaszkodást. Ha ezt megteszik, akkor a magyar nők teljesítették a legszebb és a legnagyobb kötelességet: magyar gyermeket neveltek.” Tegyük hozzá, a jó részben analfabéta falusi nők vállára helyezik ezt a súlyos feladatot.

A hagyatékban sok korabeli, ritka napilap is megőrződött. Ismerve a magyar nyelv használata körüli súlyos problémákat (a hivatalos helyiségekben és nyilvános helyeken például ez a felirat díszelgett: „Beszélj államnyelven!”) az ún. narancssárga dossziében található *Narodna sloga* című becskerekai demokrata párti lap 1923. február 4-ei számában meglepődve olvastam egy hibátlan magyarsággal írt cikket. A cikk ismeretlen szerzője a nemzetközi kisebbségi jogok megsértését, a magyar tannyelvű iskolák hiányát, a magyarok szavazati joga körüli anomáliákat, stb. a radikálisok számlájára írta és arra biztatta a magyar szavazókat, hogy a közelgő választásokon ne a Radikális Pártra, hanem a demokratákra szavazzanak.

Várady Imre március elsejére eső születésnapja, illetve a november 5-ei Imre-nap nemcsak családi ünnep, de mindig fontos társadalmi esemény is volt. Az ezzel kapcsolatos dokumentumok bepillantást engednek a becskerekai magyar polgári középosztály társadalmi életébe. Most két eltérő időpontban keletkezett, eltérő típusú forrást idézek fel. Az első egy névnapi tudósítás, amely a *Híradó* című petrovgrádi napilap 1937. november 5-ei számában jelent meg, a másik Várady Imre 1947-ben írott saját feljegyzése 80. születésnapjáról. Mint az említett lap *Várady Imre dr. ünneplése* című cikkében olvashatjuk: „A petrovgrádi Magyar Közművelődési Egyesület dalárdája nyitotta meg az ünneplés sorát. Este felkereste lakásán dr. Várady Imrét és dalal köszöntötte fel az ünnepeletet, majd Fischer Károly karmester üdvözölte a dalárdisták nevében.” Másnap Marton Andornak, az egyesület igazgatójának vezetésével „népes küldöttség” jelent meg az ünnepelet

lakásán, és isten áldását kérte arra a Váradyra, aki „töretlen hittel, buzgalommal és szeretettel dolgozik a magyarság érdekeiért.” Ezután Ambrózy Károly (1914-ben magyar diszkoszvető bajnok, a Messinger gimnázium tornatanára, 1943-ban a Dunamenti Magyar Közművelődési Szövetség igazgatója – S. E.) az ifjúság nevében mondott köszöntőt. Naplójából tudjuk, de az idézett cikk is utal rá, hogy ilyen alkalmakkor a család illő vendéglátásban részesítette a vendégeket.

1947-ben, 80. születésnapjáról írott feljegyzését *Naplója* második kötetében is olvashatjuk, én azonban most az általam megtalált, az előbbinél jóval rövidebb, kézzel írott szövegből idézek: „A bensőséges családi reggelizés után úgy 11 óra tájt jöttek a városból a vendégek. Eleinte szórványos egymásutánban, majd a déli harangszó megkondulásakor egyszerre nők, férfiak vegyest, beláthatatlan hosszú sorban. Megtudtam később, hogy előre megbeszélt gyülekező helyen találkozva történt az együttes bevonulás. [...] körbe fogva engem, középre engedték V. Vilmát [Kernné Végh Vilmára utal, aki a város kulturális társadalmi életének aktív tagja volt, önálló írásaival gazdagította a bánáti magyar irodalmat – S. E.], aki velem szemben állva gyönyörű szép folyékonyssággal, igazán szívből fakadó melegséggel mondotta el a hozzám intézett lelkes felköszöntőt. Az ekkor már együtt volt, mások becslése szerint mintegy 140–150 lelket számláló vendég csoportból meleg éljen és taps tört elő.

Ennyi megtisztelő szeretettől mélységesen meghatva igyekeztem válaszolni, majd középre lépett dr. K. [Dr. Kálmán Franciné Engel Maca – S. E.] és ismert, meleg hangján elszavalta Juhász Gyula *Mindig* című költeményét.

Az éljenek, tapsok elhangzása után a kör közepébe állt Fr. [Freund-Baráth György költő, a háborút Budapesten vészelte át, majd Izraelbe emigrált. Az 1945-ben elkobzott vagyona kapcsán indított per anyagát Várady Tibor dokumentumnovellában dolgozta fel – S. E.] és igazán nem mindennapi előadó készséggel néhány lelkes, baráti bevezető mondat után a hozzám ez alkalommal írt következő költeményt olvasta fel. [költemény itt hiányzik, a *Napló*ban viszont olvasható – S. E.]

A vendégek d.u. 3 óra tájt kezdtek búcsúzni, néhány jókedvű házaspár d.u. 5 óráig érezte jól magát e házban Piroška, Zorka [Várady Imre lánya, illetve József fiának felesége, Várady Tibor édesanyja – S. E.] mint házasszonyok brillíroztak, csak kuriózumként említem, el-

készítettek 600 dr. szendvicset, négy féle vajas, zsíros nagy tepsiben sült pogácsát. Öt óra után minden elcsendesedett.

Mindenki egy rég eltűnt, soha többé vissza nem térő múlt szellemvilágának kedves emlékét zárta szívébe. Így múlt el 1947. március hó, életem nagy évfordulója. Emlékét sok, sok emlékelődjenek hosszú sorába iktatom, magára maradt lelkem eltűnődésére és elküldöm hozzászólások is e nap emlékezetére.”

A Várady-irathagyaték valóban egy „soha vissza nem térő múlt szellemvilágát” őrzi. Jellegénél fogva elsősorban a hagyományozó Várady Imre szemszögéből láttatja a délvidéki magyar kisebbség és Becskerek „rég eltűnt” históriáját. Az iratok kronológiai sűrűsége meglehetősen egyenetlen. A húszas évek kisebbségi szervezkedésére vonatkozó gazdag levelezést, amely tükrözi e munka felgyorsult ütemét, láthatóvá teszi az ebben a munkában résztvevőket, a királyi diktatúra bevezetése után felváltja az ilyen jellegű iratok mennyiségének drámai csökkenése. Megnövekszik viszont az irodalmi élettel, a kultúra szervezésével kapcsolatos dokumentumok száma, amely a korszak politikai tiltásainak következménye és tükrözi az irodalom, a kultúra kisebbségmegőrző szerepének felértékelődését. A kisebbségi szervezkedést sújtó megtorlások miatt a hagyatékból feltűnően hiányoznak a budapesti kapcsolatokra vonatkozó feljegyzések, bár azt tudjuk, hogy Várady Imre és társai gyakran jártak a magyar fővárosban eligazításért. Meglehetősen hiányosak a belgrádi „kijáró utakra” vonatkozó feljegyzések is. De ezzel együtt is: e páratlan irathagyaték segítségével élő, eleven szereplőkkel népesíthetjük be a délvidéki magyarság viharos múltját.

Egy gazdag hagyaték életrajzi feldolgozásának módszertani kérdései

Várady Imre (1867–1959)

bánati kisebbségpolitikus

Meg lehet-e írni egy ember hiteles életrajzát, különösen úgy, hogy – Georges Duby kifejezését kölcsönözve – a történetben felhangozzanak az „elhalt hangok”?¹ Milyen források állnak ehhez rendelkezésünkre, s még mindig Dubynél maradva, hogyan élhetünk (ha merünk élni egyáltalán) történeti szabadságunkkal, meddig engedhetjük szabadjára történeti énünket? Mik az akadályai egy-egy életút rekonstrukciójának: azok a mozzanatok, amelyekre nincsenek forrásaink, vagy azok, kérdezzük Kövér Györggyel együtt, amiknek hiányáról még ismerekünk sincs.² Írhatunk-e olyan történelmet, adott esetben biográfiát, amely révén kirajzolódik az egyén társadalmi kapcsolatainak hálózata és „újra felhangzanak elhalt hangok”? Megannyi izgalmas, válaszra váró kérdés – s még folytathatnám.

Tanulmányom ahhoz a még mindig nem elég alaposan feltárt kérdéshez kapcsolódik, hogy a kisebbségi magyar közösségeken belül, adott esetben a délvidéki magyar kisebbségen belül hogyan, milyen módszerekkel szervezte meg (újra) az elit saját társadalmát Trianon után. Egy olyan korba megyünk tehát vissza, amikor a Délvidéken (is) megbomlott az állami és a nemzeti hovatartozás, az „otthon és a haza”, vagyis a személyes és a nemzeti önazonosság harmóniája, s

¹ Duby, Georges: *Folytonos történelem*. Budapest, Napvilág, 2000. 59.

² Kövér György: A biográfia nehézségei. In: Uő: *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest, Osiris, 2014. 22.

egyik napról a másikra új, nemzeti szempontból idegen keretek közé kellett beilleszkedni és élni.

Abban a meggyőződésben, hogy a délvidéki magyar kisebbségi elit társadalomszervező tevékenységének „Nagy Története” csak a „kis történetekből”, a személyes, egyéni cselekvésvilágokból írható meg többé-kevésbé hiteles módon, a fenti kérdésekre most egy konkrét eset, Várady Imre élettörténetén keresztül keresem a választ.

Várady Imre nevével a 2000-es évek első felében, *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947* című munkám írása közben találkoztam először. Forrásaimat ekkor szinte kizárólag kormányzati iratok képezték (a Külügyminisztérium, a Miniszterelnökség Kisebbségi osztályának, a Társadalmi Szervezetek Központjának iratai, stb.). Ezek alapján Várady kisebbségpolitikus tevékenysége számos ponton rekonstruálható volt – de a források jellege miatt elsősorban a magyar kormányok külpolitikai törekvései felől, azaz „felülről”, politikatörténeti aspektusból. A közszereplő Várady habitusáról ezek az iratok legfeljebb annyit árultak el, hogy kompromisszumképes politikus, kritikusabb külügyi iratokban ez „túlzottan óvatos” jelzővé módosult, aki első világháborús tevékenysége okán – védőügyvédként internált szerbeket védett – olyan személy volt a magyar kormányok nemzetpolitikai sakkjátszmájában, aki hol negatív, hol pozitív előjellel, „nagy népszerűségnek örvend” a szerbek körében. Budapest tudott arról is, hogy a délvidéki magyarok egyes csoportjai – a Fáth Ferenc újvidéki apátplébános vezette keresztény-nemzeti szárny, illetve a Nagy Iván zágrábi ügyvéd fémjelezte nemzeti radikálisok „szabadkőművesnek és zsidóbarátnak” titulálták. S bár már ekkor felkeltette érdeklődésemet Várady Imre alakja, az egyoldalú, sporadikus források miatt egy biográfia megírása lehetetlennek tűnt.

2012-ben váratlan szerencsés fordulat következett be a kutatásban. Várady Tibor, Várady Imre unokája, a neves nemzetközi jogászprofesszor, volt szerbiai igazságügy-miniszter, a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia tagja azzal keresett meg, nézzem át nagyapja irathagyatékát. Ezekről az iratokról sok legenda keringett vajdasági értelmiségi körökben, de még senki nem látta őket. Csakhamar kiderült, páratlanul gazdag irathagyatékra bukkantunk, amely – az iratok egyéb vonatkozásairól nem is szólva – lehetővé teszi, hogy Várady Imrét egy saját célokkal, stratégiákkal rendelkező, eleven, cselekvő in-

dividuumként ismerjük meg, s akinek személyes története olyan mikrotörténeti etűdként írható le, amely egyúttal a 19–20. század makrotörténelmének szerves részét alkotja.³

Hosszú, mindvégig aktív közéleti pályája során hallatlanul gazdag, mennyiségileg is terjedelmes, kompakt módon fennmaradt magán-iratgyűjteményt hagyott hátra, amely évtizedekig lappangott a család nagybecskereki otthonában, de rendelkezésünkre állnak naplószerű visszaemlékezései és publicisztikája is. Naplói azonban éppen politikusi pályafutásának legaktívabb korszakát, az 1911 és 1943 közé eső éveket nem tartalmazzák, ám életének erre a periódusára ma már a kormányzati iratok mellett e rendkívül gazdag irathagyaték is rendelkezésünkre áll.

Ezek az iratok lehetővé tették, hogy közelebb jussak egyrészt Várady Imre személyiségéhez, másrészt hogy megkísérleljem rekonstruálni, hogyan tevékenykedett saját közösségén belül, milyenek voltak kapcsolati hálói, melyek voltak kisebbségpolitikai tevékenységének mozgatórugói, milyen volt világlátása, habitusa, stb.

A levelek elsősorban a magyar kisebbség helyzetéről, önvédelmi szervezeteinek kiépítéséről, politikai és kulturális fórumaik lehetőségéről, eredményeiről és korlátairól szólnak, de sok információval szolgálnak a jugoszláv hatóságok magatartásáról, a magyar nyelvű sajtó helyzetéről, a kisebbségi társadalom belső vitáiról. Mindeközben – gondoljunk az állandó zaklatásokra, iratelkobzásokra, a cenzúrára – mélyen hallgatnak a magyar kormányhoz fűződő kapcsolataikról, illetve a nemzetközi kisebbségi fórumokon játszott szerepükről. Ebben a vonatkozásban tehát az említett iratok segítségével nem tudtuk rekonstruálni Várady tevékenységét. Ami biográfiája szempontjából fontos: az iratok révén a figyelmes olvasó bepillantást nyerhet Várady gondolkodásába, társadalmi, s részben magánéletébe is. Különösen fontosak ebből a szempontból a nagybecskereki társadalmi élet fontos eseményét jelentő Imre-napok megünneplésére vonatkozó iratok, ahol gyakran több mint százan jelentek meg Várady otthonában, és a köszöntést kisebb kulturális műsor kísérte.

³ Várady Imre rövid életrajzát lásd e kötet előző írásában (82–87.) Részletes életpályájára: A. Sajti Enikő: *Kisebbségpolitika és társadalomszervezés. Várady Imre (1867–1959) bánáti magyar politikus iratai*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 2016. 7–86.

A továbbiakban két kérdésről szeretnék részletesebben szólni: rekonstruálhatók-e e források segítségével Várady Imre Magyarország jövőjéről alkotott nézetei, illetve hogyan gondolkodott a délvidéki magyar kisebbségpolitika stratégiai kérdéseiről?

Kortársai többségéhez hasonlóan Magyarország jövőjét még 1918-ban is úgy képzelte el, hogy az itt élő nemzetiségek „erős, békés és szeretetteljes együttműködésben” fognak élni a magyarsággal. Mint egyik levelében írta: „Nem általános panaszokra van már szükség, hanem határozott programra, nem az elismert principiumok hangoztatására, hanem arra a becsületes és nyílt kijelentésre: mi románok, szerbek, svábok, szászok, tótok és ukránok úgy gondoljuk boldog és megelégedett létünket ez ország földjén, igazságos viszonyunkat a magyarsághoz, ilyen közös érdekekkel érezzük kapcsolva magunkat ehhez a magyarsághoz és ilyen módon kívánunk erős és békés és szeretetteljes együttműködésben a magyarsággal együtt élni.”⁴

Ezt a reményt azonban, mint ismeretes, a történelmi események viharos gyorsasággal elsodorták, és 1918 november végén mint a becskerei Magyar Nemzeti Tanács elnöke már a várost megszálló szerb hadsereg parancsnokánál, Dragutin Ristić ezredesnél volt kénytelen tiltakozni a hatalom Szerb Nemzeti Tanácsra történő átruházása, a magyar közigazgatási szervek erőszakos eltávolítása, a magyar nemzeti zászló városházáról történő levétele, a bevezetett hírlapi cenzúra, valamint a szerb nemzetőrség garázdálkodása miatt. Ezzel kapcsolatos levelében ezt olvashatjuk: „A Magyar Nemzeti Tanács Ezredes Úr előtt folyó hó 24-én másodízben testületileg tisztelegvén, ugyanakkor Ezredes Úr kijelentette, hogy a polgári közhatalmat a 225. számú és városunkban falragaszok útján is közzétett parancsában sajnálatos tévedésből ruházta át csupán a nagybecskerei Szerb Nemzeti Tanácsra, amely mint ilyen Nagybecskereken különállóság szintén megalakult.

Eme sajnálatos tévedésnek volt azután természetes következménye az [...], hogy a Szerb Nemzeti Tanács [...] saját karhatalmi segédletével: a szerb nemzetőrséggel folyó hó 18-án:

⁴ Várady Levéltár (a továbbiakban VL), Várady Imrének a *Világ* című lap szerkesztőségéhez írott levele, 1918. október 16. A levelet Lázár Aurélnak (Aurel Lazăr), a Román Comité tagjának, a lap 1916. október 13-ai számában *A lovaglopálca* címmel megjelent cikke kapcsán írta.

1.) részben lefegyverezte önhatalmúlag a Magyar Nemzeti Tanács által alakított nemzetőrséget, illetve annak egyes különítményeit.

2.) a szerb katonai főparancsnokság és a fegyverét letett magyar nemzet között megkötött fegyverszüneti megállapodás kétségtelen megsértésével, ugyancsak önhatalmúlag és saját karhatalmi segédleteivel: a szerb fegyveres nemzetőrséggel, erőszakosan az összes közigazgatási közegeket hivatalukból eltávolította és így a közhatalóságok működését erőszakosan megbénította. [...]

A Magyar Nemzeti Tanács, melynek a magyar nemzetőrség lefegyverzése következtében karhatalmi szerve jelenleg nincsen, de az egyes megbénított közhatalósági szervek sem, itt a megszállott területen a vázolt önkényes erőszakoskodásokat ellenállással meg nem gátolhatták, de azokkal szemben a leghatározottabban tiltakoznak és következményeikért felelősséget nem vállalhatnak.”⁵

Ugyancsak ő fogalmazta meg a város magyar lakossága által december 10-én megtartott népgyűlés határozatát is (megjegyzem más, ehhez hasonló délvidéki magyar népgyűlésről nincs tudomásom), amelyben kimondták, nem fogadják el „az ún. Újvidéki Szerb Kormány” (hivatalos nevén Narodna uprava za Banat, Bačku i Baranju – Bácska, Bánát Baranya Nemzeti Igazgatóság) joghatóságát és dr. Slavko Županski helybéli szerb ügyvéd Torontál megyei főispánná történő kinevezését. Még ellenzéki, 48-as függetlenségi párti politikusként, képviselőként jó kapcsolatokat épített ki a Torontál megyei szerb politikusokkal, majd az első (világ)háború alatt több letartóztatott, internált szerb közéleti személy, politikus védelmét is ellátta, köztük Slavko Županskiét is. Ezeket a korábbi társadalmi kapcsolatokat – immár kisebbségpolitikusként – igyekezett kamatoztatni a megváltozott körülmények között.⁶

⁵ VI. Szenátori iratok, XXII. 11 750/a.

⁶ Itt jegyzem meg, a háború kitörésekor életbe léptetett kivételes törvények alapján elfogadott 1914. évi L. tc. 10. §-a értelmében bevezették az internálás intézményét, amely 1921-ig volt érvényben. Ennek alapján „szigorú biztonsági elbánnás alá vonták” a gyanús civileket, elsősorban a „védképes férfi alattvalókat”. A ma elfogadott szerbiai számítások szerint a Monarchia területén mintegy 50 ezer szerb férfit, sőt esetenként nőket internáltak, közülük 20 ezren haltak meg a táborokban. <http://prvisvetskirat.wikidot.com/logori-za-srbe-u-austrougarskoj> (utolsó letöltés 2016. július 27.)

E népgyűlési határozatban Várady rögzítette, hogy a helyi magyarság „a passzív resistencia álláspontjára helyezkedik”, amit azzal indokolt, hogy az újvidéki szerb kormány „a népek önrendelkezési jogelvének téves és egyoldalú alkalmazásával rendezkedett be [...], felállítás és megalakítása a magyarság minden megkérdése, beleegyezése és hozzájárulása nélkül, impériuma hatálmegvonására nézve pedig a népek önrendelkezési jogának megvonásával történt”.⁷

A traumatizálódott sérelmek kivédésére irányuló, védekező, önszervező társadalmi stratégia korai szakaszának egy ritka, kézzel írott dokumentumaként őrződött meg a Köztisztviselőket Segítő Bizottság számára befizetett adományokról szóló kimutatás. E vaskos irat név szerint tartalmazza annak a 88 adományozónak a nevét, akik e bizottság számára segílyt nyújtottak (az utolsó adomány dátuma ezen a listán 1921. május 2.), illetve azoknak az elbocsájtott vármegyei, illetve verbászi, pancsovai és nagyikikindai városi alkalmazottaknak a nevét is, akik adományban részesültek. E forrás alaposabb társadalomtörténeti elemzésére most nincs terünk, annyi azonban említésre érdemes, hogy az adományozók listáját kiemelkedően magas összeggel, 30 000 koronával a szőlősudvarnoki (Banatski Dvor, Rogensdorf) birtokos, Csekonics Sándor főrendi házi tag (főrendiházi jegyző) vezeti. (Összehasonlításként: a támogatások általában 3 ezer és 500 korona között mozogtak). Ez az irat és egyéb források egyértelművé teszik, hogy Várady ügyvédi irodája – aki annak a két magyar kisebbségpolitikusnak az egyike volt, akik jól beszélték a szerb nyelvet, tehát tudott kommunikálni az új hatalmi szervekkel és sikeresen letette államnyelvből a kötelező nyelvvizsgát, ügyvédi munkáját tehát folytathatta – kezdettől fogva a délvidéki magyarok ingyenes jogvédelmének egyik központjává vált, amiről korábban nem volt tudomásunk.

A békeszerződés aláírása után a sérelmek kivédésére irányuló, Várady által is vallott védekező, állagőrző kisebbségi stratégia többé nem volt folytatható – s ezt nemcsak az erdélyi, a felvidéki, illetve a délvidéki magyarság helyi vezetői, de Budapest is világosan látta. Abból indultak ki, hogy a magyarság csak területi integritását veszítette el, de kulturális integritását nem, s ezt az integritást – a revízió egyelőre

⁷ VL Sz.n. Nagybecskerek város magyar lakosságának 1918. december 10-én megtartott népgyűlésének határozata.

távoli reményében – minden eszközzel meg kell őrizni, a kultúra új intézményi struktúráit pedig ki kell építeni. Ez a társadalomszervező stratégia feltételezte az utódállamok politikai életébe történő bekapcsolódást, az önálló, egységes magyar pártokon keresztül történő politikai integrálódást, és különösen a magyar kulturális, egyházi élet támogatását.⁸ Iratok egész sora tanúskodik arról, hogy Várady e stratégia tevékeny kidolgozója és megvalósítója volt.

A kérdés tehát az volt, tudnak-e, képesek-e az anyaországtól elszakítva, bár annak titkos anyagi, politikai támogatását mindvégig élvezve, egy eddig ismeretlen helyzetben, kisebbségként hatékony, működőképes, a megmaradást szolgáló kulturális, politikai szervezeteket, intézményeket kiépíteni és működtetni. Kialakítható-e egy olyan belső koherenciát teremtő retorika, amely összetartja, sőt tovább építi ezt a számos társadalmi, ideológiai, kulturális és politikai deficittel terhes délvidéki magyar társadalmat.⁹

A húszas évek elejéről származó iratok tanúsága szerint a kisebbségbe került délvidéki magyarság históriája egyrészt a hatalmi önkénnyel történő szembesülés láncolata, mondhatni hanyatlás- és sérelemtörténet, másrészt az önszerveződés története: közösségi kiüt-kereséséről, a magyar párt megszervezéséről, programváltozatokról és

⁸ Magyarország részéről ezt a stratégiát, német kisebbségpolitikai minta alapján, az 1921. augusztus 12-ei minisztertanács határozata alapján a Társadalmi Szervezetek Központján (TESZK), közismertebb nevén a Teleki-irodán keresztül nemcsak politikailag, de anyagilag is támogatták. A Délvidék esetében a Szent Gellért Társaság töltötte be ezt a funkciót, Erdély vonatkozásában a Népies Irodalmi Társaság, Felvidék vonatkozásában pedig a Rákóczi Szövetség. Az intézmény vezetője Teleki Pál volt, operatív irányítója pedig a volt kolozsvári pénzügyigazgató, Papp Antal lett. Bővebben lásd Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Csíkszereda, Pro-Print, 2013. 237–403., valamint A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, Napvilág, 2004. 37–43.

⁹ A délvidéki magyarok történetének erre a korai periódusára összefoglalóan lásd Csuka János: *A délvidéki magyarság története 1918–1941*. Budapest, Püski, 1995. 7–345.; A. Sajti E.: *Impériumváltások, revízió, kisebbség*. i. m. 7–79.; Uő: *Bűntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és délvidéki magyarok*. Szeged, SZTE Történelem Doktori Iskola Modernkori Program, 2010. 11–115.; Dévavári Zoltán: *Új partok felé. Kisebbségi kiütkeresés, szellemi és politikai irányzatok a Délvidéken és a Magyar Párt megalakulása (1918–1923)*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2014.

egy új önszemlélet formálódásáról szól. Ebben a – sokszor sziszifuszi – munkában Várady a bánáti, a becskerekai magyarok vezetőjeként kezdettől fogva frontember volt, a Jugoszláviai Magyar Párt megalakulása után pedig a párt társelnöke, és a bánáti tagozat megkérdőjelezhetetlen vezetője lett. Fennmaradt iratai nemcsak személyes részvételéről tanúskodnak, hanem a szervezésben fontos szerepet játszó másik két nagy magyar politikai centrum, Szabadka és Zombor, később pedig Újvidék vezetőinek tevékenységéről is (Deák Leó, Király Károly, Strelitzky Dénes, Sántha György, Székely Áron, és mások), illetve azokról az ún. kisebbségekről, akik a legkisebb falvakba is igyekeztek eljuttatni a magyar kultúrát, a magyar szót, s valamiféle reményt adni az embereknek, hogy kisebbségi létükből fakadó érdekeik mégiscsak érvényesíthetők az új államban. Az iratok a párt szervezésének eddig olyan ismeretlen, hétköznapi részleteibe is bepillantást engednek, hogy például a becskerekai magyarok saját lakásaikban szállásolták el a Magyar Párt 1924. novemberi nagygyűlésére érkező küldötteket (47 becskerekai polgár ajánlotta fel segítségét, Váradyék például két főt fogadtak), illetve a helyi fogatosok ingyen bocsájtották rendelkezésre fogataikat a vidékről érkezőknek. Az már a történelem furcsa fintora – s egyben a korszakra jellemző visszasság –, hogy a nagygyűlés után Váradyt éjjel, a lakásán verte fel egy rendőrségi küldönc, és szóban arról értesítette, hogy az összejövetelt az alispán mégis betiltotta.¹⁰

A magyarság kulturális integritásának téziséét Várady szervesen összekapcsolta az egyetemes progresszió – pro forma a nemzetközi jog konvencióival is támogatott – kérdésével. Nézeteinek kialakulására jelentős befolyást gyakorolt a 48-as függetlenségi, ellenzéki gondolat, megérintette a – személyes ismeretségekkel, barátságokkal társuló – polgári radikalizmus és a szabadkőművesség, a nemcsak jogi végzettségéből fakadó műveltsége, valamint a közművelődés terjesztése melletti elkötelezettsége. Élete végéig hitt abban, hogy a kultúra, a műveltség terjesztésével a társadalom jobbítható.¹¹

¹⁰ VL Képviselői iratok 1920/30. sz. n., valamint VL Szenátori iratok, 11 619.

¹¹ Szabadkőműves múltjára az iratokban nem találtunk utalást, arról a szakirodalom igazított el. Šosberger, Josip: *Masoni u Vojvodini 1785–1940*. Novi Sad, Akademska knjiga, 2014. 249., 407–410.; Péter László: A szabadkőművesség Szegeden. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1980/81. 1. sz.* Szerk. Trogmayer Ottó. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1984. 263–284.

Az „író király” Szenteleky Kornél halála után úgy látta, hogy az ő nyomdokain haladva továbbra is összhangba kell hozni az „erős faj-szeretetet az állameszme törvényes követelményeivel”, amely azonban „soha sem történik a férfiatlan felkínálkozás, a kicsinyes kegyhajhászás, hanem mindenkor az önérzetes kultúrparitás alapján.” Olyan irodalmi vezetőre van szükség tehát, írta, aki „hirdeti, hogy a különböző nemzetek, különböző nyelven és mindegyik az ő sajátos szelleme irányába ugyan, de kultúrmozgalmaikban valamennyi egy azon cél, az egész emberiséget átkaroló nagy kultúridealok megközelítése felé törekszik. [...] tudja és hirdeti, hogy minden faj, minden nemzet legbüszkébb arra, amit sajátosságából az összemberi haladásnak nyújthat. Önérzettel mutat rá, hogy a magyar faj géniusza is, irodalom, művészet, szobrászat, festészet, zene s a kultúra minden irányú megnyilvánulásában az örök igaz, az örök szép minden változtatásban maradandó, örök értékeket nyújtott a világösszességnek.”¹²

1936-ban, a *Jugoszláviai Magyar Műkedvelők Almanachjában*, a *Bokrétában* a magyar kultúra egységéről vallott nézeteit így fogalmazta meg: „Minden nemzet szellemi életének nagy ható erőssége: hagyományainak tisztelete. Az egybegyűjtött hagyományok egymásutánja, a haladás legbiztosabb fokmérője. [...] Az egyetemes haladás követelménye minden más nyelvű, minden más nemzetirányú kultúrtörekvésnek az elismerés kölcsönösségén alapuló testvéri megbecsülése. Mert bár különböző nyelven, különböző nemzetek sajátos szellemirányában, de mindannyian egyazon cél: az egész emberiséget átkaroló nagy kultúridealok megközelítése felé törekszünk. Teljes lélekkel csüngünk tehát az általános, nagy világkultúra haladásán és emelkedésén. De emellett forró szeretettel, imádasig emelkedő áhítattal csüngünk, különösképpen a mi kisebbségi magyar kultúránk, irodalmunk, zenénk, dalunk, művészetünk ápolásán azért is, mert ezek emelkedésével, ezek tökéletesbülésével maradhatunk csak méltó tagjai a világ nagy kultúr családjának.”¹³

Váradynak a kisebbségi társadalom megszervezésére vonatkozó fő gondolatai szinkronban voltak az anyaország törekvéseivel, és lé-

¹² Váradynak ez a *Szenteleky Kornél öröke* című cikke kisebb változtatásokkal megjelent a *Kalangya* 1933. októberi számában.

¹³ Idézi Várady Lóránd: Dr. Várady Imre. *Létünk*, 35. évf. (2005) 4. sz. 90.

nyegében élete végéig nem változtak. Az átélt kudarcok, csalódások ellenére is hitt a kisebbség kulturális integritásának megőrzésében, a törvények, a reformok erejével, a szervezéssel jobbítható társadalom eszméjében, a magyar nemzeti kultúra és az egyetemes kultúra egységének gondolatában. Az 1930-as évek végén, 1940-es évek elején, személyes sértettsége ellenére (az ugyancsak az „öreges generációjához” sorolt Deák Leóval közösen) is tevékeny részt vállalt a szétforgácsolódás, a „testvérharc” leküzdésében, mivel ez gyengítette volna a délvidéki magyarok egyébként sem túl erős érdekérvényesítő erejét. Személyes ellentéteik ellenére is kiállt az új jobboldalt, a zágrábi orientációt képviselő Nagy Iván vezette erőkkal történő együttműködés mellett. A tét ekkor (1941 elején vagyunk) már – a délvidéki revízió közeli reményében – az egységes Jugoszláviai Magyar Kultúrszövetség létrehozása volt. (Budapest nyomása miatt az ugyancsak ekkor formálódó szabadkai baloldali ifjúsági körök bevonása ebbe az egységbe nem fért bele.)

Az idős kisebbségpolitikus életét körülvevő politikai, társadalmi, gazdasági tér nem a remélt pozitív irányba, hanem a gyakori rezsimváltozásokkal párosuló diszkrimináció – változó irányú – végletei felé mozdult el. Élete utolsó szakaszában olyan új etikai, gazdasági, politikai ideológiákkal, politikai rendszerekkel szembesült, amelyek szöges ellentétben álltak egész addigi világával, értékrendjével, s amelyeket határozottan visszautasított.

Nem élhette át a Bánát és Becskerek visszacsatolását – tízezer bánáti magyarral együtt egy megszállt, legyőzött, feldarabolt, bizonytalan sorsú ország, Szerbia kisebbségi státuszú lakosa lett. Szülőföldjét, az előzetes német ígéretekkel ellentétben, nemhogy visszacsatolták volna Magyarországhoz, de hosszú ideig hermetikusan elzárták attól. Egy tőle ideológiailag kifejezetten idegen világban, a formailag Szerbiához csatolt, de a német nemzetiszocializmus által vezérelt Bánát diszkriminált minoritáscsoportjainak egyikében találta magát. A bánáti magyarság érdekérvényesítő lehetőségei kifejezetten beszűkültek, kisebbségi jogaik a jugoszláv korszakhoz képest is tovább romlottak. Naponta szembesült a náci ideológia Übermensch/Untermensch dichotómiájának embertelen gyakorlatával. Azzal, hogy vannak alsóbb- és felsőbbrendű fajok, s az emberek ennek alapján megfoszthatók életfeltételeiktől, sőt akár életüktől is. Az iratok tanúsága szerint

egyik legfontosabb feladatának a németek által elhurcolt zsidó barátai életének megmentését, illetve a bácskai szerbek ellen elkövetett méltánytalanságok, megtorlások kivédését tartotta.¹⁴

1941–1944 közötti polgári életének lezárásaként a rá jellemző precizitással 1944. szeptember 11-én ezt jegyezte fel: „Beszüntettem az adófizetést. Nem tudható, ki a felvételre jogosult. A németek mindent elhordanak, kérdés, az utánuk következő hatalom elismeri-e a kifizetéseket, várunk.”¹⁵

1944 őszén ismét emberéleteket volt kénytelen menteni, ezúttal a partizán megtorlások ellen emelte fel a szavát – tegyük hozzá, szintén reménytelenül –, illetve vagyonekobbzási ügyekben igyekezett segíteni.¹⁶ Végül őt sem kerülte el a háború utáni esztelen, értelmetlen megtorlás, de azon kevesek közé tartozott, akiknek a pere viszonylag szerencsésen végződött. A nagybecskereki cukorgyár magyar részvényesei és vezetői ellen 1946-ban indított perben régi barátai kiálltak mellette, egy év felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték, s megúszta a vagyonekobbzást is. A cukorgyár igazgatóját és több vezetőjét a megszálló hatalmakkal történő kollaborálás címén – mivel úgymond a gyár termelésének több mint 25%-át szállították a német hadsereg számára – 1–8 évig tartó szabadságvesztésre és vagyonekobbzásra, illetve kényszermunkára ítélték, német származású biztosát pedig halálra ítélték és kivégezték. A gyárat és részvényeit elkobozták.¹⁷

A régi világot radikálisan elsöprő történelmi vihar, a háború és az azt követő társadalmi változások megviselték az idős politikust. Korábbi helyi kapcsolatai szétzilálódtak, magyarországi kapcsolatai megszakadtak, utazási tilalom zárta el a két országot, hosszú ideig a posta sem működött. Társasági élete beszűkült, visszaszorult egy-egy régi polgári család otthonába. Közeli barátai, egykori politikustársai vagy meghaltak, vagy kivégezték őket, mint Deák Leót, sokan külföldre menekültek, családjának tagjai is szétszóródtak. Tudomásul vette, hogy „újak, alulról jövők veszik kezükbe minden téren a vezetést”, és világosan látta az „egyenlőség csillogó szavai mögött a durva önkény”

¹⁴ Csak néhány iratra utalunk: VL Magyar Párt, sz.n., Szenátori iratok, 11 750., uo. sz.n.

¹⁵ Várady Imre: *Napló 2. 1943–1957*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 2012. 49.

¹⁶ VL 11 841., VL 12 214.

¹⁷ Várady I.: *Napló 2.*, i. m. 201.

tényeit. Világosan látta, hogy eddigi világa elsüllyedt. Mint naplójában írta: „én és volt küzdő- és kortársaim ideje végképp lejárt. De lejárt, végképp eltűnt minden volt közéleti ideológiánk is. A hazáról, magyarságról, Magyarországról, ennek sorsáról, hivatásáról, jövője céljáról a mi lelkünkben élt érzés és felfogás teljesen eltűnt.” De azt is látta, hogy az „új élet keretébe a Vajdaság magyarságának is el kell helyezkednie. [...] Vagy haladunk a kínálkozó és saját erő kifejtéseinkkel a teljességig kivívandó egyenlőség porondján, vagy félre szorít a torlódó történések rohamára.”¹⁸

Az „új élet keretében” történő „elhelyezkedésben” – koránál fogva – Várady Imre már nem vett részt. De rejtekéből előkerült hagyatéka, az abból hallatszó „elhalt hangok” máig érvényes kapaszkodókat adtak ehhez.

¹⁸ Várady I.: *Napló 2.*, i. m. 142.

„A mai napon megszűnt a szabadság szeplőtlen fogantatása”

*Várady Imre hétköznapijai
a Bánátban, 1941–1945¹*

Néha a történelmet is utoléri a szerencse. Ez történt velem is 2012-ben, amikor Várady Tibor, a neves vajdasági nemzetközi jogász reám bízta nagyapja, Várady Imre irathagyatékának feldolgozását. Az iratokat a család nagybecskereki házában, eredeti lelőhelyükön néztem át. Azóta a részben rendezett anyagot Várady Tibor a zentai Magyar Művelődési Intézetnek adta át. Az 1920-as évekből származó, kézzel írott magyar választói névjegyzékek, a jugoszláv királyság időszakában elbocsátott vármegyei tisztviselők segélyezésének gondosan vezetett kimutatásai, a délvidéki magyar kisebbségpolitikusokkal (Deák Leó, Dettre János, Falcione Árpád, Gráber László, Prokopy Imre, Sántha Ferenc, Streliczky Dénes és mások), az ottani szellemi élet kiválóságaival (például Szenteleky Kornél, Fenyves Ferenc, Kende Ferenc, Farkas Geiza, de említhetném a híres erdélyi kisebbségpolitikust, Jakabffy Elemért is) folytatott levelezése, a Jugoszláviai Magyar Párt és szenátori tevékenységének iratai, a Magyar Közművelődési Szövetség üléseinek jegyzőkönyvei, beszédvázlatok, no és sok-sok panaszos, segélykérő levél, báli meghívók, fényképek, a társasági élet megannyi dokumentumai képezik e hatalmas mennyiségű, ritka értékű családi hagyaték anyagát – hogy csak néhány dokumentumtípusra utaljak. De fennmaradtak naplófeljegyzései is, amelyek immár két kötetbe rendezve az unoka, Várady Tibor és az újvidéki Forum Könyvkiadó jóvoltából

¹ A tanulmány az OTKA K 101 629. sz. projekt támogatásával készült.

szintén a kutatók rendelkezésére állnak.² Várady Imre pátriárkai kort, 92 esztendő t ért meg. A családi irattár első, vele kapcsolatos iratai, feljegyzései a 19. század utolsó évtizedében keletkeztek, naplóbejegyzésének utolsó dátuma pedig 1957. március 1. – két évvel később hunyt el. De kisebbségpolitikai tevékenységének komoly nyomai vannak a magyar külügyminisztérium két világháború közötti dokumentumai között is, írásait, a vele készített riportokat pedig napilapok, folyóiratok tucatjai őrzik.

E kivételesen gazdag hagyaték sokszínű forrásai lehetővé teszik, hogy életét ne csak a nagypolitika felől – mint tettem azt korábbi munkáimban³ –, hanem társadalmi kapcsolatait, világlátása, értékrendje, gondolkodása és szokásai alapján is meg tudjam közelíteni. Jelen tanulmányomban arra vállalkozom, hogy bemutassam: a történelem olyan nagy kataklizmái, mint a háború és az azt követő politikai, anyagi és erkölcsi változások, Jugoszlávia szétbomlása, a bánáti revízió elmaradása miként változtatták meg Várady Imre korábbi világát, hogyan formálták életének, munkájának kereteit, emberi kapcsolatait, anyagi lehetőségeit, hol maradtak fenn az általa követett korábbi magatartásminták, értékek szigetei – megőrizni próbálva korábbi eszményeit –, s hogyan lopakodott be környezetébe, személyes életébe a sokszínűséget, a toleranciát csak hírből ismerő „új világ” kegyetlen valósága.⁴

A munka becsületének és a közösség szolgálatának ethoszát, az ember tisztetét és a humanizmus eszméjét, az eltérő kultúrák megbecsülését, a hazaszeretetet Széchenyi által képviselt eszményét vallotta magáénak élete végéig: a nemzeti és az egyetemes emberi haladás ügye nála szervesen összekapcsolódott, amelyet élete végéig tudatosan és hűen szolgált.

² Várady Imre: *Napló 1. 1867–1910*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 2011.; Uő: *Napló 2. 1943–1957*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 2012.

³ A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, Napvilág, 2004.; Uő: *A bánáti magyar kisebbség helyzete a második világháború éveiben*. In: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Szerk. Bárdi Nándor – Fedinecz Csilla – Szarka László. Budapest, MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadó, 2008. 176–179.

⁴ Várady Imre rövid életrajzát lásd e kötet korábbi írásában (82–87. oldalon). Részletes életpályájára: A. Sajti Enikő.: *Kisebbségpolitika és társadalomszervezés. Várady Imre (1867–1959) bánáti magyar politikus iratai*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 2016. 7–86.

1941 márciusában még a megszokott mederben folyt az élete. Március elsején nagy fogadást adott a 74. születésnapja alkalmából, amikor a korábbi szokásoknak megfelelően több száz tisztelője köszöntötte fel. Születésnapja mindig nagy társadalmi eseménynek számított nemcsak a Bega-parti városban, de Vajdaság-szerte is. Nagy energiákat fordított a hosszas huzavona után csak nemrég engedélyezett, egységes magyar kulturális szervezet, hivatalos nevén a Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség vezetőségválasztása kapcsán kialakult belső feszültségek feloldására, az egyes érdekcsoportok közötti konszenzus kialakítására. Konszenzusteremtő képessége régóta ismert volt, mind szerb szellemi, politikai körökben, mind pedig a délvidéki magyar közösségben.

De sorolhatnám tovább mindennapjai szokványos elfoglaltságait. Intézte ügyvédi irodája jogi ügyleteit, Belgrádba utazott a belgrádi magyar egyetemisták egyesületének, a Bolyai Farkas Egyesületnek a báljára,⁵ kérvényt nyújtott be a báni tanácshoz a volt magyar vármegyei tisztviselők évtizedek óta húzódó nyugdíjának ügyében, eljárta a Stara Moravica-i, azaz a bácskossuthfalvai magyar tanító ügyében (az első Jugoszláviában csak a helységek szerb nevét lehetett használni), gratuláló levelet írt Ullein-Reviczky Antalnak,⁶ a külügyminisztérium sajtó- és kulturális osztálya vezetőjének a követi cím elnyerése alkalmával, és sűrű levelezést folytatott a magyar iskolák és egyéb ügyekben bácskai kisebbségpolitikus társaival, többek között Deák Leó zombori ügyvéddel. Azzal a Deák Leóval, akit nemsokára a megnagyobbodott Bács-Bodrog vármegye első magyar főispánjává nevezték ki, s akit három évvel később háborús bűnősként a jugoszláv hatóságok kivégeztek.

⁵ A Bolyai Farkas Magyar Egyetemi Hallgatók Művelődési és Irodalmi Egyesülete 1933-ban alakult meg Belgrádban. Első elnöke Komáromi József Sándor (1911–1985) író, újságíró volt, aki akkor filozófiát hallgatott a belgrádi egyetemen. Az egyesület feladata a magyar egyetemisták anyagi támogatása, diákotthonának kialakítása, nemzeti, szellemi, kulturális nevelése volt, éves báljai a jugoszláviai magyarok életének kiemelkedő eseményének számítottak. 1936-ban hatvan tagja volt, azaz a belgrádi magyar egyetemisták mintegy 90%-a. A kérdésre bővebben lásd Gubás Jenő: *Értelmiségünk bölcsője. A belgrádi magyar egyetemisták egyesületeinek története*. Zenta, Bolyai Farkas Alapítvány, 2009.

⁶ Ullein-Reviczky Antal (1894–1955) jogász, diplomata, egyetemi tanár. Számos országban teljesített diplomáciai szolgálatot, 1943–1944-ben stockholmi követ. 1938 és 1943 között a Külügyminisztérium Sajtó- és Propagandaosztályának vezetője. A német megszállás után emigrált.

Áprilisban azonban minden megváltozott: egy angolbarát, angol biztatásra végrehajtott katonai puccsot követően 6-án hajnalban német repülőek bombázták Belgrádot. Megkezdődött az ország katonai lerochanása, majd felosztása. Április 11-én a magyar csapatok is átlépték a jugoszláv határt, és visszafoglalták a Trianonban elszakított Bácskát. A Bánátban is felcsillant a remény: véget ér a huszonhárom évig tartó kisebbségi lét, és a többi magyarral együtt Várady Imre is feszülten várta a magyar csapatok bevonulását. E várakozás jegyében az összeomló szerb közigazgatás helyébe a magyar többségű falvakban magyar nemzetőrséget alakítottak a rend fenntartására – s várták a bevonuló magyar egységeket. Mivel ez egyre késett, Magyarittabé (Novi Itebej) magyar bírója például április 13-án a Magyar Közművelődési Szövetségtől 100 db fegyvert kért a nemzetőrség számára.⁷ Torontáltorda (Torda) magyarjai szintén fegyvert kértek a rend fenntartása céljából, s lelkesen jelezték: „Községünk már piros, fehér, zöldben virít.”⁸ Egy ismeretlen szerző pedig a *Bánáti induló* című versikével várta a nagy napot, amit a bácskai induló mintájára írt, s amelyet fontosnak tartott elküldeni Várady Imrének. „Nagybecskerek virágdiszben, ujjongva ünnepel, / Nagyikinda magyar népe himnuszt énekel. / Pancsován a magyar zászlót lengeti a szél, / Versec bora régi magyar nótáról regél. / Magyar honvéd vágtat Bánát virágzó földjén, / Piros-fehér zászló leng házak tetején. / Magyar népnek szíve dobog, könnyes a szeme, / Felszabadult egész Bánát, harsog a zene.”⁹

Azonban csalódniuk kellett: a magyar csapatok bánáti bevonulására, mint ismeretes, nem került sor – április 14-én német katonaság, a Wehrmacht és az SS alakulatai foglalták el Nagybecskereket, s félreérthetetlenül a város lakóinak értésére adták, a németek vették át

⁷ Várady Imre Levéltára (a továbbiakban: VL) Antal Imre magyarittabéi községi bíró levele Várady Imréhez, 1941. április 13. Szám nélküli. A levélen Jeszenszky Ferenc, későbbi bánáti segédbánhelyettes aláírásával, IV. 13. 1941. dátummal „fegyvert kiadni” kézzel írt megjegyzés olvasható.

⁸ VL Jóska levele Várady Imréhez, Torontáltorda, 1941. IV. 14. Sz. n. A levél írójának vezetéknévét nem tudtuk egyértelműen azonosítani, azonban feltételezzük, hogy Boday József (1908–1989) torontáltordai katolikus plébánosról lehet szó, aki 1934-től szolgált a faluban. Bodayt 1944-ben az új jugoszláv hatalom többször letartóztatta, s mivel a német megszállás alatt megjelenő magyar nyelvű *Torontál* című lap külső munkatársa volt, sajtóvétség miatt többéves börtönrre ítélték.

⁹ VL Bánáti induló. Magyar ügyek, 1941. 11913.

a hatalmat. A nemzeti felszabadulást megéneklő bánáti induló sem hangozhatott fel, hiszen, mint láttuk, ismeretlen szerzője a magyar honvédség bevonulását szándékozott megörökíteni. Ehelyett a bevonuló német csapatok és a helyi német lakosság lefegyverezte a magyar nemzetőrség alakulatait, leszedették a házakra kitűzött magyar zászlókat, a nagyobb hatás kedvéért éjszaka verték fel a háztulajdonosokat, Becskerek élére német polgármestert neveztek ki, és a helyi németek foglalták el a közigazgatás valamennyi pozícióját.

Jól tükrözi a bánáti magyarok csalódott hangulatát a torontáltordai Közművelődési Szövetség vezetőjének április 28-án Váradyhoz írott levele: „Az ember már nem bírja idegekkel. Tudom, sokan keresik föl és nincs nyugta, de ne haragudjon, én sem kímélhetem meg, mert kihez forduljunk. Bikács, Udvarnok stb. német és magyar lakta községekben magyarnak már lélegezni sem szabad. Nem értem, hisz mi nem vagyunk a németek ellenségei, hanem fegyver-társaik. Miért nem kaphatna Torda, ha már jó szerb jegyzőnket menesztették, magyar jegyzőt? Itt van Klár csösteleki s.jegyző, mert magyar, kiteszik. [...] mondják meg, ha nincs itt helyünk, hogy tudjuk, mihez tartunk magunkat és szedjük a sátorfánkat. Napról napra keresnek föl a környékről, hogy mi lesz. Szegény Jovánovics, aki többet tett községünknek, mint számtalan magyar, csak egyszerre kidobni! Kérem tanácsát. Leszünk-e magyarok, vagy mi lesz? Ha nem akarja a kántor úrral közölni, kérem legyen szíves egy pár sorban, a legnagyobb titoktartás mellett (részemről) nekem megírni.

Csak annyit: van-e tudomása minderről a magyar kormánynak? Türelmetlenül várom vizsgálató sorait. Ha nem a németekről volna szó, rongyos gárdánk már régen működésbe lépett volna.”¹⁰

Az idős szenátor életét körülvevő politikai, társadalmi, gazdasági keretek tehát nem a remélt pozitív irányba mozdultak el – sőt kifejezetten rossz irányba fordultak. Egy megszállt, legyőzött, feldarabolt, bizonytalan sorsú ország polgára lett, szülőföldjét hosszú ideig hermetikusan elzárták az anyaországtól, s ideológiailag egy tőle kifejezetten idegen, a nemzetiszocializmus által vezérelt világba csöppent. Ebben a környezetben a bánáti magyarság érdekérvényesítő lehetőségei kifejezetten romlottak. Leépültek, vagy más funkciót nyertek a kisebbségi lét

¹⁰ VL Jóska levele Várady Imréhez, Torontáltorda, 1941. IV. 28. Magyar ügyek, 1941. 11913.

jugoszláv királyságban kiépített, többé-kevésbé működő csatornái is. Legfontosabb szervezetük, a Bánati Magyar Közművelődési Szövetség – amelynek vezetéséből 1941 végétől kiszorították, majd 1943 elején ismét a szövetség héttagú elnöki tanácsának tagja lett – eredeti kulturális funkciójából igen sokat veszített, s a háborús évek múlásával egyre inkább a fizikai túlélés – a fejadag, téli tüzelő, iskoláztatási segély, láb-belijuttatás, utazási engedély, állás, stb. – biztosításának keretévé vált. A német rendeletek alapján ugyanis ezek a juttatások kizárólag a népcsoportszervezetek nyilvántartott tagjainak járt. Naponta szembesült a nácik népcsoportokra vonatkozó ideológiájának embertelenségével is. Azzal, hogy vannak alsóbb- és felsőbbrendű fajok, s az emberek ennek alapján megfoszthatók életfeltételeiktől, sőt akár életüktől is. A politikai és a közigazgatási posztok újraelosztását is a népcsoportokhoz való tartozás és a náci ideológiával történő azonosulás határozta meg.

Ha megnézzük személyes életének alakulását, ő még a szerencsések közé tartozott. Megszűnt ugyan magas politikai, szenátori megbízatása, s az ezzel járó tiszteletdíj, de ügyvédi munkáját tovább folytathatta, s mint a város tekintélyes polgára még bizonyos politikai szerepet is játszhatott. Közéleti szerepvállalása azonban megtört. Korábbi személyes, társadalmi, politikai kapcsolatai ugyan jórészt megmaradtak, azok az emberek azonban, akik ezt a kapcsolati hálót alkották, igencsak eltérő helyzetbe kerültek a háború éveiben. Volt, aki a Magyarországhoz visszacsatolt Bácskában magas állami tisztviselővé lépett elő – például Deák Leó főispán, Krámer Gyula, a DMKSZK vezetője, Bolla Lajos pedig belgrádi főkonzul lett –, a Bánát magyar szellemi, kulturális életében évtizedek óta fontos szerepet játszó zsidó és szerb kollégái azonban az életükért, vagy jobb esetben az egzisztenciájukért küzdöttek.

Ügyvédi munkájában, társadalmi tevékenységében egyre nagyobb teret nyertek az embersége, korábbi társadalmi kapcsolatai által diktált embermentő és segélyakciók. Mint 1941 végén Bolla Lajos belgrádi konzulhoz magyar utazási engedélyek tárgyában írott egyik levelében fogalmazott: „A Bánát jó része – minden mesterkedés ellenére – panaszaival, kérelmeivel ma is hozzám fordul. Amit csak lehet igen sok, sok szerencsétlen magyarnak érdekében igyekszem elintézni”¹¹ Hogy

¹¹ VL Szenátori iratok, sz. n. Várady Imre levele Bolla Lajoshoz, Nagybecskerek, 1941. XII. 14.

csak néhány esetre utaljak: kétszer is sikerült kimentenie például a táborból ügyvéd, író, lapszerkesztő kollégáját, Borsodi Lajost¹² és fiát, aki oly sokat tett a Bánátban a magyar kultúráért. Második elhurcolása után Borsodi Lajosnak a következő levelet sikerült kicsempésznie a táborból Várady Imréhez: „Ismét lágerbe hurcoltak, földön fekszünk, a helyzet kilátástalan, semerre sem néz ablak. Ferinek diktálok, magam oly lelkiállapotban vagyok, hogy a kezem reszket, írni nem tudok. [...] Úgy hallom, hogy Isten segítségével a napokban a magyar hadsereg bevonul. Nem kételkedem benne, hogy akkor Te és veled együtt az ott élő magyarság nem fog megfélekezni rólunk, akik 23 éven keresztül könnyel és a szívünk vérével megmaradtunk magyarnak, és akik a magyar gondolatért minden áldozatot meghoztunk. Arra kérek, keresd föl akkor a bevonuló magyar hadsereg parancsnokát, tárd fel előtte érdemeinket (talán a magyarság több tagjával együttesen) és eszközöld ki, hogy ő ragadjon ki bennünket ebből a helyzetből oly módon, hogy ő kérjen ki bennünket. [...] Minden nap, minden perc itt életveszéllyel jár.”¹³ Borsodi várakozása, mint ismeretes, több oknál fogva is hiú reménynek bizonyult, s amikor harmadjára is elhurcolták, és Várady ismét kérelemmel fordult a német parancsnoksághoz, azt üzenték neki, ha még egyszer lépéseket tesz a zsidók érdekében, „ugyanabban a bánásmódban részesítik majd őt is, mint a zsidókat.”¹⁴ Borsodi Lajos a bori bányában vesztette életét. De említhetném a Bácskában a magyar katonai hatóságok által letartóztatott szerbek és zsidók érdekében politikus társánál, Deák Leónál, Bács-Bodrog vármegye főispánjánál tett lépéseit a volt báni hivatal – magyar hadsereg által letartóztatott – szerb származású mérnöke és fia ügyében. Mint ezzel kapcsolatos levelében olvashatjuk: garantálja, hogy mindketten „kifogás alá nem eshető, jó magyar érzelmű, magyar baráti körökben megfordult igen rokonszenves magaviseletet tanúsító úri emberek”¹⁵ – szabadon bocsátásuk tehát „nem aggályos”.

¹² Borsodi Lajos (1883–1943) ügyvéd, író, műfordító, lapszerkesztő, a romániai és a jugoszláviai bánáti magyar szellemi élet jelentős képviselője.

¹³ VL sz. n. Borsodi Lajos dátum nélküli levele Várady Imréhez.

¹⁴ Várady L.: Dr. Várady Imre, i. m. 92. VL sz. n. Borsodi Frida dátum nélküli levele Várady Imréhez.

¹⁵ VL Szenátori iratok, sz. n. Várady Imre levele Deák Leóhoz, Nagybecskerek, 1941. XII. 22.

Ő mint a BMKSZ vezetőségének tagja 1943-tól állandó magyar beutazási engedéllyel és szabadjeggyel rendelkezett, s gyakran utazott Budapestre, de Bolla Lajos belgrádi magyar konzulnál is gyakran járt el magyar vízum és egyéb ügyekben. Társadalmi helyzete, kapcsolatai révén az ellátási nehézségek is kevésbé sújtották, mint a lakosság többségét. 1942/1943 telén például a becskerekai cukorgyár – amelynek jogi képviselője és kisérszvényese volt – segítette ki családját tüzelővel. Ezekről az esztendőkről őrzi a napló: „A mostani kép, a jelen, sivár, lehangoló, szívbe markoló. [...] A megszálló németekkel nehéz, és sok esetben teljesen sikertelen [...]. Bizony nehéz, önző emberek. Csak a fajtájukbeli német az ember előttük.”¹⁶ Pár nappal későbbi, 1943. szeptember 6-ai bejegyzésben pedig ezt olvashatjuk: „ma a német hatóság 160 és 20, tehát 180 embert agyonlővetett az erdőben megtorlásul annak, hogy Dubljaja (Versecz melletti) községben az ún. partizánok három német és egy szerb embert megöltek. Szerbek körében nagy a levertség.”¹⁷

Magyarország német megszállásakor, korára való tekintettel, a magyar szellemi és politikai vezetőkkel szemben a Bánátban végrehajtott egynapos „biztonsági elfogatást” is sikerült elkerülnie (József nevű fiát azonban elvitték) – a háborús megtorlások, veszteségek azonban szűkebb családját sem kímélték. Lengyelországba férjhez ment húga katonatiszt fiát az oroszok Katynban kivégezték, két lányát pedig táborba hurcolták. Az egyik fia magyar katonaként a keleti fronton halt meg. A régi világ magatartásformái, szokásai azonban – akárcsak a többség esetében – továbbra is jelen voltak az életében. Például 1944 április–májusában sűrűsödnek naplójában a Belgrádot és a magyar városokat ért angol, amerikai bombázásokról szóló napi bejegyzések, s azt olvashatjuk, hogy Szegeden eltemették a szövetséges bombázás áldozatait, és Becskereken is légiriadó volt, eközben június elején a család megtekintette a város műkedvelői által előadott háromfelvonásos operettet, és – nyár lévén – szokás szerint kiköltöztek a szőlőbe. „Megkezdődött a nyári fürdőzés. Én árnyas helyet keresve visszavonultam, csendben olvastam.”¹⁸ – írta.

¹⁶ Várady I.: *Napló 2.*, i. m. 20.

¹⁷ Uo. 25–26.

¹⁸ Uo. 38–39.

A régi világ megmaradt szigeteinek felidézésekor egy groteszk jelenet feltétlenül idekíváncozik. 1944. május 13-án, a DMKSZ új vezetőségének első ülésén – ahol, nem mellékesen, a szervezet nem volt hajlandó engedelmesskedni a város német polgármestere személyi kérdésekben kapott újabb ultimátumának – a vezetőség két tagja, Stagenschmidt Jenő ügyvezető elnök és Dániel László hírlapíró között komoly nézeteltérés alakult ki. Sajnos a vita tárgyát nem ismerjük, csak annyit, hogy ebből „lovagias ügy lett”. Ezzel kapcsolatos lesújtó véleményét így fogalmazta meg: „Ma, e súlyos időkben, amikor a Kárpátok alján hazája védelmében patakokban hullatja véré a magyar honvéd, ma, amikor Magyarország határain mindenfelől betörni igyekszik a pusztító rém, ma jut eszükbe lovagiasdit játszani itt hősködő magyarjainknak.”¹⁹ Azonban ő sem tudta kivonni magát a régi világ ekkor már végképp elavult becsületbeli kódexe alól, merthogy ő lett Dániel László egyik párbajsegédje. (Évtizedekkel azelőtt – még magyar országgyűlési képviselő korában – ő maga is többször párbajozott.²⁰) Szeptember végére összeomlott a bánáti német hatalom: menekülő német civilek ezrei lepték el Bánát útjait, október első napjaiban pedig a német hadsereg ellenállás nélkül feladta Becskereket. Várady egész életében jogkövető polgár volt – s mintegy az 1941–1944 közötti polgári életének lezárásaként, a rá jellemző precizitással jegyezte fel szeptember 11-én: „Beszünttettem az adófizetést. Nem tudható, ki a felvételre jogosult. A németek mindent elhordanak, kérdés, az utánuk következő hatalom elismeri-e a kifizetéseket, várunk.”²¹

Nem kellett sokáig várnia: október első napjaiban a szovjet és a Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg egységei elfoglalták Becskereket és egész Bánátot. A háború csak most hatolt be igazán a mindenna-

¹⁹ Uo. 37.

²⁰ Várady I.: *Napló 1.*, i. m. 58–59. A magyar büntetőjog a párbajt, az állam jogszolgáltatási monopóliumának védelmében már a 18. század közepétől büntetendő cselekménynek tekintette. A kérdésre legújabban lásd: Bató Szilvia: Egy jelenség jogi alakváltozásai. A párbaj útja az eszköztől a bűncselekményig. In: *Ünnepi kötet dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Balogh Elemér és Homoki-Nagy Mária gondozásában. (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica. Tomus LXXV.) Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2013. 79–100.

²¹ Várady I.: *Napló 2.*, i. m. 49.

pi életébe, a német és magyar lakosság kiszolgáltatottsága eddig soha nem látott méreteket öltött, és még a korábinál is súlyosabb ellátási nehézségek sújtották Becskerek lakosságát – s ezúttal az ő családját is. „A kiadások mind nőnek, de jövedelem nincsen. A bíróságok nem működnek. Ingatlanok adásvétele és megterhelése tilos...”²² – jellemzi helyzetüket 1945. január elején. Elnémultak a harangok, hónapokig nem volt közvilágítás. A város az első hetekben sokat szenvedett a szovjet és partizán katonák rablásaitól, a nemi erőszaktól, a „vad megtorlásoktól”. Október 10-én keserűen jegyezte fel: „A mai napon megszűnt a szabadság szeplőtlen fogantatása. Az a hír terjedt el, hogy az éjjel egy szerb embert az utcán, valahol a lutheránus templom mögötti utcában, meggyilkoltak, erre a partizánok egyes városrészeket blokkíroztak, s különösen a német utcában összefogdostak némelyek szerint 68, mások szerint 150 embert, ezeket arra [a] helyre kísérték, ahol az állítólagos gyilkosság történt, ott e szerencsétleneknek a felső ruhát, cipőt le kellett venniük, s azután egyenként agyonlőtték őket. Az áldozatok között volna: dr. Weiterschan József ügyvéd, a rom. kat. hitközség alelnöke, dr. Heinermann Alajos orvos, két Porcseller nevű mészáros stb. A Cidrényi-Gimpel és Benkovics is az elfogottak között lett volna: az előbbi szabadon engedték, mert valamelyik partizán felismerte, mondván, ő itt Becskereken az egyetlen gyermekorvos, a másik meg bizonyította, hogy magyar: így e kettőt kiengedték. A többi ott pusztult.”²³

Október 23-án pedig így írt. „Fosztogatások, garázdálkodások megszakítás nélkül tartanak. Utcánkban az éjjel agyonlőtték Újházit, a Nagybecskerek Takaréktár igazgatóját. Boday Jóska tordai plébános és vele elfogott társa kiszabadítása érdekében eljártam az ilyen ügyek vezetőjénél. Kilátásba helyezte az elfogottak mielőbbi kihallgatását...[...] Kumánon elfogtak több magyar családot, asszonyostul, gyerekestül. Ugyanilyen panasz Beodráról, Muzslyáról áthurcoltak vagy 20 magyar férfit. [...] az éjjel a partizánok kifosztották a Szent Imre kollégiumot...”²⁴ De idézhetjük november 5-én, Imre napján kelt bejegyzését is: „Hosszú földi életem egyik legszomorúbb Imre napja. Városunkban, de megyeszerte is dúl a féktelen anarchia. Halálos ítéletek, kivégzések,

²² Uo. 89.

²³ Uo. 53.

²⁴ Uo. 56–57.

most már napirenden. A fogolytáborok mind tömve szerencsétlenekkel. Viszik őket a hideg időben reggeltől sötétedésig gyenge, akárhánynál lerongyolódott könnyű ruhában, gyenge, akárhánynál teljesen cipő és lábbeli nélkül nehéz fizikai munkákra.”²⁵ A táborok kapcsán egy helyen pedig ezt írja: egy alkalommal megjelent náluk az egyik táborból szabadon bocsátott törökbecsei kocsmáros, aki korábban a falu „népvezetője” volt. „Egy összetört, alig felismerhető emberroncs ült előttem. Szánalmas, összetákolt ruhában, azt hiszem, hogy a szétnyílt kabát gallérja alatt nem volt ing, rongyos bocskorban. Összefüggően alig tud beszélni. Elnyögi, hogy a táborban a többivel együtt őt is naponta elverték. Kivitték őket zsákhordásra, föld- és egyéb nehéz munkákra. Ennivalót alig kaptak. Együtt volt a táborban Boday Józsi tordai rom. kat. lelkésszel, Józsi²⁶ iskolatársa. Ezt is rettenetesen elverték. Ez is zsákolt. Ettől is elszédtek ruháit, cipőit. Helyette rongyokat adtak. A táborban sokan meghaltak.”²⁷

Az ő otthonukba is szovjet tiszteteket szállásoltak be, gyakran 10–12 főt, akik – mint írja – mindent felforgatnak, „egyre isznak.” Elvitték a rádiójukat és egy antik órát. Megemlékezik ugyanakkor egy „intelligens, mérnökkari egyetemet végzett” leningrádi tisztéről is, akinek a címét, cirill betűkkel, naplójába is feljegyezi. Tőle hallotta, hogy a blokád idején a városban másfél millió civil halt meg az éhségtől. Neki köszönhatték, hogy végül nem kellett elhagyniuk lakásukat, csak összeköltöztették a nagy családot.²⁸

Mint láttuk, a magyarokat munkaszolgálatra vitték, a németeket táborokba zsúfolták, megtiltották, hogy a népfelszabadító bizottságokban a németek és a magyarok is részt vegyenek, s bevezették a katonai közigazgatást. Bár egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy reménytelen ügyeket képvisel, mégis fáradhatatlanul kísérletezik a jog- és érdekvédelem hagyományos formáival. József nevű fiával memorandumokat, kérelmeket szerkeszt, kéri az ártatlanok szabadon bocsátását,²⁹ előszobázik, – van, amikor a kegyelmi kérvényekkel a partizán városparancsnok 12 órán át várakoztatja. Apróbb sikereket is elkönnyvelhettek. Decem-

²⁵ Uo. 60.

²⁶ Várady Imre fia.

²⁷ Uo. 68.

²⁸ Uo. 65.

²⁹ VL Jelentés a bánáti magyar népcsoport helyzetéről, 1944. X.31. sz.n.

ber elején például a becskerekai partizán parancsnokság megígérte, hogy a nőket gyorsított eljárással hallgatják ki, ez alatt nem viszik ki őket munkára, s ha ártatlanok, szabadon bocsátják őket. Gyakoribb eset volt azonban az, hogy az új hatóságok ígéretüket különböző kifogásokkal mégsem tartották be. „Reggeltől estig az elhurczoltak szerencsétlen hozzátartozói egymásnak adták a kilincset. Védelmet kerestek nálam. Megkísérlem a közbenjárást, bár tudom, hogy sikertelenül. A szerbek most éppúgy, mint a németek, megtiltanak minden intervenciót. Mégis megkísérlem. Kötelességem.”³⁰ – írta keserűen. Máskor így fakadt ki: „Iszonyú embertelenség. Ja, tehát „felszabadítottak”.³¹ Pedig a bánáti magyarok „enyhébb” elbírálás alá estek, mint a bácskai magyarok, mivel őket nem csatolták vissza Magyarországhoz és itt nem a magyar hadsereg hajtotta végre a razziákat, hanem a németek, adta tudtukra Becskerek városparancsnoka. A megtorlásokat azonban, mint láttuk, a bánáti magyarok sem kerülték el, s ennek hatására Várady Imre 1945 januárjában felidézi naplójában azt a Bethlen Istvánnal 1942 őszén folytatott beszélgetését, ahol a volt miniszterelnök így fogalmazott: „Újvidéket még visszakapjuk.”³² Korábbi kapcsolatai szétzilálódtak, a magyarországiak megszakadtak, utazási tilalom zárta el a két országot, hosszú ideig a posta sem működött. A békeidők emberi gesztusai azonban még ekkor is működtek: volt, hogy Pestre címzett leveleit szerb partizán tiszttel vitte fel Budapestre. Volt, amikor Borból megmenekült – Budapestre tartó – magyar zsidó munkaszolgálatosokat láttak vendégül otthonukban.

Végül őt sem kerülte a háború utáni esztelen, értelmetlen számonkérés, de azon kevesek közé tartozott, akiknek a pere viszonylag szerencsésen végződött. 1946-ban a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank érdekeltiségébe tartozó becskerekai cukorgyár igazgatóját és több vezetőjét a megszálló hatalmakkal történő kollaborálás címén – mivel úgymond a gyár termelésének több mint 25%-át szállították a német hadsereg számára –, 1–8 évig tartó szabadságvesztésre, illetve kényszymunkára, német származású biztosát pedig halálra ítélték.

³⁰ Várady I.: *Napló 2.*, i. m. 69.

³¹ Uo. 76.

³² Uo. 86.

A gyárat és részvényeit elkobozták.³³ Neki szerencséje volt, a per során régi barátai kiálltak mellette. Keserű utalás a naplóban arról, hogy félve visszahúzódott a szerb polgárság, intelligencia. Tartottak attól, hogy politikai nézeteik miatt hazaárulással vádolják őket, mint ezeket Belgrádban: „senki sem mer arra vállalkozni, hogy csak egy jó szót is szóljon barátoknak tartott ember érdekében.” A Szocialista Szövetség akkori elnöke, az 1918-as szerb Nemzeti Tanács elnöke, Torontál vármegye első jugoszláv főispánja, aki ekkor a Szocialista Szövetség (népfront) városi elnöke volt, Slavko Županski mégis kiállt mellette. A vád elhangzása után – amelyben Várady Imrét fasisztának titulálták – a következőket mondta: „Ha Várady Imre, aki olyan rengeteget tett a szerbekért fasiszta, akkor én, a Szocialista Szövetség elnöke kijelentem, hogy százszor olyan nagy fasiszta vagyok, mint ő.”³⁴ Egy év felfüggesztett börtönbüntetést kapott, s megúsza az ilyen perekkel együtt járó vagyonelkobozást is. Ügyvédként világosan látta a per politikai célját: „Igazán a sors iróniája, hogy éppen engem, akinek annyi baja és összetűzése volt a németekkel, íme engem a velük való együttműködéssel vádolnak. A cél persze tiszta. A becskerek-i cukorgyár elkönfiskálendő. Tehát muszály, hogy ítélet állapítsa meg, hogy együttműködtem a szabadságkedvelők és felszabadítók ellen a németekkel.”³⁵

Hajdani harcostársai és politikai ellenfelei – vele együtt – „a múltakon elmélázó csendes emberek” lettek, s lassacskán a baráti találkozók

³³ A cukorgyár kapacitását és technikai felszereltségét tekintve ekkor Európa első cukorgyárai közé tartozott. Az ügy azon kevés kisajátítási és kollaborációs ügyek közé tartozott, amelyek ellen a magyar kormány a Szövetséges Ellenőrző Bizottság mellé beosztott jugoszláv delegációnál jegyzékben tiltakozott. Várady nevét a jegyzék ugyan konkrétan nem említette, de nyilván rá is utaltak akkor, amikor szóvá tették, hogy olyan személyeket is kollaborációval vádoltak, akik „mindent megtettek”, hogy a gyár termékei „minél kisebb mértékben álljanak a megszállók rendelkezésére.” A magyar vagyonok háború utáni elkobzásáról, államosításáról bővebben lásd: A. Sajti Enikő: A magyar vagyonok kisajátítása, államosítása Jugoszláviában 1945 után. / Ekspropriacija i nacionalizacija mađarske svojine u Jugoslaviji nakon 1945. In: A. Sajti Enikő – Juhász József – Molnár Tibor: *A titói rendszer megszilárdulása a Tisza mentén (1945–1955) / Konsolidacija Titovog režima na Potisju (1945–1955)*. (A titói Jugoszlávia levéltári forrásai 4.; Arhivski izvori Titove Jugoslavije 4.) Zenta–Szeged, Zentai Történelmi Levéltár – Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, 2013. 133–159. Szerbül 327–354.

³⁴ Várady L.: Dr. Várady Imre, i. m. 93.

³⁵ Várady I.: *Napló* 2., i. m. 199–200.

is elmaradoztak.³⁶ „Csak egy marad fenn – írta csalódottan –, az ember irigykedő gonoszlelkűsége. A légerek behurcolt lakói legnagyobb részét feljelentések juttatták oda, na meg a vagyonosabbakat a vagyonukra áhítozók kapzsisága.”³⁷

A lassú konszolidáció azonban ismét a politikai élet porondjára szólította. 1945 júliusában – távollétében – az újjáalakult Magyar Közművelődési Közösség díszelnökének választották. Ezt a megbízatását azonban már csak szimbolikusan látta el, s pontosan érezte: egész eddigi világa elsüllyedt.³⁸ Keserűségét valamelyest oldotta, hogy 1945 októberében levelet kapott egy zombori esztergályostól, bizonyos Erlik Józseftől, akit az ottani magyar kulturális szövetség tagjává választottak. Erlik világot járt munkásember volt, élete jó részét Franciaországban töltötte, és tanácsot kért Várady Imrétől, hogy, mint írta: „mutassa meg azt az utat, amelyen járnom kell, úgyhogy legjobban szolgáljam embertársaimat és magyar fajtámat.”³⁹

Az új világról alkotott véleményét, a kisebbségpolitika aktuális feladatait az Erliknek 1945 októberében írt válaszában fogalmazta meg: „Mindent 24 óra alatta gyökerestül kitépni akarni, bizony hiú kísérlet. Akik így legázolva a múltat, egészen új, ki nem próbált jövőt festenek elénk, gondolva, hogy hirtelenében ezt reánk erőszakolhatják, úgy hiszem, téves úton járnak. Az egészséges, a tartós, az elfogadható jövő kiépítése mindenképpen a múlt hagyományaiból kell, hogy kifejlődjék. [...] nem lehet az egész emberiség számára szerte a világon egységes kaptafát faragni. Minden nemzetnek, minden népnek, országnak saját talaján kinőtt, sajátos útjai a megfelelőek...”. S mivel látta, mily „borzasztó a sötét vakság és a gyűlölet uralma”, a jelen parancsoló feladatának „magyar véreink földi életének” megsegítését és a „gyűlölet uralmának” megszüntetését tartotta.⁴⁰

Háborús hétköznapijainak jelentős részét – mint láttuk – éppen ennek szentelte.

³⁶ Uo. 91.

³⁷ Uo. 99.

³⁸ Uo. 142.

³⁹ VL Magyar Párt, 12 214. Erlik József levele Várady Imréhez, Zombor, 1945. október 3.

⁴⁰ VL Magyar Párt, sz. n. Várady Imre válasza Erlik Józsefnek, Nagybecskerek, 1945. november 7.

A nagybecskereki cukorgyár vezetői elleni bírósági per, 1946. július

1941-ben a Bánátot az előzetes német ígéretekkel ellentétben nem kapta vissza Magyarország, hanem a németek által megszállt Szerbiához csatolták. 1944. október 2-án a Jugoszláv Népfelszabadító Katonaság és Partizánegységek a Vörös Hadsereg egységeivel karöltve felszabadították Nagybecskereket (Petrovgrád, Zrenjanin). A jugoszláv hadsereg bevonulása után itt is azonnal megkezdődött a Jugoszlávia Kommunista Pártja hatalmi monopóliumán, a magántulajdon kisajátításán, államosításán és a tervgazdálkodás bevezetésén, az állam „össztőkés” szerepén alapuló szovjet típusú rendszer, a korabeli jugoszláv kifejezéssel élve a néphatalom kiépítése. Ez országosan a tulajdonviszonyok radikális átrendezésével, a korábbi tulajdonosi rétegek, valamint a kifejezetten politikai szempontból nevesített csoportok (például a „megszállók és kiszolgálók”, a „fasiszta németek”) kollektív vagyronvesztésével járt együtt.¹ Ez a folyamat nem nélkülözte a nemzetiségi szempontú diszkriminációt, a tőke, a vagyon „délszlávossításának”, azaz nacionalizálásának szándékát sem, amely egyértelműen az állami hatalomkoncentráció, illetve az egypártrendszer kiépítését szolgálta.

A katonai közigazgatás időszakában (1944. október 20. – 1945. február 15.) nemzeti hovatartozás nélkül, tömegesen és gyakran ítélet

¹ Petranović, Branko: *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Treća kniga. Socijalistička Jugoslavija. 1945–1988*. Beograd, Nolit, 1988. 79–119. A magyar állampolgárok vagyónának elkobzására lásd: A. Sajti Enikő: A magyar vagyonok kisajátítása, elkobzása Jugoszláviában 1945 után. In: A. Sajti Enikő – Juhász József – Molnár Tibor: *A titói rendszer megszilárdulása a Tisza mentén (1945–1955) / Konsolidacija Titovog režima na Potisju (1945–1955)*. (A titói Jugoszlávia levéltári forrásai 4.; Arhivski izvori Titove Jugoslavije 4.) Zenta–Szeged, Zentai Történelmi Levéltár – Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, 2013. 133–159.

nélkül hajtották végre a háborús bűnösnek, kollaboránsnak minősített személyek kivégzését. Kollektíven kitelepítették és táborokba zárták a németeket, s részben a magyarokat, a Sajkás-vidék magyarságát elűzték otthonaikból, munkaszolgálatra kötelezték a magyar férfiakat, illetve kényszerrel sorozták be őket a partizánhadseregbe. A polgári közigazgatás kiépítésével megkezdődött az új hatalom konszolidációja – az ítélet nélküli megtorlásokat felváltották az időközben felállított bíróságokon lefolytatott perek. E bíróságok rendszerét a Vajdaságban a járási és körzeti népbíróságok, valamint a vajdasági Legfelsőbb Bíróság alkották.² E perek döntő többségét a háborús bűnösnek, vagy a nép ellenségének nyilvánított személyek ellen, a megszállókkal történő együttműködés miatt indították szerte az országban. A nép és az állam ellen elkövetett bűncselekményekről szóló első törvényt 1945. augusztus 15-én fogadták el, majd ezt még három törvény követte 1946-ban és 1947-ben.³ Ezek a perek, mint a most közölt iratból is látjuk, gyakran halálbüntetéssel végződtek, a börtönbüntetéseket pedig kényszermunkával és az esetek többségében vagyonelkobzással súlyosbították.

A *Magyar Szó* 1946. július 27-én „A megszállókkal való együttműködésért elítélték a petrovgrádi cukorgyár egykori vezetőit” címmel tudósított a perről. A cikk névtelen írója szerint a vádlottak bűncselekményüket azzal követték el, hogy „a megszállás ideje alatt az üzem vezetőségében részvételükkel gazdaságilag együttműködtek a megszállókkal és ezáltal segítették őket a szövetségesek elleni harcban. [...] a termelés fokozásával hozzájárultak az ellenség megerősítéséhez. Az üzem termelésének 25%-át a katonaságnak juttatták és a nehéz munkára politikai foglyokat használtak fel a petrovgrádi táborból.” Demkó István és Várady Imre vádlottak esetében a tudósítás azt emelte ki, hogy „mint jugoszláv állampolgárok és magyarok részt vettek és beleegyeztek a cukorgyár vezetőségének munkájában. Ők kerültek a szlávok helyébe, ott maradtak a felszabadulásig, annak ellenére, hogy tudták, hogy velük vannak ugyanabban a vezetőségben a német politikai és gazdasági élet képviselői.” A kiszabott büntetések közül kiemelték, hogy Annau

² Az igazságszolgáltatási rendszer kiépítésére és a vonatkozó jogszabályokra lásd Molnár Tibor: A titói Jugoszlávia első tíz éve a Tisza mentén. In: *A titói rendszer megszilárdulása*, i. m. 45–63.

³ Zakon o krivičnim delima protiv naroda is države. *Službeni list DFJ*, 1945. 66. sz., *Službeni list FNRJ*, 1946. 59. sz., 1947. 106. sz., 1947. 110. sz.

Kornélt, a cukorgyár németek által kinevezett technikai igazgatóját távollétében golyó általi halálra ítélték.

Ebben az időben a jugoszláviai sajtó, így a *Magyar Szó* is tele volt a háborús bűnösök és kollaboránsok elleni eljárásokról szóló hírekkel. Ezekben a hetekben folyt például a jugoszláv emigráns kormány tagjai elleni, nagy nemzetközi visszhangot kiváltó per, csak pár nappal korábban végezték ki a királpárti ellenállás vezérét, Draža Mihailovićot. A lapok tele voltak a trieszti kérdést taglaló cikkekkel, valamint az ifjúsági vasút testvériséget, egységet erősítő propagandaüzeneteivel, októberben pedig megkezdődött az újvidéki razzia vádlottai, Szombathelyi Ferenc vezéreztredes, vezérkari főnök és társai ellen indított per.

A petrovgrádi kerületi bíróságon 1946. július 20-án kezdődött meg a főtárgyalás, és 21-én, vasárnap délelőtt 11 órakor tizenkét vádlott ügyében hirdettek ítéletet. Valamennyien a nagybecskereki cukorgyár igazgatósági és végrehajtó bizottságának elnökei, illetve tagjai, a gyár felügyelő bizottságának tagjai, vagy hivatalnokai (technikai igazgató) voltak. A tárgyaláson és az ítélet kihirdetésekor a tizenkét vádlottból mindössze hárman voltak jelen, Demkó István birtokos, Volf Sigmund (Volf Zsigmond) mérnök és Várady Imre ügyvéd, a többiek tartózkodási helye ismeretlen volt, így távollétükben ítélték el őket.

A vádlottak név szerint a következők voltak:⁴ Totváradai Asbót András (Tóthváraday-Asbóth András), a cukorgyár igazgatósági és végrehajtó bizottságának tagja, dr. Eduard von Nikolai, az igazgatósági bizottság elnöke és a végrehajtó bizottság tagja, Valkó Lóránd, az igazgatósági bizottság tagja, gróf Csekonics Aleksandar (gróf Csekonics Sándor), az igazgatósági bizottság elnöke, Stefan Demko (Demkó István), az igazgatósági bizottság tagja, dr. Váradi Imre, az igazgatósági bizottság tagja, dr. Avgust von Fink (dr. August von Finck), az igazgatósági bizottság tagja, Leopold Eger, dr. Hejnrih Frajher Zigler von Ebersvald (dr. Heinrich Freiherr Siegler von Eberswald), a felügyelőbizottság tagja, dr. Nikolaus Masong (dr. Nicolaus Masong), a felügyelőbizottság tagja, Ing. Volf Sigmund (Wolf Zsigmond, mérnök), a gyár

⁴ A neveket a perirat magyar változatában szereplő formájában soroljuk fel, de zárójelben megadjuk eredeti formájukat is, amennyiben a név leírása eltér annak formájától. Ha sikerült a vádlottakról életrajzi adatokat szerezni, azokat a per szövegénél lábjegyzetben közöljük.

hivatalnoka és technikai igazgatója, Anau Kornel (Annau Kornél), a gyár technikai igazgatója.

Mindegyiküket a megszállókkal (occupátorral) történő gazdasági együttműködés vádjában találták bűnösnek, mivel a cukortermelés 25%-át a német megszállók rendelkezésére bocsájtották, és ezzel, olvashatjuk az indoklásban, „lehetővé tették a háborús potentialnak és az occupátor gazdasági erejének növelését a szövetségesek és az összes szabadságszerető emberiség elleni harcban és azon igyekeztek, hogy a termelés növeltsék és így választott vezetőségük által hozzájárultak a fasiszmus harczához a szövetségesek ellen.” A vádak között egyeseknél szerepelt még a magyar és szerb rabok, hadifoglyok munkaerejének kihasználása, a gyár zömmel zsidó kézben lévő részvényeinek zár alá vétele, kisajátítása, német kézre juttatása, a gazdasági kapcsolatok fenntartása külföldi bankokkal és üzemekkel. Demkó Istvánt például „Horti [sic!] Magyarországaival” fenntartott kapcsolata miatt is megvádolták, illetve az ő esetében kiegészítették a vádat azzal is, hogy részt vett a „fasiszta” DMKSZ (Délmagyarországi [Dunamenti] Magyar Közművelődési Szövetség) munkájában is.

A vádlottak közül egyedül Várady Imre esetében rendelkezünk életére vonatkozó egyéb forrásokkal,⁵ ezért a vádak csak az ő esetében tudjuk összevetni tényleges tevékenységével. Ezekből kitűnik, hogy 1941 áprilisa után a német közigazgatás nemcsak a bánáti magyar kisebbség egészét kezelte másodrendű állampolgárként, de őt is kizsárolták a DMKSZ vezetőségéből, amit Budapest is támogatott és nyíltan Várady tudomására hozott. Az ekkor már jóval a hetvenedik életévén túl járó idős politikus nem ment el szó nélkül a náciizmus embertelensége mellett sem. Több esetben is közbenjárt elhurcolt zsidó barátai kiszabadítása érdekében, amiért komolyan megfenyegették. A per során azt a védekezését, hogy ő azért lett a cukorgyár igazgatóbizottságának tagja, mert kifejezetten a magyar kormány kérte, úgy értelmezték, hogy Demkó vádlottal együtt ők olyan „figurák” voltak, akik meghatározott szolgálatokat tartoztak tenni magának a gyárnak.

Várady Imre *Naplójában* ezt írja a perről: „Igazán a sors iróniája, hogy éppen engem, akinek annyi baja és összetűzése volt a németek-

⁵ A. Sajti Enikő: *Kisebbségpolitika és társadalomszervezés. Várady Imre (1867–1959) bánáti magyar kisebbségpolitikus iratai*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 2016.

kel, íme engem a velük való együttműködéssel vádolnak. A cél persze tiszta. A becskerekai cukorgyár elkönfiskálendő. Ehhez szükséges az igazgatóság bűnösségének megállapítása. Tehát muszáj, hogy ítélet állapítsa meg, hogy együttműködtem a szabadságkedvelők és felszabadítók ellen a németekkel.”⁶

Demkó István nem hagyott hátra ilyen nagyságrendű irathagyatékot, azonban egyéb forrásokból tudjuk, hogy mint a délvidéki magyarok többsége, már a háború előtt tagja volt a DMKSZ-nek és aktív szerepet játszott annak bánáti munkájában. Mint ismeretes, a háború után Jugoszláviában minden olyan korábbi szervezetet, amely a háború alatt is folytatta tevékenységét, fasisztának, kollaboránsnak minősítettek, így a DMKSZ-t is. A DMKSZ valójában nem volt fasiszta szervezet, Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség néven mint a jugoszláviai magyar kulturális, művelődési egyesületek egységes szervezete, a jugoszláv kormány hivatalos jóváhagyásával 1940. november 24-én Újvidéken kezdte meg működését Krámer Gyula (1883–1945) vezetésével. Alapszabálya, a kor szellemének megfelelően, keresztény nemzeti alapon a magyarság morális, lelki, társadalmi, fizikai, kulturális jellemzőinek megőrzését, anyagi, szellemi és szociális jólétének szolgálatát tűzte ki célul oly módon, hogy a magyarság teljesítse a királyi Jugoszláviával szembeni állampolgári kötelességeit. Jugoszlávia bukása után a bánági részek szervezeteit leválasztották a bácskai Délmagyarországi Magyar Közművelődési Szervezetről, nevét 1943-ban Dunamelléki, majd Bánáti Magyar Közművelődési Szövetségre változtatták. A szövetség elnöke 1941 és 1944 márciusa között báró Tallián Tibor (1891–1948), majd pedig Jeszenszky Ferenc, korábbi bánáti segédbánhelyettes volt. Demkó István már korábban is bekapcsolódott a szövetség munkájába, és Váradyval együtt egyike volt azoknak a bánáti magyar kisebbségpolitikusoknak, akik fenntartották a kapcsolatot Budapesttel.

Az ítélet szövege ugyan tartalmazza a tanúk neveit, vallomásaikat azonban nem. Közülük egy tanúra hívom fel a figyelmet – Slavko Županskira. Županski Várady ügyvédtársa volt, a becskerekai szerbek elismert vezetője, 1918-ban a Szerb Nemzeti Tanács elnöke, később Torontál vármegye első szerb főispánja, majd a háború után a Szocia-

⁶ Várady Imre: *Napló 2. Újvidék*, Forum Könyvkiadó, 2012. 199–200.

lista Szövetség (népfront) városi elnöke. Várady Lóránd, Várady Imre fiának visszaemlékezése szerint Županski a tárgyaláson ezt mondta: „Ha Várady Imre, aki olyan sokat tett a szerbekért, fasiszta, akkor én, a Szocialista Szövetség elnöke kijelentem, hogy százszor olyan nagy fasiszta vagyok, mint ő.”⁷

A becskerekai cukorgyár, amelyet 1910-ben alapítottak, 1911 szeptemberében kezdte meg termelését. Az alapító tőkét a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank, illetve az osztrák Länderbank Wien adták össze, hárommillió korona összegben, Nagybecskerek városa pedig a szükséges földterületet ingyen bocsájtotta a részvénytársaság rendelkezésére.⁸ A gyár felépítésével Torontál vármegye közgyűlése a híres prágai építésszt, Victor Benešt bízta meg, aki több cukorgyárat is épített Magyarországon. A gyár épületei mellett tisztviselői és munkáslakásokat, mozit és kantint is építettek, a cukorgyárnak külön villanytelepe és vízellátása is volt. Kapacitását és technikai felszereltségét tekintve Európa egyik legmodernebb gyára volt. Leghíresebb épülete a szecessziós stílusú Elek-villa, amely a gyár vezérigazgatójának, Elek Viktornak a lakása volt, akit a németek zsidó származása miatt 1941 áprilisában nyilvánosan felakasztottak.⁹ A gyárnak kezdetben 800–1000 munkása volt, ebből 200–250 volt nő.¹⁰ A cukorrépa döntő többségét gróf Csekonics Sándor birtokai biztosították, aki még 1922-ben is a gyár elnöke volt.¹¹

A gyár két világháború közötti történetére csak közvetett információink vannak. Annyi bizonyos, hogy a második világháború kitörése után a gyár vezérigazgatója még mindig Elek Viktor volt, és változatlanul a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank érdekeltségébe tartozott (a perben szereplő zágrábi Etelka [Elka] Kábelgyárral együtt), tehát

⁷ Várady Lóránd: Dr. Várady Imre. *Létünk*, 35. évf. (2005) 4. sz. 93.

⁸ A gyár alapítására részletesen lásd Demkó István: A nagybecskerekai cukorgyár alapításának kezdetei. *Bácsország*, 7. évf. (2004) 28. sz. 40–41.

⁹ Stanojlović, Aleksandar: *Tragedija banatskih jevreja za vreme drugog svetskog rata. Jevrejski almanach 1959–1960*. Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1960. 132.

¹⁰ Dr. Kókai Sándor: *A bánág történeti földrajza (1718–1918)*. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, 2010. 247. A gyárnak 2011-ben történt privatizációja idején megközelítőleg kétszáz munkása volt.

¹¹ *Nagy Magyar Compass*, 49. évf. (1922) 2. sz. 1697.

magyar vagyonnak számított. 1946-ban a gyárat a jugoszláv hatóságok kisajátították, majd államosították.¹²

Az ítélet kihirdetése után, amely kimondta a gyár minden vagyonának és részvényének elkobzását, 1946. szeptember 9-én Budapesten a külügyminisztériumban értekezletet tartottak, amelyen a Pénzügyi Központ, a Magyar Nemzeti Bank, a Jótéteményi Hivatal és a Gyárosok Országos Szövetsége vett részt. A résztvevők a cukorgyár vezetőinek perbe fogását igazságtalannak minősítették, mivel, érveltek, a gyár vezetői mindent megtettek, hogy „megakadályozzák a vállalat német kézre juttatását és megőrizték állagát.” Magyarország, lévén vesztes ország, nemzetközi mozgástere meglehetősen csekély volt, a két ország között ekkor még diplomáciai kapcsolat sem létesült. Ezért úgy döntöttek, hogy „általános jellegű tiltakozással” fordulnak az ügyben a jugoszláv kormányhoz, és majd a hamarosan Belgrádba utazó magyar kereskedelmi küldöttség fog tárgyalásokat folytatni a magyar érdekeltségű vállalatok és pénzügyi intézetek, valamint az elítéltek ügyében. 1946. szeptember 10-én a külügyminisztérium szóbeli jegyzékben tiltakozott a Szövetséges Ellenőrző Bizottság jugoszláv delegációjánál a Magyarországon bejegyzett cégek jugoszláviai telepeinek, fiókintézeteinek vezetői ellen kollaboráció vádjával indított eljárások miatt, bár név szerint senkit nem neveztek meg. A kisgazdapárti Nagy Ferenc vezette kormány arra alapozta tiltakozását, hogy a magyar jogi személyek Jugoszláviában lévő javainak sorsát a békeszerződés lesz majd hivatva rendezni, a jugoszláv rendelkezések pedig ennek elébe mennek. Tisztában voltak azzal is, mivel a fegyverszüneti szerződés előírta, hogy Magyarország, amely az adott időben megszállt ország volt, köteles együttműködni a háborús bűnösök megbüntetésében és kiadatásában, ezért, hangsúlyozták a jegyzékben, a kormány nem vonja kétségbe, hogy a vállalatok háborús bűnös vezetőit is meg kell büntetni. De, tették hozzá, jogilag nem tartják helytállónak, hogy egyes vezetőik esetleges háborús bűnei miatt magyar jogi személyek vagyonát is elkobozzák. Arról nem

¹² 1953-ban létrehozták a Servo Mihaj Agráripari Kombinátot, amelynek a cukorgyár is része lett. 2011-ben privatizálták, ezután a gyár beszüntette működését. <https://www.danas.rs/ekonomija/fabrike-koje-je-pojela-privatizacija/> (utolsó letöltés 2020. november 17.)

is szólva, érveltek tovább, hogy olyan személyeket is háborús bűnösnek nyilvánítottak, akik „a maguk részéről mindent megtettek, hogy a vállalat tulajdonába lévő üzemek minél kisebb mértékben álljanak a megszállók rendelkezésére.”¹³ Csak jelezzük, hogy a Jugoszlávia által elkobzott, kisajátított és államosított magyar vagyonok kérdése végül alárendelődött a Jugoszláviának fizetendő magyar jóvátételnek és egyéb gazdasági természetű problémáknak – és a korántsem azonos mértékű tartozásokat (a kisajátítások és államosítások miatt Jugoszlávia tartozása jóval nagyobb volt) később kiegyenlítettnek nyilvánították, és kölcsönösen elismerték az államosítások jogosságát.

A per vádlottait 1–8 évig tartó kényszerszolgálatával súlyosbított szabadságvesztésre, Annau Kornélt, a gyár németek által kinevezett igazgatóját pedig golyó általi halálra ítélték. A legenyhébb büntetést Várady Imre és Volf Zsigmond kapták, egy év szabadságvesztésre és kényszerszolgálatára ítélték őket, amelynek végrehajtását felfüggesztették. Várady esetében idős korát nevezték meg enyhítő körülményként, Volf esetében pedig arra hivatkoztak, hogy „odaadó” munkát végzett a gyár felszabadulás utáni munkájában, illetve egyiküknél sem találtak „rossz jellemet”, ezért az „elszigetelést” feltételelesen mondták ki. Demkó István két évet kapott kényszerszolgálatával, vagyonát elkobozták, de ezt nem a bíróság, hanem az ügyész rendelte el. Őt egyébként a tárgyalóteremből azonnal a börtönbe kísérték.¹⁴ Büntetését Nišben és Požarevacon töltötte, kiszabadulása után visszatért Nagybecskerekre – s mivel házát és minden vagyonát elkobozták, és sem munkát, sem pedig nyugdíjat nem kapott, igen szűkös körülmények között élte le hátralévő éveit.¹⁵

A perben „tekintettel a gyár elkobzott vagyonának nagyságára és a vádlottak felelősségének súlyosságára” az egyes vádlottak személyes vagyonának elkobzását a bíróság mellőzte. A per vádlottai más módon veszítették el vagyonukat. Demkó Istvánt például ügyészi határozattal fosztották meg vagyonától és lakoltatták ki házából, gróf Csekonics

¹³ A. Sajti E.: A magyar vagyonok kisajátítása, államosítása, i. m. 142–143.

¹⁴ Várady I.: *Napló 2.*, i. m. 202.

¹⁵ Rokona, Draxel Kunkin Zsuzsanna közlése szerint, ha hivatalosan megkérdezték, mi a foglalkozása, ezt válaszolta: „Penzionisani veleposednik bez penzije i bez poseda.” Azaz: „Nyugdíj és birtok nélküli nyugalmazott nagybirtokos.”

Sándortól pedig az agrárreform során kobozták el az első agrárreform után megmaradt birtokait.¹⁶

Az aláírás és pecsét nélküli iratot az eredeti helyesírással közöljük, csak ott javítottunk bele a szövegbe, ahol azt az érthetőség feltétlenül szükségessé tette.

Az itt közölt forrást Draxel Kunkin Zsuzsanna, a szabadkai könyvtár nyugalmazott igazgatója, könyvtáros 2019 novemberében, a család irattárából bocsájtotta rendelkezésemre és felhatalmazott annak tudományos célú publikálására, amit ezúton is köszönök neki.

* * *

Kerületi bíróság Petrovgradon

61/1946 NSK szám

A Nép nevében

A petrovgradi kerületi bíróság mint büntető bíróság Totváradi Asbót András és tsai ellen az occupatorral való gazdasági együttműködés büntetendő cselekménye miatti bűnügyben 1946 évi Július 20 napján megtartott nyilvános főtárgyaláson a bíróság 1946 évi Július 11-ediki rendelete alapján, amelyen részt vettek a bíróság részéről Sekulić Petar kerületi bírósági elnök mint a tanács elnöke, Bogojević Bosko [Boško Bogojević] és Bajtaji György esküdtbírák mint a tanács tagjai, továbbá Kacsaric Bogoljub [Bogoljub Kačarić] mint jegyzőkönyvvezető, a felek közül pedig Korać Milorad [Milorad Korać], a petrovgradi kerület közbírója és segédei, Kemenes Jovan [Kemenes János] és Radoszav Zsarko [Žarko Radosav] közbíró segédek és Stefan Demko [Demkó István]¹⁷ vádlott védőjével, Dr. Nestorov Dragoljubbal, Dr. Váradi Imre¹⁸

¹⁶ A Csekonic család történetére lásd: Szilágyi, Mária – Draganić, Anica: *Domenul de la Jimbolia. Das landgut von Hatzfeld. A zsembolyai uradalom.* [Székesfehérvár], MNL Fejér Megyei Levéltára, 2016.

¹⁷ Demkó István (1881–1976) földbirtokos, jogász, Torontál vármegye aljegyzője, a nagybecskereki magyar kisebbség egyik vezetője. Ezért a tevékenységéért 1920-ban a jugoszláv hatóságok letartóztatták. A becskereki cukorgyár igazgatóbizottságának tagja.

¹⁸ Várady Imre (1867–1959) ügyvéd, lapszerkesztő, magyar országgyűlési képviselő, kisebbségi politikus, a Jugoszláviai Magyar Párt társelnöke, a párt színeiben jugo-

védőjével, Podgradski Józseffel és ing. Volf Sigmund [Wolf Zsigmond] védőjével, Dr. Stojan Adamovićcal, petrovgradi ügyvéddel, míg a távollevő vádlottakat és pedig Tóthvárad Asbót Andrást [Tóthvárady-Asbóth András]¹⁹ és Dr. Eduard von Nikolait Dr. Szlavko Lozsníc [Slavko Ložnić] hivatalból kirendelt védő képviseli. Lorand Valko [Valkó Lóránd], gróf Alexander Csekonić [gróf Csekonics Sándor],²⁰ Dr. August von Fink [August von Finck]²¹ és Leopold Eger vádlottak helyett megjelent Dr. Vlada Setyerov [Vlada Sećerov] ügyv. hiv. kirendelt védő, Anau Kornel [Annau Kornél] távollevő vádlott helyett Hancsak Dezider [Dezider Hančak] ügyv. hivatalból, Dr. Hanrih Frajnher von Ebersvald [Heinrich Freiherr von Eberswald] és Dr. Nikolaus Masong [Nicolaus Masong] helyett Popović Mihajlo hivatalból kirendelt védő petrovgradi ügyv., Stefan Demko, Dr. Váradi Imre és ing. Volf Sigmund vádlottak szabadlábban vannak, míg a többi vádlottak ismeretlen helyen vannak, a vád és védelem végleges kívánságára ítéletet hozott és kihirdette 1946 évi Julius 21-edikén a következő

Í t é l e t e t

Totvárad Asbot András vádlott, magyar, Magyarországnak állampolgára, utolsó tartózkodási helye Budapest, jelenleg ismeretlen tartózkodású, a megszállás idejében a velikibecskereki czukorgyár r.t. Petrovgrad – igazgatósági és végrehajtó bizottságának tagja.

Dr. Eduard von Nikolai vádlott, a nemzetisége szerint német, Austriának állampolgára, utolsó tartózkodási helye Bécs, jelenleg ismeretlen tartózkodású, a megszállás idejében a velikibecskereki czukorgyár r.t. Petrovgrad – igazgatósági bizottságának elnöke és végrehajtó bizottságának tagja.

szláv parlamenti képviselő, majd szenátor, a délvidéki, bánáti magyar kulturális, politikai élet kiemelkedő alakja. 1945 után bevásztották a Népfront vezetőségébe, a Magyar Közművelődési Község díszelnöke, de korára való tekintettel aktív szerepet ekkor már nem vállalt.

¹⁹ Tóthvárady-Asbóth András (1900–1944?) bankár, a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank igazgatóhelyettese.

²⁰ Gróf Csekonics Sándor (1872–1952) földbirtokos, jogász, császári és királyi kamarás, a főrendiház tagja és jegyzője, a háború után Portugáliába emigrált.

²¹ August von Finck (1898–1980) német bankár. Az Anschluss után jelentős haszont tett szert az osztrák bankok ún. árszítása során.

Lorand Valko vádlott, nemzetisége szerint magyar, Magyarországnak állampolgára, utolsó tartózkodási helye Budapest. Jelenleg ismeretlen helyen, a megszállás idejében a velikibecskereki cukorgyár r.t. Petrovgrad – igazgatósági bizottságának tagja.

Gróf Csekonics Aleksandar vádlott nemzetisége szerint magyar, Magyarország állampolgára, utolsó tartózkodási helye Budapest, jelenleg ismeretlen helyen, a megszállás idejében a velikibecskereki cukorgyár r.t. Petrovgrad igazgatósági bizottságának elnöke.

Stefan Demko vádlott, nemzetisége szerint magyar, FNRJ állampolgár, 1881 évben született, apja Pavel, anyja szül. Stajnener Katarina birtokos Petrovgradon, a megszállás idejében a velikibecskereki cukorgyár r.t. Petrovgrad – igazgatósági bizottságának tagja, – most Petrovgradon él.

Dr. Váradi Imre vádlott, nemzetisége szerint magyar, született 1867 é., apja József, anyja szül. Sorg Katarina magyar, foglalkozása szerint ügyvéd, FNRJ állampolgár, Petrovgradon él, a megszállás idejében a velikibecskereki cukorgyár r.t. Petrovgrad – igazgatósági bizottságának tagja.

Dr. Avgust von Fink vádlott, német, Németországnak állampolgára, utolsó tartózkodási helye München, jelenleg ismeretlen helyen, a megszállás idejében a velikibecskereki cukorgyár r.t. Petrovgrad – igazgatósági bizottságának tagja.

Leopold Eger vádlott nemzetisége szerint német, volt Jugoslav állampolgár, utolsó ismert tartózkodási helye Petrovgrad, jelenleg ismeretlen tartózkodású, a megszállás idejében a velikibecskereki cukorgyár r.t. Petrovgrad – igazgatósági bizottságának tagja.

Dr. Hejnrh Frájher Zigler von Ebersvald vádlott, nemzetisége szerint német, Austriának állampolgára, utolsó tartózkodási helye Bécs, jelenleg ismeretlen tartózkodású, a megszállás idejében a velikibecskereki cukorgyár r.t. Petrovgrad felügyelő bizottságának tagja.

10/ Dr. Nikolaus Masong német, volt Jugoslav állampolgár, utolsó tartózkodási helye Petrovgrad, jelenleg ismeretlen tartózkodású, a megszállás idejében a velikibecskereki cukorgyár r.t. Petrovgrad felügyelő bizottságának tagja.

Ing Volf Sigmund vádlott 1904 é. XII. 11 született, FNRJ állampolgár, német, most is és a megszállás idejében is a velikibecskereki cukorgyár r.t. Petrovgrad hivatalnoka és technikai igazgatója és

Anau Kornel vádlott német, v. Jugoszláv állampolgár, utolsó tartózkodási helye Petrovgrad, jelenleg ismeretlen tartózkodású, a megszállítás idejében a velikibecskereki czukorgyár r.t. Petrovgrad technikai igazgatója.

Bűnösök

mert 1942 év Májusától az 1944 évi Octoberi felszabadulásig mint a velikibecskereki czukorgyár Petrovgradi igazgatósági, illetőleg végrehajtó és felügyelő bizottságának tagjai, illetőleg mint ezen gyárnak functionariusai és képviselői az ezen gyár részvényesei által adott megbízás szerint gazdaságilag a társaság nevében és számlájára gazdaságilag együtt működtek az occupatorral és megvalósították és lehetővé tették a háborús potentialnak és az occupator gazdasági erejének növelését a szövetségesek és az összes szabadságszerető emberiség elleni harcban és azon igyekeztek, hogy a termelés növeltesék és így választott vezetőségük által hozzájárultak a fasizmus harczához a szövetségesek ellen, tehát így hozzájárultak ahhoz, hogy a fasiszta német hadseregnek rendelkezésére bocsáttassék a czukortermelés 25 %-a és pedig azon vállalatban, amely a durva munkákra mint munkaerőt politikai bűnösöket, magyarokat és szerbeket alkalmazott a petrovgradi táborból.

Totváradai Asbot András, Dr. Eduard von Nikolai, és Loránd Valko még azért is, mert a czukorgyár, mint zsidó tőke feletti zár feloldása körüli tárgyalásokban egyezséget létesítettek, hogy a szlávok az akkori igazgatóságból kizárassanak, hogy a Nikolai és tsa bécsi bankháznak – amelynek képviselője Nikolai a német birodalom gazdasági és politikai céljainak exponense volt, eladassék az összes részvények 10%-a és a hitlerista németeknek lehetővé tétessék a képvisélet és a befolyás a gyár szerveiben, és az igazgatósági végrehajtó és felügyelő bizottságban, – mert a functionariusoknak utasítást adtak, hogy szigorúan az occupator rendeleteihez és törvényeihez tartsák magukat, mindezt azon célból, hogy a czukorgyár bevonassék az occupator gazdasági tervében és így a gazdasági és háborús potentialja megnagyobbíttassék, és így a gyárat önként bekapcsolták a német háborús gépezetbe.

Tothváradai Asbot András vádlott még azért is, mert mint a gyár végrehajtó bizottságának tagjai részt vettek a zagrabi Elka²² gyár igazgatóságában, amely az occupatorral együtt működött, és amely vállalat 24.000 részvényt nyel a czukorgyár tulajdonát képezte.

Grof Aleksandar Csekonics, August von Fink és Leopold Eger, mert mint az igazgatósági bizottság tagjai jóváhagyták a végrehajtó bizottság utasítása szerint vezetett vállalat működését, aláírták a mérleget és ezzel nekik formailag lehetővé tették, hogy az occupatori képviselőkkel megegyezés létesíttessék a gazdasági együttműködés értelmében.

Leopold Eger vádlott, habár jugosláv állampolgár, mint a bánáti német csoport hivatalfőnöke belépett a gyár igazgatósági bizottságába és ott közvetlenül végrehajtotta azon csoport igyekezeit és érdekeit, amely áruló módra és ellenségesen dolgozott az occupatio idejében a mi nemzeteink ellen a szabadságért való küzdelemben.

Stefan von Demko és Dr. Váradai Imre vádlottak még azért is, mert mint jugoszláv állampolgárok is, magyarok, beleegyeztek abba, hogy belépjenek és beléptek a gyár igazgatósági választmányába az eltávolított szlávok helyébe és ott maradtak a felszabadulásig, habár tudták, hogy a megegyezés értelmében a képviselőben velük együtt vannak a német gazdaság és politika képviselői, mindez valamelyes egyensúly helyreállítása érdekében.

Hogy az igazgatósági választmány ülésein a vállalat működését jóváhagyták, aláírták a mérleget és különösen részt vettek a végrehajtó bizottságba való beválasztásában, Loránd Valkónak és Eduard von Nikolainak – aki bécsi volt – és tudták, hogy Nikolai képviselője a német politikai és gazdasági érdekeknek.

Demko Stefan vádlottat még azért is, mert mindjárt az occupatio után gazdasági osztály képviselője lett az egész Bánát occupatio idejében a profasiszta organizatiojának a D.M.K.Sz.-nek – amelynek képviselője akkor báró Tallián [Tallián Tibor]²³ volt, aki a felszabadulás után megszökött a mi országunkból, amely organizationak vezetősége

²² Az Elka kábelgyárat 1927-ben alapították Zágrábban – a magyar levéltári forrásokban Etelka kábelgyár néven fordul elő.

²³ Báró Tallián Tibor (1891–1946) törökkanizsai földbirtokos, aransarkantyús vitéz, huszár főhadnagy, 1941 és 1943 között a Délvidéki (Dunamelléki, Bánáti) Magyar Közművelődési Szövetség elnöke.

hozta be a szakadást a szerbek és magyarok között, és amely organiszációnak összeköttetése volt Horti [Horthy Miklós] Magyarországgal.

Ing. Volf Sigmund vádlott még azért is, mert elfogadta és közvetlenül a vállalat igazgatóságában végrehajtotta a végrehajtó bizottság utasításait, amelyeket Tótváradi Asbot András útján kapott, mert mint a gyár igazgatóinak egyike kivételes szakképességeit a vállalatba állította, a gyűléseken nagyobb számú részvényekkel képviselte a részvényeseket a saját rendeletadóik [itt egy szó kimaradt] és így Ő maga is részt vett és rendelkezett a vállalat munkájában, habár tudta, hogy a gyár bennfoglaltatik Németország gazdasági tervében és hogy így együtt működik az occupatorral.

Annau Kornel vádlott azért is, mert habár jugoszláv állampolgár, legénységek vezetője és körzetvezető lett, Popeval, a fasisztával szervezte a kémkedést a vállalatban, az ellenség javára figyelemmel kísérte az alkalmazottak munkáját és mozgalmát, és 1943 év folyamán az Ő kémszolgálatára érdeméből lelepleztetett a hazafiaknak egy csoportja, amely letartóztatott, akik közül később Dimitrije Dimov, Zsifa Petrovacski [Živa Petrovački], Erdelyan Nikola [Nikola Erdeljan] és Kevresan Nikola [Nikola Kevrešan] agyonlővettek és mert mindjárt az occupatio után a cukorgyár biztosa lett és mindjárt intézkedéseket tett, hogy a gyár megkezdi a munkáját az occupator részére és hogy megmaradt 1942 év Maius hónapjáig, amikor kereskedelmi igazgató lett, amely állásban az igazgatósági válaszmány meg is erősítette.

Ami által Tothváradi Asbot András, Dr. Eduard von Nikolai Lorand Valko, Gróf Csekonics Alexandar, Stefan Demko, Dr. Váradi Imre, August von Fink, Leopold Eger, Dr. Hajnrih Freifer Zigler von Ebersvald, Dr. Nikolaus Masong, ing. Volf Sigmund vádlottak az occupatorral a háború idejében való együttműködés büntetettét követték el, rendelkezésére bocsátván a vállalatot az ellenségnek a gazdasági erő és háborús potenciál céljaira és megerősítésére, – és azt végrehajtották a felszabadulásig, ami által a nép és az állam elleni büntetendő cselekményről szóló törvény 10 sz. – a szerinti cselekményt követték el,

és Stefan Demko és Leopold Eger vádlottak még a nép és állam elleni büntetendő cselekményekről szóló törvény 3 sz.-ának 6 p.-ja szerinti cselekményt is elkövették,

míg Anau Kornel még a nép és az állam elleni büntetendő cselekményekről szóló törvény 3 szn-ának 3 és 6 p.-ja szerinti cselekményt is elkövette.

Ennek következtében Őket a bíróság a most említett törvény 4 és 10 sz.-a alapján

EL Í T É L I

és pedig

Totváradi Asbot András és Dr. Eduard Nikolai vádlottakat egyenkint /8:/ nyolcz évig tartó szabadságvesztés büntetésre kényszer munkával,

Lorand Valko vádlottat 8 /nyolcz/ évig tartó szabadságvesztés büntetésre kényszer munkával,

Gróf Csekonics Alexandar és Dr. August von Fink vádlottakat egyenkint 3 /három/ évig tartó szabadságvesztés büntetésre kényszer munkával,

Dr. Nikolaus Masong vádlottat pedig még az állampolgárság elvesztésére is.

Demko Stevan vádlottat 2 /kettő/ évig tartó szabadságvesztés büntetésre kényszer munkával és politikai és polgári jogainak a büntetés kiállása után 1 /egy/ évig tartó elvesztésével

Dr. Váradi Imre és ing. Volf Sigmund vádlottakat 1 /egy/ évig tartó szabadságvesztés büntetésre kényszer munkával.

A büntetés nemeiről szóló törvény 8 sz-a értelmében Dr. Váradi Imrere és Volf Sigmundra a büntetés egy évre feltételesen szabatik ki.

Anau Kornel vádlottat halálbüntetésre golyó által és politikai és polgári jogainak állandó elvesztésével.

Tekintettel a Zágrebi büntető bíróság 1945 évi November 27-ediki Kž 599/45. sz. ítéletére amelylyel Dr. Eduard Nikolai és Tótváradi Asbot András mindegyikük 5 /öt/ évi börtönre van ítélve a fent kimondott büntetés kapcsán, – a kerületi bíróság kiszab reájuk egyenkint 13 /tizenhárom/ évi szabadságvesztés összbüntetést kényszer munkával.

A vádlottak valamennyien egyetemlegesen kötelesek viselni a büntető eljárásnak és a büntetés kitartásának azon összes költségeit, amelyek fizetendőknak nyilvánítatnak.

Demko Stefan, Dr. Váradi Imre és ing. Volf Sigmund vádlottak kötelesek általányösszeg címén egyenkint mindegyik /500/ ötszáz dinárt fizetni.

A bíróság egyúttal elrendeli a velikibecskereki czukorgyár r.t. Petrovgrad, – czukorgyár összes vagyonának az összes ingó és ingatlan vagyonával való elkobzását, különösen az összes részvényeket, amelyek annak alaptőkéjét képezik, valamint az összes részvényeit és vagyonát, amelyekkel a gyár valamely más vállalatban részt vesz, és egyúttal bármilyen alapon való összes követelését.

I N D O K O K:

A közvádoló 1946 évi Június 19-ediki 440/46 sz. vádiratával azzal vádolta Totváradi Asbot Andrást, Eduard von Nikolait, Lorand Valkot, Grof Csekonics Alexandert, Demko Stefant, Dr. Váradi Imrét, Dr. August von Finket, Leopold Egert, Dr. Hejnrih Freier von Ebersvaldot, Dr. Nikolaus Masongot ing. Volf Sigmundot

a./ hogy 1942 évi Maius 1-től az 1944 Októberi felszabadulásig terjedő időben mint a velikibecskereki czukorgyár petrovgrad igazgatósági és felügyelő bizottságának tagjai, illetőleg mint ezen társaság functionáriusai és képviselői az ezen gyár részvényesei részéről adott megbízás szerint, gazdaságilag a társaság nevében és számlájára együttműködtek az occupatorral oly módon, hogy a gyárat az okupatornak rendelkezésére bocsátották, bekapcsolva a vállalatot önként a fasiszta Németország gazdaságába az occupator háborús potentialjának megnagyobbítása és ekonómiai erejének a szövetségesek és a szabadságszerető emberiség elleni küzdelmében való megerősítése céljából, és minden erejükkel azon igyekeztek, hogy megnagyobbítsák a gyártást, hogy minél jobban hozzájáruljanak a fasiszmusnak a szövetségesek elleni küzdelméhez választott vezetőségük útján.

b./ hogy 1942 év elején a német gazdaság képviselőinek, Eduard von Nikolai és tsainak Bécsben a tőke 10%-át a velikibecskereki czukorgyár r.t. Petrovgrad 24000 részvényének összegében, amelyek a héber nemzetiségű volt részvényesek tulajdonai voltak, átengedték potomáron a biztosságnak a vállalatról való levétele és a német gazdasággal való szorosabb együttműködés céljából, – az ekonómiai erő megerősítése, és a fasiszta Németország háborús potentialjának megnagyobbulása végett, és amellet a még nagyobb haszonnal való kapzsiság által vezetettve kihasználták a rendkívüli háborús alkalmakat.

c./ hogy ugyanazon időben, amiként ezen vádiratban megjelölve van a./ alatt, választott vezetőségük útján rendelkezésre bocsátották czukortermékeiket a fasiszta német hadseregnek és különböző német

cégeknek gazdasági erejüknek és háborús potentialjuknak a szövetségesek elleni harcban való segítése céljából, és így az occupatio folyamán a német hadsereg és német vállalatok részére, amelyek a német háborús gazdaságba be voltak kapcsolódva, elszállítottak 24.585.700 kg. cukrot, ami az occupatio ideje alatti összes termelés 75%-át jelenti.

d./ hogy képviselőik Totvárad Asbot András és Eduard von Nikolai útján részt vettek a zagrebi Elka vállalat igazgatóságában, amely együtt működött az occupatorral és amely vállalat 24000 részvénnel tényleg a velikibecskereki cukorgyár r.t. tulajdona volt,

e./ hogy ugyanazon minőségben azon időben választott vezetőségük útján használták a fizetés nélküli munkaerőt a politikai bűnösök petrovgradi táborából, és a hadifoglyok ecscai táborából, felhasználva őket a vállalatban a legdurvább munkák elvégzésére, és terrorizálva őket a munkában, és mindezt az occupator termelésének és gazdasági erejének megnagyobbítása céljából, a szabadságszerető népek elleni harcban.

f./ hogy ugyanazon időben mint a vádiratban a./ alatt megjelölve van a vállalatbani vezetőkül megválasztották Kornel Anau és Pope ismert fasisztákat és S.S. tagokat, akik a vállalatban a kémiszolgálatot megszervezték az ellenség javára, és Anau Kornelt a./ hogy azon időben mely ezen vádiratban a./ alatt megjelölve van, megszervezte a kémiszolgálatot és ennek útján figyelte az alkalmazottak munkáját és mozgalmát, és 1943 év folyamán lelepleztetett a hazafiak egy csoportja, amely a vállalatban dolgozott és az ő közreműködésével letartóztattak ezek, akik közül később agyonlövettek Dimitrije Zimov, Zsika Petrovacski, Erdelyan Nikola és Kevresan Nikola.

A közvádó a főtárgyaláson Stefan Demko ellen kiterjesztette a vádiratot arra, hogy mindjárt az occupatio után a D.M.K.Sz fasiszta organizatio vezetőinek egyike és pedig a gazdasági sector elnöke lett és gazdasági téren foganatosította az occupator szándékainak művét a Bánátban, és Kornel Anaut, hogy mindjárt az occupatio után a cukorgyár biztosa lett és minden intézkedést megtett, hogy a vállalat mindjárt folytassa a munkát az occupatornak, azon a helyen maradt 1942 évi Áprilisig, amikor kereskedelmi igazgató lett, és hogy ezen eljárásaikkal az összes vádlottak elkövették az occupatorral való gazdasági együttműködés cselekedetét a háború idejében rendelkezésére bocsátván a vállalatot az ellenségnek a gazdasági ereje és háborús potentialja

mege erősítésének céljaira, ami által elkövették a nép és az állam elleni büntetendő cselekményekről szóló törvény 10 sz.-a szerinti cselekményeket, és az occupatorral való politikai együttműködésnek ugyanazon törvény 3 sz-a 6 p-ja szerinti cselekményeit, továbbá a jugoszláv állampolgárokkal és hadifoglyokkal való embertelen bánásmódnak a nép és állam elleni büntetendő cselekményekről szóló törvény 3 sz-a 3 p-ja szerinti cselekményeket.

A külön terhelt Anau az ugyanazon törvény 3 sz-a 3 p-ja szerinti denuntálás cselekményét, és mindez büntetendő a nép és az állam elleni büntetendő cselekményekről szóló törvény 4 sz-a szerint.

Ezen bűnügyben vádlott volt Daniel Pál²⁴ is, aki a vádirat szerint ismeretlen helyen tartózkodott. Közben ő a bíróságnál jelentkezett és minthogy az előkészítő eljárásban nem volt kihallgatva, a közvádló azt indítványozta, hogy ellene való eljárás elkülönítessék, amit a bíróság magáévá tett, és az ellene való eljárást elkülönítette. A vádlottak közül csupán Demko Stefan, Dr. Váradi Imre és Volf Sigmund vannak jelen országunkban. Az összes többieknek, akik országunkon kívül vannak, távollétükben hozatott ítélet, miután részükre a bíróság hivatalból nevezett ki védőket, akik őket a főtárgyaláson képviselték.

A jelenlevő vádlottak nem ismerték be bűnösségüket, Demko Stefan beismeri, hogy 1942 évben, amikor feloldatott a biztosság alól a cukorgyár, amelynek ő azelőtt nem volt részvényese, – belépett az újonnan alakított igazgatósági választmányba. A vállalat igazgatósága az ő nevére letétbe helyezett 60 darab részvényt. Dr. Madarsai Bek Marcel [báró Madarassy-Beck Marcell],²⁵ a Magyar leszámítoló bank elnöke, a gyár fő részvényese azt kívánta, hogy magyarok is legyenek képviselve az igazgató választmányban. Madarasinak ő benn bizalma volt, és egy alkalommal, amikor ő, Demko Budapesten volt, azt indítványozta, hogy Demko és Dr. Váradi lépjenek be az igazgatósági választmányba. Az igazgatósági választmány ülésein jelen volt. Tudomása volt arról, hogy a németek a részvények 10%-át megváltották mint zsidó vagyont. Azután a németeknek jelentékeny befolyásuk volt

²⁴ Ifj. Dániel Pál (?-?) óléci birtokos, ügyvéd.

²⁵ Báró Madarassy-Beck Marcell (1873–1945) ügyvéd, bankár, a Magyar Leszámtoló és Pénzváltó Bank elnöke. A németek 1944. március végén letartóztatták és Kistarcsára internálták, majd Mauthausenbe deportálták, ott hunyt el.

a vállalatban. A németek követelték, hogy a szerbek helyett az igazgatósági választmányba németek lépjenek be, a magyarok pedig azon igyekeztek, hogy magyarok lépjenek be.

Az igazgatósági választmány tagjai, – így védekezik Demko, csak figurák voltak, mert a fő szóvivők a végrehajtó bizottság tagjai voltak. Hogy a cukor hova ment, azt nem tudja, de föltételezi, hogy a német hadsereg részére ment. A zagrebi Elka vállalatról nem volt tudomása. Az igazgató választmány nem választotta Anaút és Popet functionariusokul, hanem azok a végrehajtó bizottság ajánlatával jöttek.

Beismeri, hogy a földművelési szövetkezet elnöke volt, és mint ilyen az egész bánáti D.M.K.Sz. vezetőség gazdasági osztályának elnöke. Tudomása van arról, hogy egy magyar tábornok meglátogatta a D.M.K.Sz-t, de annál nem volt jelen. Mint az igazgatósági választmány tagja két üzleti évre 100.000 dinár körüli tantiemet kapott.

Dr. Váradi Imre azzal védekezik, hogy Demko Stefántól tudta meg azt, hogy a budapestiek azt kívánják, hogy ő a gyár igazgatóságának tagja legyen és pedig azon okból, mert tudták, ismerték a németekkel szembeni negatív magatartását, amit a Volf és Pope közötti összeütközésben meg is cselekedett. A végrehajtó bizottság direktívákat adott, de azokat nem ő kapta. Az igazgatósági bizottság határozatot hozott a választásról és pedig Nikolai-éról és tsa. A németek meg felvásárolták a részvények 10%-át, mielőtt ő belépett. Hogy a gyártott cukor hova ment, és kinek vállalata az Elka, azt nem tudta. Nem tudta, hogy táborbeliek és foglyok dolgoznak a gyárban, azt sem tudta, hogy Anaú és Pope kémiszolgálatot szerveztek. Nem volt befolyása a gyártásra a gyárban.

Ing. Volf Sigmund vádlott azzal védekezik, hogy mint a cukor-gyár technikai igazgatója és cégvezetője találattott a régi Jugoszlavia kapitulatiojának napján. – Ezt a kötelességet végezte tovább is. Anaú Kornel biztosságának ideje alatt, később pedig a végrehajtó bizottság direktívái szerint, Totváradi András igazgatósági tag és a budapesti magyar leszámítoló bank cukorosztályának főnöke útján is.

A gyárnak saját kezekbe való újbóli átvétele céljából az akkori végrehajtó bizottság részvényesei, főként Báró Madarasi Bek érintkezésbe jött a német tőke képviselőivel, és pedig Dr. E von Nikolai az ugyanazon nevű bécsi bankház főnökével. Ők abban egyeztek meg, hogy Dr. Madarasi Bek és Lorand Valko mint a magyar tőke képviselői

és a svájci tőke részéről Henrich Blas mellett a végrehajtó bizottságba a német tőke részéről belépjen von Nikolai is, akinek megelőzőleg átengedett a részvények 10%-a.

Totváradi András az 1942 évi Május 9-ediki levél szerint direktívákat adott, hogy ő, Volf legyen a gyár igazgatója, és tárgyalattott az ő viszonya Anauhoz, mint a német kormányzó csoport képviselőjéhez. Totváradi hangsúlyozta, hogy igyekezni kell, hogy a gyártási kapacitás elérje a maximális lehetőséget minél nagyobb nyereség elérése céljából.

Teljes kapacitás nem éretett el a termelők gyenge viszhangja miatt. – A németek közvetve azon dolgoztak a gazdaság döntő tényezőinél, hogy a gazdasági ügyműködésben a vállalattal szemben előzékenység tanúsíttassék. Valutai nehézségek miatt a svajcziaknak nem fizettek ki részilletéket.

Pope hivatalnok kémiszolgálatot szervezett, Anau pedig azon igyekezett, hogy a vállalatra reá erőszakoltassák a német népcsoport befolyása. Az igazgatóság tagjai az occupatio ideje alatt osztalékokat kaptak.

Beismeri, hogy a részvényesek XXXIII. rendes közgyűlésén a Svajcarise Kredit Anstaltot képviselte meghatalmazás alapján.

A főtárgyaláson Volf saját védelmében felemlítette, hogy ő azon igyekezett, hogy a termelést csökkentse, különösen a répa termelésére vonatkozó intézkedés szervezésével. Nem hagyhatta el az occupatio ideje alatt a vállalatot, mert a német csoport halállal fenyegette. – Az occupatio ideje alatt a gyárban sárgarépaszárítási új berendezések létesíttettek, ami fontos volt a lakosság élelmezése végett a Reich-ban.

A cukorgyár érdekelve van 100%-al a zagrebi Elka gyárba, és a részvények 1/3-val az Ercsi-i cukorgyárban /Magyarország./

A bíróság elrendelte és foganatosította a bizonyítási eljárást Oreskovity Toma [Toma Orešković], Rojnik Filip, Marocsik György,²⁶ Tadin Zsiva [Živa Tadin], Lederer György,²⁷ Zsupanski Slavko [Slav-

²⁶ Marocsik György (?-?) cukorgyári munkás, az 1945-ben megalakult Vajdasági Magyar Művelődési Község elnöke, az első háború utáni magyar nyelvű színi-előadás rendezője.

²⁷ Lederer György (1897–1966) földbirtokos, mezőgazdász, a csókai Lederer család mintagazdaságának utolsó tulajdonosa. 1909-ben katolizált. A háború alatt a németek a birtokait mint zsidó birtokot elkobozták és a Hermann Göring Werke

ko Županski] és ing. Markovity Vladeta [Vladeta Marković] tanuk kihallgatásával, továbbá Bátor Vera vallomásának, és egyúttal a felmutatott bizonyítékoknak, az iratoknak, az igazgatósági választmány jegyzőkönyvének, az igazgatósági és felügyelő bizottság értesítőjének, a részvényesek közgyűlési jegyzőkönyvének, továbbá azon részvényesek jegyzékének, a kik a részvényeket letétbe helyezték, felolvasásával és mindez a gyárnak az occupatio ideje alatti működésének kapcsán főként a részvényesek XXXI, XXXII, és XXXIII közgyűléseinek kapcsán.

Egyúttal felolvasta a bíróság az iratokhoz mellékelt levelezést is, mindezt a közzétett 1946 évi Július 20-adiki 1584/46 sz.-u indítványának értelmében.

A vádlottak vallomásaiból és a felolvasott bizonyítékokból megállapította a bíróság magának a vállalatnak az occupatio ideje alatti ügymködése tekintetében a következő tényállást:

Az occupatornak 1941 évi Április 6-odiki megérkezésével a cukorgyár r.t. Petrovgrad mint zsidótőke biztosság alá helyeztetett, amelynek biztosa Anau Kornél, a gyár eddigi hivatalnoka volt. Az igazgatói és czégvezetői állásban ing. Volf Sigmund maradt addigi állása szerint.

A cukorgyár főként a kezeiben van a budapesti magyar leszámító bank magyar tőkéjének, – amelynek képviselői báró Madarasi Bek, Lorand Valko, valamint Totváradi András, Bek veje, továbbá a Svajci kreditanstalt Svajci tőkéjének – amelynek képviselője Hajnrih Blas [Henrich Blas]. Ezek mellett részvényeik voltak még más egyeseknek is, mint Lederer Györgynek és a fivérének, mintegy 4000 részvényük, továbbá még másoknak, mint Dr. Dragolyub Arandjelovitynak [Dragoljub Arandjelović], Milutin Lazarevićnak, Dr. Franges Ottonak és másoknak, mind oly személyek, amelyek befolyásaik kellettek a vállalatnak. Így volt a régi Jugoszlavia ideje alatt. A nagy részvényesek nem voltak megalégedve a biztossággal, hanem azt akarták, hogy a vállalat újból a kezeikben legyen. Megegyezést kellett keresniök az occupatorral, illetőleg annak gazdasági képviselőivel. Céljuk volt, hogy akár az

konzorcium része lett. Letartóztatása elől Magyarországra szökött, a háború után visszatért Jugoszláviába, ahol vagyonát elkobozták és kollaboráció miatt hét és fél hónap börtönre ítélték. Kiszabadulása után ismét átszökött Magyarországra, ahonnan a jugoszláv titkosszolgálat visszacsempészte Jugoszláviába. Ismét megszökött, végül Dél-Afrikában telepedett le és ott is hunyt el.

occupatorral való együttműködés árán is elérjék annak a lehetőségét, hogy megkapják a hasznot és megtartsák a gyárat.

A német Reich gazdasági és politikai képviselője az elfoglalt dél-keleten von Nikolai volt Bécsből, a von Nikolai és tsa bankház főnöke, aki egyúttal a Rotschild bankházat is kezelte mint zsidótöklét.

A német feltételek voltak, hogy a cukorgyár ária czéggé tetsessék, és hogy a gyári részvényeik 10%-a adassék el Nikolainak zsidó vagyon címén, – hogy az összes szláv eredetű functionariusai eltávolíttassanak, és hogy a végrehajtó az igazgatósági és a felügyelő bizottságban, a német occupatorok képviselői választassanak meg és így biztosítsák az ő befolyásuk.

Ez a megegyezés elfogadtatott Dr. Madarasi Bek, a magyar leszámítoló bank elnöke és Henrich Blas, a svajczi tőke képviselője részéről.

A gyárat főként az igazgatóságnak a végrehajtó bizottságba való beválasztott tagjai vezették. Az occupatio előtt ezek Madarasi, Blas, Hugo Hinbogn és Djordje Lederer voltak. Elbogar és Lederer a megváltozott viszonyokban visszavonultak /úgy látszik, hogy nem ariai származású emberekről volt szó/. Megegyezés szerint a végrehajtó bizottságban továbbra is megmaradnak Madaras és Blas, az igazgatósági bizottságba pedig, amelyben Dr. Váradi és Demko Stefan is voltak, beválasztják mint további végrehajtóbizottsági tagokat az 1942 Június 12-éi ülésen Dr. Eduard von Nikolait Bécsből és Dr. Lorand Valkot Budapestről.

A pesti részvényesek azt indítványozták, hogy az eltávolított szlávok helyére választassanak meg Stefan Demko és Dr. Váradi Imre, ami a részvényesek 1942 évi Maius 16-odiki közgyűlésén elhatározott, és akinek megbízatása ugyanazon év December 17-én 1947-ig meghosszabbított.

A cukorgyár felügyelő bizottságába beválasztatnak gróf Csekonics és Albert Holm Pestről, Marton Andor,²⁸ aki később meghalt, Dr. Nikola Masong mint a németek képviselője, és Dr. Heingrich Freiherr Zigler von Ebersvald.

²⁸ Marton Andor (1866–1943) gazdasági szakember, szakíró, újságíró, kisebbségpolitikus. A Torontói Hitelszövetkezet elnöke, a Bányai Közművelődési Szövetség egyik vezetője, a Becskereki Katolikus Árvaház elnöke. Sokat tett a bányai mezőgazdaság korszerűsítéséért, a magyar középiskolások, tanítóképzetek ösztöndíj-rendszerének megvalósításáért.

Az igazgatósági választmányba Váradi és Demko mellett bevásztattak még Leopold Eger mint a bánáti német népcsoport képviselője, August von Fink Münchenből, Eduard von Nikolai a már megállapított megegyezéshez képest, Tótváradi Asbot, Madarasi veje és Lórand Val-ko Budapestről.

Az occupatio idejében az igazgatósági és a felügyelő bizottsági szabályok és a törvények értelmében működtek, amiként a részvényesek XXXI, XXXII, és XXXIII rendes közgyűlésein, úgy az igazgatósági és felügyelő bizottság ülésein jelentéseket téve, és jóváhagyva a gyár kereskedelmi és technikai vezetőségének működését.

Az igazgatósági választmány nemcsak, hogy az igazgatósági választmányba és a végrehajtó választmányba németeket választ, akiknek célja az, hogy a Reich gazdasági tervét foganatosítsák, hanem elhatározzák, hogy Volf mellett Anau Kornel is igazgató legyen és az-
dig [?] az 1942 évi Maius 1-én a német csoport vezetője Sep Janko [Josef „Sepp” Janko]²⁹ és Dr. Nikolai, Totváradi és Leopold Eger a német népcsoport hivatal fő vezetője között kötött megegyezés értelmében /Eger Maius 11-ediki levele/, továbbá az igazgatósági választmány 1942 Június 12-ediki jegyzőkönyve.

Az igazgatósági választmány és a felügyelő választmány ezen a módon tényleg és formailag lehetővé teszi, hogy a vállalat gazdaságilag együttműködjék az occupatorral, miután már tudja, hogy a megegyezés az occupator képviselőivel el van érve, hogy a gyár bevonassék a termelésbe a zár feloldásával és a részvények 10%-ának Nikolainak való eladásával, aki a végrehajtó, az igazgatósági és a felügyelő választmány útján foganatosította befolyását, ami különben is megerősítették Volf vádlott azon vallomásával, hogy a német befolyás megerősödött.

A németek az illetékes tényezőknél azon igyekeztek, hogy a gyár részére a kereseti tevékenységhez jobb lehetőségek létesíttessenek. A gyár nemcsak, hogy gyártott cukrot, amely a német hadsereg részére szállított az összes gyártásnak 20%-a körül, azt elismeri Volf és

²⁹ Josef „Sepp” Janko (1905–2001) jogász, a jugoszláviai Német Kultúrszövetség elnöke, majd a Jugoszláviai Német Népcsoport fűhrerje, a Prinz Eugen hadosztály felállításának kezdeményezője. SS-tisztként (Obersturmführer) a Bánátra kinevezett német állami megbízott. Háborús bűnös, Argentínába szökött.

Demko és erről tudott Dr. Váradi is és a többiek is, – hanem a cukorgyár 1943 év tavaszán a Reich élelmezési Ministeriumának Actiojába lépett és a szükséges berendezésekben száraz árut gyártott karotinhoz.

Ezennel világosan megállapítatik, hogy az igazgatósági választmány 1943 évi Maius 25-ödiki ülésén, ahol jelen vannak Nikolai, Demko, Eger és Totváradi, teljesen belépett a német gazdasági tervbe, és a Reich direktívái szerint az occupatio idején együtt működött az occupatorral, hozzájárult annak gazdasági és ugyanúgy hadi potenciáljához.

Ezen a módon az igazgatósági és felügyelő választmány összes tagjai és pedig: Totváradi, Nikolai, Lorand, Csekonics, Demko, Dr. Váradi, August von Fink, Eger, Zigler von Ebersvald és Masong, Volf Sigmund pedig még mint hivatalnok és mint a cukorgyár igazgatója, az igazgatóságokban való részvételükkel és a működés jóváhagyásával hozzájárultak ahhoz, hogy a cukorgyár együttműködését az occupatorral 1942 évben megkezdje, belekapcsolva a gyárat és a gyártást a német gazdasági tervbe, cukrot szállítva a német hadsereg részére, és hogy azt folytatja az occupatio végéig, még új berendezéseket is létesítve sárgarépaszállításhoz karotin gyártása céljából, ami ismét hozzájárult ahhoz, hogy a cukorgyár együttműködését az occupatorral 1942 évben megkezdje, belekapcsolva a gyárat és a gyártást a német gazdasági tervbe, cukrot szállítva a német hadsereg részére, és hogy azt folytatja az occupatio végéig, még új berendezéseket is létesítve sárgarépaszállításhoz karotin gyártása céljából, ami ismét hozzájárult ahhoz, hogy hasonló iparok magában a Reichban szabaduljanak a német hadiiparhoz. Az ilyen működés az occupator gazdasági és hadi gépezetének erősítés[é]re ment, és a szövetségeseknek és az egész szabadságszerető emberiségnek a fasizmussal hitlerizmussal való harca ellen volt.

Sigmund Volf vádlott bizonyította, hogy von Nikolai éppen a hitlerpartioknak képviselője volt az elfoglalt Délkeleten, mert ő vezette a Rotschild bankházat mint zsidó tőkét. Az ő jelenléte a végrehajtó és az igazgatósági választmányban csak lehetővé tette, hogy az ő befolyása teljesen megvalósíttassék, amit ő kihasznált. Az ilyen munkáért a bíróságnak az összes fentnevezetteket bűnösöknek kellett nyilvánítania.

A bíróság azt találja, hogy Tothváradi András, Dr. Eduard von Nikolai és Valko Lorand külön felelősek, mert Totváradi és Valko mint képviselői a pesti tőkének, Nikolai pedig mint képviselője a németnek a zár feloldása végetti tanácskozásokkal és megegyezéssel lehetővé tették azt, hogy a cukorgyár a német gazdaságba bevonassék, hogy a szlávok eltávolíttassanak, és hogy a Nikolai és tsa cégnek az összes részvények 10%-a eladassék és így tényleg is lehetővé tétessék a Reichból való németeknek, valamint a bánáti németeknek is a gyár igazgatóságába való

belépése, Totváradi András volt az összeköttetés a végrehajtó választmány között, ő veje Madarasnak, aki később meghalt és ő átruházta a direktívákat Volfra, a gyár igazgatójára, szigorú utasításokat adva, hogy a gyár az occupator összes rendeleteihez és a törvényeihez tartsa magát. Ez ing. Volf vádlott beismeréséből állapíttatik meg.

Ing. Volf vallomásából továbbá a zágrábi kerületi bíróság 1945 évi November 27ediki 599/45 sz ítéletéből megállapította a bíróság mint tényt, hogy a czukorgyár 100% érdekelve volt a zagrebi Elka vállalatban, amelynek igazgatósági tagja voltak Totváradi és Nikolai és amely vállalat – ezt ítélet megállapítja – együtt működött az occupatorral. És ezeknek hármuknak ezen működéseiben áll a gazdasági együttműködés büntetendő cselekménye.

Grof Aleksandar Csekonics az igazgatósági választmánynak a részvényesek közgyűlésén megválasztott tagja, August von Fink Münchenből és Leopold Eger Petrovgradból az igazgatósági választmánynak többi tagjaival együtt, részt véve az igazgatóság munkájában, elfogadva a gyár vezetőségének utasításait és a végrehajtó bizottságnak utasításait, aláírták a mérleget, és ezáltal formailag lehetővé tették nekik, hogy az occupatorral a megegyezés a gazdasági együttműködés értelmében megvalósíttassék.

Leopold Eger német, előbb Jugosláv állampolgár, a bánáti német csoport hivatalfőnöke volt, mint ilyen részt vett évi Maius 1-én a tanácskozásokon, ahol a német csoport vezetője, Janko Sep is ott volt, így tehát határozott, hogy milyen hatáskörük kell hogy legyen a gyárban ing. Volfnak és Anaunak, a német csoport közvetlen képviselőjének.

Ő vezette be az igazgatósági választmányban a kívánságait és az érdekeit a német nemzetiségi csoportnak, amely az occupatio ideje alatt népeink ellen áruló módra és ellenségesen dolgozott, ezáltal Eger a gazdasági együttműködés mellett áruló volt a politikai együttműködésben és az intézkedések megtételében, melyek a nemzetiségi csoport vezetősége útján politikailag és katonailag használtak a Reichnek és ártottak a mi népünknek. Mint a fenti három, az igazgatósági választmányba 1942 évi Maius 16-án belépnek Volf is, Demko Stefan is, Dr. Várady Imre is mint a magyarok képviselői, akik az occupatio ideje alatt Stefan von Demkonak és Dr. Emerih Váradinak nevezik és írják alá magukat.

Ezek ketten belépnek az igazgatósági választmányba, hogy a pesti tőke érdekeit a németekkel szemben védelmezzék, – ők főként így vé-

dekeznek és önmagukat mint a németek ellenfeleit kívánják bemutatni. Míg azon tényből, hogy ők az igazgató választmányba belépnek az occupation ideje alatt, és hogy a zár feloldása után egyezsége is lépnek, hogy a szlávok eltávolíttassanak az igazgatóságból, és a tényből, hogy ők az igazgatóság 1942 évi Junius 12-ediki ülésén a végrehajtó bizottságba beválasztották Nikolai-t, aki a német gazdasági politikai képviselője, a bíróság megállapítja az ő felelősségüket.

Védekezésük, hogy ők figurák voltak, hogy mindent a végrehajtó bizottság cselekedett a gyár vezetősége /igazgató/ útján – nem csökkenti az ő felelősségüket, mert ők az igazgatósági választmány ülésein is és a részvényesek közgyűlésein is jóváhagyták a gyár működését. Tehát azon intézkedéseket is, amelyekben Demko közvetlenül részt vett, hogy sárgarépaszáritó szerkezetek szervertessenek be, ami a Reich élelmezési Ministeriumának utasítása szerint volt. Ugyanúgy látszik a letétbe helyezett részvények jegyzékéből, hogy pl. Dr. Váradi 1942 évi Junius 12-én képviselte a Svajczi hitelbankot 35000 részvénnyel, míg Demko, habár saját részvények nélkül, – igazgatósági tag a részvényesek közgyűlésén, ő maga is képviselt más részvényeseket is és így a szavazatok jelentékeny számával részt vesznek a vállalat határozataiban.

Demko vádlott – ezt ő maga beismeri – mindjárt az occupatio után belép a D.M.K.Sz. organisatio vezetőségébe mint a gazdasági osztály vezetője. Ezen organisatio elnöke előbb báró Taliyan volt, aki megszökött országunkból. Demko vádlott nem tudja megmagyarázni honnan jön báró Taliyan, mikor Dr. Váradi tekintetett a magyarok vezetőjének. Azonban tény, hogy a bánáti D.M.K.Sz. organisatiót meglátogatta Horti Magyarországnak egy tábornoka és hogy ez szerint ez az organisatio más módon is, azaz politikailag is össze volt kötve Magyarországgal, profasiszta organisatiókkal, amelyek viszályt vetettek el a Szerbek és Magyarok között és revisionista céljaik voltak országunk tekintetében. Nem véletlenül terjesztetett elő a magyar hitel és leszámítoló bank által, hogy Demko benne legyen az igazgatóságban a cukorgyárnak, a legerősebb ipari intézménynek a Bánátban.

Az igazgatósági választmány vádlott tagjainak fent előadott működéseiben gazdasági együttműködés cselekményei vannak, Egert és Demkot illetőleg pedig még a nép és az állam elleni büntetendő cselekményekről szóló törvény 3 sz. a. 3 p-jában cselekmény is.

Sigmund Volf vádlott maga is beismeri, hogy mint szakértő maga is részt vett a gyár munkájában. Ő Totváradai Asbottól kapta a direktívákat, hogy különösen az occupator rendelkezéseihez és törvényeihez tartsa magát.

Amellett, habár nem tagja az igazgatósági választmánynak, vállalkozott arra, hogy meghatalmazás alapján képviselje a részvényesek gyűlésén a zürichi Hitelintézetet 20000 darab részvénytől, ez 1944 évi február 15-en volt és ezen módon a részvényesek nagy számával résztvett a közgyűlés határozataiban is. Ő különösen tudta, hogyan van a vállalat belefoglalva az occupator gazdasági tervébe. A bíróságnak e miatt őt is bűnösnek kellett nyilvánítania.

A vádlott védekezése, hogy a vállalat munkáját sabotálta, nem indokolt, mert maga is beismerte hogy a gyártás a termelők jelentkezősének hiánya miatt csökkent volt.

Ő megerősítette, hogy a végrehajtó választmány igyekezete az volt, hogy a gyártás erőltessék, a nyereség miatt. Tudta, hogy a német befolyás megerősödött a vállalatban.

Az ő esete Popeval nem változtat a megállapított tényálláson, mert ő avval személyes összeütközésben volt, de annak a vizsálynak tényleg semmi befolyása nem volt Volf munkájára a vállalatban, mert Volf volt az, aki a vállalatban maradt és a tovább dolgozott, Popenak pedig el kellett hagynia. – Lehetséges hogy Pope mint az occupator kifejezett képviselője valamiben elégedetlen volt Volf munkájával – de a vádlott cselekményeinek és bűnügyi felelősségének fennállása, amely az ő beismeréséből és az írásbeli okmányokból van megállapítva, nincsen megczáfolva.

Ami Anau Kornelt illeti, a bíróság Oreskovity, Marocsik és különösen Tadin Zsiva és Rojnik tanuk vallomásaiból mint tényt állapította meg: hogy Anau Kornel, akit a német nemzetiségi csoport mint Volffal egyenjogú igazgatót terjesztett elő a legénységek vezetője volt és nacista vezető a czukorgyárban és hogy Popeval, ismert fasisztával kémiszolgálatot szervezett a vállalatban az ellenség javára és figyelte az alkalmazottak munkáját és szorgalmát. 1943 év folyamán ilyen munkával és ezen szolgálat folytán lelepleztetett a hazafiak csoportja, amely letartóztatott és akik közül Dimitrije Dimov, Petrovacski Zsika, Erdoljan Nikola és Kevresan Nikola agyonlővettek.

Anau, habár Jugoszláv állampolgár, mint német mindjárt átment szolgálatra az occupatorhoz, és a cukorgyár biztosa lett, és intézkedéseket tett, hogy a gyár megkezdje munkáját az occupator részére 1942 évi Maiusig, amikor a zár feloldatott, ő pedig tovább maradt mint igazgató, akinek illetékességébe kifejezetten beletartozott a személyes és az adminisztratív jelentés tétel.

A vádlott ilyen működéseiben áll a nép és az állam elleni büntetendő cselekményekről szóló törvény 3.sz. a 3 és 6 p.-ja szerinti büntetendő cselekmény, valamint a nép és az állam elleni büntetendő cselekményekről szóló törvény 10 sz. a szerinti gazdasági együttműködés.

A tanuk és Volf vádlott vallomásaiból megállapította a bíróság mintényt, hogy a cukorgyár mint gazdasági együttműködő az occupatorral nehéz munkákra politikai elzártakat, szerbeket és magyarokat is felhasznált, különösen a fasiszta Pope útján.

Evvel a cselekedettel az együttműködés különösen súlyos képet kap. Igaz, hogy nem lehetett megállapítani, hogy Váradinak és Demkonak közvetlen tudomásuk volt arról, hogy a táborlakók a munkában részt vesznek, de azon tény, hogy ők mint a demokrata magyarok képviselői az occupatio idejében beléptek az igazgatósági választmányba, nem azért, hogy széles néprétegek érdekeit védjék, akik az occupator ellen harcoltak, hanem hogy visszaállítsák az egyensúlyt egyrészt Pest és Zürich tőkéi, másrészt a német occupator között. Volf vádlott kijelentette, hogy fennállott bizonyos egyenetlenség a kapitalista Magyarország és totalista Németország csoportja között, voltak azonban érintkezési pontjaik, mert különben nem lettek volna ugyanazon igazgatóságban. Másrésztől azon tény, hogy a politikai bűnösök táborában a szerbek mellett magyarok is voltak és pedig a magyarok munkárszének képviselői, akiknek a németek őrizete alatt szemet kellett rakniuk ugyanezen gyár részére, amelyben az úgynevezett vezetők 100.000 dináron felüli tantiemet kaptak évenként, nyíltan együttműködve az occupatorral.

Váradi és Demkó védekezése, hogy ők figurák voltak, alaptalan, mert Lederer vallomása szerint a régi Jugoszlávia is adott a cukorgyárnak olyan figurákat, amelyek meghatározott szolgáltatásokat tartoztak tenni magának a gyárnak. Ugyanígy nem lényeges védekezés, hogy hány perczig tartottak az igazgatóság ülései, mert a gyár igazga-

tósági választmányának határozatai nélkül a törvény előtt érvényesen nem működhetett.

A büntetés kiszabásának alkalmával a bíróság tekintettel volt a cselekmény súlyosságára és a vádlottaknak a gyár munkájában való részvételének fokára, legsúlyosabbnak véve a felelősséget a végrehajtó bizottság tagjai részére.

Váradai vádlottnak a bíróság tekintetbe vette öregségét, ing. Wolf-nak pedig odaadó részvételét a cukorgyár munkájában a felszabadulás után. Tekintettel arra, hogy a bíróság nem talált náluk rossz jellemet és elszigetelés szükségét, feltételes elítélést mondott ki.

Demko vádlott részére különös enyhítő körülmény nem volt, az ő tevékenysége pedig magának a gazdasági együttműködésnek keretén kívül esik.

Anau vádlottra a bíróság halálbüntetést mondott ki, mert az ő munkájának következménye volt cukorgyári munkások elfogatása és halála, és mert egyike volt a vezetőknek – a gyár biztosa mindjárt az occupatio után és mert kifejezett képviselője a német nemzetiségi csoportnak.

A bíróság Eger vádlottra szigorúbb büntetést mondott ki, mert az ötödik oszlop tipikus képviselője van kérdésben.

Tekintettel a gazdasági együttműködésbe bevont gyár képviselőinek működésére, a bíróság mint büntetést kimondotta az egész vállalatnak és az összes részvényeknek elkobzását is.

Tekintettel a gyár elkobzott vagyonának nagyságára és a vádlottak felelősségének súlyosságára, a bíróság az egyes vádlottak személyes vagyonának elkobzását mellőzte.

Halál a fasizmusra – szabadság a népnek!
Petrovgrad 1946 Julius 21.

Szekulics Péter [Petar Sekulić] s.k.
a tanács elnöke
Kacsarity Bogolyub [Bogoljub Kačarić]
s.k.
jegyzőkönyvvezető
A kiadvány hitelül:
A bírósági iroda osztályának igazgatója.

III.

**Magyarok és szerbek:
a „hideg napok”
és a „még hidegebb napok”**

Háború, kisebbségpolitika, megtorlás: magyarok és szerbek, 1941–1945

A Délvidék katonai visszafoglalása 1941-ben és az 1942-es razzia

Nenad Krnjajić alezredes, a Palics környékén állomásozó 14. helyőrségi ezred parancsnoka 1941. április 10-én, négy nappal a Jugoszlávia elleni német támadás után, Horvátország Jugoszláviából történő kiválásának napján ezt jegyezte fel naplójába: „Szeles, felhős idő van, havas eső esik. A frontszakaszunkon békesség van. Kisebb magyar csapatmozgásokat észlelünk a határ irányából. A rádióból minden felől rossz híreket hallunk [...] A németek Fehértemplomnál áttörték a frontot, és előrenyomulnak. [...] A tizenharmadik helyőrségi ezred parancsnoka, Ružić alezredes közölte velem, hogy helyettese, Ivo Šnur alezredes (horvát származású – S. E.) dezertált.”¹

Másnap, Horthy hadparancsára a magyar csapatok, a 3. magyar hadtest és a gyorsadtest egységei Gorondy-Novák Elemér altábornagy vezetésével átlépték a magyar–jugoszláv határt. Fő katonai feladatuk a Bácska Magyarországhoz történő visszacsatolása mellett a Jugoszláviát lerohanó, Belgrád irányába előrenyomuló német csapatok hátának biztosítása volt. Feladatukat a jugoszláv hadsereggel történő nagyobb összecsapás nélkül hajtották végre és három nap alatt visszafoglalták a Duna–Tisza közét, a Bácskát és Dél-Baranyát, s ezzel lezárult a magyar területgyarapodások korszaka. Krnjajić alezredes naplójában az április 13-ai bejegyzés utolsó mondata így hangzik:

¹ Idézi Kasaš, Aleksandar: Jedno svedočanstvo o Aprilskom ratu u Bačkoj 1941. godine. *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 49/1994. 172–173.

„Mint legjobb megoldást, elrendelem minden hadianyag megsemmisítését, és az egységet szélnek ereszttem.”²

Balázs Attila vajdasági író önéletrajzi ihletésű *Kinek Észak, kinek Dél* című regényében olyan tájegységként írja le szülőföldjét, a Bácskát, ahol a történelem „kisebb-nagyobb háborúk és békék durrogó sorozata”, ahol a béke gyakorta „a gyűlölet békéje”, és ahol lankadatlanul vágat a „tajtékzó csataló, a nacionalizmus táltosa”. Majd Szilágyi István közlegény korabeli elbeszélése alapján így írja le a magyar honvédek 1941. áprilisi bácskai bevonulását: „Szépen megvárták, amíg mindenki egyenként felzárkózik a dombtetőre, ahonnan messzi kilátás nyílt a Bácskára, arra az áldott, lírával, könnyel átitatódott földdarabra, amely ismét Magyarország lett. [...] A néma áhítat perceiben csöndesen álltak, ő az ünneprontó csobogással hugyozó Sárga levált patkójával a kezében, s bár senki nem mondta ki a vezényszót, mindenki imádkozott. [...]

„Kis-Bácskából süvít a szél,
Hogy a magyaroknak keserű
A kenyér. Kalász, kalász,
Árva magyar kalász...”³

A történelmi Magyarország területéből a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatolt (Horvát–Szlavónország nélkül) 20 551 km-ből Magyarország visszaszerezte az elcsatolt területek 55%-át, 11 601 km²-t (más adatok szerint 11 475 km²-t), 1 millió 145 ezer (más adatok szerint 1 millió 30 ezer) lakossal. A népesség 26,3%-a magyar, 17,2%-a német, 21,2%-a szerb, 19,2%-a horvát, 7%-a szlovén, 3,5%-a szlovák, 1,3%-a ruszin, 1,3%-a pedig zsidó volt. A Bánát, az előzetes német ígérek ellenére is német megszállás alatt maradt, majd közigazgatásilag a németek által megszállt Szerbiához csatolták.

A délvidéki magyarok nemzeti felszabadulásként, „a szerb elnyomás” megszűnéséként, a „huszonhárom éves rabság” alóli nemzeti felszabadulásként élték át a Magyar Királyi Honvédség alakulatainak bevonulását. Kisebbségből, másodrendű állampolgárokból ismét az államalkotó nemzet tagjává váltak, s az elszenvedett sérelmekért kom-

² Kasaš, A.: Jedno svedočanstvo, i. m. 177.

³ Balázs Attila: *Kinek Észak, kinek Dél*. Budapest, Palatinus, 2008. 383–384.

penzációt, társadalmi megbecsülést, sőt előnyöket vártak. Spontán és jól szervezett ünnepi szentmiséken mondtak hálát a visszacsatolásért, országzászló-avatásokat rendeztek, számos helyen népviseletbe, pártába öltözött lányok dízsorfalla között vonultak be a magyar honvédség alakulatai.

A korszak hangulatának érzékeltetésére idézzük Mócsy István szabadkai főjegyzőnek a város törvényhatósági bizottságának első ünnepi közgyűlésén elmondott nyitó szavait: „Az idei húsvéti harangszó nekünk nemcsak az egész emberiség megváltásának öröndetes hírét jelentette, hanem azt is hirdette, hogy ez az Istenáldotta föld a gondviselés szent végzéséből rabságának bilincsétől megszabadult és vele Szabadka, egykor a törökverő Hunyadi János földje, később Szűz Mária gyorsan fejlődő városa Szent István királyi kardjának oltalma alá visszakerült. [...] imádó alázattal áldom a Mindenhatót, hogy városunkat a magyar állam élet és sorsközösségébe visszavezette. Hódoló tisztelettel hajtom meg a város zászlóját mindazok előtt, akiknek köszönjük, hogy a megcsonkított ország bölcsen irányított államvezetése megengedte érnünk ezt a napot, mely a nemzetfenntartó magyar alkotmány palástját borítja az idegen uralom sebeire és hitünk szerint új, boldog élet kezdetét jelenti.”⁴

A központi állami felszabadulási ünnepségre 1941. július 27-én, jó három hónappal a bevonulás után, Szabadkán került sor, ahová Horthy Miklós kormányzó ünnepélyes külsőségek között, felesége, és számos magas rangú személyiség, többek között Bárdossy László miniszterelnök és Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter kíséretében, vonattal érkezett. A kormányzót és kíséretét az állomáson a Jugoszláviai Magyar Párt egykori elnöke, Sántha György fogadta, majd a város polgárainak „leírhatatlan lelkesedése közepette” az akkor már ismét Szent István nevét viselő főtérre hajtottak, ahol a visszacsatolás igazságos és örökké tartó történelmi tettét méltatta a miniszterelnök. A rituális szertartások közepette átadott bácskai kenyér megszegése után Horthy a délszláv harcokban kitűnt tiszteteket és honvédeket tüntetett ki.

⁴ Szabadka sz. kir. város Törvényhatósági Bizottságának a város felszabadulása után 1942. január hó 24-én tartott első ünnepi gyűléséről készült jegyzőkönyv. Szabadka, Globus Nyomda – Papp Géza, 1942. 8.

A magyarok által átélt, mámorító nemzeti felszabadulás ellenpontjaként, a felvidéki és észak-erdélyi bevonulással ellentétben, a Délvidék katonai visszafoglalását a szerb nacionalistákkal, zömmel a helyi csetnik szervezetek tagjaival történő fegyveres összecsapások, a korabeli kifejezést idézve „csetnik lövöldözések” és súlyos emberi veszteségek terhelték, amelyeknek a fegyveres ellenállást tanúsítók mellett sok ártatlan civil, döntően szerb áldozata is volt. A magyar vezérkar „Védekezés a szerb titkos szervezetek ellen” című bizalmas anyagában, amely vezérelvül szolgált a bevonuló magyar honvédség tisztjei számára, ezzel kapcsolatban, egyébként helytálló információként, ezt olvashatjuk: a csetnik szervezeteket „hadosztályonként állítják fel és rendes, katonailag zárt alakulatokba szervezik be. Tagjai katonai és speciális képzést kapnak, és megfelelő fegyverzettel látják el őket.” Feladatuk béke idején a nemzetiségek megfigyelése, a kémelhárítás és az államvédelem, háború idején pedig „az ellenséges területen való rombolás és szabotázs, gyilkosságok, pánikkeltés, az ellenséges csapatok felvonulásának megakadályozása, az ellenség által elfoglalt területeknek tervszerű propagandával való aláaknázása, végül a szabadcsapatos (komitácsi) küzdelem.”⁵

Peterdy Pál vezérőrnagy, a Zomborba április 13-án bevonuló 10. kaposvári gyalogos dandár parancsnoka a honvédséget ért „élénk tüzelés” eseményeit napi jelentésében így írta le: a tüzelés egész éjjel tartott, de „a tűzfészek hollétéről a sötétségben nem lehetett bizonyosságot szerezni, mert mindenki önkéntelenül a nagyobb háztömböket vette gyanúsak, pedig a nem feltűnő, kis házakban volt a legtöbb berendezve.” Egyes tiszték a gimnázium padlásán, mások a Sokol-házban vélték felfedezni a lövöldöző csetnikeket, reggel viszont azt az információt kapták, hogy a „szerb toronyból”, azaz az ortodox templom tornyából adták le a lövéseket, ezért öt ágyúlovást adtak le a toronyra. „Mind az öt lövés telitalálat volt, mely után a tüzelés megszűnt.”⁶ Az 1944. őszi események

⁵ Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban HL) A kaposvári 10. gyalogos dandár iratai 1941-42/I.b. A *csetnik* szó a szerb *četa* (csapat) szóból származik és ebben a vonatkozásban szabadcsapatost, gerillaharcost jelent. A második világháború idején az emigráns kormányhoz és a királyhoz hű, Draža Mihailović vezette ellenállást nevezték így.

⁶ HL A kaposvári 10. gyalogos dandár iratai 1941-28/I.b., 1941-52/I.a. A *sokol* magyarul sólymot jelent. A 19. század második felében létrejött szláv, többek között

következményei, a magyarok ellen végrehajtott partizán megtorlások okán érdemes felidézzük az Újvidék melletti Temerinhez tartozó Szöreg-puszta (Sirig) szerb telepés falu esetét. A temerini magyar nemzetőrök kiterelték a telepéseket a falu határába, hogy üdvözljék a magyar hadsereget. A kivonuló jugoszláv hadsereg és a magyar előőrsök között éppen ezt megelőzően egy kisebb összecsapás volt, s máig nem tisztázott körülmények között a magyar egységek hirtelen körbezárták a kiterelt, fehér zászlókat lengető szerb telepéseket, és közülük egyes adatok szerint 111 főt, más adatok szerint 470-et megöltek. A temerini tűzoltólaktanyába zárt 150 szerb életét ezzel egy időben egy helyi magyar ügyvéd, illetve orvos mentette meg, akik kezkeskedtek arról, hogy ők nem csetnikek. A körülményekkel és a következményekkel nem számoló csetnik lövöldözés kapcsán napjainkban gyakran idézett eset Boldogasszonyfalván (Gospođinci) történt. A helyi szerb pópa lánya, aki ott állt a magyar csapatokat lelkesen üdvözlők között, egy csokor virággal lépett oda az egyik tiszthez, és a csokorba rejtett pisztollyal (más verzió szerint gránáttal) lelőtte a századost.

A reguláris magyar és jugoszláv egységek között a hadtörténetírás egyetlen komolyabb katonai összecsapást jegyzett fel, Petrőcnél, amelynek 65 halottja és 212 sebesültje volt. A ma elfogadott adatok szerint a délvidéki harcokban a magyar honvédség 7 tiszte és 119 közkatonája halt meg, megsebesült 2 tiszt és 239 katona. Magyar adatok szerint a „csetnik lövöldözések” megtorlásának, a korabeli kifejezéssel élve a terület „pacifikálásának” 1435 civil áldozata volt, a „bandaharcokban” pedig 1122 fő, döntően szerbek vesztették életüket, a magyar katonaság ellen elkövetett fegyveres támadás miatt pedig statáriális úton 313 főt végeztek ki. A civil áldozatok száma tehát 2870 fő volt. A közvetlenül a háború után készült jugoszláv adatok szerint a Délvidéken ennél jóval több, 3506 civil vesztette életét a magyar honvédség bevonulásakor.⁷

délszláv hazafias, kulturális és sportszervezeteket nevezték így, amelyeknek a testkultúra, a hazafias, „vitézi” érzelmek, hagyományok és kultúra terjesztése, ápolása volt a célja, elsősorban a fiatalok között. 1919-ben Újvidéken alakult meg az egységes jugoszláv Sokol szervezet. Elsősorban Csehországban, de Szerbiában is ma ismét erős szervezeteik működnek.

⁷ A jugoszláv hadsereg délvidéki katonai veszteségeire nincsenek adataink, csak a hadifogságba esettek számát ismerjük. Magyar katonai adatok szerint 1941 áprili-

A terület visszafoglalásakor, majd a katonai közigazgatás időszakában a helyi megbízható magyarokból ún. ötös és tízes bizottságok vizsgálták felül a lakosság (nemcsak a szerbek!) jugoszláv időkben tanúsított nemzethűségi magatartását, illetve a helyi magyarok gyakorta házról házra járva mutatták meg a honvédeknek, hol élnek megbízható, illetve „gyanús elemek”. Április 14-én Gorondy-Novák Elemér altábornagy, a 3. magyar hadsereg parancsnoka elrendelte a „szabadcsapatok által veszélyeztetett területek pacifikálását” – megkezdődött a jugoszláv telepesek és a nemzethűségi szempontból gyanús személyek kitelepítése és internálása. Az internálótáborokba zárt mintegy 12 000, zömmel dobrovoljac telepest és családtagjaikat kezdetben tömegesen dobták át a németek által megszállt Szerbiába, majd miután ez kiváltotta a német kormány rosszallását, és visszatették őket a szerb–magyar határon, tárgyalásokat kezdeményeztek hivatalos átvételükről, sőt felvetették a Délvidék teljes szerb lakosságának szerbiai, illetve a horvátok Horvátországba történő kitelepítésének gondolatát is. Ezek a tárgyalások eredménytelenül végződtek, így a délvidéki internálótáborokból a megbízhatatlan telepeseket zömmel az ország belsejében lévő internálótáborokba (Sárvár) vitték. Egyéni elbírálás alapján 1941 nyarán sokakat szabadon engedtek, illetve kiadtak munkára, többségük azonban a háború végéig internálótáborban maradt.

Mai ismereteink szerint mintegy 50 ezer, zömmel 1918 után betelepült délvidéki szláv lakos, hivatalnokok, tanárok, ügyvédek, a jugoszláv államhoz így vagy úgy kötődő személy és családja menekült el a visszacsatolás után a Délvidékről. Az államilag irányított, szervezett formában letelepített magyarok, bukovinai székelyek, moldvai csángók, vitézek, horvátországi, boszniai és szerbiai magyarok száma számításaink szerint 25 000–30 000 fő lehetett, a spontán népmozgások adatait megbecsülni is nehéz.

sában a magyar honvédség 150 jugoszláv tisztet és kétezer katonát ejtett foglyul. A nem ó-szerbiaiakat egy idő után hazaengedték, a többieket, hetven tisztet és 1200 katonát átadták a németeknek. MNL OL XIX-J-1-a-IV-107. II. 1945. október 30. A királyi jugoszláv hadsereg délvidéki illetőségű, a németek, illetve az olaszok által fogságba ejtett katonái közül a bécsi hadifogoly-kiválogató bizottság tevékenysége révén 1942. május végéig 9521 főt engedtek haza, köztük 4282 volt magyar, 1688 szlovén, 1195 szerb, 689 bunyevác.

A Délvidék Magyarországhoz történő visszaillesztését tehát kezdettől fogva kiélezett etnikai ellentétek kísérték, amit tovább súlyosbított, hogy Magyarország 1941 júniusában belépett a háborúba. Déli határai mentén, közvetlenül az újonnan visszacsatolt területek szomszédságában az ország integritását veszélyeztető, egyre erősebb fegyveres mozgalmak bontakoztak ki. A németellenes, politikailag egymással is szemben álló royalisták (csetnik) és a kommunisták vezette partizánok küzdelme polgárháborúba torkollott. Azonban társadalmi, politikai ellentétek mellett is mindkét mozgalom, mind a Draža Mihailović, mind pedig a Josip Broz Tito vezette irányzat a szétdarabolt, 1941 előtti jugoszláv állam helyreállítását tűzte ki célul, így permanens fenyegetést jelentettek Magyarország integritása és belső stabilitása szempontjából.

A fenti nehézségek ellenére 1942 januárjáig a magyar állam komoly eredményeket ért el a Délvidék jogi, szellemi-kulturális, közigazgatási, gazdasági és politikai visszaillesztése, konszolidációja terén.⁸ Az egymást váltó magyar kormányok azt tartották legfontosabb feladatuknak, hogy a Délvidéken kidomborítsák a magyar állam kontinuitását és gyökeresen felszámolják a jugoszláv állam 1918 óta kiépített, nacionalizáló, durván magyarellenes struktúráit, és újra kiépítsék a magyar állam jogi, politikai, kulturális stb. intézményeit.

Már a bevonuláskor világossá tették, hogy éles határvonalat húznak „a szerb őslakosság”, azaz az 1918. október 31-e előtt is itt élő szerbek, illetve az ezután idetelepült, idetelepített szerbek között. Novákovits Béla altábornagy, a déli hadsereg katonai közigazgatási csoportjának vezetője abból kiindulva, hogy „a szerb őslakosság egy részében megvan a hajlandóság arra, hogy a magyar hazának hűséges polgárává válják”, utasította a katonai közigazgatás helyi vezetőit, hogy ezt a folyamatot „megfelelő módon” segítsék elő. Megtiltotta, hogy a szerbeket „bűncselekmény alapos gyanúja nélkül” letartóztassák vagy internálják, amire a terület visszafoglalásakor számos példa akadt. Parancsában kiemelte, hogy „az egyes esetekben elkerülhetetlenül szükséges intézkedéseket is a legnagyobb tapintattal kell végrehajtani, s mindig olyan módon, amely nyilvánvalóvá teszi, hogy

⁸ A kérdésről bővebben lásd a *Limes* 22. évf. (2009) 2. és 3. számának *Délvidék 1941–1944. I–II.* tematikus köteteiben megjelent tanulmányokat.

az intézkedés nem a szerb nemzetiségű őslakosság egyeteme ellen, hanem csakis az intézkedéssel érintett személy ellen irányul.” Arra biztatta a helyi parancsnokokat, hogy a magyar állam iránti hűség megnyilvánulását az őslakos szerbek részéről „kellő megértéssel, tapintatos magatartásukkal” segítsék elő.⁹

Ezt az alig megindult konszolidációs folyamatot vágta ketté a JKP Tartományi Bizottságának a közeles proletárforradalom hamis reményében kiadott, felkelésre buzdító felhívása. Egy olyan párt állt az egyre sűrűsödő szabotázsakciók mögött, amely szorosan kötődött ahhoz a Szovjetunióhoz, amelynek társadalmi berendezkedését Magyarországon nemcsak élesen elutasította, de június 27-e óta hadban is állt vele. Az első diverzáns akcióra 1941. július 19-én került sor, Óbecsén, (Stári Becej), ahol a learatott gabonát gyújtották fel. Ezt a szabotázsakciót októberig még több mint harminc követte, és sűrűsödtek a csendőrséggel és a honvédséggel szembeni fegyveres összecsapások is. A tetteseket az illetékes katonai bíróságok minden esetben statáriális eljárással halálra ítélték. A szabotázsakciókat széles körű nyomozás kísérte, és kemény kézzel számolták fel a délvidéki kommunista szervezeteket. Október elején azonban a szabadkai rendőrkapitányság olyan jelzést kapott, hogy „nagyobb szabású gyújtogatás, robbantás és kommunista megmozdulás” várható, amihez a horvátországi lázadóktól kapják majd a fegyvereket és a robbanóanyagot. Lényegében e hír hatására fordult Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök Bárdossy László miniszterelnökhöz azzal a javaslattal, hogy a magyar állam elleni szervezkedés, valamint a magyar honvédség, csendőrség elleni szabotázsakciók letörésére vezessék be a katonai bíraskodást a Délvidéken. Mivel ezek az esetek, hangsúlyozta, kimerítik a hűtlenség büntetettét, azt indítványozta, hogy ilyen ügyekben kizárólag a vezérkar főnöke járjon el, vagyis a többi illetékes parancsnok ítélkezési jogát szüntessék meg. Mint a miniszterelnökhöz intézett levelében olvashatjuk: „Bácskában az utóbbi időben erőteljesebb kommunista szervezkedés ütötte fel a fejét, amely Horvátországból kap fegyveres támogatás. Ez a kommunista szervezkedés pánszláv alapon működik és katonai vonatkozásai (hűtlenségi esetek és a honvédség ütoerejét gyengíteni célzó szabotázsok) az eddigi

⁹ MNL OL K-63. A Külügyminisztérium politikai iratai, 1941-47-4290.

kommunista szervezkedésektől eltérően, sokkal nagyobb számban és veszélyesebb alakban fordulnak elő.”¹⁰

Az őszi kommunistaelenes nyomozások során Szombathelyi adatai szerint 2367 főt tartóztattak le, a vezérkar főnökének (VKF) Dominich Vilmos hadbíró százados vezette rögtönítélő bírósága, az ún. repülő bíróság (nevét onnan kapta, hogy mindig a helyszínen, más-más városokban hozta meg ítéleteit, s a kivégzéseket is a helyszínen hajtották végre) 1941 októberétől 1941. december elejéig mintegy 600 fő ügyét vizsgálta ki. A VKF rögtönítélő bírósága elé 342 letartóztatott ügye került, ebből 116 főt találtak bűnösnek hűtlenség vádjában, közülük 93 főt ítélték kötél általi halálra, 64 elítéltet ki is végeztek. A többieknek Szombathelyi megkegyelmezett. Az ítéletek minden esetben tartalmazták a kivégzés sorrendjét, a kivégzést a többi elítéltnek végig kellett néznie. Enyhébb esetekben a letartóztatottak ügyét átadták a szegedi, illetve a pécsi törvényszék öttagú különtanácsának.

Itt jegyezzük meg, hogy a csetnikek is megpróbálták a Bácskában kiépíteni szervezeteiket, szervezkedési kísérletüket azonban még csírájában elfojtották, így szabotázsakciókat sem tudtak végrehajtani. A jobbára volt jugoszláv katonatisztekből (97 fő) verbuválódott egyetlen délvidéki szervezkedési kísérletüket 1943 őszén felszámolták. A VKF rögtönítélő bírósága két vezetőjüket halálra ítélte, azonban az ítéletet nem hajtották végre. Kalandos történetük feldolgozása, amely 1944 őszén összefonódott a Lakatos-kormánynak a partizánok előretörésének megakadályozását célzó ún. bácskai szerb véderőtervével, mindmáig várat magára.¹¹

1941 késő őszén azonban egyre több jel mutatott arra, hogy a VKF rögtönítélő bíróságának a szigorú ítéletei ellenére sem sikerült a partizánmozgalmat felszámolni. 1941. december végén pedig a zsablyai csendőrsöt bizalmasan arról értesítették, hogy a Bánátból „gyanús elemek szivárogtak” át a Bácskába. Pár nap múlva Zsablyán néhány partizángyanús egyént letartóztattak, majd január első napjaiban egy Zsablyához közeli tanyán a csendőrök tűzharcba keveredtek az ott rejtőzködő fegyveresekkel. Az összecsapásnak magyar részről hét

¹⁰ MNL OL K-28 A Miniszterelnökség kisebbségi osztályának iratai, 1941-R-22498.

¹¹ A. Sajti Enikő: *Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája*. Budapest, Kossuth, 1987. 228–238.

sebesültje volt, tíz partizánt lelőttek. Ezután kezdődött meg az ún. Sajkás-vidék katonai megerősítése, illetve Szombathelyi parancsára január 6-án megkezdődött a terület „tervszerű átfésülése és megtisztítása”, a „kommunista-csetnik lázongások” felszámolását célzó razzia. A németek ezzel párhuzamosan a Bánátban tartottak nagyszabású partizánvadász razziát, s ma már tudjuk, a két akciót a magyar és a német hatóságok egyeztették. A razziát január 12-én terjesztették ki Újvidékre is. Szombathelyi, mint ismeretes, kezdettől fogva Feketeahalmi-Czeydner Ferenc altábornagyot bízta meg a razziát végző karhatalmi, katonai és a csendőri egységek egységes vezetésével.

A razziának a Feketeahalmi és társai ellen 1943 őszén készült vádirat szerint 3309 fő áldozata volt, az V. hadtest parancsnoksága által 1944-ben összeállított statisztika szerint a razzia során 3340 személy tűnt el. Közülük 2550 szerb, 743 zsidó, 11 magyar, 13 orosz, hét német, két horvát, egy szlovák és 13 ruszin esett áldozatul a megtorlásnak. Az áldozatok között 792 nő és 147 gyermek is volt. Újvidéken az 1246 áldozat többsége zsidó volt.

Nem célom itt a razzia történetének, valamint nemzetközi, külpolitikai hatásának részletes bemutatása, azonban szeretnék utalni arra, hogy forrásaink egyértelműen bizonyítják, hogy a razzia, egyéb tényezők mellett, sokat rontott Magyarország nemzetközi megítélésén. Az ártatlan, főként szerb és zsidó civilek életét is követelő razzia kezdettől fogva túllépett Magyarország határain, és nemcsak a jugoszláv emigráns kormány reagált rá hevesen, de komoly visszhangot váltott ki a német katonai és politikai körökben is. Walter Kuntze tábornok, a Szerbiát megszállva tartó 12. német hadsereg parancsnokának helyettese már január 5-én azt jelentette az OKW-nak (Német Véderő Főparancsnokság), hogy a sajkási partizánosztaggal történt fegyveres összecsapást Budapesten „túlságosan felfújták” és a túlméretezett ellenakcióval a magyar csapatok bánáti bevonulását akarják előkészíteni.¹² A razzia németeknek szóló valós külpolitikai üzenete azonban nem a Kuntze által feltételezett bánáti bevonulás előkészítése volt. Sokkal figyelemre méltóbb a razzia és a Joachim von Ribbentrop

¹² *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1941. T. XII. Knj.1. Beograd, Vojnoistorijski institut, 1973. 2. sz. irat, 13.*

német külügyminiszternek és Wilhelm Keitelnek, a német véderő-főparancsnokság főnökének 1942. januári látogatása közötti időbeli egybeesés. Mint ismeretes, Ribbentrop január 6-án érkezett Budapestre, és az egész magyar hadsereg bevetését követelte a keleti fronton. Keitel látogatásakor pedig, aki a részletek megbeszélésére érkezett, készen volt Újvidék megtisztításának terve. Azonban nem pusztán időbeli egybeesésről van szó. Ezt támasztja alá Horthy kormányzó január 10-én Hitlerhez írott levele, illetve a razzia főbűnösének 1943. december 14-én kezdődött hadbíróági tárgyalásáról készült feljegyzés is.¹³ A jegyzőkönyvben az ún. Ribbentrop-level kapcsán Fóthy Ferenc, a VKF 2., kémelhárító osztályának (DEF alosztály) Újvidékre küldött összekötője vallomásában azt állította, hogy tekintettel Ribbentrop és Keitel budapesti látogatására, azt a parancsot kapta, hogy „országos érdekből” szolgáltatson bizonyítékot arra, hogy a partizánlázadást a Bánátból irányítják, így a razzia a bánáti partizánok elleni német tisztogató akció része. Bárdossy miniszterelnök a tárgyalásokon valóban a balkáni helyzetre hivatkozva kérte a német kérés mérséklését, Horthy pedig, január 10-én Hitlerhez írott levelében szintén a Bánátból magyar területre átcsapó partizánlázadásra hivatkozva kérte Hitlertől a keleti fronton lévő páncélos hadtest visszavonását, illetve a keleti frontra küldendő magyar csapattestek csökkentését. A keleti frontra küldendő magyar csapattestek számát nem a razzia eredményeként, hanem a Waffen-SS magyarországi toborzóakciójának engedélyezése révén sikerült mérsékelni. Különösen a razzia Újvidékre történő kiterjesztése, korabeli kifejezéssel élve „túlméretezése” kapcsán érdemes utalnunk arra is, hogy 1942 elejétől német katonai körök erőteljesen szorgalmazták a magyarok Tito ellen folytatott harcának fokozását,

¹³ A. Sajti Enikő – Markó György: Ismeretlen dokumentum az 1942. januári délvidéki razzia résztvevőinek peréről. 1943. december 14. – 1944. január 14. *Hadtörténelmi Közlemények*, 32. évf. (1985) 5. sz. 426–456.; *Horthy Miklós titkos iratai*. Az iratokat sajtó alá rendezte, magyarázó szövegekkel és jegyzetekkel ellátta Szinai Miklós és Szűcs László. Budapest, Kossuth, 1962. 62. sz. irat, 313–318.; Markó György egy későbbi tanulmányában kimutatta, hogy bár az általunk közölt „Jegyzetek az újvidéki perrel kapcsolatban” című irat hiteles forrás, de nem a per eredeti jegyzőkönyve, hanem egy emlékeztető a később készítendő hitelesített jegyzőkönyv megszerkesztése céljából. Markó György: Csendőri tisztek a Magyar Királyi Honvéd Vezérkar főnökének bírósága előtt. *Rendvédelem-történeti Füzetek*, 21. évf. (2011) 24. sz. 74.

amely 1943-ban majd a balkáni magyar megszálló csapatokra vonatkozó német kérdésben kulminálódott.¹⁴

1943 őszén, az ország háború utáni kedvezőbb megítélése érdekében Horthy, Kállay és Szombathelyi is kész volt a bűnösök felelősségre vonására. (Horthy döntésének dátuma 1943. október 11.) A per története, pontosabban a katonatisztek szökése talán a razzia legismertebb fejezetei közé tartozik. Így most inkább arra hívnám fel a figyelmet, hogy már a per megindítása előtt a kormány megkezdte a szerb, elsősorban az újvidéki családokat ért károk felmérését, míg a zsidók kártalanítása fel sem merült. A minisztertanács 2 millió pengőt utalt ki a kártalanítást végző bizottság számára, azzal az utasítással, hogy elsősorban a kereső nélkül maradt családoknak nyújtsanak támogatást, illetve a kisebb, gyorsan megállapítható konkrét anyagi károkat fizessék ki az arra jogosultaknak. Ezzel, érveltek, „az akciótól várt politikai, szociális és morális effektus rövid időn belül érvényesülhet.”¹⁵ Csak összehasonlításképp: a kár felmérésével megbízott bizottság az anyagi kárt 9 327 930 P-ben állapította meg, a családfő halála miatti tartásigényeket pedig 452 040 pengőben. A rendelkezésére álló 2 millió pengőből a bizottság Magyarország német megszállásáig 717 410 pengőt fizetett, amikor is a Sztójay-kormány betiltotta a további kifizetéseket.¹⁶

Az 1942-es razzia által kiváltott belső tiltakozások, de főként a háború menetében beállott változások és azok várható következményei tehát a razziával történő szembenézésre inspirálták a felelős magyar politikai köröket, amely példa nélküli volt a háborúban álló Európában. A Kállay-kormány emellett sikeres lépéseket tett a szerbekkel szembeni „kemény kéz” politikájának felülvizsgálatára, a magyarok és a szerbek közötti viszony normalizálására, s általában a délvidéki helyzet konszolidálására. E lépések Magyarország nemzetközi megítélésére és a délvidéki magyarokra gyakorolt távlati pozitív hatását azonban nemcsak leértékelték, de szinte teljesen lenullázták a későbbi események – a sikertelen kiugrás, Magyarország német megszállása, majd a nyilas uralom, azaz a háború elvesztése.

¹⁴ A kérdésre lásd: Kovács Gábor: Szombathelyi Ferenc és a „Balkáni megszálló hadosztályok ügye” 1943-ban. *Századok*, 139. évf. (2005) 6. sz. 1371–1425.

¹⁵ MNL OL K-28 ME Kisebbségi osztály 1944-R-27 709.

¹⁶ A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, Napvilág, 2004. 305–306.

Magyarország a fegyverszüneti előírások értelmében kiadta Jugoszláviának a razziáért felelős háborús bűnösöket, még Szombathelyi Ferencet is, akinek a perében már megszületett az érvényes magyar népbíróági ítélet. Másokat a szövetségesek adtak át Jugoszláviának, illetve számos esetben egyszerűen elrabolták őket Magyarország területéről. Csak a két legjelentősebb, magyarok ellen indított jugoszláviai háborús bűnös-perben (az 1945. október 20-án Újvidéken kezdődő ún. Deák Leó főispán és társai elleni, illetve az 1946. október 22-én szintén Újvidéken kezdődő Szombathelyi Ferenc és társai elleni perekről van szó) összesen 16 főt ítélték halálra és végeztek ki.¹⁷ Békés Márton adatai szerint 1945–1948 között a razziában való részvétel miatt (is) Magyarországon a népbíróságok két csendőrt ítélték halálra (Juhász István és dr. Radó Endre). Továbbá 1948 és 1961 között Magyarországon legalább 120 pert indítottak csendőrök ellen (ezekben esetenként több vádlott is szerepelt) a razzia miatt. (Az adatok nem véglegesek.) 1956 és 1961 között újabb 140 per indult csendőrök ellen, ahol a vádak között gyakran szerepelt a razzia is. (Pontos adatunk erről sincs.) Az 1956 és 1961 között lezajlott csendőrperek kapcsán, amelyeket főként a csendőrség kommunisták elleni nyomozásban való részvételért folytattak le (mintegy 140 ítéletről van szó), nem rendelkezünk a razziára vonatkozó adatokkal, de az bizonyos, hogy ezekben is gyakran szerepelt súlyosbító körülményként a razzia.¹⁸

A Délvidék jugoszláv visszafoglalása 1944 őszén és a magyarok elleni megtorlás

1944 tavaszára a partizánok Szerbia jelentős részét már felszabadították, július végén, augusztus elején pedig már több helyen megjelentek a partizánok előőrsei a Délvidéken is, illetve akcióba léptek helyi szimpatizánsai is. Szeptember 6-án a Vörös Hadsereg Kladovónál átlépte a román–szerb határt, és a partizán egységekkel közösen megkezdték a

¹⁷ Kasaš, Aleksandar: *Mađari u Vojvodini 1941–1946*. Novi Sad, Filozofski fakultet u Novom Sadu, *Odsek za istoriju*, 1996. 203–209.

¹⁸ Békés Márton: A Kovács-dosszié elé. Gondolatok egy csendőrsors töredékei felett. *Vasi Szemle*, 61. évf. (2007) 2. sz. 155–168. <http://www.vasiszemle.hu/2007/02/bekes.htm> (utolsó letöltés 2023. január 9.)

Bánát területének visszafoglalását, előkészítették a Bácska és Baranya irányába történő előretörést azzal a céllal, hogy megnyissák az utat a Vörös Hadsereg előtt Budapest és Bécs irányába.

Szeptember végén megkezdődött a délvidéki magyar közigazgatás evakuálása, október 4-én pedig a szegedi V. honvéd kerületi parancsnokság elrendelte a Ferenc-csatornától délre fekvő területek kiürítését. Útra keltek a bukovinai székelyek is, október 7-én pedig megkezdődött a bácskai, baranyai németek német csapatok által történő szervezett kitelepítése.

A kivonuló magyar honvédség és Jugoszlávia Népfelszabadító Hadserege, valamint a Vörös Hadsereg reguláris egységei között a visszacsatolt déli területeken nem voltak katonai összecsapások, a bevonuló partizánokkal szemben a magyar lakosság semmiféle ellenállást nem tanúsított, diverzáns akciókat sehol nem hajtottak végre ellenük.

A jugoszláv katonai közigazgatás Bácska, Bánát és Baranya területén történő bevezetéséről szóló rendeletet Tito a bánáti Versecré érkezésének másnapján, október 17-én írta alá, s 1945. január végéig tartott. A hatalom militarizálásának okát Tito azokban a „rendkívüli körülményekben” jelölte meg, „amelyek között e területek a megszállás idején [vagyis a visszacsatolás idején – S. E.] éltek”. A katonai közigazgatás célja pedig, folytatódik a rendelet, „hogy minél gyorsabban és teljesebben hárítsunk el minden olyan szerencsétlenséget, amelyet a megszállók és az idetelepített idegen elemek okoztak népünknek, valamint a gazdaság teljes mobilizálása a népfelszabadító háború minél sikeresebb folytatása érdekében...”¹⁹ Ivan Rukavina vezérőrnagy, a katonai közigazgatás parancsnoka már nyíltabban fogalmazott a katonai közigazgatás nacionalista és büntető funkciójáról. Szerinte a katonai közigazgatás bevezetésére a „nemzeti jövő és a területek délszláv jellegének megőrzése” miatt volt szükség. A Vajdaság Népfelszabadító Egységfrontjának lapjában, a *Slobodna Vojvodinában* (*Szabad Vajdaság*) pedig a Jugoszláv Kommunista Párt Vajdasági Tartományi Bizottságának egyik tagja egyenesen így fogalmazott: „A német és magyar hódító hordákat ugyan szétvertük, illetve nyugat felé vetettük, de az általuk széthintett mérges gyomot még nem irtottuk ki gyökeresen. [...]”

¹⁹ Josip Broz Tito: *Sabrana djela*. Tom 24. Beograd, Izdavački centar „Komunist”, 1984. 96–97.

az idegen elemek tíz- és százezrei – akiket azokra a területekre telepítettek, ahol elődeink irtották ki az erdőket, csapolták le a mocsarakat, megteremtve a civilizált élethez szükséges feltételeket – még mindig lövöldöznek a sötétből harcosainkra, s az orosz katonákra, és mindent megtesznek, hogy megakadályozzák a helyzet normalizálódását, arra készülve, hogy ebben a számunkra nehéz helyzetben a kellő pillanatban ismét hátunkba döfjék a kést.”²⁰

A repressziót nem kerülték el sem a magyarok, sem a szerbek, sem a horvátok, sem a többi, Jugoszláviában élő népek, illetve társadalmi csoportok, akiket az új hatalom „a nép ellensége”, illetve a „háborús bűnös” kategóriájába sorolt. A németeket kollektíven bűnösnek kiáltották ki, és bár a magyarokra hivatalosan nem terjesztették ki a kollektív bűnösség elvét, 1944 őszén mégis ennek szellemében kezelték őket, és később is megbízhatatlannak számítottak az új hatalom szemében. Kezdetben kitiltották őket a helyi népfelszabadító bizottságokból is, számos helyen megtiltották a magyar nyelv használatát, s a magyar fegyverszünet által teremtett jogi lehetőséget kihasználva, sőt azt átlépve tömegesen üzték át a határon az 1941 után a Délvidéken letelepedett, letelepített magyar és német lakosságot. Három falu, Csurog, Zsablya és Mozsor szerb lakossága a helyi magyarok razziában játszott szerepére hivatkozva külön kérte e falvak teljes magyar lakosságának kitelepítését, s ennek alapján internálták és végleg kitiltották őket lakhelyükről. Magyar adatok szerint legalább 65 ezer főt üzték el a Délvidékről, illetve kényszerítettek lakhelye elhagyására. Ez csaknem kétszer annyi, mint az 1918-ban Magyarországra menekült délvidékiek száma.

A tömeges, válogatás nélküli, kezdetben legtöbbször bírósági ítélet nélküli kivégzések, a gyakran középkori módszereket idéző kínzások rögtön a partizánok 1944. október eleji délvidéki bevonulásakor megkezdődtek és több hullámban 1944 végéig tartottak. Az áldozatok megközelítően pontos számát ma még lehetetlen megmondani. A különféle hazai és külföldi publikációkban kétfajta számmal találkozhatunk: a név szerint azonosított áldozatok létszámával, ez napjainkban mintegy 5–6 ezer fő, illetve a halálos áldozatok becslésén alapuló

²⁰
Slobodna Vojvodina, 1944. október 28.

összesített létszámával, amely 20 ezertől 60 ezerig terjed.²¹ A magyarokkal szembeni represszió a tömeges kivégzések lezárulása után sem szűnt meg, de igyekeztek azt az adott korban érvényes „forradalmi” jogi normák közé szorítani.

A partizánok délvidéki kegyetlenkedéseiről szóló első hírek még a háborús összeomlás előtt, a Lakatos-kormány idején érkeztek a miniszterelnökség kisebbségi osztályára az akkor már felbomlóban lévő, de még működőképes délvidéki magyar közigazgatási apparátustól. Az első ilyen ismert jelentés a muraközi csendőrségtől, illetve Nagy Iván országgyűlési képviselőtől érkezett 1944. augusztus 31-én, aki a Csáktornyán élő Lajkó Rózsi 1944. augusztus 7-én kelt eredeti levelét juttatta el a minisztériumba. Az asszony Doroszlón élő testvérenek írta meg apjuk halálának körülményeit. A megrendítő levél szerint 1944. július 23-án éjjel partizánok törtek be a faluba, összeszedtek 68 embert, kihajtották őket a falu szélére, egy mocsaras részhez, az idősebbeket ott agyonlőtték, köztük a Lajkó testvérek édesapját is. Az erős tájszólással és helyesírási hibákkal íródott levélből mai köznyelvi szöveggé átírva idézek: „[...] és dalolni kellett nekik és ütötték, szurkálták, fejbe lövöldözték őket és a bozótban összekötve benne hagyták, még pedig éltek, akkor meg úgy fulladtak meg [...], több halott nem volt, csak ezek az öregebb emberek, de nem tudjuk miért kellett így csinálni. Kedves öcsém, mi árvák vagyunk, nekünk jó apánk nincs, a gyász a szívünkön.”²²

Grósz József kalocsai és bácsi érsek a püspöki kar nevében 1945. április végén hosszabb feljegyzésben hívta fel Gyöngyösi János külügyminiszter figyelmét a kiutasításokra és a kivégzésekre, tiltakozott ezek ellen, és a kormány hathatós intézkedését kérte a kiutasítások ügyében. Mint ezzel kapcsolatos levelében olvashatjuk: „A délvidéki magyarságot súlyos megpróbáltatás érte még a múlt év végén, mikor – amint azt a szigorú határzár mellett szerezhető hiteles értesülésekből megállapíthatom – a magyarság köréből ezeket és tízezreket hurcoltak el ismeretlen helyre a jugoszláv partizánok. Az alig ellenőrizhető értesülések szerint sok ezerre tehető a jugoszlávok által meggyilkolt magyaroknak a száma. [...]”

²¹ Az áldozatok létszámára vonatkozó újabb kutatásokra lásd e kötet A magyarok elleni partizán megtorlás a Délvidéken című tanulmányát.

²² MNL K-28. ME Kisebbségi o. 1944R-25 965.

Mindehhez járult most az elmúlt napokban az, hogy az egyes vidékekről ezrével utasítják ki a jugoszláv hatóságok azokat a magyarokat, akik 1941 után költöztek a Délvidékre, tehát nem jugoszláv állampolgárok, továbbá azokat, akik az orosz hadsereg bejövetele előtt lakóhelyükről elmenekültek, de aztán visszatértek. Jól tudom, hogy a fegyverszüneti egyezmény értelmében a magyar kormány köteles a Délvidékről is Magyarországra szállíttatni a nem jugoszláv állampolgárokat, de tiltakozom és a Külügyminiszter Úr hatékony intézkedését kell kérnem az ellen az eljárás ellen, ahogyan e kiutasítások a valójában megtörténnek. [...] A kiutasítandókat, községenként szinte egy időben, meglepetésszerűen összegyűjtötték, éppen csak a rajtuk lévő legszükségesebb ruházat és átlagban 500 P. készpénz elhozatalát engedvén meg. A kiutasítottak lakásait az azokban található összes felszereléssel együtt bezárták és lepecsételték a jugoszláv hatóságok, de sok helyen azonnal elkezdődött a felszerelések széthordása is.”²³

A Nagyszéksós melletti határállomáson 1945. augusztus 2-án felvett hivatalos jegyzőkönyv szerint „egy kb. 150 főből álló partizán [csoport] a járőrre géppisztolyt fogott és a híd két oldalán golyószórót és géppuskát helyeztek el. A svábok háta mögött lévő partizánok fegyverrel magyar területre kergették át a 157 főnyi sváb csoportot.” Amikor a magyar határőr századparancsnok a SZEB parancsa értelmében visszavételüket kérte, a szerb századparancsnok azt válaszolta, „hogya kell, harc árán is megakadályozza a svábok áttételét, neki nem parancsol az orosz, mert az orosz senki, mert neki csak Tito parancsol, és ha kell, az oroszokat is kiveri a Tisza vonaláig.” Majd a nyomaték kedvéért még hozzátette: „ha még sok a beszéd, félórán belül Röszkén lesznek és 2 órán belül Szeged (harc árán) és a Duna–Tisza vonala lesz a határ.”²⁴

Mindszenty hercegprímás, esztergomi érsek 1946. július 17-én továbbította Gyöngyösi János külügyminiszterhez egy délvidéki küldöttség által személyesen hozzá eljuttatott „Magyar sors a Délvidéken”, illetve „A Jugoszláviában élő magyarság helyzete igaz megvilágításban” című anonim jelentéseket. Külön is utaltak a bezárni magyarok kivégzésére, Csurog és Zsablya magyar lakosságának deportálására, és

²³ Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (a továbbiakban KFL) I.1.a. Generalia de Archidioecesis. 1945. 476.

²⁴ MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jug.-16/f-32.338/pol.-1945. 22. d.

Reök Andor volt szabadkai főispán tragikus halálára. Mint a jelentésben olvashatjuk: „Dr. Reök Andor volt szabadkai főispánt átcsalták és pár hét múlva az újvidéki báni palota erkélyéről ledobták. Dr. Bogner József lapszerkesztőt hosszas kínzás után kivégezték. A torontálorszi plébánost Tito Gestapója a pincében agyonverte, Virág István 84 éves horgosi apátplébános a kivégzés helyén szörnyethalt, Varga Lajos moholyi plébánost kocsi után vonszolták kilométereken, míg ki nem szenvedett. Ezután holttestét megcsonkították. Köves István mozsori lelkészt magyar területről hurcolták le Újvidékre.” Hírt adtak a vrdniki bányában szabotázs vádjával kivégzett magyarokról, és megemlégték az újvidéki internálótáborban működő hírhedt „rabszolgapiacot” is. „A táborba hajnali 5 órakor menetbe állnak külön-külön a férfiak és nők. ½ 6-kor kilépnek a munkaadók elé. Válogatnak köztük és elviszik őket. Jönnek olyan munkavállalók, akik már csak lányokat, nőket keresnek. Ezek a munkaadók rendszeren egyik vagy másik katonaságból valók. Szörnyű nagy a vérbajosok száma. Április vége felé hajnali 1/2 4-kor katona jött a táborba a nők hálótermébe, kiválasztott magának egy lányt azzal, hogy 'csak két órára van szükségem rá!' Valóban, 6 órakor félholtan vánszorgott vissza. [...] Felszentelt papokat W.C. tisztításra, hónapokon keresztül nyers ló-, marha- és disznóbőr szóására használnak. Misézniök, betegeket szentségekkel ellátniok (mivel ez reakciós munka), sőt utcára menniök nem szabad.”²⁵

A délvidéki helytörténeti irodalom jóvoltából ma már számos visszaemlékezést is olvashatunk a kegyetlen megtorlásokról. Ezek közül most csak egyet, a zentai Szabó István történetét idézzük, lánya elbeszélése alapján: „Apám 'bűne' valószínűleg az volt, hogy a kitelepített dobrovoljacok földjéből mint első világháborús 'vitéz', két holdat kapott. Később, amikor rendeződött a helyzet, az illető dobrovoljac megkereste apámat, s azt mondta neki: 'Most pedig visszaadsz mindent az utolsó szem gabonáig, vagy megmutatom, hogy hol a Tisza feneké!' Amikor az oroszok elmentek [...], hordták le az áldozatokat a Tiszára, a Tisza szélén a magyar honvédség által kiásott lövészárkokba temették őket, de néhány dróttal összekötözött hullát a Tisza is feldobott, ezek beleakadtak a középő hídlábba, úgy kellett az úszó jég közt bevezni,

25 MNL OL KÜM XIX-J-1-a-IV-109-1981/Bé.-1946. 55. doboz.

és elvagdოსni a drótot, hogy a holttestek leúszhassanak. 'Nem engedjük, hogy magyarok tovább itt rontsák a levegőt' – ez volt a jelszó."²⁶

Már az eddig feltárt hazai és jugoszláv források, visszaemlékezések is egyértelműen bizonyítják: a tisztogató akciókat országsszerte központilag, a legfelső katonai-politikai körökben tudatosan tervezték meg és onnan irányították. A kegyetlen, válogatás nélküli megtorlás célja a háború utolsó szakaszában minden lehetséges és feltételezett ellenség megsemmisítése, a politikai ellenfelek hatalomból történő kiszorítása, illetve az új, gyenge állami szervek félelemkeltése révén történő megszilárdítása volt. (A szerbiai szakirodalom ennek kapcsán egyenesen az új hatalmi elit ún. erdei pszichózisáról ír.)

Az OZNA egységei Jugoszlávia egész területén személyesen Aleksandar Ranković belügyminisztertől, az OZNA vezetőjétől kaptak parancsot a tisztogatásra, a politikai és az osztályellenség, a hadifoglyok és civilek, a kollaboránsok, az usztasák, a csetnikek, a németek és magyarok stb., vagyis az aktív partizánokat leszámítva az ország bármely népéhez, nemzetiségéhez, a társadalom bármely rétegéhez tartozó „nép ellenségeinek likvidálására”, a tömeges kivégzésekre. Mint Ranković egyik 1945. május 15-én kelt, az OZNA horvátországi vezetőihez intézett táviratában írta, elégedetlen az ottani belügyi szervek tevékenységével, mivel a Zágráb felszabadítása óta eltelt tíz napban, parancsa ellenére „mindössze 200 banditát” végeztek ki, s ezért a „nem kielégítő munka” miatt leváltotta annak vezetőjét.²⁷

A belügyi feladatokat ellátó OZNA-t, mint ismeretes, szovjet minta alapján, a „forradalom kardjaként”, Josip Broz Tito főparancsnok 1944. május 13-án kiadott parancsára hozták létre. Feladata a külső és a belső ellenség felderítése és elhárítása volt. Kezdetben négy ügyosztálya működött: a felderítő, a kémelhárító, a katonai kémelhárító, illetve az ún. statisztikai-technikai osztály. 1944 augusztusában kifejezetten a „nép ellenségeinek” likvidálására hozták létre a híres-hírhedt OZNA-hadtestet, amelynek hét hadosztálya és több brigádja működött Jugoszlávia-szerte. E kivégzőbrigádok tevékenységét a vegyes nemze-

²⁶ Szloboda János: *Zentán történt '44-ben*. Pomáz, Kráter, 2005. 273.

²⁷ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*. Priredili: Zdravko Dizdār – Vladimir Geiger – Milan Pojić – Mate Rupić. Knjiga I. Slavonski Brod, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Slavonski Brod, 2005. 28. sz. irat. 113.

tiségű vidékeken, így a Vajdaságban is a helyi szláv lakosság támogat-
ta, illetve számos esetben ők is részt vettek a leszámolásban.

A kivégzéseket kezdetben formális tárgyalás nélkül, többnyire „be-
mondás” alapján hajtották végre, sok helyen a magyar hatóságok ál-
tal hátrahagyott nyilaspárti listák alapján, de automatikusan háborús
bűnösnek számítottak a Magyar Megújulás Pártjának tagjai is, illetve
a magyar éra alatt közhivatalt viselők, a leventeoktatók, és gyakran a
papok és a tanítók is, sőt azok is, akik csak lelkesen fogadták a magyar
impérium visszaállítását 1941-ben.

A Horvátországban, Szlovéniában és Szerbiában publikált forrá-
sok százai bizonyítják azt is, hogy számos alkalommal csak a kivég-
zések után, kifejezetten központi utasításra kreálták meg a katonai
rögtönítélő bíróságok kivégzésről szóló, a kivégzettek háborús bű-
nösségére utaló ítéleteket. A korabeli rendeletek, törvények lehető-
vé tették, hogy háborús bűnössé, a nép ellenségévé lehetett valakit
nyilvánítani egyszerű szóbeli feljelentés alapján is, az ezzel kapcsola-
tos bizonyítékokat, bizonyítási eljárást pedig, különösen 1944 végén,
1945 elején mellőzni lehetett.²⁸

Ezt támasztják alá az újvidéki Vajdasági Levéltárban, a második
világháború idején a magyarok és a szerbek elleni megtorlások feltárá-
sára alakult magyar–szerb bizottság keretében folyó újabb kutatások
is. A Vajdasági Levéltárban mintegy 284 doboznyi (!) olyan feljelentést
őriznek, amelyek a Megszállók és Bűncselekményeit Kivizsgáló Vaj-
dasági Bizottsághoz, közismert nevén a háborús bűnöket kivizsgáló
bizottsághoz érkeztek. Ezek alapján a feljelentések alapján állapították
aztán meg a bűncselekmény fajtáját és indították meg a büntetőel-
járásokat.²⁹ Jellemző adatként érdemes megemlíteni, hogy a háborús
büntettek lakosság által történő bejelentésére buzdító kormányzati
felszólítás hatására Jugoszláviában a Háborús Bűnöket Kivizsgáló Ál-
lami Bizottság szövetségi és köztársasági szerveihez 938 828 feljelentés
érkezett. Ennek alapján országosan 66 420 főt nyilvánítottak háborús

²⁸ *Partizanska i komunistička represija i zločini*, i. m. 14. sz. írat, 91.

²⁹ Mezei Zsuzsanna: Rendszerváltás a Vajdaságban 1944/45-ben a Vajdasági Levél-
tár fondjainak tükrében. In: *Impériumváltás a Vajdaságban (1944). Promena impe-
rije u Vojvodini 1944 godine*. (Dél-Alföldi évszázadok 28.) Szerk. Biernacki, Karol
– Fodor István. Szeged–Zenta, a Csongrád Megyei Levéltár – Zentai Történelmi
Levéltár, 2010. 119–148.

bűnösnek, köztük 899 magyart is (ebben nincsenek benne a bűnösség enyhébb kategóriáját jelentő „nép ellenségei”).

Az 1941–1945 közötti délvidéki, vajdasági megtorlások kivizsgálására 2010-ben létrehozott Magyar–Szerb Történész Vegyesbizottság által inspirált kutatások alapján remélhetőleg választ kapunk csakhamar arra is, hány feljelentés történt a Vajdaságban, s talán városonként és falvanként is sok ismerethez jutunk majd. Érdeemes lenne ezeknek az adatoknak a társadalomtörténeti feldolgozása is. Az már külön kérdés, hogy e háborús-bűnös-listán szereplők közül kik ellen folytatták le a bírósági eljárást, kiket ítélték halálra, kiket börtönbüntetésre és vagyonelkobzásra. E listában ugyanis számos olyan ismert és kevésbé ismert magyar politikus neve is szerepel, akik ellen tudjuk, hogy különböző okoknál fogva nem folytatták le az eljárást, és nem ítélték el őket. Hogy csak néhány névre utaljak: ezen a háborús-bűnös-listán szerepel Horthy kormányzó is, akit, mint ismeretes, a jugoszlávok végül nem kértek ki és nem folytattak ellene eljárást. De említhetném Nagy Iván délvidéki kisebbségi politikust is, aki 1941 és 1944 között parlamenti képviselő volt, s aki a letartóztatás elől megszökött, vagy a Sztójay-kormány belügyi államtitkárát, Baky Lászlót, akit itthon ítélték halálra. Az ő neve, azonos számú háborús bűnösséget megállapító határozati számmal és foglalkozással, kétszer is szerepel a listán (Baki, Baky). Minderre azért tértem ki, mivel a szakirodalomban ezt a forrást gyakran hibásan értelmezik és 899 kivégzett magyar háborús bűnösről beszélnek. Holott ez a névsor csak azoknak a nevét tartalmazza, akikkel kapcsolatban megszületett a háborús bűnösséget megállapító határozat, az ellenük lefolytatott eljárásról, a velük kapcsolatban hozott ítéletekről, vagy kivégzésükről ez a forrás nem igazítja el a kutatókat.

A megtorlással, annak durva, embertelen módjával az új hatalom mintegy kompenzálta az 1941 áprilisában elvesztett háborút, a szégyenteljes vereséget. Ebben az értelemben a megtorlás a háború és polgárháború győzelmes befejezését volt hivatva demonstrálni. A félelem, a rettegés, a „kollektív amnézia” felkeltésével megpróbálták kitörölni a délvidéki magyarok emlékezetéből a visszacsatolás minden nyomát, azzal a céllal, hogy megalapozzák egy társadalmilag és nemzetileg is radikálisan eltérő államhoz való kötődés kezdetben igencsak gyenge szálait. Azt se feledjük, hogy míg a vesztes Magyarországot a vádlottak padjára ültették, és a nagyhatalmak újrafogalmazták szá-

mára a nemzeti és az államhatárok közötti 1918 óta létező diszharmóniát (a magyar nemzet mintegy 3 millió tagja került ismét az ország határain kívül), addig Jugoszlávia diadalmasan foglalhatta el helyét a győztesek oldalán, és sikeresen egyesítette az 1941-ben szétszabdalt országot. Nem volt olyan hatalom ekkor a világban, amely nyomást gyakorolt volna Jugoszláviára, hogy szembenézzon saját „még hidegebb” napjaival, az ártatlan civilekkel szemben alkalmazott kegyetlenkedésekkel. Így a háború után, egészen napjainkig, a magyarok elleni megtorlásokban való részvételért tudomásom szerint Szerbiában még senkit nem ítélték el.

A jugoszláv állam széthullása teremtette meg annak feltételét, hogy az ennek romjain formálódó új államok, nemzeti identitásuk újrafogalmazása során szembenézzenek saját jugoszláv, (nacionál)kommunista múltjukkal, és fejet hajtsanak az áldozatok, köztük a délvidéki magyar áldozatok előtt is.

Hideg napok a Délvidéken

1941. március 26-ról 27-re virradó éjjel az angol kormány biztatására katonatisztek egy angolbarát csoportja puccsot hatott végre Jugoszláviában a háromhatalmi egyezményhez csatlakozó kormány ellen. A németellenes fordulatra olyan helyzetben került sor, amikor Angliának a politikai biztatáson, támogatáson kívül már nem volt ereje ahhoz, hogy flottával vagy csapatokkal támogassa a puccsista erőket. A jugoszláv történetírás által korábban hősiek tettnek, napjaink szerb történetírása által inkább „korai öngyilkosságnak” nevezett „dilettáns” puccs radikálisan megváltoztatta Jugoszlávia kilátásait. Április 6-án hajnalban a jugoszláv fővárost német gépek bombázták – megkezdődött Jugoszlávia katonai lerochanása, majd felosztása.

Ebben a háborús helyzetben került sor a Jugoszláviával szembeni magyar területi követelések érvényesítésére.¹

A Magyarországhoz visszakerült Délvidék (11 475 km², a Trianonban elcsatolt terület 55%-a) mintegy 1,1 millió lakosának 39%-a magyar, 19%-a német, 16%-a szerb, a többi horvát, szlovén, szlovák és ruszin volt. Az itt élő, zömükben magyar nyelvű és kultúrájú 15 ezer zsidó a lakosság 1,4%-át tette ki.²

A Délvidék lakosságát nemzethűségi szempontból különböző kategóriákba sorolták. A szerbeket és a „szerb érzelmű lakosságot” kollektíve megbízhatatlannak minősítették. A horvátokat, tekintettel az usztasa Horvátországgal szembeni területi vitákra és külpolitikai meg-

1 A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, Napvilág, 2004. 164–165, 173–176.; Babucs Zoltán: „Előre az 1000 éves déli határokra.” *Magyarságkutató Intézet*, 2021. április 11. <https://mki.gov.hu/hu/hirek-hu/evfortulok-hu/elore-az-1000-eves-deli-hatarokra> (utolsó letöltés 2022. május 25.)

2 *A zsidó népesség száma településenként 1840–1941*. Szerk. Kepecs József. Budapest, KSH, 1993. 62–84, 138, 318–333.

fontolásokra, „megkülönböztetett bánásmódban” kellett részesíteni. A németeket ugyanazok a jogok illették meg, mint a trianoni Magyarország területén. A zsidókat, a kommunistákkal együtt, Magyarországgal szemben ellenséges, „szerb érzelmű” csoportba sorolták, sőt, a bácskai tisztogatást végző IV. hadtest parancsoka szerint az angol ügynököket is köztük kell keresni.³ Az eddig meghozott zsidótörvényeket rendeleti úton rájuk is kiterjesztették, az 1941 áprilisa után hozott törvények pedig automatikusan rájuk is vonatkoztak. A Délvidéken azonban már közvetlenül a bevonuláskor voltak olyan antiszemita intézkedések, amelyek az itt élő zsidóságot külön is sújtották. A katonai közigazgatás időszakában (1941. április 11. – augusztus 15., a Muraközben július 9. – augusztus 21.) mint kollektíven megbízhatatlanokat tömegesen tartóztatták le, internálták és bántalmazták őket.

Szabadkán például több alkalommal is tartottak razziát, amikor „a bujtogatók, csetnikek, nagyszerb gondolat szóvivői, kétes szerb érzelmű zsidók” ellen folytattak igazoltatási eljárást az egykori Sokol-házban.⁴ A szabadkai Jakša Damjanov elbeszélése szerint az internálótáborban „körbe kellett szaladniok és ostorral ütötte őket egy katona. Aki gyors és ügyes volt, kevesebb ütést kapott, mint az öregebbek és lassúbbak.”⁵ A tisztogató akciók során a városban 1500 gyanúsítottat tartóztattak le és igazoltattak, közülük 830-at internáltak a palicsi táborba. Volt, hogy a városi zsinagógában tartottak razziát, ahol 29 vidékről idemenekült zsidót tartóztattak le és internáltak. A Szabadka környéki internálótáborokban a legtöbb fogoly szerb nemzetiségű volt, utánuk a zsidók tették ki a foglyok többségét.⁶ Délvidék-szerte a tisztogató hadműveletek során a karhatalmi alakulatok túszoikat szedtek, zömében a zsidó lakosság soraiból, közülük sokakat kiutasítottak az ország területéről, annak ellenére, hogy nem keve-

³ A. Sajti E.: *Impériumváltások, revízió, kisebbség*, i. m. 173.

⁴ A Sokol-egyesületet a királyi diktatúra bevezetése után, 1929-ben hozták létre az ún. integráns jugoszlavizmus ideológiájának jegyében. Ekkor valamennyi sportegyesületet ebbe a szervezetbe tömörítették.

⁵ *Így éltünk Szabadkán. Damjanovné Zimmer Sarolta emlékiratai*. Budapest–Zágráb, Bookmarker, 2003. 428.

⁶ Dévavári Zoltán: *Egy elmesélhetetlen történet. Impériumváltások, holokauszt, emigráció. A szabadkai zsidóság eszme- és politikatörténete (1918–1945)*. (Veritas Könyvek 17.). Budapest, Magyar Napló, 2020. 91–95, 102–103.

sen voltak köztük, akik komoly szerepet töltöttek be Jugoszláviában a Magyar Párt megalakításában, illetve a helyi magyar kulturális egyesületek tevékenységében, illetve a kisebbségi magyar nyelvű sajtó létrehozásában.⁷

Több városban, például Újvidéken, Szabadkán és Zomborban a zsidó hitközségekre hadisarcot vetettek ki. A szabadkai hitközségre 200 ezer pengőt, az újvidéki 4600 fős zsidó közösségre pedig Bayor Ferenc, Újvidék városparancsnoka 5 millió (!) pengő hadisarcot vetett ki, amit tetejében negyvennyolc óra alatt kellett előteremteni. A sarcot azzal az indokkal követelte, hogy jó két évtizedig, a jugoszláv éra alatt nem fizettek adót a magyar államnak. Sosberger Pál (Pavle Šosberger, 1920–2012) az újvidéki zsidó hitközség egykori elnöke így emlékezett erre: „Az újvidéki zsidóknak összesen ötvenmillió aranydinárt kellett összegyűjteniük, ennyi pénz azonban természetesen nem volt. Amikor Jenő nagybátyám meghallotta, azt mondta: Újvidéken nincs ennyi pénz, és ez volt az igazság. Én voltam a legfiatalabb tagja annak a csoportnak, amelyik a pénzt gyűjtötte. A zsidó hitközség tagjaitól harminchétmilliót [dinárt – S. E.] gyűjtöttünk össze, részben pénz, ház, kötvény, részben bankszámla formájában. A lényeg, hogy harminchétmillió dinárt fizettünk azért, hogy ne dobjanak ki Újvidékről, át a Dunán, az usztasáknak. Azt tudtuk, hogy az usztasák azonnal legyilkolnának.”⁸ A zombori zsidókra szintén 5 millió pengő hadisarcot vetettek ki, mivel „túlságosan lojálisak voltak a jugoszláv államhoz”. A város katonai parancsnokai azt jelentették feljebbvalóiknak, hogy a zsidók önként ajánlották fel ezeket a különös adókat.⁹ Zentán 40 ezer pengőt, Ókéren 10 ezer, Topolyán pedig 50 ezer pengő sarcot követeltek az ottani zsidóktól. Ezeket az összegeket igen nehezen, vagy egyáltalán nem tudták a hitközségek előteremteni és panasszal

⁷ Dévavári Z.: *Egy elmesélhetetlen történet*, i. m. 100. Dévavári Zoltán kimutatta, hogy a kisebbségi sorba került délvidéki magyarok 1918 utáni megszervezésében a zsidóság és az októbrista emigráció kiemelkedő szerepet játszott. Dévavári Zoltán: *Új partok felé. Kisebbségi kiútkeresés, szellemi és politikai irányzatok a Délvidéken és a Magyar Párt megalakulása (1918–1923)*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2014. 75–143.

⁸ Schosberger Pál. <http://www.centropa.org/hu/biography/schosberger-pal> (utolsó letöltés: 2023. január 20.)

⁹ A. Sajti E.: *Impériumváltások, revízió és kisebbség*, i. m. 179.

fordultak a kormányhoz. A helyzet kellemetlenné vált a kormánynak is, így Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter 1941. júliusi délvidéki körútján arra utasította a katonai közigazgatási szerveket, hogy tartózkodjanak az ilyen „önkéntes adományok” elfogadásától.¹⁰ Bayer Ferenc nyugalmazott tábornokot az újvidéki zsidók megzsarolása, de főként más ügyekben elkövetett sikkasztásért és közokirat hamisításért 1943-ban két év börtönre, pénzbüntetésre és öt év hivatalvesztésre ítélték. A per során egyértelműen kiderült, hogy egyéni kvalitásai alkalmatlanná tették a városparancsnoki pozíció betöltésére. De az ítélet arra is rávilágított, hogy még háborús körülmények között is volt törekvés a bűnösök felelősségre vonására.¹¹

A katonai hatóságoknak az érvényes törvényeket messze meghaladó zsidóellenes túlkapásaihoz az is hozzájárult, hogy a csapatok és a parancsnokok nem kaptak részletes utasításokat az ott élő nemzetiségekkel, így a zsidókkal történő bánásmód tekintetében sem, illetve még nem vették át a zsidókra vonatkozó számtalan civil rendeletet, törvényt. De a katonai hatóságok szélsőséges zsidóellenes intézkedéseit az antiszemita buzgalom is hajtotta.

A polgári közigazgatás bevezetése után a magyar hatóságok megkezdték a rendkívül feszült délvidéki helyzet konszolidációját. Azt tartották legfontosabb feladatuknak, hogy a Délvidéken kidomborítsák a magyar állam kontinuitását és gyökeresen felszámolják a jugoszláv állam 1918 óta kiépített, nacionalizáló, durván magyarellenos struktúráit, és újra felállítsák a magyar állam jogi, politikai, kulturális, oktatási stb. intézményeit.¹² Ezek a kormányzati lépések a zsidók vonatkozásában is mérsékeltek a hatóságok szélsőséges fellépését, és a délvidéki zsidópolitikát hivatalosan is a magyarországi hivatalos állami antiszemitizmus jogszabályaihoz igazították.

A konszolidációs lépésekkel párhuzamosan, Németország Szovjetunió elleni támadását követően a Délvidéken is megkezdődött a Jugoszlávia Kommunista Pártja (JKP) által szervezett ellenállás, amely

¹⁰ Margittai Linda: „Zsidókérdés” a Délvidéken 1941–1944. PhD-értekezés. Szeged, SZTE, 2019. 55–56.

¹¹ Pihurik Judit: A kórkép mint történeti forrás. *Betekintő*, 5. évf. (2011) 4. sz. 16–25.

¹² Demeter Gábor – Radics Zsolt: A Délvidék gazdasági-társadalmi visszaállítása (1941–1944). *Limes*, 22. évf. (2009) 2. sz. – I. rész. 33–61. A. Sajti Enikő: A magyar állam berendezkedése a Délvidéken 1941–1944. Uo. 63–81.

eleinte a helyi kis kommunista sejtek fegyvertelen akcióiban, főként kisebb diverzáns- és szabotázsselekményekben (a termés felgyűjtása, csendőrök és katonák elleni merényletek, vasúti robbantások stb.) nyilvánult meg. Sőt, a JKP Tartományi Bizottsága a közeles proletárforradalom hamis reményében felkelésre buzdító felhívást adott ki. Ezeket az akciókat kemény megtorlás követte.

1941 októberében olyan hírek érkeztek a magyar hatóságokhoz, hogy a délvidéki ellenállás a határon túlról kap támogatást. Lényegében e hír hatására fordult Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök Bárdossy László miniszterelnökhöz azzal a javaslattal, hogy a magyar állam elleni szervezkedés, valamint a magyar honvédség, csendőrség elleni szabotázsakciók letörésére vezessék be a katonai bíraskodást a Délvidéken.¹³

Az őszi kommunistaellenes nyomozások¹⁴ során Szombathelyi adatai szerint 2367 főt tartóztattak le, a vezérkar főnökének (VKF) Dominich Vilmos hadbíró százados vezette rögtönítélő bírósága ebből 116 főt találtak bűnösnek hűtlenség vádjában, közülük 93 főt ítélték kötélt általi halálra, 64 elítéltet ki is végeztek. A kegyelmi jogkörrel rendelkező Szombathelyi 29 halálra ítéltnek megkegyelmezett.¹⁵

Az ellenállási mozgalmat azonban nem sikerült felszámolni. 1941 végén a Bánátból fegyveres partizánok szöktek át Magyarország területére. A partizánok állítólagos átszivárgásáról több csatornán keresztül is tudomást szerezhettek, így az elfogott ellenállók vallomásaiból, vagy például Bolla Lajos belgrádi magyar ideiglenes ügyvivőtől, aki a belgrádi német követségtől szerzett ezzel kapcsolatos információkat és jelentette Budapestnek.¹⁶ A partizánok tartózkodási helyéről a partizánosztág politikai biztosának, Molnár Gyula húgának a vallomásából tudtak, akit Bárdos János csendőrnnyomozó kegyetlen kínzások révén bírt szóra.¹⁷

¹³ A. Sajti Enikő: *Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája*. Budapest, Kossuth, 1987. 141–142.

¹⁴ A Bácskában a JKP-nak 400 tagja, ifjúsági szervezetének, a SKOJ-nak (Savez komunističke omladine Jugoslavije) pedig 1200 tagja volt. *A vajdasági forradalmi munkásmozgalom fejlődésének rövid áttekintése 1870–1956*. Újvidék, 1969. 85.

¹⁵ A. Sajti E.: *Délvidék 1941–1944*, i. m. 134–152.

¹⁶ Buzási J.: *Az újvidéki „razzia”*, i. m. 36.

¹⁷ Szokolczai Attila: Háborús bűnösök elítélése az 1956-os forradalom után. In: *Évkönyv XII. 2004*. Szerk. Rainer M. János – Standaesky Éva. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 29–52, 34.

Az összecsapásnak magyar részről hét sebesültje volt, tíz partizánt lelőttek. A fegyveres összecsapások hírére Szombathelyi elrendelte az ún. Sajkás-vidék katonai megerősítését, illetve január 6-án megkezdődött a razzia. A vezérkar száz főre becsülte a sajkási partizánosztag létszámát, valóságos létszámuk negyven fő volt.

Szombathelyi valóban nem a helyi lakosság tömeges megsemmisítésére adott parancsot, bár a szerbek megfélemlítésének gondolata kezdettől benne volt a razzia céljaiban. Bajnóczy József altábornagy, a vezérkar főnökének helyettese a vezérkar számára készített napi jelentésében ezt így fogalmazta meg: „A folyamatban lévő tisztogatási művelet kihatása folytán várható, hogy Bácskának ebben az eddig elhanyagolt sarkában és ezzel együtt az egész Bácskában hosszabb időre a teljes rend fog uralkodni, mert most módunkban van az összes nemkívánatos elemről megszabadulni és így a lakosságnak elrettentő példát mutatni.”¹⁸ A január eleji sajkási tisztogató akciók, amelyet Deák László ezredes vezetett, Csurog (Čurog), Zsablya (Žabalj) és Sajkás-szentiván (Šajkaš) területét érintették, amelyet január közepétől kiterjesztettek Óbecsére (Stari Bečej), Szenttamásra (Srbobran), Temerinre (Temerin), illetve Újvidékre (Novi Sad). Az ötnapos csurogi razzia első napján készült helyzetjelentés szerint a „csetnik támadás” tervrajzát Freund Frigyes csurogi zsidó lakosnál találták meg, amely, mint a későbbi vizsgálatok során kiderült, egy pauszpapírra rajzolt térképvázlat volt. Ez a dokumentum Varga Gyula csurogi jegyző értelmezésében az ortodox karácsony napjára, január 7-re tervezett általános felkelés terve volt. Ennek alapján, a helyi magyarokból szervezett nemzetőrök segítségével gyűjtötték össze a község szerb és zsidó lakosságát és kihallgatásuk, illetve kivégzésük több napon át folyt. A községházán és a Tisza partján agyonverték őket, két magtárban golyószóróval nyitottak rájuk tüzet, illetve kézigránátot dobtak közéjük, a túlélőket pedig puskatussal verték agyon. Csurog szerb lakosságát valósággal megtizedelték, zsidó lakosságát teljesen kiirtották. A község 6927 szerb lakosából 873 főt, 13 izraelitát és egy magyar lakost gyilkoltak le. Köztük 664 férfi, 122 nő és tíz gyermek volt.¹⁹

¹⁸ A. Sajti E.: *Délvidék 1941–1944*, i. m. 154.

¹⁹ Pihurik Judit: „Vagyők, vagy mink.” Harminc évvel a csurogi razzia után. In: *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948*. Szerk. Hornyák Árpád

A németek ezzel párhuzamosan a Bánátban tartottak nagyszabású partizánvadász razziát, s ma már tudjuk, a két akciót a magyar és a német hatóságok igyekeztek egyeztetni.

Január 12-én Feketehalmy-Czeydner Ferenc altábornagy, az egységes karhatalmi erők parancsnoka tájékoztatta Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztert, Bartha Károly hadügyminisztert és Szombathelyi vezérkari főnököt a sajkási razzia eredményéről és a tényekkel elmentésben úgy referált, hogy a partizánok behúzódtak Újvidékre és indokolt a razzia kiterjesztése a városra. A megbeszélésen ilyen értelmű döntés született, amiről tájékoztatták a minisztertanácsot is. Újszászy István vezérőrnagy, a 2. vkf. osztály, majd az Államvédelmi Központ későbbi vezetőjének az ÁVH fogságában tett vallomása szerint miután Feketehalmy hiába várta a zendülést Újvidéken, Zöldi Márton csendőr főhadnagy segítségével polgári ruhába öltöztetett csendőrök és közbiztonsági szervek közötti fegyveres összetűzést imitáltak, amelynek „sebesültjei” is voltak.²⁰

Feketehalmy tehát félrevezette az értekezlet résztvevőit. Horváth Kázmér, Újvidék polgármester-helyettese, a város vitézi hadnagya november végi nemzetvédelmi jelentésében kifejezetten a város nyugodt közhangulatáról számolt be. December 24-dikei jelentésében pedig kiemelte, hogy a „szerb intelligencia közeledése a magyar felé tovább tart. Ezek belenyugodtak már abba, hogy a terület magyar marad. Valószínűnek látszik, hogy a fiatalabbja elmegy, az idősebbje itt marad.”²¹

Január 20-án éjjel a Grassy József állomásparancsnok vezette karhatalmi erők körülférték a várost, megszüntettek minden telefonösszeköttetést a külvilággal, egyetlen telefonvonal működött, amely Fe-

– Bíró László. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, 2016. 110–115. A razzia során elkövetett tömeggyilkosság volt az oka annak, hogy a háború után a csurogi szerbek külön kérték a község minden magyar lakosának kitelepítését, ami meg is történt. Annak ellenére, hogy a razziában a 3600 magyar lakosból csak mintegy ötven nemzetőr vett tevékenyen részt.

²⁰ Vallomások a holtak házából. Két dokumentum Ujszászy István volt vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ hajdani vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzéseiből. Közzéteszi Harasztai György. *Múlt és jövő*, 17. évf. (2006) 3. sz. 118–123, 121.

²¹ Újvidék. Nemzetvédelmi helyzetjelentés, 1941. december 24. Az irat megtalálható Kiss Zoltán honlapján: <https://kisszoltan.freeweb.hu/horvath-kazmer--1893---1973---forrasok/> (utolsó letöltés: 2020. december 10.)

ketehalmyt kötötte össze Szombathelyivel. Reggel Grassy hirdetmény útján hozta a város lakosainak tudomására, milyen magatartást kell tanúsítsanak a razzia alatt. Megtiltott minden gépjárműforgalmat, szabályozta a gyalogos közlekedés rendjét, utazási és gyülekezési tilalmat rendelt el. Sem rádiót hallgatni, sem telefonálni nem volt szabad, bezáratta a templomokat, elnémította a harangokat. A város polgári vezetőit sem értesítették a razzia megkezdéséről. Nagy Miklós polgármester és Fernbach Péter főispán akkor értesültek az akcióról, amikor 21-én reggel hivatalukba igyekeztek, és a járőrök igazoltatták, majd visszakísérték őket lakásaikba.

A várost körzetekre osztották, és a kutató járőrök megkezdtek az igazoltatást. Itt nem volt nemzetőrség, mint Csurogon, a helyi lakosság megbízható elemeit azonban bevonták az akcióba. Az igazoltatások során nem került sor ellenállásra. A gyanús elemeket a Levente Otthonba vitték, ahol a helyi magyarokból álló igazolóbizottság elé kerültek. Akit nem igazoltak, az a Grassy által kreált vésztörvényszék elé került. Az első napon halálra ítélt mintegy 25–30 embert Gaál Lajos csendőrezredes a strandhoz vitte, és a jeges Dunába lőtték őket. A „partizánvadász” akció első napi eredményével mind Feketehalmy-Czeidner, mind pedig Grassy elégedetlen volt, és arra utasították a razziázó egységeket, hogy géppuskázzák végig az utcákat, és vegyék tudomásul, hogy „itt nem igazoltatásról, hanem megtorlásról van szó”. A razziázó egységeknek alkoholt osztottak és komoly zsákmányt ígértek. Január 22-én Szombathelyi táviratilag utasította Feketehalmy-Czeydnert a civil lakosok elleni atrocitások beszüntetésére, ennek ellenére az ártatlan emberek, férfiak, nők, aggok, sőt gyermekek kivégzése 23-án is tovább folyt. A január 23-ai összesítő jelentés már 3500 halottról számolt be.²²

A már említett Schosberger Pál, aki a razzia idején Baján volt munkaszolgálatos, a razzia kapcsán visszaemlékezésében ezt írta: „Az újdéki vérengzés három napig tartott. A házunkból mindenkit meggyilkoltak a vérengzés alatt, mégpedig a házunk előtt, az utcán. Csupán két kisbaba menekült meg, Kerényi Sándor és Goldstein Gyurika. A szolgálok párnába rejtették őket, és így menekültek meg. Később rokonok vet-

²² A. Sajti E.: *Délvidék 1941–1944*, i. m. 158.

ték őket magukhoz.”²³ Karl Sevin, az újvidéki német népcsoport vezetője a német külügyminisztériumhoz eljuttatott jelentésében az utolsó nap eseményei kapcsán a következőkről számolt be: „Az utcán egy mintegy 6 fős katonai járőrt és egy csendőrt láttam. Kis idő múlva a járőr kivezetett a házukból egy 70 éves házaspárt... Követtem őket a tekintetemmel, s láttam, hogy két katona, mintegy tíz lépésre a házamtól, menet közben, parancs nélkül, hátulról tüzet nyitott a házaspárra. A katonák átlépték a holttesteket és folytatták az útjukat.”²⁴

Horváth Kázmér, Újvidék polgármester-helyettese január 31-dikei nemzetvédelmi helyzetjelentésében ezt írta: „egyes járőrök behatoltak a házakba, legtöbb helyt ágyból húzták ki az embereket és hálórúhában vitték ki az utcára, vagy az udvarra, esetleg a Dunára és tízével-húszával végezték ki őket. [...] levettették velük a télikabátot, cipőt és ötösével végezték ki az embereket úgy, hogy a kivégzettek a Dunába vágott lékbe estek. [...] a Darányi-telepen egy járőr egy zsidó család három tagját lelőtte. A férfi két lövést kapott, sebével azonban el tudott vánszorogni a legközelebbi őrszobára és jelentést tett. [...] a kivégzések jobbra zsidókat és a szerbeket érintették, van azonban számos magyar és néhány német áldozata is. A Kossuth Lajos utcában a Pirosi úton alig maradt szerb és zsidó család.”²⁵

A közigazgatás vezetői, így Fernbach Péter főispán, Nagy Miklós, Újvidék polgármestere már a razzia során jelezték Feketehalmynak és Grassynak, hogy tudomásuk van a súlyos atrocitásokról, arról például, hogy állításukkal ellentétben agyonlőtt gyermekek holttestét is látták a város utcáin, és követelték a razzia beszüntetését. Újvidéken a razziának 879 áldozata volt, köztük 556 zsidó. Szerb adatok szerint 1246 főt gyilkoltak meg, köztük 809 zsidót.²⁶ Az újvidéki razzia áldozatainak

²³ Schosberger Pál. <http://www.centropa.org/hu/biography/schosberger-pal> (utolsó leolvasás: 2023. január 20.)

²⁴ A. Sajti E.: *Délvidék 1941–1944*, i. m. 158–159.

²⁵ Kiss Zoltán: „Rettenetes Kázmér” avagy „a nemzet vízholdó számára”. Horváth Kázmér (1893–1973) életrajza. In: *Történetek Baranyából*. (Dolgozatok a Csorba Győző Könyvtár helyismereti gyűjteményének műhelyéből 2.) Szerk. Gyánti István – Kiss Zoltán. Pécs, Csorba Győző Könyvtár, 2016. 154–155.

²⁶ Golubović, Zvonimir: *Racija u Južnoj Bačkoj 1942*. Novi Sad, Istorijski muzej Vojvodine, 1992. 147.; Pihurik Judit: Magyarok és szerbek a Délvidéken 1941–1944. *Limes*, 22. évf. (2009) 2. sz. 83–102, 92.

többsége tehát zsidó volt, itt a hadsereg és a csendőrség révén a megtorlás kifejezetten antiszemita pogromjelleggel öltött.

Január 23-án a városparancsnok fenyegető hangú hirdetményben közölte a város lakosaival a razzia beszüntetését. Hangsúlyozta azonban, hogy a nyugalom csak addig fog tartani, amíg „az első, velünk szemben ellenséges érzületű puska el nem sül”, vagy ismét nem jut tudomására egy „a magyar állam ellen szőtt partizán, vagy egyéb nemzetellenes összeesküvés”. Elismerte ugyan, hogy a razziának voltak ártatlan áldozatai is, de ezért nem a katonaságot, hanem azokat a „felelőtlen és lázadó” elemeket terheli a felelősség, akik a honvédséget kötelessége teljesítése közben megtámadták.²⁷ Szombathelyi január 30-án adott parancsot a dél-bácskai razzia beszüntetésére. A megtorlásnak magyar adatok szerint 3340 halálos áldozata volt, köztük 147 gyermek, 2250 szerb, 743 zsidó, 11 magyar és 36 egyéb nemzetiségű lakost végeztek ki. A jugoszláv források 3809 áldozatot tartanak nyilván.²⁸

A „túlméretezett razzia” magyarázataként a szerbiai német délkeleti erők parancsnokságán 1942-ben felvetődött, hogy a magyar hadsereg „hátsó szándéka” ezzel a bánáti bevonulás előkészítése volt. A jelzett hátsó szándékot azonban, úgy véljük, nem a bánáti aspirációkban kell keressük. Sokkal figyelemre méltóbb Joachim von Ribbentrop német külügyminiszter és Wilhelm Keitel, a Wehrmacht főparancsnokának látogatásával kapcsolatos összefüggés. Ribbentrop, aki január 6-án érkezett Budapestre, a háborús fejleményekre és a bolsevizmus elleni közös harcra hivatkozva az egész magyar hadsereg keleti fronton történő bevetését követelte. Bárdossy és Horthy is a balkáni bizonytalan helyzetre való tekintettel utasította vissza a németek kérését, mivel, érveltek, a magyar hadseregre itthon is szükség van, hiszen az ellenállók tevékenysége máris áttért a Bánátból és „véres áldozatokat követelt”. Ezt támasztja alá Fóthy Ferencnek, a razzia főbűnösének 1943. december 14-én megkezdődött főtárgyalásán elmondott vallomása is, akit a vkf. 2/D, kémelhárító alosztálya rendelt ki a Délvidékre a kommunistaellenes nyomozások irányítására és a VKF bírósággal történő kapcsolattartás céljából. Eszerint neki Ribbentrop érkezésére bizonyítékokat kellett szereznie arra,

²⁷ A. Sajti E.: *Délvidék 1941–1944*, i. m. 158–159.

²⁸ Golubović, Z.: *Racija u Južnoj Bačkoj 1942*, i. m. 147.

hogy a felkelés máris áttért a Bánátról, ezért a hadseregnek itthon is szükség van. Ennek megfelelően ő az ellenállás erőit jelentősen felnagyította és fiktív adatokat írt jelentésébe.²⁹ Mint ismeretes, a keleti frontra küldendő magyar csapatok számát sikerült csökkenteni, de nem a túlméretezett razzia révén, hanem a Waffen-SS magyarországi toborzó akciója engedélyezéséért cserébe.

A razzia mérlege mind külpolitikailag, mind belpolitikailag egyértelműen negatív volt, és a háború után a délvidéki magyarokra is tragikus következményekkel járt.

Az Újvidéken és a Dél-Bácskában végrehajtott tisztogatások nemcsak a németek figyelmét keltették fel. Május 8-án a londoni jugoszláv emigráns kormány éles hangú memorandumban ítélte el a razziát, amelyben százezerre (!) becsülte az áldozatok számát, majd május végén a szövetséges hatalmak kormányaihoz intéztek jegyzéket az ügygel kapcsolatban. A londoni *Daily Telegraph* egyenesen „Megölt és megkínzott gyermekek” címmel cikkezett a razziáról.³⁰

Az 1943-as magyar–brit titkos tárgyalásokon, illetve a Draža Mihailović csetnik vezérrel történő kapcsolatfelvétel során is felmerült a kérdés. Schrecker Károly magyar megbízott az ankarai brit nagykövethoz 1943 áprilisában írott terjedelmes memorandumában ezzel kapcsolatban így fogalmazott: „Újvidéken a szerb partizánok, a 'csetnikek' forradalmi felkelésének ürügyén (a felkelés valóban kitört és le kellett verni) a helyi parancsnokok tisztek parancsot adtak a szerbek és a zsidók tömeges lemészárlására és szabad rablást engedélyeztek. Szándékosan elvágták a Budapestre vezető távbeszélőkábeleket, nehogy ellenparancsok érkezhessenek; 48 óra telt el, amíg Budapesten tudomást szereztek a tényekről. Ekkor repülőgépek vitték a parancsot a kegyetlenségek azonnali beszüntetésére, de mire azok odaértek, áldozatok százai pusztultak el – egyedülálló esemény a magyar történelemben. Az eset szörnyű hatást váltott ki Budapesten, de a kormány gyengeséget tanúsított a tettesek megbüntetésében, mert a német követség és a tábornokok szolidaritásukat nyilvánították a bűnösökkel.”³¹

²⁹ A. Sajti E.: *Impériumváltások, revízió, kisebbség*, i. m. 283–284.

³⁰ MNL OL K-428. MTI Könyvnyomtatás, 1133. 1942. május 12., május 23., július 8.

³¹ *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Összeállította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Juhász Gyula. Budapest, Kossuth, 1978. 21/c. sz. irat. 121–122.

Budapest a britekkel történő béketapogatózások időszakában többször is tárgyalópartnerei tudomására hozta, többek között az Új-szászy tábornok által Isztambulba küldött két volt jugoszláv tiszt útján is, hogy a „bácskai atrocitásokat minden magyar mélységesen sajnálja. A tettesekre a lehető legsúlyosabb büntetés vár.”³² Ezzel az ígérettel azonban sem London, sem a jugoszláv emigráns kormány, sem pedig a csetnik vezér nem elégedett meg, és az „újvidéki mészárlások bírósági rendezését”³³ követelték. Mint F. K. Roberts, a Foreign Office központi osztálya vezetője 1943. május 27-ei, a magyar kormány közeledési kísérletei kapcsán írott feljegyzésében olvashatjuk: „nem elegendő, ha a magyarok közlik, hogy ha kényszerből is, de kitartanak a háború végéig a tengely mellett és helyre akarják állítani kapcsolataikat velünk. Nekünk tettekre és nem szavakra van szükségünk, és megfelelő jóvátételt várunk az olyan tettekért, mint Jugoszlávia nem provokált lerohanása és a bácskai vérengzések.”³⁴

1943 őszén a razziában résztvevők felelősségre vonása irányába új tényezők is hatottak. Kállay kénytelen volt a magyar területre történő partizán betörések következményeivel is szembenézni, annál is inkább, mivel ilyenkor a partizánok magyar hivatalnokokat hurcoltak el és végeztek ki. Arra kérték a briteket, hogy mivel Magyarország eddig sem, és ezután sem kíván részt venni a németek oldalán a partizánok elleni hadműveletekben, „rábeszelné-e Őfelsége kormánya a partizánokat e támadások abbahagyására”.³⁵ A válasz kemény volt és elutasító. A SOE (Special Operations Executive – Különleges Hadművelési Egység)³⁶ egyenesen a következő válasz megtételét javasolta Őfelsége kormányának. „A partizánok szövetségeseink, a magyarok viszont ellenségeink. Amíg Magyarország a németek oldalán áll, véleményünk szerint a partizánoknak jogukban áll annyi magyart megölni, amennyit csak tudnak.”³⁷

³² Uo. 25/b. sz. irat, 146.

³³ *Vallomások a holtak házából*, i. m. 272.

³⁴ *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*, i. m. 25/c. sz. irat, 147.

³⁵ Uo. 95/a. sz. irat, 291.

³⁶ Angol titkosszolgálati szervezet, amelyet 1940 júliusában Winston Churchill megbízásából alapítottak. Feladata az volt, hogy szabotázsakciókkal gyengítse az ellenség katonai, politikai, gazdasági erejét, támogassa az ellenállási, partizán mozgalmakat, illetve a német szövetségi rendszerből történő esetleges kiugrást.

³⁷ *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*, i. m. 95/b. sz. irat, 292.

A tömeges kivégzésekről szóló hírek megmozgatták a magyar politikai erőket is. Bajcsy-Zsilinszky Endre már január 19-én tiltakozott Horthy kormányzónál a kivégzések ellen, 1942. január 29-én pedig a képviselőház külügyi bizottságának ülésén ellenzéki képviselők egy kis csoportja – Bajcsy-Zsilinszky Endre, Peyer Károly, Rassay Károly – szigorú vizsgálatot követelt. Február 4-én Bajcsy-Zsilinszky Endre Horthy kormányzóhoz intézett memorandumot, amelyben részletesen leírta a bevonulás óta a szerbekkel szemben elkövetett atrocitásokat és a bűnösök felelősségre vonása mellett az özvegyek és árvák anyagi kártérítését követelte. A memorandumot lefordították szerbre is és kijuttatták Szerbiába. Milan L. Popović, az egyetlen szerb nyelvű újság, a *Nova Pošta* főszerkesztője, később kinevezett parlamenti képviselő is komoly információkkal látta el a magyar politikai élet szereplőit és a kormányt, sőt képviselőtársával, Bogdan Đunderskivel bácskai körútjai alkalmával igyekezett a szerbek „polgári hűségbe vett bizalmát” helyreállítani.

De ismertek helyi tiltakozások is. Kadocsa Pál újvidéki rendőrfogalmazó, aki szemtanúja volt a strandon történt öldöklésnek, jelentésben adott hangot megrendülésének. Török László iparfelügyelő egy magyar munkásküldöttség élén fejezte ki felháborodását. Mint már utaltunk rá, Újvidék város vezetői, Nagy Miklós polgármester, Fernbach Péter főispán, Horváth Kázmér polgármester-helyettes is hangot adtak tiltakozásuknak. Zombori Gyula, Újvidék rendőrkapitánya, közvetlenül a razzia után azt jelentette a belügyminiszternek, hogy a razzia alatt hatósági jogait nem tudta érvényesíteni, és a városban nem voltak partizánok.

Július 15-én Popovics Milán bácskai szerb képviselő parlamenti interpellációjára válaszul Kállay Miklós miniszterelnök a „kívülről beszivárgó elemek földalatti aknamunkáját” és a „nyílt lázadást” okolta öt határvadász és két csendőr haláláért, s mint mondta, ez vezetett a razzia Újvidékre történt kiterjesztéséhez. Azt ugyan elismerte, hogy a razziának ártatlan áldozatai is voltak és túlkapások is történtek, de ezekért a „kíváncsi polgári személyek oktalan magatartását” és a „leki-csinyló nyilatkozatokkal fogadott karhatalmi erők felbőszítését” tette felelőssé. 2550 „nyílt harcban” elesett szerb áldozatról beszélt, majd biztosította hallgatóságát, hogy a „tettesek és mulasztók büntetőjogi felelősségre vonása folyamatban van”.

1943 őszén, az ország háború utáni kedvezőbb megítélése érdekében, valamint a belső tiltakozások hatására Kállay és Horthy kész volt a bűnösök felelősségre vonására. Ebbe az irányba hatott az is, hogy 1942 tavaszától, nyarától az angol orientációjú politikusok, köztük Bethlen István volt miniszterelnök is komoly vizsgálatot követeltek.

1942 áprilisában Szombathelyi Babos József hadbíró ezredes vezetésével speciális bizottságot hozott létre és elrendelte a nyomozást. Az első vizsgálatot ugyancsak Szombathelyi megbízásából maga Feketealmy végezte, aki a fegyverhasználatok jogosságát állapította meg. Babos több száz oldalas jelentésben számolt be a vizsgálat eredményéről. Horthy ekkor még leállította a nyomozást a magas rangú katonatisztek ellen, az eljárás a csendőrök ellen azonban tovább folyt. Az 1943. március 16-ai minisztertanácson ugyan felvetődött a csendőrök elleni eljárás beszüntetése is, de ezt Kállay miniszterelnök határozott állásfoglalása miatt elvetették.³⁸ Nem sokkal az olasz fegyverszünet után, a szövetségesek felé irányuló béketapogatózások idején azonban elrendelte Feketealmy és társai bíróság elé állítását. Horthy ilyen irányú döntésének dátuma 1943. október 1-je volt.

A vkf. különbíróháza 1943. december 14-én kezdte meg a három honvédtiszt (Feketealmy, Grassy, Deák) és a 12 csendőrtiszt bűnügyének tárgyalását, de, mint közismert, január 15-én a katonatisztek Németországba szöktek. A csendőrtiszteket 10–15 év fegyházra ítélték.

Szombathelyi 1944. január 21-ei tiszti parancsában „nemzeti szerencsétlenségnek” nevezte a történeteket és elképzelhetetlennek tartotta, hogy magyar tábornokok a felelősségre vonás elől megszökjenek. A történeteket alkalmasnak ítélte arra, hogy a két nép közé a „gyűlölség és a bosszú magvait hintsék el”. A kormány nyilatkozatban ítélte el a szökést, de a szökevények kiadatását nem kérte a német hatóságoktól.

Már a per megindítása előtt a kormány megkezdte a szerb családokat ért károk felmérését, de a zsidók kártalanítása fel sem merült. 1943 végéig az áldozatok hozzátartozóinak 92%-a jelentett be valamilyen kárt, ami összesen 9,3 millió pengőt tett ki, ebből 7,7 millió Újvidéken keletkezett. A minisztertanács 2 millió pengőt utalt ki a kártala-

³⁸ Fiziker Róbert: Felemás szembenézés. 1. rész. MNL OL, 2015. augusztus 10. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/felemas_szembenezes (utolsó letöltés 2023. január 10.)

nítást végző bizottság számára, azzal az utasítással, hogy elsősorban a kereső nélkül maradt családoknak nyújtsanak támogatást, illetve a kisebb, gyorsan megállapítható konkrét anyagi károkat fizessék ki az arra jogosultaknak. Ezzel, érveltek, „az akciótól várt politikai, szociális és morális effektus rövid időn belül érvényesülhet.”³⁹ A rendelkezésre álló 2 millió pengőből a bizottság Magyarország német megszállásáig 717 410 pengőt fizetett, amikor is a Sztójay-kormány, a németek határozott követelésére, betiltotta a további kifizetéseket.⁴⁰

Mint láttuk, a belső tiltakozások, a háború menetében beállott változások külpolitikai hatása és azok várható következményei a razziával történő szembenézésre inspirálták a felelős magyar politikai köröket. Ez példa nélküli volt a háborúban álló Európában. A délvidéki helyzet razzia utáni konszolidációja nemcsak a szerbekkel kapcsolatos kemény kéz politikájának felülvizsgálatát jelentette a Kállay-kormány idején, de egyfajta visszatérést is a zsidókérdés jogi keretek között meghatározott kezeléséhez.

E lépés magyar külpolitikára gyakorolt távlati pozitív hatását azonban nemcsak leértékelték, de szinte teljesen lenullázták a későbbi események – a sikertelen kiugrás, Magyarország német megszállása, a nyilas uralom, illetve a háború elvesztése.

Az 1942-es dél-bácskai és újvidéki razzia hosszú távra megmérgezte a magyarok és szerbek kapcsolatát, és 1948-ig a „büntudat és győztes fölény” dichotóm keretei közé szorította Magyarország és Jugoszlávia kapcsolatait. 1944 őszén, 1945 elején a helyi szláv lakosság fegyveresei és a bevonuló partizánok a politikai, katonai vezetés egyenes utasítására tömegesen végezték ki a délvidéki magyarokat, válogatás nélkül üzték el és utasították ki őket szülőföldjükről, vagyonukat elkobozták, munkaszolgálatra kötelezték őket és ezeket hurcoltak munkatáborokba.⁴¹ A megtorlás nemcsak a magyarokat érintette, annak oka nemcsak

³⁹ MNL OL K-28 ME Kisebbségi osztály 1944-R-27 709.

⁴⁰ A. Sajti E.: *Impériumváltások, revízió, kisebbség*, i. m. 305–306.; Fiziker Róbert: Katyń, Lidice, Oradour... és Újvidék. 2. rész. MNL OL, 2015. augusztus 17. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/katyn_lidice_oradour_es_ujvidek (utolsó letöltés 2022. augusztus 2.)

⁴¹ Az elmúlt húsz év magyarok elleni partizán megtorlásokra vonatkozó kutatásait foglalja össze A. Sajti Enikő: *Hány magyar áldozata volt a partizán megtorlások-*

a razzia volt, érintett minden nemzetet, nemzetiséget, akik valóban, vagy potenciálisan az új rendszer ellenségei voltak, vagy lehettek.

A kivonuló magyar honvédség és Jugoszlávia Népfelszabadító Hadserege, valamint a Vörös Hadsereg egységei között a Délvidéken nem voltak katonai összecsapások. A bevonuló partizánokkal szemben a magyar lakosság semmiféle ellenállást nem tanúsított, diverzáns akciókat sehol nem hajtottak végre ellenük.

A „gonosz ördög”, azaz a „nép ellensége”, a „fasiszta németek” és a „fasiszta magyarok” toposzának szervezett megtorló akciókkal adtak nyomatékot. Súlyosbította a helyzetet, hogy Magyarország ekkor nemzetközi ellenőrzés alatt állt, s végül, de nem utolsósorban, nem volt olyan külső erő, amely lefogta volna Titóék kezét, vagy legalább a bűnösök felelősségre vonására ösztökélte volna őket, mint annak idején Magyarországot.

„A nemzeti lelkiismeret őrállója”

*Cseres Tibor: Hideg napok
és a „még hidegebb napok”*

Több mint fél évszázada, 1964-ben jelent meg Cseres Tibor *Hideg napok* című regénye. A szerző egy történelmi traumát állít műve középpontjába, az 1942. januári újvidéki razziát, amely történet éppen az ő regénye nyomán „hideg napok”-ként ivódott nemzeti emlékezetünkbe. Megjelenésének idején alig húsz év telt el a pusztító második világháború óta, Rákosi Mátyás még csak pár éve nevezte utolsó csatlósnak a magyarokat, amikor ezzel a regényével Cseres a háborús bűnökkel kapcsolatos személyes és kollektív emlékezet határait feszegette. A szerző azáltal, hogy a razzia történetét nem az események valósághű rekonstrukciója mentén idézte fel, hanem a tettes trauma és a szegény dichotómiájának keretei közé állította, kiemelte azt a történettudomány, sőt az irodalom kérdései közül és erkölcsi, nemzeti lelkiismereti kérdéssé emelte. Erejét, hatását, úgy vélem, ez adta, ez adja ma is, s a körülötte kialakult közhangulatot és vitákat is ez váltotta, s váltja ki a mai napig. A regénynek ezt az erkölcsi mondandóját a Kovács András által rendezett nagy hatású, azonos című film csak felerősítette.

A regény esztétikai, irodalomelméleti elemzésére történészként természetesen nem vállalkozhatom, annyit azonban a mai olvasók miatt mégis szükséges elmondani, hogy négy évvel az újvidéki vérengzés után, 1946-ban vagyunk, négy férfi vár az ítéletére. Három tiszt és egy altiszt kerül össze egy börtöncellában, Büky százados (őrnagy), Pozdor zászlós, Tarpataki főhajónagy és Szabó tizedes (miért éppen ők, kérdezték annak idején sokan). Belső monológok, részben beszélgetések és a narrátor kommentárjai révén bomlik ki a razzia három napjának története, amelynek metszéspontjában Büky feleségének és zsidó háziasszonyának, valamint kislányának meggyilkolása áll. Büky felesége titokban látogatott Újvidékre, mivel Grassy József vezérkari ezredes, a zombori

15. gyalogdandár parancsnoka, a razzia egyik vezetője megtiltotta, hogy a tiszteket a családtagjaik meglátogassák. Úgy vélem, a családját gyászoló úri tiszt Büky és az „alhasig megalázott” örök szolga, Szabó tizedes konfliktusa teszi irodalmilag is mindmáig érvényessé a szöveget.

Alakjai nem gonosztevők, nem született gyilkosok, hanem a történelem kifürkészhetetlen szeszélye folytán mündérba öltöztetett hétköznapi emberek, katonák, akik váratlanul olyan helyzetbe kerülnek, amikor úgymond csak végrehajtják azokat az ártatlannak tűnő lépéseket, amiket a parancsok alapján működő militáns világ megkíván tőlük, s így válnak részesévé több ezer ártatlan civil szerb és zsidó meggyilkolásának.

Miért nyúl Cseres éppen ehhez a témához, mi inspirálja a szerzőt? Sokat és sokszor nyilatkozott erről, többször írt is róla, de talán leghitelesebben, legbövebben egy kéziratban fennmaradt, *Növeli, ki elfődi a bajt!* című írásában fejti ki, amelynek motívumai aztán más íásaiban is felbukkannak.¹ Cseres, mint ismeretes, 1941 áprilisában szakaszparancsnokként vett részt a Dálnoky Miklós Béla vezette gyorsadtest délvidéki harcaiban, és az elsők között vonult be Újvidékre. Sajat elmondása szerint „délre nyomulásunk közben némely templomtornyokból lövöldöző csetnikek és egyéb szerb hazafiak gátolni, fékezni próbálták haladásunkat. Alig is törődtünk némi visszatüzeléseken túl ezekkel a magukat hiábavalóan feláldozó orvlövészekkel, sokkal nagyobb méretű fegyveres cselekményekre számítottunk az induláskor kapott harctájékoztatások alapján.” Majd miután Werth Henrik, a vezérkar főnöke úgy gondolta, hogy a magyar csapatok is vegyenek részt az egykori Magyarország határain kívül eső Szerbia katonai leverésében, a gyorsadtest átlépte a Szávát, és minden katonai ellenállás nélkül Valjevóig nyomultak előre. Mint írja, „józanabb polgári vezetőink megmásították, visszavonták a vezérkari főnök vérszomjas ígéreteit, s a mi harcra, s tán halálra szánt zászlóaljainkat”, s a hadtestet visszaparancsolták a déli határok mögé. Ezután őt is „sebtében” leszerelték, majd 1942 májusában másodszor járt Újvidéken, hogy milyen minőségében, nem derül ki. Az biztos, hogy ekkor már ismét katona volt, mivel a Szovjetunió elleni hadüzenet után ismét behívták. Ekkor

¹ Cseres Tibor hagyatéka. Petőfi Irodalmi Múzeum (a továbbiakban PIM) Kézirat-tár, Gy.n. sz. 2003/ 46.

készítette azt a néhány oldalas feljegyzést azokról a „jártában-keltében” hallott történetekről, „amelyek legtöbbje még mindig a közeli hideg január ama három rettenetes napjára emlékezett.” Ekkor rögzítette „annak a két-három együvé tartozó, mert egy házban lakó családnak a sorsát, tragédiáját, amelyeket különbözőségük véletlene sodort a közös végzetbe: a magyar királyi őrnagy tilalom ellenére a helyőrségben tartózkodó feleségének, a zsidó szállást adó családdal és a szerb háztartásbelivel együttes, halálos minősítése ragadta meg egyenruhába tiltott írói képzeletemet.”² Még azelőtt, hangsúlyozza, hogy értesült volna Bajcsy-Zsilinszky Endre és mások „protestálásáról”.³ Büky százados története tehát valós tényeken alapul. Figyelme akkor irányult ismét az ügyre, amikor Horthy 1943 októberében elrendelte a razzia főbűnöseinek felelősségre vonását.⁴ Ekkor azonban úgy vélte, „ennyi tájékozottság” nem elegendő, hogy írásba kezdjen. Valamikor az ötve-

² Uo. 1.

³ Már a razzia idején is voltak tiltakozások, illetve kísérletek arra, hogy megfékezzék a vérengzést. A razzia a Zsablya–Sajkásgyörgye–Sajkásszentiván–Dunagárdony vonalában egy partizánosztág felszámolása céljából, január 6-án kezdődött. Újvidékre január 21-én terjesztették ki, és három napig, január 24-ig tartott. Szombathelyi már január 22-én elrendelte a kivégzések beszüntetését, ezt azonban csak egy nappal később hajtották végre. A hadsereg és a csendőrség még ezután tisztította meg a partizángyanúsáknak minősített szerbekről Óbecsét és Szenttamást, ekkor azonban már nem végezték ki ítélet nélkül az elfogottakat, hanem átadták őket a katonai bíróságnak, illetve internálták őket. Szombathelyi január 30-án adott parancsot a dél-bácskai razzia befejezésére. Bajcsy-Zsilinszky Endre, Milan L. Popović képviselő adatai alapján már január 19-én tiltakozott a sajkási vérengzés ellen. De említhetjük Fernbach Péter főispán január 23-án Grassy Józsefhez intézett levelét is, vagy Nagy Miklós újvidéki polgármester tiltakozását is. A tiltakozások január végén tovább folytatódtak, 1942. január 29-én például Bajcsy-Zsilinszky és több ellenzéki képviselő a parlament külügyi bizottságában szigorú vizsgálatot követelt, majd memorandumot intézett Horthy kormányzóhoz is. Tavasszal, a Kállay-kormány kinevezése után ezek a tiltakozások felerősödtek és a parlament nyilvánosságát is elérték. Bővebben lásd: A Sajti Enikő: *Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája*. Budapest, Kossuth, 1987. 152–188.; Pihurik Judit: Hideg napok. *Délvidék 1941–1944. Rubicon*, 20. évf. (2009) 5. sz. 20–29.

⁴ A perre lásd A Sajti Enikő–Markó György: Ismeretlen dokumentum az 1942. januári délvidéki razzia résztvevőinek peréről (1943. december 14. – 1944. január 14.). *Hadtörténelmi Közlemények*, 32. évf. (1985) 5. sz. 426–456.; Markó György: Az 1942-es „újvidéki” razziaival kapcsolatban újonnan előkerült dokumentumok forrásértékéről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 125. évf. (2012) 1. sz. 175–190.

nes évek közepén aztán felkereste azokat az enyhébb büntetést kapott tiszteket, akik ekkorra már kiszabadultak, s kifaggatta őket, hogyan ítélik meg saját szerepüket a razziában. „Valamennyien büntetlennek érezték magukat, akkori helyzetükben nem tehettek mást, mint amit tettek. Közülük választottam ki a Hideg napok négy börtönbéli személyét”⁵ – olvashatjuk írásában. De hogy pontosan kiket választott ki, nem mondja meg. S bár e beszélgetések révén, mint írja, sok „áttételes tapasztalatra” tett szert, ezzel azonban nem elégedett meg, hanem levéltári kutatásokat is végzett. Ismerte a kétségkívül legautentikusabb forrást, tanulmányozta a Babos József hadbíró ezredes által 1943-ban a razziáról összeállított 30 oldalas összefoglalót, amelyet Babos egy háromezer oldalas vizsgálati anyag alapján⁶ Szombathelyi Ferenc számára készített. Így kezdett hozzá az ötvenes évek végén a könyv írásának. Idézett kéziratában olvashatjuk: „Állításaimban sehol nem terjeszkedtem túl Babos ezredes vádiratán. Minthogy nem volt okom kétségbe vonni az ő nyomozatának tárgyszerű hitelét.”⁷

A román kiadás⁸ elé írt előszavában, amelynek *Levél Bukarestbe* című kézírata rendelkezésünkre áll, írói szándékát már egyetemes ke-
retek között fogalmazza meg:

„Amit én regényemben mondani és kifejezni akarok, azt minden nép, minden hatalom és minden kor fegyvereseinek szántam: úgy

⁵ Cseres Tibor: „Növeli, ki elfödi a bajt!” 5. Cseres Tibor hagyatéka. PIM Kézirattár, Gy.n.sz.: 2003/46.

⁶ Ezt a több ezer oldalas anyagot sajnos még nem sikerült a történészeknek megta-
lálni. Babost a vezérkar főnöke 1943 áprilisában bízta meg a vizsgálat lefolytatásá-
val, amelynek hatására Szombathelyi július 10-én elrendelte a razziában részt vevő
tisztok ellen az ügyészi nyomozó eljárást, majd Horthy október 11-én elrendelte
a bűnösök bíróság elé állítását, december 14-én pedig megkezdődött a per. Mint
ismeretes, a vádlott katonatisztok, Feketealmy-Czeydner Ferenc, Grassy József és
Zöldi Márton megszöktek az ítélethozatal előtt. 1945-ben a magyar kormány a főbű-
nösöket, Feketealmy-Czeydner Ferenc altábornokot, Grassy József vezérőrnagyot,
Gaál Lajos csendőr alezredest, Zöldi Márton csendőr századost és magát Szombat-
helyi Ferencet is, akit itthon a népbíróság már elítélt, kiadta Jugoszláviának. 1946.
október 30-án valamennyiüket halálra ítélték és kivégezték. Magyarországon még a
hetvenes években is voltak perek a razziában részt vevő csendőrök ellen.

⁷ Cseres Tibor: „Növeli, ki elfödi a bajt!” 4. PIM Kézirattár, Gy.n. sz.: 2003/46.

⁸ A román kiadás 1967-ben látott napvilágot Bukarestben, *Zile geroase* címmel és
Cseres ragaszkodott hozzá, hogy külön előszót írjon hozzá.

ontsanak vért, mintha mindjárt másnap, csatavesztéseként az egész emberiség ítélőszéke előtt kellene felelniök testvérgyilkos cselekedeteikért.

Népem, a magyar nép a történelem újkori szakaszában csupa elvesztett háború részese volt, ez talán megmagyarázza, hogy igazságérzetünk fejlettebb, mint az olyan népek fiainak, akik csatavesztések szenvedésin által egyszer, másszor győzelmeknek is örvendhettek. [...] Miért mégis, hogy regényem témájával mégis olyan eseményt választottam, amely minden részletdicsőségtől megfosztja azokat a férfiakat, akik benne részt vettek? Miért, hogy éppen azt a történelmileg meghatározott, s a történelmi időben három naptári nappal körülhatárolt eseménycsoportot választottam könyvem tárgyául, amely az újkori magyar történelem legbecstelenebb bűnök, a magyar nép nevében elkövetett leghitványabb cselekedetek három napja volt?

Mert védtelen ártatlanok ellen elkövetett fegyveres erőszak becstelenségében nemcsak azt terheli a felelősség, aki a fegyvert használja, hanem azt is, aki tud a gyilkos merényletről és hallgat.

Ezt a hallgatást akartam én megtörni, a magam nevében és népem nevében, amikor a Hideg napokban egy nemzeti szégyennel akartam leszámolni. Ha lehet, egyszer s mindenkorra. [...]

Úgy tetszik talán, hogy regényem története egyszeri történet – sehol máshol nem eshetett volna meg, mint ahol és akikkel megesezt –, szándékom mégis a legszélesebb körre törekvő általánosítás, s a legáltalánosabb visszaható és előremutató, óvó figyelmeztetés.

Mert amit leírok, bárhol megtörténhetett volna a világon, hol ember fegyverrel ront emberre, sőt meg is történik ma is, napjainkban is, csak a vérükbe roskadók nem tudnak kiáltani, s ha kiáltanak, a megbúvó gyávák nem adják tovább a haldoklók hangját, mert becstelen lelkük lényege a hallgatás, megfélemlített életük elrendelt jövődjének terhe, s a lelkükre osztott büntársi bűnrészesség, a társgyilkosság, melyet hallgatással követtek és követnek el. [...] A védtelen embercsoportok ügye a fegyveres hatalommal szemben mindig igaz ügy.”⁹

⁹ Cseres Tibor: Levél Bukarestbe. 2–3. Cseres Tibor hagyatéka. PIM Kézirattár, Gy.n.sz.: 2003/46.

A könyv, amelyet először a Magvető Kiadó jelentetett meg 1964-ben, élénk érdeklődést váltott ki, de már a *Kortársban* megjelent részletekre is felfigyelt a kritika és az olvasóközönség. Egyes kritikusok és az értő olvasók egyenesen remekműnek kiáltották ki, mások pedig hazaárulásról beszéltek. Ő maga röviden így foglalta össze könyve hatását: „Sokan üdvözölték bátorságomat, sokan mások meg hazaárulást emlegettek még hozzám intézett leveleikben is.”¹⁰ Máshol a „magyar lelkiismeret” regényének nevezte írását, egy helyen pedig így ír: „a Hideg napok csak három nap történetére vállalkozott, s mindössze annyi ravaszsággal toldja meg a tárgyat, a mezítelen, s minden oldalról körülbiztosított és elszigetelt szégyenteljes valóságot, hogy négy olyan szereplő tudatán szűri újra az időt, akik maguk nem követtek el semmi olyat, amiért a világi törvények szerint felelősségre vonhatók lennének – csak jelen voltak. Vétük csupán az, ahogyan gondolkodnak arról a három napról, négy esztendő múltán.”¹¹ A mű sok kiadást ért meg, a Magvető többször is kiadta, amelyet más kiadók, például a Szépirodalmi is követett, de külön kötet készült 1967-ben Kovács András filmje kapcsán is, *Ötlettől a filmig* címmel, s a film 1968-ban bekerült a filmkritikusok legjobb 12 magyar filmje közé, illetve számos díjat nyert nemzetközi fesztiválokon is. A rendező ezt a filmjét joggal nevezte „a személyes felelősség drámájának”. A hivatalos kultúrpolitika persze igyekezett a könyvet beilleszteni a korszak „szocialista hazafiság” koncepciójába, amely szerint „az igazi hazafiság” kialakításához nemcsak értékeink és erőneink ismerete és szeretete tartozik hozzá, de „a nemzeti szégyenérzet” is.

A könyv első külföldi kiadására, nyilván nem véletlenül, Jugoszláviában került sor „szerbhorvátul”, még 1966-ban, a 2012-ben elhunyt kitűnő műfordító, Sava Babić fordításában. Ezt követte a román kiadás 1967-ben, amelyhez, mint már említettük, a szerző külön előszót írt. De olvasható a *Hideg napok* angolul, csehül, oroszul németül, horvátul, sőt még kazah nyelven is. Gergely Ferenc, Cseres Tibor veje, az író leveleinek közreadója a *Hideg napok* fogadtatása kapcsán így fogalmaz: „A szitkozódó levelektől az életveszélyes fenyegetésekig, az egyetértő olvasói dicsérettől a harcokban résztvevők, valamint a bácskai túlélők

¹⁰ Cseres Tibor: „Növeli, ki elfödi a bajt!” 5.o. Uo.

¹¹ Cseres Tibor: *Vérbosszú Bácskában*. Budapest, Magvető, 1991. 98–99.

segítőkész bátorításáig minden található a szerző postaládájában. Ennek a pattanásig feszült légkörnek a rovására írható, hogy a szerző megsemmisítette az anyaggyűjtés során a résztvevőkkel, szemtanúkkal készített magnetofon felvételeket.”¹²

Az író így vall a könyvét ért vádakról: „Leginkább azonban az a személyes találkozás ütött szíven, amelyben a könyv megjelenésének másnapján volt részem. A könyvheti sátonnál a bezdáni ember panaszkolta, hogy nincsen benne véres munkámban semmi abból, ami Bezdánban történt. Ahol is az ő apját és öccsét másfélszáz falubéli társukkal együtt 1944 októberében a jugoszláv partizánok kivégezték, lemészárolták. Ez a panasz volt az első tételes értesülésem a 44 őszén Bácskában történetekről...”¹³

1990-ben a kolozsvári *Korunk*ban azt nyilatkozta, hogy egy belgrádi találkozón, ahol a könyvről beszélgettek, szóba került, miért írta meg a *Hideg napokat*, s ő világosan megfogalmazta, hogy jugoszláv részről kompenzációt várt, s most is azt várja, íróik tárják fel az ártatlanul meggyilkolt magyarok históriáját. Mint mondta: „azért írtam meg ezt a művet, mert reméltem és remélem azt, hogy a 3500 Újvidéken kivégzett ártatlan embernek vagy nagyrészt ártatlan embernek a vére úgy száll vissza a gyilkosokra, hogy a következő 40-50-60 ezer magyar vére is visszaszállhat a gyilkosokra, akik '44-ben, miután a veszített háború után a partizánok visszatértek Bácskába, vagy bevonultak Bácskába, ott 3500-nak tiszszeresét, húszszorosát végezték ki. Én reméltem és remélem, mondtam akkor Belgrádban, hogy ennek a történetét egy szerb író írja meg. Erre csodálkozás következett és valaki felállt, nevét már nem tudom, szerb író, elmondta, hogy nem tudja, hogy ők tudnak-e ezzel foglalkozni, mert számukra ez a szám, akkor is, ha 60 ezerig felmegyünk a kivégzett bácskai férfiak számát illetően, bagatell az egész jugoszláv emberveszteséghez képest.”¹⁴ A névtelen szerb író szájába a *Vérbosszú Bácskában* című könyvében ezeket a

¹² Gergely Ferenc: Levelek Cseres Tibornak (1960–1969). *ArchívNET*, 12. évf. (2012) 1. sz. 4. http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/levelek_cseres_tibornak_19601969.html?oldal=3 (utolsó letöltés: 2014. december 9.)

¹³ Cseres Tibor: „Növeli, ki elfödi a bajt!” 5.o. Cseres Tibor hagyatéka. PIM Kézirat-tár, Gy.n.sz.: 2003/46.

¹⁴ Kolozsvári Papp László: Sós vízben konzerválva. (Beszélgetés Cseres Tiborral). *Korunk*, (3) 1. évf. (1990) 5. sz. 561.

szavakat adja: „A második világháború táján Jugoszláviában háborús, polgárháborús körülmények között közel kétmillió embert öltek meg, pusztítottak el, végeztek ki. Ehhez a hullatömeghez (hősi halotthoz) képest a bácskai áldozatok száma csekélység – csepp a tengerben.”¹⁵

Mivel reményei nem váltak valóra és hiába várta (sokakkal együtt) valamely jugoszláviai író hasonló művét, megírta a *Bezdáni embert*, amely főleg külpolitikai okok miatt kilenc évig nem jelenhetett meg, végül a *Kortárs* 1973. 11. száma közölte. Főhőse, a bezdáni ember, aki-nek apját és öccsét az elbeszélés szerint még száztizenhat másik ártatlan magyarral együtt a partizánok 1944 őszén kivégezték, nem bosszúra vágyik, s csak annyit szeretne elérni, adja hőse szájába írása szándékát a szerző, hogy „Hát hogy tudják: ártatlanok voltak. Hirdessék ki, hogy ezek és ezek, név szerint valamennyien ártatlanok voltak. [...] írják le egy könyvben vagy egy újságban a névsort.”¹⁶ A bezdáni embernek és Cseresnek is több mint harminc esztendőtt kellett várnia, hogy kívánsága teljesüljön, de a névsor ma már olvasható.¹⁷

1990-ben jutott odáig, hogy papírra vesse „a Hideg napokra következő bosszúállás megismert rémségeit, s Vérbosszú Bácskában című könyvemben a Magvetőnek felajánljam.”¹⁸ A könyv 1991-ben jelent meg. A hazai politikai változások, a rendszerváltás kétségkívül segítette a könyv megírását és megjelenését, és érdemes utalnunk arra is, hogy a felbomló Jugoszláviában már egy évvel korábban megkezdte az újvidéki *Magyar Szó* és a szabadkai *Napló* közölni azokat a főként Matuska Márton által összegyűjtött visszaemlékezéseket, amelyek a partizánok 1944/1945-ös bácskai vérengzését idézték fel. A magyar közvélemény jó része megkönnyebbülten sóhajtott fel, „végre”, míg a szerb közvéleményben kemény tiltakozást váltott ki, s az ország antifasiszta

¹⁵ Cseres T.: *Vérbosszú Bácskában*, i. m. 24–25. Ma mintegy 1 027 000 főre teszik Jugoszlávia második világháborús embervesztését.

¹⁶ Cseres Tibor: A bezdáni ember. In: Uő: *Hideg napok, Búcsú nélkül, Bizonytalan század*. Budapest, Szépirodalmi, 1983. 189, 191.

¹⁷ Balla Ferenc – Balla István: *Bezdán története. A jugoszláv közigazgatás bevezetésétől a termelő parasztszövetkezetek felbomlásáig (1944–1953)*. Tóthfalu, Logos Grafikai Műhely, 2001.; Balla Ferenc – Balla István: *A bezdáni vérengzés, 1944*. Topolya, Pannonia-Print, 2013. Kutatásaik eredményeként úgy tudjuk, 146 magyar és német bezdánit öltek meg a partizánok.

¹⁸ Cseres Tibor: „Növeli, ki elfödi a bajt!” 6.o. Cseres Tibor hagyatéka, PIM Kézirat-tár, Gy.n.sz.: 2003/46.

múltjának meggyalázását látták benne, mondván, mindenki, akit akkor kivégeztek, háborús bűnös, fasiszta, vagy a „nép ellensége volt”. Ekkor már a magyar történetírás is megkezdte a téma kutatását.

Írói szándékát meglehetősen pontosan tudjuk rekonstruálni, illetve egész életművéből adódik az a következtetés, hogy ezúttal is annak az írói ethosznak a jegyében nyúlt a témához, amely az irodalmat a nemzeti sorskérdések számbavétele eszközének tekintette. Azt azonban nem tudjuk, Cseres miért döntött úgy, hogy ezúttal nem valamely irodalmi műfaj keretei közé helyezi mondandóját, hanem erőteljes történelmi érdeklődését kvázi történetíróként kamatoztatja. De szólaltassuk meg ismét őt magát: „Tölem hazám java értelmiségének egy része, írók is, azt kérték számon, miért nem róttam az újvidéki ezrek mellé a nyolcvan bácskai község kivérzett magyar tízezreit.” – írja könyvében. De a bezdáni ember szavai mellett mélyen beleivódott lelkébe és megrázta az a bizonyos, többször is említett belgrádi írói találkozó is, amikor a bácskai magyar áldozatok „csekély” számára hivatkozva utasították el a jugoszláviai írók saját hideg heteik megírásának még csak a gondolatát is, vagy ahogyan én nevezem Cseres nyomán, saját „még hidegebb napjaik” megírását.

Közvetlenül a könyv megjelenése után hívott fel az Írószövetség lapjának, a *Magyar Napló*-nak a szerkesztősége, s mint történészt felkérték, írjak kritikát a *Vérbosszú Bácskában*-ról.¹⁹ Most, csaknem 25 év után [immár 35 év – S. E.] újraolvastam ezt az írásomat, s a könyv történelmi hitelességéről ma sem tudnék nagyon mást írni, legfeljebb kiegészíteném a hazai és a délvidéki történetírás, valamint a nemzetközi történetírás, főként a horvát, a szlovén és a szerb történetírás azóta elért igen komoly eredményeivel. Jelen írásnak azonban nem az a célja, hogy a történész szakmája szabályaival, a forráskritika kemény valóságával szembesítse az író, még akkor sem, ha a könyv bevallottan nem irodalmi műfajt választott mondandója keretének, hanem a public history, azaz a szubjektív történetírás sajátos műfaját választotta. Ez már csak azért sem lenne elegáns, mert minden tudományos vita alapkö-

¹⁹ A. Sajti Enikő: Döbbenet és hitelesség. (Cseres Tibor: *Vérbosszú Bácskában*). *Magyar Napló*, 3. évf. (1991) 12. sz. (október 4.) 36–38. A *Magyar Napló* egyébként egyidős a rendszerváltással és Cseres Tibor, az Írószövetség akkori elnöke 1989-ben indította útjára a lapot.

vetelménye, hogy a megszólított vitapartner a nyilvánosság előtt tudjon reflektálni a felvetett kérdésekre. Cseres Tibor ezt ma már sajnos nem teheti. Inkább azokat a friss kutatásaimat szeretném megosztani az olvasóval, hogyan jutott hozzá Cseres az akkor még csak kéziratban lévő *Halottak hallgatása. Requiem 40.000 1944-ben ártatlanul kivégzett bácskai magyarért* című íráshoz,²⁰ amelyet két áldozatkész, bátor bácskai plébános állított össze, a bácsszöllősi esperesplébános Szűcs Márton és a martonosi plébános, Kovács József, s amely kézirat könyve vezérfonalául szolgált. Ebből a munkából vette át Cseres, hogy 1944 őszén 40 ezer ártatlan civil magyar esett áldozatául a partizán megtorlásoknak, s ennek alapján szinte kitörölhetetlenül terjedt el a hazai és a nemzetközi közvéleményben, sőt a történeti irodalom egy részében is a 40 ezres szám, amelyről ma már tudjuk, hogy erősen túlzó.

Juhász László, a Szabad Európa Rádió egykori tudósítója, majd a Magyar Televízió hírigazgatója *Hideg napok. Cseres Tibor emlékének* címmel cikket írt az *Új Horizont* 2001. 1. számában, illetve *Barangolás a magyar múltban* című kötetében megjelent írásában²¹ állított emléket annak, hogyan jutott el hozzá a két plébános írása, illetve ő hogyan juttatta el azt Csereshez. *A Barangolás...*-ban csak annyit jegyez meg lábjegyzetben, hogy hozzá 1989 őszén jutott el titkos csatornákon a két plébános kézírata, s ő azt a Szabad Európa Rádió *Barangolás* című adásában 1990. május 18-án dolgozta fel. Majd hozzáteszi, a kéziratot Cseres kérésére juttatta el hozzá, amelyet az író *Vérbosszú Bácskában* című könyve „vezérfonalának” tekintett. Az *Új Horizont*-ban már bőbeszédűbb, s megtudjuk, hogy Cseres az 1990. május 18-ai adás után levélben fordult a SZER Magyar osztályának szerkesztőségéhez, és kérte „a műsor kéziratának” elküldését. Ezt akkor, Juhász távollétében kollégája, Román István teljesítette is. Pár héttel később Juhász levelet

²⁰ Itt jegyezzük meg, hogy Szűcs Márton – Kovács József: *Halottak hallgatása. Requiem 40.000 1944-ben ártatlanul kivégzett bácskai magyarért* című munkája pár évvel Cseres könyvének megjelenése után a *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 7. évf. (1995) 1–2. számában (197–231.) jelent meg.

²¹ Juhász László: *Barangolás a magyar múltban. Ez volt a 20. század – Válogatás a Szabad Európa Rádió történelmi sorozatának 20. századi anyagából*. Lakitelek, Antológia Kiadó, 1992. 130–136. Megjegyezzük, hogy a Juhász által a *Halottak hallgatásának* előszavából idézett rész nem pontosan azonos a *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*-ban közölt szöveggel.

kapott Cserestől, amelyben az író először megköszönte a műsor gépiratát, majd így folytatta: „Minthogy jelenleg a hideg napok ellenkönyvének megírásával foglalkozom, nagyon érdekelne a két »tisztaszándékú« bácskai plébános kéziratának teljes szövege: a szöveg terjedelme és holléte. Megköszönném, ha efelől tájékoztatna engem. Még nagyobb köszönettel tartoznám Önnek, ha – amennyiben a kéziratnak birtokában van – egy másolatot készíttetve róla, azt megküldené nekem, a mindenkori viszonzolgálat ígéretével részemről.” Miután a kéziratot, írta válaszában Juhász, amelyet „egyházi körökből” kapott, már visszaküldte „forrásához”, azt újra el kellett kérnie, s így kissé megkésve, de mégis el tudta küldeni a lemásolt kéziratot Cseresnek.²²

Cseres hagyatékában van egy bizonyos D. F. által 1992. szeptember 2-án, a vajdasági Palicson írott levél. Mára sikerült kiderítenünk, hogy D. F. azonos Dongó Ferenc (1922–1996) tanárral, aki 1967-től tanított a szabadkai klasszikus gimnáziumban, a Paulinumban (ma Püspökségi Klasszikus Gimnázium és Kollégium Paulinum), és 1974 és 1979 között e gimnázium és papnevelő intézet igazgatója volt.²³

Ebben D. F. arról értesítette Cserest, hogy ez év augusztusában II. János Pál pápa a Pro Ecclesia et Pontifice érdemrendkereszttel tüntette őt ki „Isten ügyének a hűséges és kitartó szolgálataért a ’Paulinum’ Papnevelő Intézetben Szabadkán. Egyéni meggyőződésem, hogy a jó Isten ezt a kitüntetést elsősorban az 1944-es események körül történt kutatómunkámért adományozta.” A levélből kiderül, hogy a *Halottak hallgatása* szerzőinek, Szűcs Márton és Kovács József halála után ő, D. F. fejezte be „úgy ahogy” a munkát, tíz példányban legépelte, és a következő helyekre, illetve személyekhez juttatta el a kéziratot: a szabadkai és a becskerekai püspökséghez, a zentai Szt. István király

²² Juhász László: Rideg napok. *Új Horizont*, 29. évf. (2001) 1. sz. 93–96. Juhász két levelet közöl ebben az írásában, amit Cseressel váltott, de sajnos a dátumok nem szerepelnek a leveleken, így nem tudjuk, pontosan mikor jutott el Csereshez az „átlátszó, vékony papírra íródott” kézirat másolata, de a szöveg alapján biztos, hogy valamikor szeptember 10-e után.

²³ Vass Zoltánnak, Dongó Ferenc rokonának és Msrg. Miócs Józsefnek, a szabadkai Püspökségi Klasszikus Gimnázium és Kollégium Paulinum jelenlegi igazgatójának szíves közlése. Lásd még Dongó Ferenc fiának, Dongó Zoltánnak apjáról írott rövid életrajzát: In: Dongó Ferenc – Kovács József – Gulyás M. Fulgencia – Savelin Zoltán – Bagi M. Romarika: *A martonosi egyházközség története*. Martonos, Tótkomlói Városvédő Egyesület Martonosi Helytörténeti Társaság, 2011. 217–218.

plébániára, a Magyar Televízió Századunk rovatához Budapestre, az Esztergomi Érsekséghez, Nemeskürthy István közvetítésével a Magyar Tudományos Akadémiához, a Szabad Európa Rádióhoz Münchenbe, a Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia munkaközösségnek Torontóba és dr. Teleki Béla jezsuita atyának Szegedre. Egy példányt megtartott magának. Kérte Cserest, küldjön neki egy példányt a *Vérbozzú Bácskában* című könyvéből Kecskeméten élő fián keresztül, majd utalt arra, hogy az anyaggyűjtést sajnos nem tudták befejezni, s végül így fejezte be levelét: „Nagyon sajnálom, de nem tudok többet tenni. Én mozgásképtelen vagyok. A mai fiatalabb papok nemigen érdeklődnek az akkori események iránt. Az öregek – az egykor a szemtanúk – lassan elhalnak és az eseményekre feledés borul.”²⁴

A *Vérbozzú Bácskában*, ellentétben a *Hideg napokkal*, mindössze angolul és horvátul jelent meg idegen nyelven. Az angol kiadás mentora a Torontóban élő Magyaródy Szabolcs, a Hunyadi Mátyás Öregcserkész Munkaközösség vezetője, a Corvinus Library alapítója és működtetője volt. Magyaródy és az író között az akkor az Országos Széchényi Könyvtárban dolgozó Vekerdi József, neves nyelvész, orientalista, romológus közvetített.²⁵ A horvát kiadás politikai hátszelét a Jugoszláviából pár éve kiváló, identitását kereső Horvátország biztosította, fordítója Horváth László volt, aki egy évvel később a Horvátországi Magyarok Demokratikus Közösségének alelnöke lett.²⁶

A hazai irodalomkritika kevésbé volt lelkes, mint a *Hideg napok* megjelenésekor – s ez, megítélésem szerint elsősorban a *Vérbozzú* műfaja miatt történt, hiszen Cseres nem regényt írt. Szubjektív történet-szemlélete, az adatok „laza” kezelése azonban tőlük is jogos kritikát kapott.²⁷ Jómagam nemcsak történet-szemléletével vitatkoztam, de szá-

²⁴ D. F. levele Cseres Tibornak, 1992. szeptember 2. In: Gergely Ferenc: Cseres Tibor élete és munkássága a rendszerváltás kezdetén. *ArchívNET*, 9. évf. (2009) 4. sz. http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/cseres_tibor_elete_es_munkassaga_a_rendszervaltas_kezdeten.html 12–13. (utolsó letöltés 2014. december 11.)

²⁵ Dr. Vekerdi József levele Cseres Tibornak, 1992. január 29. Uo. 5–6. https://www.archivnet.hu/hetkoznapok/cseres_tibor_elete_es_munkassaga_a_rendszervaltas_kezdeten.html?oldal=2 (utolsó letöltés 2014. december 11.)

²⁶ Horváth László levele Cseres Tibornak, 1992. április 8. Uo. 7–8.

²⁷ Bundula István: A pontosság kötelező. *Magyar Napló*, 3. évf. (1991) 12. sz. (október 4.) 39–40.

mos egyszerű összeadási hibára is felhívtam a figyelmét, mivel nem ellenőrizte az áldozatok számára vonatkozó adatait, forrását, Szűcs Márton és Kovács József munkáját nem vetette alá még minimális forráskritikai vizsgálatnak sem. Több helységben annyi magyar áldozatot mutatott ki, amennyi meghaladta ezen falvak egész magyar lakosságának létszámát. Könyve azonban, állítottam akkor is és most is, komoly inspirációt adott a további kutatásokhoz.

A főként történet szemléletét, forráskritikai hiányosságait bíráló méltatásokat azonban minden bizonnyal ellensúlyozta a magyar közvélemény pozitív reagálása, és különösen a „bezdáni ember” 1992 decemberében (a nap nincs rajta a levélen) hozzá intézett levele. Teljes nevét sajnos nem tudjuk, levelén csak a szignója szerepel, Cs. P. Mivel azonban ma már ismerjük a Bezdánban kivégzettek névsorát, s abban két cs betűvel kezdődő áldozat van, CS. P. vezetékneve tehát minden bizonnyal Csapó (Péter, Pál?).²⁸

„Kedves Mester!” – kezdi levelét CS. P. – Valamikor úgy 32 évvel ezelőtt, amikor a ’Hideg napok’ c. könyve megjelent, s azt a Vígyszínház előtti sátonál dedikálta, úgy nyárelő tájékán, ott ólálkodtam egy ideig, miután a könyv megvásárlására szántam magam. Nem is annyira az újvidéki események izgattak, hanem sokkal inkább az, hogy foglalkozik-e azzal, hogy mi történt Bezdánban 1944. nov. 3-án. Mert amint mondani szokás, addig arról mélyen hallgatott a fáma. Pedig akkor ott az ún. szerb partizánok, fegyvertelen, ártatlan civil bezdáni magyarok tömeges legyilkolását hajtották végre, – köztük Feri öcsém, ki nemcsak testvérem, hanem legjobb gyermekkori barátom is volt – őt is megölték. S vele együtt az egyik nagybátyám, két kisgyermek édesapját, s jó néhány barátom, és sokan másokat. De az utasító és végrehajtó pribékekkel szemben jugoszláv részről semmiféle bírósági felelősségre vonás nem történt, – de tudtommal azóta sem! Akkor ott, a Vígyszínház előtti könyvsátonál tettem minderről említést, s Ön arra kért, hogy beszéljek részletesebben az ott történetekről! Amiről részleteket nem tudtam sokat mondani, mivel én akkor nem Bezdánban, hanem már szovjet hadifogságban voltam. Amint a fentieket elmond-

²⁸ A két áldozat Csapó Ferenc 33 éves géplakatos, aki Cs. P. nagybátyja volt és öccse, Csapó Ferenc 19 éves földműves. Bővebben lásd Balla F. – Balla I.: *Bezdán története*. i. m.; Balla F. – Balla I.: *A bezdáni vérengzés, 1944*. i. m.

tam, legalább nekem úgy tűnt, mintha különösebben nem érdekelné, kétkedve hidegen hagyná e história! S én csalódva, bemutatkozás nélkül távoztam. Mint paraszti ivadék, akkor sok mindent nem tudtam... S ha sértőn, stíltalanul jártam el? Ezennel kérem szíves elnézését! [...] sajnálom, hogy akkor az Ön megítélésében tévedtem! Mert mint kiderült, hogy mennyire foglalkoztatta, s mennyire szívügyének tekintette a 44-es bezdáni véres események feltárását, természetesen írói eszközökkel. S bizonyítja azt nemrég megjelent 'Bácskai vérbosszú' c. könyve is... [...] sajnos más módon nem tudom, csak így leírva fejezem ki az Igazság, a humánus érdekében kifejtett tevékenységéért, rangos munkájáért a legmagasabb fokú elismerésem és hálás köszönetemet.”²⁹ Úgy érezhette, feloldozták.

Évtizedekkel a *Hideg napok* és a *Vérbosszú Bácskában* megjelenése után, amelyek a maguk idején sikerkönyveknek számítottak, joggal tesszük fel a kérdést, kiállták-e az idők próbáját? Ugyanúgy szólnak-e ma is hozzánk, mint az 1960-as, illetve az 1990-es évek elején? Ezt a kérdést az Írószövetség pár évvel ezelőtt már feltette, és *Újraolvasás* címmel szervezett tanácskozást, ahol, több más akkor sikeres szerző művével együtt, nyilván nem véletlenül, a két Cseres-mű közül csak a *Hideg napokat* és a belőle készült filmet elemezték fiatal kritikusok. Ők egyetértettek abban, hogy a könyv mindmáig érvényes értékét, olvashatóságát az időfelbontás, a párhuzamos hosszú monológok, a belső beszédek konfrontálódása, valamint a történelmi tények és az emlékezők lelkiismeretének, erkölcsi ítéletének divergálása adja.³⁰

A *Vérbosszú* itt szóba sem került – de műfajánál fogva nem is kerülhetett, mert az irodalom esztétikai, formai szempontjai szerint ez a mű nem tehető mérlegre. Cseresnek ez a műve, véleményem szerint, az egyéni és kollektív emlékezet, valamint a történelem viszonyában ragadható meg, és mint ilyen azt üzeni a mának, mit nem szabad el-

²⁹ Cs. P. levele Cseres Tibornak, 1992. december. In: Gergely Ferenc: Cseres Tibor élete és munkássága a rendszerváltás idején. ArchivNET, 2009. 4. sz. 14. https://www.archivnet.hu/hetkoznapok/cseres_tibor_elete_es_munkassaga_a_rendszervaltas_kezdeten.html?oldal=2 (a letöltés ideje 2014. december 11.)

³⁰ Szepesi Dóra: A Rozsdatemetőtől az Adáshibáig. Fiatal kritikusok a hatvanas, hetvenes évek elfeledett népszerű műveiről. *Bárka online*, 2010. december 18. <http://www.barkaonline.hu/helyszini-tudositasok/1791-ujraolvasas-az-iroszovetsegeben> (utolsó letöltés 2014. november 28.)

felejtetni egy közösségnek. Ez a szubjektív történelemkönyv radikálisan áttörte a délvidéki magyarok elleni partizán vérengzés köré itthon és odaát politikai okokból emelt hallgatás falát, s a „hideg napokkal” együtt ennek a traumának történetét is beemelte a nemzeti emlékezetbe. Hatása sokkoló volt, nemcsak a kínzások részleteinek feltárása miatt, hanem azért is, mert kiderült, szó sincs „magyar fasisztákról”, a bűnösök elmenekültek, ártatlan civilek ezreit „likvidálták”, gyilkolták le, üzték el otthonaikból és fosztották meg tulajdonuktól.

Cseres könyvéből kétféle magyar emlékkultúra fakadt. Egyrészt a Jan Assmann német történész által „hideg emlékkultúrának” nevezett emlékezet, amely az áldozat és a tettes összebékíthetetlen nézőpontjából közelíti meg a múltat, ahol a múlt „megfagy”, csak bosszú (vérbosszú) van és nincs megbocsátás. Ebben a történeti narratívában nemzetáruló lett például minden olyan történész, aki kutatásai alapján ki merte mondani, nem tekinti szentírásnak a partizán vérengzés áldozatainak Cseres által leírt 40 ezres számát, tovább kell kutatni a szerbiai levéltárakban. De ma már, nem függetlenül az időközben egyre több eredményt felmutató magyar és szerb kutatásoktól, felerősödött az ún. befogadó emlékkultúra híveinek hangja is, akik még a traumák parancsoló kibeszélése mellett is jövőorientált emlékkultúrát építenek, nyitottak a történelmi változások és a tudomány kritikai szemlélete iránt, s azon munkálkodnak, hogy a nemzeteket ne zárhassák be seholy hamis, soha nem létezett múltba, és ne lehessen letagadni hatalmi megfontolásokból a múlt nem kívánatos eseményeit, ne lehessen ki játszani egymás ellen a nemzeti traumákat.

Cseresnek a *Hideg napok* és a *Vérbosszú Bácskában* című mindkét könyve, így együtt, a 20. századi magyar nemzeti emlékezet nagy hatású műve, hiszen a traumák kibeszélése nem csak tudományos kérdés, de legalább ennyire etikai kérdés is. Olyan művek, amelyek akarva, akaratlanul nyomot hagytak a múlt elbeszélésének történeti narratíváján – magamról legalább bizton állíthatom ezt.

„Én ezeket magamtól meg sem írtam volna...”

Katolikus egyházi források a magyarok elleni partizánmegtorlásokról a Bácskában

Nemrég [2011-ben – S. E.] fejeztem be a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár délvidéki megtorlásokra vonatkozó iratainak kutatását, amelyek újabb, eddig ismeretlen adatokkal gazdagítják a katolikus egyház megtorlásokkal kapcsolatos tevékenységét.¹ Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy ezeknek az új forrásoknak a segítségével mutassam be a katolikus egyház partizánmegtorlásokkal kapcsolatos 1945 és 1948 közötti tevékenységét. E források alapján az eddignél jóval korábbra kell tegyük a kormány és a katolikus egyház délvidéki megtorlásokkal kapcsolatos információcseréjének, levélváltásának időpontját, másrészt rekonstruálni tudjuk a hírek katolikus egyház és kormány közötti áramlásának intenzitását, konkrét módzatait és csatornáit is.

Mai ismereteink szerint a partizánok kegyetlenkedéseiről szóló első hírek a Délvidék kiürítése előtt, még a Lakatos-kormány idején, 1944. augusztus 31-én a Muraközből érkeztek a miniszterelnökség kisebbségi osztályára. Később, a háborús összeomlást követően a Délvidékről elmenekült volt magyar tisztviselők, egyházi személyek informálták a debreceni Ideiglenes Kormányt, illetve a később megalakult kormányokat a megtorlás szörnyű részleteiről. Ezekben a hírekben már az eseményekkel párhuzamosan megjelentek az áldozatok számára vonatkozó becslések is. E korabeli hírek a kivégzett áldozatok számát hol 20 ezerre, hol 30 ezerre, de akár 60 ezerre is becsülték.

¹ Ezúton is köszönöm pécsi kollégáim, Bánkuti Gábor és Gyarmati György segítségét, akik felhívták figyelmemet ezekre az iratokra.

Az áldozatok számára vonatkozó viták Magyarországon máig nem csillapodtak. Ezeket a korabeli becsléseket az eddig végzett, korántsem lezárt kutatások nem támasztották alá. A szerbiai levéltárak napjainkban történő megnyitása, s a kérdés kutatására létrehozott magyar-szerb történelmi vegyes bizottság munkája azonban reményt ad arra, hogy közelebb jussunk az áldozatok számának pontosabb meghatározása, s általában a megtorlások céljának, mechanizmusának feldolgozása terén is. A mértékadó vajdasági és magyarországi történészek óvatosan foglaltak állást már korábban is ebben a kérdésben, és ha egyáltalán leírtak konkrét számokat, akkor „legfeljebb 20 ezerre” tették az áldozatok számát. Az ezzel kapcsolatban eddig megjelent tanulmányaimban jómagam korainak tartottam és tartom ma is állást foglalni a kivégzett magyarok számát illetően, a kérdés historiográfiai összefoglalására azonban már kísérletet tettem. Ebben szembesítettem az erre vonatkozó konkrét kutatások számszerű eredményeit a magyar közvéleményben rögzült számadatokkal, illetve megpróbáltam rekonstruálni, hogyan és miért rögzültek ezek az adatok.²

Mint a Kalocsai Főegyházmegye Levéltárában most előkerült iratok bizonyítják, az egyház szervezetten és tudatosan gyűjtötte a megtorlásra vonatkozó adatokat, amelyben igen fontos szerepet játszottak a Bácskából Magyarországra menekült, illetve kiutasított egyházi személyek, lelkészek, plébánosok, káplánok, hittanárok és hitoktatók, akiknek a létszáma a kalocsai érsekség 1945 őszén készült, név szerinti kimutatása szerint 44 fő volt.³ Ennek a katolikus egyházon keresztül történő információáramlásnak azért volt külön jelentősége, mivel ekkor még nem álltak helyre a két ország közötti hagyományos diplomáciai csatornák, amelyek megfelelő politikai akarát esetében alkalmasak lettek volna a megtorlásokkal kapcsolatos adatok beszerzésére.

A hírek sok esetben az Isteni Megváltó Lányai Budai Szent Margit Tan- és Nevelőintézetben, bizonyos Laurianna nővéren keresztül jutottak el Grósz érsekhez. Mint a nővér egyik 1946. január 31-én kelt levelében olvashatjuk, „mindig ennek a Lauriannának hordják be a délvidéki híre-

² E kérdés historiográfiai összefoglalására lásd A. Sajti Enikő: Hány magyar áldozata volt a partizán megtorlásoknak a Délvidéken? *Limes*, 22 évf. (2009) 3. sz. 117–131.

³ Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (a továbbiakban KFL) I. 1.a. Generalia de Archidioecesis. 1945. 2699.

ket”, mert tudják, hogy „így közvetlenebb érintkezés van Kegyelmes Úr és a Margitosok között.” Ebből a levélből például megtudjuk, hogy 1946 elején egy „miniszteriális főember” járt az intézetben, aki arra kérte őt, hogy „csendben” hívja fel az érsek figyelmét arra, hogy „Tito és szerb kommunista partizánok Baja stb. magyar városokban, vidéken aláírásokat gyűjtenek, hogy szerb fennhatóság alá kerülhessenek, s a békekonferencia elé akarják terjeszteni.” A nővér a hírhez a következő kommentárt fűzte. „Én ezeket magamtól meg nem írtam volna, ha erre egyenesen föl nem kérnek. Mármost, hogy valóban igaz-e ez vagy nem, azt nem tudom. Azt sem tudom, hogy miért akarják mindenáron a Kegyelmes Úr értésére adni ezt. Bizonyosan csak figyelemfelhívás szempontjából. Hát én most megtettem és ezzel be is fejeztem a dolgot.”⁴ Belgrád a határon átküldött ágensein, illetve a magyarországi délszlávokon keresztül valóban heves agitációt folytatott ekkor Baja és környékének Jugoszláviához csatolása érdekében. Jugoszlávia Magyarországgal szembeni területi követelését 1946. május 28-án, Tito utolsó moszkvai látogatása alkalmával vette le a napirendről, Sztálinnal egyetértésben.⁵

A most feltárt iratok arról tanúskodnak, hogy Grösz József kalocsai és bácsi érsek a püspöki kar nevében már 1945. április végén hosszabb feljegyzésben hívta fel Gyöngyösi János külügyminiszter figyelmét a kiutasításokra és a kivégzésekre, tiltakozott ezek ellen, és a kormány hathatós intézkedését kérte a kiutasítások ügyében. Pár hónappal később, a Vallás és Közoktatási Minisztérium (VKM) kérésére az érsekség elszakított bácskai részeinek állapotáról írott feljegyzésben az érseki hivatal a következőket jelentette: „Az elszakított területen uralkodó állapotokra nézve eléggé jellemző, hogy legalább 13 papunkat kivégezték, 11 még ma is deportálva, illetve bezárva sínylődik, híveink közül pedig a közvélemény egyöntetű megállapítása szerint legkevesebb 25–30 ezret meggyilkoltak. A magyarságot több faluból, így Csurogról és Zsablyáról az utolsó emberig eltávolították. A németiség ellen, mint közismert, sokkal szigorúbb intézkedéseket fogatosítottak.”⁶

⁴ KFL I.1.a. Politica. 1946. 389.

⁵ A tárgyalások jegyzőkönyvét közli: *Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945–1949)*. Szerk. Mezei Géza. Budapest, Új Mandátum, 2001. 175–178.

⁶ KFL I.1.a. Generalia de Archidioecesis. 1945. 1967.

Mindszenty József hercegprímás, esztergomi érsek 1945 novemberében ugyancsak a leendő béketárgyalásokra történő előkészületek céljából kérte Gröss József kalocsai érsektől annak pontos összeírását, hogy „a főegyházmegyének a fegyverszünet ideiglenes határvonalon túl eső részén hány papot és milyen atrocitás ért.” Gröss november 16-án kelt válaszában így írt erről: „A Bácskából eddig beérkezett jelentések szerint legalább 13 papomat, valamennyi a magyar Tisza-vidék tekintélyes plébánosa volt, szörnyű kínzások után legyilkolták. Kb. 11 leginkább német származású még ma is deportálva van, ezek közül kettő halálát jelentették. A hitoktatást az iskolákban heti egy órára redukálták, de így is csak fakultatív tárgyként szerepel. Legújabbban teljesen kizárták a papokat az iskolákból. A hitoktatást csak a templomban végezhetik.

A papság kongruáját [a papság ellátásáról való gondoskodás azokban az esetekben, amikor a lelkipásztori hivatallal nem járt együtt megfelelő javadalom – S. E.] beszüntették. A párbért [főként házaspároktól, évenként szedett egyházközségi adó a római katolikus egyházban a papság ellátása céljából – S. E.] nem fizetik a községek. Az egyházi adó behajtásához nem nyújtanak többé segítséget. A földreformról még nincs egészen megbízható értesülesem, de az egyházi birtokok minden ellenérték nélküli államosítása folyamatban van. Ez a sors vár a Bács környéki érseki birtokra is, habár lenti helynököm lépéseket tett megmentésére.

Papjaim közül mindazokat, kik áthelyezés folytán 1941 után kerültek a jelenlegi határon túli részekre, kiutasították. Többen a kiűritési parancsra még 1944 októberében elhagyták állomáshelyüket. Ezek közé sorolom azokat is, kik magyar működésük miatt jobbnak látták azt a vidéket elhagyni. Így kb. 100 pappal kevesebb van ott, mint rendes körülmények között. Kísérleteztem az elmenekültek, vagy lenti, vagyis délbácskai származású, de a fenti részben működő papok oda- küldésével. Ezeknek beutazási engedélyt – alig egynéhány bunyevác származású kivételével – nem tudtam szerezni.

Híveim azonban mégis aránylag el vannak látva, mert – szomorú, de való – azok megritkításáról is gondoskodtak. Az elmenekültek mellett kb. 30 ezer a meggyilkolt magyar hívek száma; a kb. 130 000 bácskai németet pedig vagy deportálták, vagy internálták. Helyükre többnyire nem katolikus szláv családokat telepítettek már.” Gröss, levele

végén, a hercegprímás „hathatós közbenjárását” kérte, illetve utalt rá, hogy hasonló tartalmú levelet írt egyrészt a VKM részére, illetve a Vatikánt is közvetlenül tájékoztatta a Délvidéken kialakult helyzetről.⁷

A kalocsai érsekség most feltárt iratai közül a továbbiakban egy „Bácska” címmel, dátum nélkül, de minden bizonnyal 1945 és 1947 között, békeelőkészítés céljából a VKM számára íródott 13 oldalas feljegyzést szeretnék bemutatni. A feljegyzés névtelen írója abból a valós tényből indul ki, hogy a Bácska problémája, ellentétben a Felvidék és Erdély kérdésével, „csak jelentéktelen közlemények formájában” szerepel a magyar sajtóban és a diplomáciai életben, és mintha „a megoldásra váró magyar területi problémák között nem emlegetnék elégszer és eléggé. Pedig – teszi hozzá – a Bácska nem lehet a magyar gondok elhagyott mostohagyermek! Jelentősége sem kisebb, mint a többi elszakadt területek.” Majd nyomatékkal hozzáteszi: „Felelős helyen álló személyek és a személytelen társadalom lelkiismeretét egyaránt terheli a nagy kötelesség: megtenni mindent, hogy a béketárgyaláson Bácska problémája a magyarságra nézve kedvezően intéztessék el!” A Bácska történelmi múltjának ismertetése kapcsán az ott élő nemzetiségek békés együttélését, valamint azt hangsúlyozza, hogy a Bácskában élő nemzetiségek „jó magyar állampolgárok voltak” és „az 1918-as felfordulásig ezek a nemzetiségek nem gondoltak arra, hogy ők ebben a hazában, amely nekik minden jogot és előnyt megadott, centrifugális erőként szerepeljenek. A bácskai nemzetiségek magatartásában a lojalitás nem merült ki az adófizetés és a katonakötelezettség kényszerű teljesítésében, hanem ők – nagyon kevés kivétellel – szívvel-lélekkel

⁷ KFL I.1.a. Politica. 1945. 2627. A kalocsai és bácsi érsekség egyházmegyei határait egyébként a Szentszék még a párizsi békeszerződés előtt, 1946 júniusában módosította, és a belgrádi apostoli nuncius június 13-án az ismét Jugoszláviához került bácskai részek élére Budanovich Lajos (Lajčo Budanović) címzetes püspököt, szabadkai plébánost e részek apostoli kormányzójává nevezte ki. Mint ismeretes, Budanovich 1923-ban az akkori belgrádi nunciustól arra kapott megbízatást, hogy a kalocsai főegyházmegyének jugoszláv impérium alá került részén az egyházkormányzatot ellássa. Ez azonban nem jelentette a terület kalocsai főegyházmegyéjétől történő jogszerű leválasztását, Budanovich azonban merészen túltette magát a jogi formákon és Kalocsától függetlenül kormányozta a Bácskát. Az elszakított rész az érsekség területének mintegy kétharmad részét tette ki, ahol az érsekség Magyarországon maradt 69 lelkészével szemben eredetileg 125 lelkészesség működött. KFL I.1.a. Generalia de Archidioecesis 1945. 1967.

magyar honpolgárok voltak. Megtanulták és szívesen beszélték a magyar nyelvet. Szellemi életükben nem vártak külföldi irányítást. [...] Csak a hazug propaganda zavarta meg a bácskai nemzetiségek magyarhűségét és fogta be ezeket is a gyűlölet és pusztítás szekerébe.” A tanulmány szerzője Bácska Trianon utáni históriájában azt tartja a legfontosabb változásnak, hogy a nemzetiségek „elkülönültek egymástól”, sőt szembefordultak egymással, de a jugoszláv egység megteremtése is „fantáziának bizonyult.” A németeket pedig, írja, „megejtette a hitleri bódulat”. Részletesen szól a katolikus egyházat a királyi Jugoszlávia időszakában ért sérelmekről, majd éles bírálattal illeti a visszacsatolás időszakát is. A továbbiakban így fogalmaz: „Ez a változás sem volt előnyös az itteni nemzetiségekre, de még az itteni magyarságra sem. [...] Míg a nemzetiségek idősebbjei a régi hagyományok emlékein buzdulva boldogan fogadták a bevonuló magyar csapatokat, addig a 23 évi jugoszláv időben Bácskába települt idegen szlávok és a gyűlöletre nevelt fiatalok teljes ellenzéki magatartásba merevedtek: nem a megbékélést keresték, hanem orgyilkosságokra vetemedtek és véres bosszúra készültek.” Szerzőnk osztja azt a meglehetősen elterjedt korabeli véleményt, hogy az újvidéki és a sajkási razziáért a partizánok voltak a felelősek, mivel „8 hónapon át nap-nap után, sorozatosan gyilkolták a magyarokat”. Ennek ellenére, teszi hozzá, „mindenki megdöbbsent mégis, amikor az újvidéki szomorú napok megcsúfolták a magyar nevet. Akik ezt végrehajtották, nem voltak igazi magyarok, hanem idegen bérencek. Megbélyegezte őket a magyar igazságszolgáltatás és közvélemény is. Sajnos az ártatlan magyarságnak kellett a bűnhődés nagyobb részét elszenvedni – 1944-ben.”

Úgy véli, komoly felelősség terheli Budanovich Lajos püspököt is, amiért a megbékélésre irányuló egyházkormányzati tevékenység sikertelen maradt. Budanovich, olvashatjuk forrásunkban, a mátravebéli ferences kolostorban eltöltött kétéves száműzetés után, 1943 nyarán térhetett vissza a szabadkai plébánia élére, de hazatérte után „mindent elkövetett, hogy azt a megbékélést kereső komoly munkát, mely Bácskában folyt az egyházkormányzatban, megzavarja és a korábbi nemzetiségi elkülönülést ismét visszaállítsa.”

A feljegyzés szerzője részletesen kitér az 1944 októbere óta történetekre is, ami „egészen kiforgatta Bácskát mivoltából” és tetejében a sajtó sem ír róla, és a rádióban sem beszélnek róla. Pedig, hang-

súlyozza, „erről tudomást kell szerezni a világ közvéleményének és a nagyhatalmaknak egyaránt, mert ilyen embertelen tömegmészárlásért és pusztításért felelősségre kell vonni azokat, akik azt rendezték, és elégtételt kell szolgáltatni annak a nemzetnek, mely azt elszenvedte. A legelső, hogy nemzetközi, pártatlan bizottság szálljon ki Bácskába és állapítsa meg: mi történt Bácskában a partizán uralom óta! Nyitassák meg a városok és a falvak mellett a tömegsírokat; hallgassák ki a tanúk, özvegyek és árvák ezreit, – de előbb biztosítsák számukra a bánatatlanságot – azután kérjék be a partizán vértörvényszékek tárgyalási jegyzőkönyveit; nézzék meg az elkobzott vagytonokat, az elnéptelenedett falvakat, városokat; tekintsenek be a bankok könyveibe, a haláltáborok halotti anyakönyveibe: azután mondjanak lelkiismeretes ítéletet a történetek fölött és tárják a világ elé!”

Mindszenty József bíboros, hercegprímás, esztergomi érsek 1947. április 22-én a következő levelet intézte Grósz József kalocsai érsekhez: „Az elszakított Délvidék sebei – úgy látom – leggyengébben jelentkeznek a külső sajtóban. Ami jelentkezik, az itteni hivatalos szemüvegen, egészen hamis. Azt kérném, méltóztassék külön erre a célra egy bizottságot szervezni, amely az odaátról óvatosan megszerzett adatokat feldolgozza és eljuttatja a Basler Nachrichten, La Croix, Tabletchez, illetve az amerikai lapok számára a Magyar Kurírhoz.”⁸

A délvidéki hírszolgálat céljából létrehozott bizottság megalakulására 1947. július 1-jén került sor. Tagjai a határ mentén szolgálatot teljesítő plébánosok voltak, közülük sajnos csak Szentmihályi (Schneider) Ferenc (1897–1973) apát és Bánhalmi István (1909–1981) esperes nevét ismerjük. Az általunk ismert iratok arról tanúskodnak, hogy a bizottság megkezdte munkáját, de tevékenységére vonatkozóan jelenleg nem rendelkezünk további információkkal.⁹

Mindszenty javaslata pusztába kiáltott szó maradt. A győzelem fényében a nagyhatalmak nyilván nem kívánták pellengérre állítani a háborús erőfeszítésekben mellettük álló Jugoszláviát, így egy nemzetközi vizsgálóbizottság felállítása fel sem vetődhetett. Budapest csak a kitelepítések embertelen körülményei miatt emelt többször is kifogást a Szövetségi Ellenőrző Bizottság mellett működő jugoszláv

⁸ Az említett újságok német, francia, illetve brit katolikus lapok voltak.

⁹ KFL I.1.a. Generalia de Archidioecesis. 1947. 1373., 1805., 2432.

delegációnál, a kivégzéseket mindvégig külpolitikai érvekkel alátámasztott hallgatás vette körül.¹⁰

A feljegyzés további részét, amelyben szerzőnk a partizánok megtorló akcióit írja le a Bácskában, teljes terjedelmében idézzük. „a./ Még az orosz csapatok bevonulása előtt megkezdték a kivégzéseket mindenfelé. Valóságos tömegmészárlások voltak ezek a kivégzések. Városokban, falvakban ezzel kezdődött a partizánok uralma, hogy összefogdosták az embereket és éjszaka teherautókon kivitték a temetőhöz, ahol hosszú árkot ásattak, oda dobálták az éjszakai kínzásokban agyongyötört, s helyszínen sorra lőtt embereket. A sírásók reggelenként csak hozzátétőlegesen tudták jelenteni a plébánosoknak, hogy hányat árkoltak el az éjszaka. Az így összeszedhető számok egész Bácska területén kitesznek mintegy 40.000-et ! Van hely, ahol a község egész magyarságát kiirtották (Csurog, Zsabylya). A kivégzettek között vannak nők, gyermekek, sőt csecsemők is. Legkegyetlenebbül a papokkal bántak: eddigi megállapítások szerint 16 bácskai pap lett a partizánok áldozata.” Ma már egyébként pontosabb adataink vannak a kivégzett papokról is, úgy tudjuk, 19-en voltak.¹¹

Ezután néhány „égbekiáltó” esetet ír le a papok kegyetlen kivégzéséről. „Virág István 84 éves horgosi apát-plébános a kivégzés helyén szörnyethalt, még mielőtt lelőtték volna. Petrányi Ferenc óbcesei apát-plébánost a községháza folyosóján szitává lőtték géppisztollyal és szemétdombra dobták. Dr. Takács Ferenc péterrévei plébánost a főtéren lőtték agyon. Varga Lajos moholi plébános beleőrült a kínzásokba, s csak azután lőtték agyon a Tisza partján. Szabó Dénes tóthfalusi tanyai plébánost kocsihoz kötötték és addig vonszolták rohanó kocsijukkal, amíg ki nem szenvedett. Köves István mozsori lelkészért egy partizán különítmény jött Jánoshalmára (magyar terület) és elhurcolta Újvidékre, ahol kivégezték. Novotny József magyarul sem tudó horvát papot, aki Palonán volt káplán, azért verték agyon, mert a horvát füg-

¹⁰ A. Sajti E: Büntudat és győztes fölény: a magyar–jugoszláv kapcsolatok 1944–1947. In: Uő: *Büntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*. Szeged, SZTE Történelemtudományi Doktori Iskola, 2010. 136–138.

¹¹ A meggyilkolt papok közül Matuska Márton tollából Dupp Bálint csurogi plébánosról jelent meg eddig életrajz. Matuska Márton: Dupp Bálint, a németből lett magyar csurogi mártír. In: Uő: *Három mártírunk*. (Életjel könyvek 94.) Szabadka, Életjel, 2002. 97–134.

getlenség híve volt. Weiner Péter palánkai prépost-plébánost, aki öreg is volt, beteg is volt, úgy megverték ártatlanul, hogy belehalt...

A világiak közül kiemeljük Dr. Bogner József kivégzését, aki országgy. képviselő és lapszerkesztő volt, öccse a szentség hírében meghalt Bogner Máriának, – hosszas kínzás után rendes törvényszéki eljárással ítélték halálra Szabadkán, ott végezték ki. Így járt Újvidéken Krámer Gyula felsőházi tag és Dr. Deák Leó v. bácskai és zombori főispán is. Dr. Reök Andor v. szabadkai és bajai főispánt nem végezték ki, mert fogságukban öngyilkos lett: levet[et]te magát a fogház emeletéről...

b./ Másik kegyetlenségük volt a deportálás. Kb. 30.000-re tehető azon bácskaiak száma, akiket a partizánok összefogdostak és ismeretlen helyekre hurcoltak. Feltehető, hogy ezek legtöbbje már nem él. Az elhurcoltak között katolikus papok is vannak.

c./ Nem kisebb kegyetlenséget mutattak a kiutasításokban. Mindenkit kiutasítottak, aki 1941 után került a Bácskába, vagy aki nekik egyébként útjukban volt. Így lettek földönfutókká a Bukovinából Bácskába telepített székelyek, a volt magyar tisztviselők. 5 magyar pap is elszenvedte a kiutasítás szörnyűségét. Zomborból kiindulva ki-telepítő vonat járta körül a vármegyét és vitte a kiutasítottakat (csupa magyarokat), akiknek 4–6 óra készületi időt is alig engedtek. Mindenüket oda kellett hagyni. Csak kézben vihető csomagot vihettek maguknak az útra, de – a határon ezt is elvették tőlük pénzükkel együtt. A vonat csak Szabadkáig vitte a kiutasítottakat, a határon gyalog kellett menniök éjnek idején – Kelebiáig. Ugyanez volt a sorsuk a Szeged felé vitt kiutasítottaknak is.” A vagyonelkobzások kapcsán külön is kiemeli, hogy nem csak a kiutasítottak földjét vették el, de az ott maradtak közül is sokakét, a „lelkészkedő papság javadalmi földjeit pedig mindenütt elvették”, még Budánovich Lajos püspök földjeit is, „ami egészen letörte és teljes passzivitásba szomorította...” A németek kapcsán egyenesen „kiirtásukról” ír, amit „szó szerint kell venni. Bácskában nincs többé svábság.”

Végül a „Bácska” címet viselő forrásunk anonim írója sorra veszi a bácskai kérdés békekonferencián történő megoldásának három, szerinte lehetséges módozatát. Az első megoldás a Bácska Vajdasághoz és Jugoszláviához csatolása lenne, de ezt elveti, mert a terület nemzetiiségi viszonyainak radikális megváltozása miatt ez egyet jelentene azzal, hogy „az itteni magyarság és katolicizmusnak a sorsa meg lenne pecsételve.”

A bácskai szlávok és magyarok esteleges széttelepítését is számba veszi oly módon, hogy a Ferenc-csatorna lenne a határ, és ez a terület visszakérülne Magyarországhoz, ahonnan minden szlávot népességcserével áttelepítenének Jugoszláviába. Ezt a megoldást azért nem tartja járható útnak, mivel szerinte „elképzелhetetlen, hogy a szabadkai bunyevácok saját elhatározásukból elhagyják Szabadkát, a zsíros földet, az ősi ’szállásokat’.” A Bácska problémája szerinte csak úgy oldódik majd meg, ha minden marad a régiben, visszacsatolják ahhoz az „életközösséghez”, amelyhez ezer éve tartozik, vagyis Magyarországhoz. A Bácskát, zárja sorait saját elképzelésének ígézetében forrásunk írója, „a mostani válságból egyedül csak a magyar g3nius tudja kiemelni, nemzetiségeit egymással kib3k3íteni, és ismét b3k3esen együtt 3l3 testv3r3ekk3 tenni.”¹²

Ez a javaslat, mint azt az 1947. február 10-3n aláírt párizsi b3keszerz3d3s igazolja, a megval3sulatlan, s3t az adott nemzetk3zi konsztelláció okán irreális alternatívák k3z3e tartozott. Ezzel egy3tt is 3gy v3lj3nk, hogy ez a „Bácska” címmel k3sz3lt feljegyz3s azok k3z33 a fontos 3s informatív források k3z3e tartozik, amelyek seg3ts3g3nkre vannak a partizán megtorlások kor3bbinál pontosabb rekonstrukci3sában, 3s gazdagítják a h3bor3 utáni Magyarország helyzet3nek rendez3s3re vonatkoz3, a katolikus egyh3z elk3pz3l3s3ivel kapcsolatos eddigi ismereteinket is.

A h3bor3 utáni magyar diplom3cia egyik legfontosabb t3rekv3se a Jugoszl3vi3val t3rt3n3 bar3ti kapcsolatok ki3p3t3se volt, amit az 1947. december 8-3n aláírt magyar–jugoszl3v bar3ts3gi szerz3d3s is jelzett. Budapest ez3rt, illetve az 3jvid3ki razzia miatt 3rzett lelkiismeret-furdal3s miatt m3r kezdett3l fogva igyekezett f3tylat borítani a magyarokkal szembeni megtorlásokra – a katolikus egyh3z viszont, amely egyre s3lyosabb konfliktusba keveredett a hatalmat kisajátító kommunist3kkal, tov3bbra is megpr3b3lta napirenden tartani a k3rd3st. Mivel a hivatalos politikai k3r3k seg3ts3g3re nem sz3míthattak, saját csatorn3ikon, eszk3zeikkel igyekeztek a nyugati k3zvélem3nyt 3s a Vatik3nt tov3bbra is t3j3koztatni a k3rd3sr3l.

12 KFL I.1.c. Politica. 145-1947. sz.n.

„Hideg emlékezet”, vagy befogadó emlékezetkultúra?

A magyar történetírás a partizánmegtorlásokról

I. Tóth Zoltán, a román nemzetiségi kérdés és a romániai magyarság történetének tragikusan korán elhunyt, avatott kutatója (1956 októberében a Parlament előtt érte a halálos lövés), a székelyek román eredetét elsőként megfogalmazó Iorga-féle elmélet kritikája kapcsán egyik 1941-ben írott cikkében így fogalmazott: „A kérdés tudományos vizsgálata feltétlenül megköveteli az érzelmi talapzatról való levételt: ez azonban a nemzetiségi kérdésnek különleges érzelmi jellegét tekintve közel áll a lehetetlenséghez”.¹

E tudományos tanácskozás a magyarság históriájának, bizonyos aspektusból a nemzetiségi kérdésnek egy különös, bár korántsem egyedi eseményét választotta vizsgálatra tárgyául: az 1944/1945-ös partizánmegtorlások elemzését. A szervezők külön hangsúlyt fektettek arra, hogy a múltnak ez a súlyos teherként ránk, az utókorra nehezedő fejezetét a szaktudományok (történelem, néprajz, stb.) felől közelítsük meg. Úgy vélem, mi itt mindnyájan egyetértettünk ezzel a megközelítéssel, előadást is ennek jegyében vállaltunk – azzal azonban nagyon is tisztában vagyunk, de hadd beszéljek csak a magam nevében, tehát tisztában vagyok azzal, hogy I. Tóth Zoltánnak nagyon is igaza van, hogy adott esetben már-már a lehetetlenre vállalkozunk.

A múlt század hetvenes éveiben Magyarországon komoly vita alakult ki a történettudomány és a történeti publicisztika viszonyáról. Egy akkor ismert újságíró, Faragó Vilmos² e kettő viszonyát a „vár-

¹ I. Tóth Zoltán: *Iorga Miklós és a székelyek román származásának tana*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 132.) Szerk. Szabó T. Attila. 1941. Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R-T., 1941. 4.

² Faragó Vilmos: *Történelem – felülnézetben. Élet és Irodalom*, 20. évf. (1976.) 43. sz. (október 23.) 3.; Hanák Péter: *A történetírás: birtokper. Élet és Irodalom*, 21. évf. (1977) 8. sz. (február 19.) 1.

védők és a várostromlók” metaforájával jellemezte, amikor a történettudomány bástyái közé be-betörnek a politikusok, az újságírók és más amatőrök, magukkal ragadnak egy-egy érdekes témát, az ostromlott történészek pedig ki-kicsapnak a várból, hogy visszaszerezzék a zsákmányt. Maradva a várhasonlatnál, az „ostrom” napjainkban sem csitult, hiszen a történelem mindig „birtokper” volt, s az maradt napjainkban is. Miért van ez így?

Mint ismeretes, a múlt leírásának, reprezentációjának különböző módozatai, csatornái vannak, amelyek keményen rivalizálnak egymással: az akadémiai vagy professzionális történetírás, illetve a public history (nyilvános, köztörténeti elbeszélés), amely aztán elvezet bennünket a kollektív emlékezet termelésének és befogadásának kérdéséhez.³

Az akadémiai történetírás nemcsak a 19. században, de még a 20. század első felében is uralta a múlt úgymond igaz elbeszélésének előjogát, a nemzeti elvű történeti elbeszélés színpadát, mára azonban ebben a tekintetben jelentős pozíciókat veszített. Hogy ennek mik az okai, messzire vezet, most csak néhány problémára szeretnék utalni.

Először is: itt vannak a történetíráson belüli változások, amelyeket összefoglalóan posztmodern áramlatnak nevezünk, s amely együtt járt a biztos tudásba vetett 19. századi hit fellazulásával. Ez aztán annak a paradigmának az elfogadásához vezetett, hogy a történeti elbeszélésnek több igaz, sőt szélsőséges értelmezésben több azonos értékű változata van.⁴ Másodszor: a történetírás a 20. században elvesztette a politikával szembeni ártatlanságát – s egy időben annak szolgálólányává vált, elsősorban a Szovjetunióban és az érdekszférájához tartozó ún. kommunista, szakmai kifejezéssel államszocialista rendszerekben. Ez történt Magyarországon, Jugoszláviában és a többi szocialista országban. Ebben a történeti információs vákuumban nyert aztán egyre nagyobb teret a public history, amit persze nemcsak autodidakták művelhetnek, de történészi diplomával, sőt tudományos fokozattal rendelkezők is.

³ A kérdésről részletesen lásd Gyáni Gábor: Nemzet, kollektív emlékezet és public history. *Történelmi Szemle*, 54. évf. (2012) 3. sz. 357–375. A tanulmány a téma kapcsán részletes bibliográfiát is tartalmaz.

⁴ Lásd erre magyarul Breisach, Ernst: *Historiográfia*. Budapest, Osiris, 2004. 413–419.; Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, Osiris, 2011. 229–244.

Nézzük meg, mi a különbség az akadémiai, vagy professzionális történetírás és a public history között?⁵ A professzionális történetírás kíváncsi, racionális kérdéseket tesz fel a múltnak, kritikai módon viszonyul forrásaihoz, tiszteli azokat, nem szelektál közöttük preconcepciójának igazolása céljából. Ezzel szemben a public history kisebb-nagyobb csoportok identitásigényét szolgálja ki, s mindig olyan képet közvetít a múltról, amellyel konkrét elvárásokat elégít ki. A public history célja tehát nem elsősorban a tudományos kutatás, az ismeretek elmélyítése, nem a múlt minél teljesebb feltárása, hanem az elvárt válaszok, köztük a politika által elvárt válaszok megkonstruálása, és a tömegmédia igényének kielégítése. Kedvelt témái a nemzeti traumák, a szenvedéstörténetek politikai célzatú ébrentartása, vagy éppen elhallgatása, ezek egyediségének és különösségének hangsúlyozása (lásd Magyarországon Trianon problémáját, a délszláv utódállamokban pedig a második világháború utáni pro és kontra megtorlásokat.). Ez a fajta történetírás különbséget tesz ún. jó és rossz, ártatlan és bűnös nemzetek között.

Történészként nagyon is tisztában vagyok azzal, hogy a nemzeti gondolkodáshoz, a történelemhez szervesen hozzátartozik az évtizedekig elfojtott nemzeti traumák feltárása, kibeszélése, az újabb nemzeti emlékhelyek kijelölése és azok napjaink nemzeti emlékezetbe történő beemelése.

Nem mindegy azonban, hogy az egymással rivalizáló, egymással „birtokperbe” bonyolódott történetírások milyen minőségű emlékkultúrát hoznak létre, a múltból milyen minőségű történelmet rekonstruálnak. Olyat, amely integráló szerepet tölt be, s befogadja a nemzet virtuális házába a nemzet minden csoportját, minden tagját, azaz befogadó és jövőorientált emlékkultúrát, amely még a traumák parancsoló kibeszélése mellett is nyitva hagyja azt az ösvényt, amelyen keresztül egy-egy nép történelme nemcsak nemzeti látószögből tanulmányozható, hanem annak általános társadalmi és nemzetközi összefüggéseit is képes feltárni. Vagy olyan nemzeti emlékkultúrát teremtünk, amelyet Jan Assmann német történész klasszikus munkájában „hideg

⁵ Nora, Pierre: A megemlékezés kora. In: *Uő: Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Napvilág, 2010. 298–326.; Gyáni G.: Nemzet, kollektív emlékezet, i. m. 361.

emlékezetnek” nevezett.⁶ A „hideg emlékezet” Assmann értelmezésében olyan emlékezet, amely kizárólag az áldozat és a tettes összekérthetetlen nézőpontjából közelíti meg a múltat, köztük például az 1945 utáni partizánmegtorlások történetét is. De hát mi a baj ezzel a történet szemlélettel? Nem több, de nem is kevesebb, mint az, hogy a hideg emlékezet végletesen befagyasztja a történelmet, makacs ellenállást tanúsít a történelmi változások befogadásával, a múlt árnyalt megközelítésével, értelmezésével szemben, kizárja a tudományban nélkülözhetetlen kritikai szemléletet, és bezárja az adott közösséget, a nemzetet egy soha nem létezett, hamis múltba.

De nézzük meg röviden ebből a szempontból a magyar történetírás partizánmegtorlásokkal kapcsolatos historiográfiai eredményeit.

Nemcsak a jugoszláviai, a szerbiai, de a rendszerváltás előtti magyar történetírásban is az 1944/1945-ös magyarok elleni partizánmegtorlásokat, a „még hidegebb napokat” évtizedekig mély hallgatás vette körül. (A „még hidegebb napok” kifejezést Cseres Tibornak az 1942-es újvidéki razziáról szóló *Hideg napok* című híres regénye nyomán használom.) Mint ismeretes, a „győzelem mindent igazol” tételéből kiindulva a jugoszláv politika által szoros pórázon tartott történetírás letagadta, illetve szükséges igazságtételként állította be a „fasiszta magyarok” és a kollektív bűnösnek nyilvánított, „még fasisztább” német lakosság elleni megtorlásokat.

A hallgatás és a tagadás kezdettől fogva azt a célt szolgálta, hogy tisztára mossák és heroizálják az új partizánelit hatalomra kerülését és kisebbségpolitikájának keletkezését. E hamis történet szemlélet üzenete az volt, hogy az új politikai elitől és a kommunista rendszertől idegen a bosszú és a megtorlás: tehát a háború utáni számonkérés, a kivégzések és büntetések igazságosak voltak, azok kizárólag a háborús bűnösök és a „nép ellenségei” ellen irányultak és „Jugoszlávia népeit szolgálták”.⁷ Tehát az új, kommunisták vezette jugoszláv állam magya-

⁶ Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz, 1999. (javított kiadás 2013.) A könyv eredetileg németül, 1992-ben jelent meg Münchenben.

⁷ A „nép ellensége” lényegében bármeddig tágítható fogalom volt. Ennek korabeli hivatalos értelmezését tárgyalja: Mitrović, Momčilo: Narodni i državni neprijatelj u Srbiji posle Drugog svetskog rata. In: *Dijalog povjesničara – istoričara* 4.

rokkal kapcsolatos kisebbségpolitikája is „tisztta fogantatású” volt. Ez a felfogás egyértelműen a public history kategóriájába sorolható.

Napjainkban a szerb, a horvát és a szlovén történetírás egymás elleni „rekonkviztája” közepette jelentek meg a vajdasági magyar sajtóban (többnyire nem történészek tollából), illetve a magyarországi történetírásban azok az első írások, amelyek az új, J. B. Tito vezette hatalom ártatlan magyar áldozatainak, a kivégzetteknek, táborokba hurcoltaknak, a kitelepítetteknek próbáltak emléket állítani, és az 1942-es újvidéki razzia áldozatai előtt történő tisztelgés mintájára a nyilvános megemlékezés jogát követelték.⁸ Erőt, erkölcsi hátteret adtak ezeknek a kutatásoknak, hogy a magyar történetírás már régen szembenézett a múlt bűneivel – és részletesen feltárta a szerbek és zsidók ellen 1942-ben elkövetett megtorlásokat, gyilkosságokat, az ún. razzia történetét.⁹

Ezek az 1990-es években megjelent vajdasági magyar munkák főként a halotti anyakönyvek és a visszaemlékezések forrásbázisán alapultak, és hosszú ideig a kivégzett ártatlan magyar áldozatok létszámának megállapítására és a visszaemlékezések összegyűjtésére koncentráltak. Így kezdődött meg a megtorlást szenvedett ártatlan emberek tragikus sorsának történelmi emlékezetbe történő beemelése a Vajdaságban. E munkák legfontosabb emlékezetpolitikai és historiográfiai eredményét abban látom, hogy ledöntötték a magyarok elle-

Red. Hans Georg Fleck – Igor Graovac. Zagreb, Friedrich Naumann Stiftung, 2002. 249–266.

⁸ Lásd Matuska Márton cikksorozatát a *Magyar Szó* 1990-es évfolyamában, illetve a VMDK-nak a Vajdasági és a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia elnökéhez intézett felhívását a *Magyar Szó* 1990. április 20-ai számában. Mint a felhívásban olvashatjuk: „elérkezett az az idő, amikor tudományos módszerekkel kell kivizsgálni a vajdasági történéseket a megszállás alatt és közvetlenül a felszabadulás után.”

⁹ Buzási János: *Az újvidéki „razzia”*. Budapest, Kossuth, 1963.; A. Sajti Enikő – Markó György: Ismeretlen dokumentum az 1942. januári délvidéki razzia résztvevőinek peréről. 1943. december 14. – 1944. január 14. *Hadtörténelmi Közlemények*, 32. évf. (1985) 5. sz. 426–456.; A. Sajti Enikő: *Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája*. Budapest, Kossuth, 1987. 152–168.; Uő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, Napvilág, 2004. 269–317. Pihurik Judit: Hideg napok. *Délvidék 1941–1944. Rubicon*, 20. évf. (2009) 5. sz. 20–29.; Pihurik Judit: A kórkép mint forrás. Bayor Ferenc nyugalmazott tábornok újvidéki városparancsnok 1942–43-as pere és elítélése. *Betekintő*, 5. évf. (2011) 4. sz. http://www.betekintő.hu/2011_4_pihurik (utolsó letöltés 2013. szeptember 12.)

ni megtorlásokkal kapcsolatban felépített hallgatás falát, szakítottak a korábbi rendszer meghamisított kisebbségtörténeti szemléletével, és megnyitották az utat egy új, délvidéki magyar történeti emlékezet, történeti tudat felépítése előtt.¹⁰ (Lásd Matuska Márton, Mészáros Sándor, Teleki Júlia, Szloboda János és mások munkáit.¹¹ Közülük csak egy, Mészáros Sándor volt egyébként hivatásos történész.)

A magyarországi történészek elsősorban a hazai levéltárak feldolgozására törekedtek. Jómagam hosszú évek óta kutatom a délvidéki

¹⁰ Korábban a délvidéki megtorlásokról két kis füzet jelent meg az Egyesült Államokban, emigránsok tollából, az egyik magyarul, a másik pedig angolul. Szigethy György: *Szemtanúja voltam Tito délvidéki vérengzéseinek*. Cleveland, Ohio, 1956.; Homonnay, Elemer: *Atrocities Committed by Tito's Communist Partisans in Occupied Southern-Hungary*. Cleveland, (Ohio), Council for Liberation of Southern Hungary, 1957.

¹¹ A teljesség igénye nélkül: Matuska Márton: *A megtorlás napjai*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1991.; Uő: *Hová tűntek Zsablyáról a magyarok?* Temerin, VMDP Történelmi Bizottsága, 2004.; Uő: A délvidéki magyarság tragédiája. *Rubicon*, 20. évf. (2009) 5. sz. 46–47.; Mészáros Sándor: *Holtta nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944–45. I. Bácska*. Budapest, Hatodik Síp Alapítvány, 1995.; Uő: *Holtta nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944–45. II. Bánság, Szerémség, Baranya, Muravidék*. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 1995.; Uő: Újvidéki hideg hetek 1944-ben. *Regio*, 5. évf. (1994) 1. sz. 77–95.; Teleki Júlia: *Keresem az apám sírját. Visszatekintés a múltba – II. Tóthfalu*, 1999.; Uő: *Hol vannak a sírok?* Magánkiadás, 2007.; Mojzes Antal: *Halottak napja Bajmokon*. Bajmok, Cnefa, 1994.; Teleki Béla – Gärtner István – Dupák András: *Becse történetéből*. Becse, Becse-belvárosi Rkt Plébániahivatal, 1985.; Szloboda János: *Zentán történt 1944-ben*. Újvidék, Jugoszláviai Magyar Közművelődési Társaság, 1997.; *Miért? Zakaj?* (Lendavski zveski. Lendvai füzetek 16.) Szerk. Kulčar, Silvija – Unger, Mira – Bencze Lajos – Göncz László. Lendva-Lendava, 1998.; Ádám István – Csorba Béla – Matuska Márton – Ternovác István: *A temerini razzia*. Temerin, A VMDP Történelmi Bizottsága, 2001.; *Rémuralom a Délvidéken. Tanulmányok, emlékezések, helyzetértékelések az 1944/45. évi magyarellenességről*. Szerk. Csorba Béla – Matuska Márton – Ribár Béla. Újvidék, Atlantis, 2004.; Forró Lajos: *Jelöletlen tömegsírok Magyaránizsán, Martonoson, Adorjánban*. Szeged, Hálózat a Szabad Információért Alapítvány, 2007.; Forró Lajos – Molnár Tibor: *Tragikus emberi sorsok 1944-ből a partizániratok tükrében*. (A titói Jugoszlávia levéltári forrásai 3. Arhivski izvori titove Jugoslavije 3.) Szeged–Zenta, Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára – Zentai Történelmi Levéltár, 2013.; *Magyarok és szerbek. Együttélés, múltfeltárás, megbékélés 1918–2012. Hungarians and Serbs. Coexistence, Revealing the Past, Reconciliation 1918–2012*. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2013.

magyarok történetét. Az igen hamar kiderült, hogy a vajdasági magyar közösséget mindmáig leginkább érdeklő kérdésre, mennyi volt az áldozatok száma, ezek a források nem adnak választ. Akkor hát milyen kérdések megválaszolását segítették elő a magyarországi források, mit tudhattunk meg ezekből? Például: tudott-e Budapest az 1944. őszi magyarellenés megtorlásokról – s ha igen, ezek az információk mit tartalmaztak, honnan származtak? Rekonstruálni tudtuk azt is, hogyan jutottak el ezek a hírek a magyar közvéleményhez és a kormányzati szervekhez. Főként menekültek, kiutasítottak és egyházi személyek számoltak be szóban és írásban a magyarok és németek elleni megtorlásokról. Válaszolni lehetett azokra a kérdésekre is, mi történt a beérkező információkkal, hogyan reagáltak rá a magyar kormánysszervek és a katolikus, valamint a református egyház.

Ezek alapján a mai magyar historiográfiában nagyjából a következő kép él az 1944 őszen, 1945 elején történt megtorlásokról.

Az ún. „vad megtorlások” (a szerb és horvát historiográfia kifejezése) idején még nem fejeződött be a második világháború, a két ország az ellentétes oldalon harcolt, ami döntően befolyásolta a háború utáni nemzetközi helyzetüket és kétoldalú kapcsolataikat. 1944 őszen Magyarország inkább földrajzi fogalom volt, semmint stabil, szuverén állam – egyik részében még nyilas uralom volt, a másik részében pedig már megalakult a demokratikus, Ideiglenes Kormány. A két ország új hatalmi szervei között még nem működött a hagyományos diplomáciai kommunikáció, nem volt diplomáciai kapcsolatuk. Emellett Magyarország és Jugoszlávia viszonyát súlyosan megterhelték a közelmúlt eseményei, elsősorban az 1942-es dél-bácskai és újvidéki razzia, amelynek következményei a vajdasági magyarokra egyenesen tragikus volt. Magyarország szuverenitása a békeszerződésig (1947. február 10.) erősen korlátozott volt, a politikai hatalmat lényegében a Szövetséges Ellenőrző Bizottság gyakorolta, hadseregét leszerelték, illetve szűk korlátok közé szorították.

Mint ismeretes, Grösz József kalocsai és bácsi érsek a püspöki kar nevében 1945 április végén hosszabb feljegyzésben hívta fel Gyöngyösi János külügyminiszter figyelmét a kiutasításokra és a kivégzésekre, és a magyar kormány hathatós intézkedését kérte a kiutasítások ügyében. Grösz jól tudta, hogy a fegyverszüneti egyezmény értelmében a jugoszláv kormánynak jogában állt kiutasítani az 1941

áprilisa után a Délvidékre költözött magyar tisztségviselőket, de tiltakozott a kiutasítások embertelensége miatt. Arról nem is szólva, hogy a jugoszláv hatóságok, mint Grósz levelében utalt is rá, messze nem csak a tisztviselőket utasították ki.¹²

Grósz említett levelét még számos beszámoló követte a megtorlásokról, amelyek esetenként 30, 40, sőt 50 ezer ártatlan magyar civil kivégzetről tudósítottak. A magyar közvéleményben tehát ekkor és ennek nyomán terjedtek el a kivégzettek több tízezres számáról szóló információk, bár az egyházi források minden esetben hozzátették, ezek becslések, a pontos számot nem volt módjukban ellenőrizni. Cseres Tibor csaknem fél évszázaddal később, 1991-ben jelentette meg *Vérbozzú Bácskában* című könyvét, amelyben 40 ezerre tette az ártatlanul kivégzett magyarok számát. Ma már ezt az adatot nemcsak a magyarországi historiográfia, de a vajdasági magyar publicisztika többsége is túlzottnak tartja, de mivel könyvét angolra és horvatra is lefordították, a nemzetközi szakirodalomban is találunk példát a 40 ezres szám átvételére. Úgy tűnik, hogy Magyarországon lehiggadtak az ezzel kapcsolatos viták, s a történészek többsége türelemmel várja az áldozatok számára vonatkozó szerb és magyar kutatások eredményeit. Megjegyzem, ezek a kutatások sajnos a vártnál lassabban haladnak. A public historyhoz sorolható szerzők azonban mindmáig „nemzeti árulásnak” tekintik, ha valaki a magyar áldozatok 40 ezres számát nem tekinti szentírásnak.

A kivégzésekről a magyar kormány tehát értesült, azonban eddig egyetlen olyan forrás sem került elő, amely arra utalna, hogy a gyilkosságok, megtorlások ellen bármilyen formában is tiltakoztak volna akár a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál (SZEB), akár a jugoszláv kormánynál. Olyan források azonban vannak, amelyek arra utalnak, hogy a kivégzésekről tudtak a SZEB angol és amerikai tagjai, és több alkalommal is nem hivatalos beszélgetést folytattak erről a magyar külügyminisztérium tisztviselőivel. E beszélgetések során a magyar fél elismerte, hogy tudnak a kivégzésekről, de a rendelkezésükre álló adatok „erősen légből kapottak és ellenőrizhetetlenek”. 1945 júniusában a magyarországi jugoszláv delegátus gazdasági vezetője, Gavrilovics egy „igen baráti hangnemben” folytatott beszélgetés során tagadta a meg-

¹² Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (a továbbiakban KFL) I.1.a. Generalia de Archidioecesis. 1945. 476.

torlásokat, és egyenesen arról biztosította a magyar kormányt, hogy a „Bácskában semmiféle magyar üldözés nincs és nem volt. Csupán két községből, Csurog és Zsablya utasítottak ki tömegesen magyarokat, innen is azonban saját érdekükben, az ismeretes újvidéki eseményekből kifolyólag. Nyugat-Bácska, Hódság, stb. svábok által elhagyott részekbe csoportosítják a magyarokat. Óbecsén, stb. például voltak népbíróági tárgyalások és ennek folyamányaképpen tényleg voltak kivégzések is, de csak olyan esetekben, ahol rablás, vagy gyilkolás, vagy az újvidéki eseményekben való részvétel bebizonyosult.” Gavrilovics még hozzátette: „a magyaroknak nagy szerencséje, hogy Tito került hatalomra, különben rettenetes lett volna az újvidéki események miatt való visszahatás és bosszú. A magyaroknak egyáltalában igen jó sorsuk van...”¹³ A forrásaink ugyanakkor azt is bizonyítják, hogy bár a magyar kormány nem emelte fel a szavát a kivégzések ellen, de számos esetben arra kérte a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot, hogy tiltakozzanak Belgrádban a kiutasítások embertelen módja, valamint a vajdasági németek Magyarország területére történő illegális áttétele miatt.¹⁴

1944 végén Magyarország és Jugoszlávia sem a „belső hatalom”, sem a külpolitikai döntések szabadsága tekintetében nem volt azonos helyzetben. A háborús összeomlás Magyarország számára nemcsak az ún. „nagy magyar” út, azaz a revízió szertefoszlását jelentette, de súlyosan megterhelte a szomszédos országokkal, köztük a Jugoszláviával való kapcsolatokat is.

Míg a vesztes Magyarországot a vádlottak padjára ültették, s államhatárait lényegében ismét a Trianonban megállapított méretek közé szorították vissza (a magyar nemzet mintegy 3 millió tagja került ismét az ország határain kívül), Jugoszlávia diadalmasan foglalhatta el helyét a győztesek oldalán, és sikeresen egyesítette az 1941-ben szétszabdalt országot. Ez a nemzetközileg elismert államrekonstrukció hatásosan legitimálta az új, kommunista elit belső hatalmát, az ország már ekkor egyértelműen államszocialista, köznyelvi terminológiával élve kommunista társadalmi berendezkedését. 1945 és 1948

¹³ Uo.

¹⁴ A kiutasítások elleni tiltakozásokra lásd A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, Napvilág, 2004. 334–335, valamint Uő: Egyházi források a partizán megtorlásokról. *Létünk*, 40. évf. (2010) 3. sz. 11–26.

között nem volt olyan hatalom a világban, amely azt követelte volna Jugoszláviától, hogy nézzen szembe az elkövetett gyilkosságokkal, és vonja felelősségre a gyilkosságok elkövetőit. (Csak utalok rá, hogy Magyarország 1943-ban a szövetséges hatalmak nyomására bíróság elé állította és elítélte az 1942-es razziában részt vevő csendőröket. A katonatisztek, mint ismeretes, megszöktek a felelősségre vonás elől.) Az 1990-es években a világban végbement változások, majd a jugoszláv állam széthullása teremtette meg annak feltételét, hogy az új délszláv államok, nemzeti identitásuk újrafogalmazása során szembenézzenek saját (nacionál)kommunista múltjukkal, és fejet hajtsanak a rendszer áldozatai, köztük a délvidéki magyar áldozatok előtt is.

Itt tartunk ma. A korábban említett várvédők és ostromlók közötti harc azonban még korántsem ért véget. Sok időre, kemény munkára és a társadalommal folytatott sok-sok párbeszédre lesz még szükség ahhoz, hogy az ún. „hideg emlékezet” helyét tartósan a „befogadó emlékezetkultúra” foglalja el.

A magyarok elleni partizánmegtorlás a Délvidéken

A történetírás eredményei és kérdőjelei

Jugoszláviában és az államszocialista Magyarország történetírásában az 1944/1945-ös partizánatrocitásokat, köztük a magyarok elleni megtorlásokat is évtizedekig mély hallgatás vette körül. A „győzelem mindent igazol” tételéből kiindulva a politika által szoros pórázon tartott jugoszláviai történetírás letagadta, illetve szükséges igazságtételként állította be a „fasiszta magyarok”, a kollektív bűnösnek nyilvánított németek, illetve minden, a partizánmozgalmon kívül eső politikai, társadalmi csoport elleni megtorlásokat.

A hallgatás és a tagadás kezdettől fogva azt a célt szolgálta, hogy marginalizálják és meghamisítsák a megtorlásokat, átrajzolják, tisztára mossák és heroizálják az új partizánelit hatalomra kerülésének és kisebbségpolitikájának keletkezéstörténetét. E hamis történetnéző szemlélet politikai üzenete az volt, hogy az új politikai elitől eleve idegen a bosszú és a megtorlás, a büntetés és a számonkérés igazságos volt, az kizárólag a háborús bűnösök, a „nép ellenségei” ellen irányult és „Jugoszlávia népeit szolgálta”.¹ Az új, kommunista vezetésű jugoszláv

¹ A „nép ellensége” lényegében bármeddig tágítható fogalom volt. Ennek korabeli hivatalos értelmezését tárgyalja Mitrović Momčilo: Narodni i državni neprijatelji u Srbiji posle Drugog svetskog rata. In: *Dijalog povjesničara – istoričara* 4. Red. Hans Georg Fleck – Igor Graovac. Zagreb, Friedrich Naumann Stiftung, 2002. 249–266. A szerbiai szakirodalomból a velük szembeni megtorlásra lásd: Cvetković, Srđan: *Između srpa i čekića. Knjiga prva: Likvidacija „narodnih neprijatelja” 1944–1953*. Beograd, Službeni glasnik, 2015.; Bojović, Boško – Cvetković, Srđan: *Aleksandar – Aca Simović. Industrijalac-humanista – „narodni neprijatelj”*. Beograd-Zabrazje, 2016.; Nikolić, Kosta – Dimitrijević, Bojan B.: Formiranje OZN-e u Srbiji i Beogradu i likvidacije „narodnih neprijatelja” 1944. *Istorija 20. veka*, Vol. 28 (2010) No. 2, 9–28. A *Hereticus* című folyóirat 2011. 1–2. teljes száma (Vol. IX.) a kommunista repressziót elemzi.

állam magyarokkal kapcsolatos kisebbségpolitikájának keletkezéstörténete tehát „tisztá fogantatású”.

Az új délszláv nemzetállamokban az elmúlt évtizedek során fontos dokumentumkötetek, monográfiák láttak napvilágot, amelyek egyértelműen azt bizonyítják, hogy a tisztogató akciókat országszerte központilag, a legfelső katonai-politikai körökben tudatosan tervezték meg és irányították.² A kegyetlen, válogatás nélküli megtorlás a

² A megtorlásokra vonatkozó gazdag irodalomból csak néhány fontosabb munkára utalunk: Nikolić, Kosta: Kužne jedinke se odstranjaju. Rana faza radanja komunizma u Srbiji 1944–1945. *Istorija 20. veka*, Vol. 22 (2004) No. 2, 47–62.; Cvetković, Srđan: Broj i struktura optuženih domaćih ratnih zločinaca i kolaboracionista prema fondu Državne komisije i njena instrumentalizacija. *Arhiv, časopis Arhiva Srbije i Crne Gore*, 2004. 2. sz. 81–95.; Uő: Uloga OZN-e u likvidaciji „narodnih neprijatelja” 1944–1945. Šta kriju arhivi OZN-e o revolucionarnom teroru 1944/1945. *Arhiv, časopis Arhiva Srbije i Crne Gore*, 2006. 1–2. sz. 127–136.; Uő: *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji od 1944 do 1953*. Beograd, Službeni glasnik, 2006.; Uő: *U ime naroda!* Beograd, Evro Book, 2014.; Mitrović, Momčilo: *Srpska nacionalna čast pred zakonom 1945*. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 2007.; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*. Knjiga 1–2. Priredili Dizdar, Zdravko – Geiger, Vladimir – Poić, Milan – Rupić, Mate. Slavonski Brod, Hrvatski institut za povijest, 2005–2006.; Rupić, Mate – Geiger, Vladimir: *Partizanska i komunistička represija u Hrvatskoj 1944–1946. Dalmacija*. Slavonski Brod i Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2011.; Gajger, Vladimir: *Josip Broz Tito i ratni zločini. Bleiburg – Folksdojčeri*. Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2013.; Kasaš, Aleksandar: *Mađari u Vojvodini 1941–1946*. Novi Sad, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Odsek za istoriju, 1996. 156–184.; Kačavenda, Petar: *Nemci u Jugoslaviji 1918–1945*. Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1991.; Jovanović, Žarko S.: *Nova vlast u Srbiji. 1941–1945*. Beograd, Zavod za udžbenike, 1993.; Maričić, Slobodan: *Susedi, dželiti, žrtve. Folksdojčeri u Jugoslaviji*. Beograd, Conect, 1995.; Janjetović, Zoran: *Between Hitler and Tito. The Disappearance of the Vojvodina Germans*. Beograd, A szerző kiadása, 2000.; Janjetović, Zoran: *Neslovenske nacionalne manjine krajem drugoga svetskog rata*. In: *Dijalog povjesničara – istoričara 3*. Red. Fleck, Hans Georg – Graovac, Igor. Zagreb, Friedrich Neumann Stiftung, 2001. 389–401. A megtorlások magyar nyelvű irodalmát elemzi: A. Šajti, Enike: *Partizanska odmazda protiv Mađara u Vojvodini: rezultati i upitnici historiografije*. In: *Imperiumváltás a Vajdaságban (1944). Promena imperije u Vojvodini 1944 godine*. (Dél-Alföldi évszázadok 28.) Szerk. Biernacki, Karol – Fodor István. Szeged–Zenta, Csongrád Megyei Levéltár – Zentai Történelmi Levéltár, 2010. http://adattar.vmmi.org/fejezetek/1340/05_partizanska_odmazda_protiv_mađara_u_vojvodini.pdf (utolsó letöltés 2016. március 1.)

háború utolsó szakaszában nemcsak a valódi, de a feltételezett ellenség ellen is irányult. Ennek célja a politikai ellenfelek hatalomból történő kiszorítása, illetve az új, de még gyenge állami szervezeteknek a félelem pszichológiájával történő megszilárdítása volt. Igazolást nyert az is, hogy az OZNA egységei Jugoszlávia egész területén személyesen Aleksandar Ranković belügyminisztertől, az OZNA vezetőjétől kaptak erre parancsot. A tömeges kivégzéseket, mint ismeretes, kezdetben bírói ítéletek nélkül hajtották végre.³

Az 1990-es évek elején, az új délszláv nemzetállamok egymás elleni „rekonkvisztájának” időszakában jelentek meg a vajdasági magyar sajtóban és a magyarországi történeti irodalomban azok az első írások, amelyek, magyar terminológiával élve, a „még hidegebb napok” ártatlan magyar áldozatainak, a kivégzetteknek, a táborokba hurcoltaknak, a kitelepítetteknek próbáltak emléket állítani, és az 1942-es újvidéki és dél-bácskai razzia áldozataira történő tisztelgés mintájára a nyilvános megemlékezés jogát követelték.⁴

Ezek a vajdasági magyar munkák főként a halotti anyakönyvek és a visszaemlékezések forrásbázisán alapultak, és hosszú ideig az ártatlan magyar áldozatok létszámának megállapítására és a visszaemlékezések összegyűjtésére koncentráltak. Az ekkor keletkezett munkák (elsősorban Matuska Márton újságíró és Mészáros Sándor történész munkái) legfontosabb eredményét abban látom, hogy ledöntötték a magyarok elleni partizánmegtorlásokkal kapcsolatban felépített hazugság falát, szakítottak a korábbi rendszer kisebbségtörténeti szemléletével, és megnyitották az utat egy új délvidéki magyar történeti

³ Cvetković, Srđan: A leszámolás, „likvidálás” korszaka, 1944–1953. Politikai elnyomás Szerbiában a II. világháború után. In: *Magyarok és szerbek. Együttélés, múltfeltárás, megbékélés 1918–2012*. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2013. 235–247.; Janjetović, Zoran: Kisebbségi sors a II. világháború végén. Magyarok és németek Jugoszláviában. Uo. 249–261.

⁴ Lásd Matuska Márton cikksorozatát a *Magyar Szó* 1990-es évfolyamában, illetve a VMDK-nak a Vajdasági és a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia elnökéhez intézett felhívását a *Magyar Szó* 1990. április 20-ai számában. Mint a felhívásban olvashatjuk: „elérkezett az az idő, amikor tudományos módszerekkel kell kivizsgálni a vajdasági történéseket a megszállás alatt és közvetlenül a felszabadulás után.”

emlékezet, történeti tudat kiépítése előtt.⁵ E kutatások ugyanakkor, korlátozott forrásbázisuk és a képzett szakemberek hiánya miatt egy ponton túl nem hoztak új eredményeket. Elsősorban azért, mert továbblépni csak a korabeli jugoszláv levéltári források, különösen a megtorlásokat végrehajtó belügyi szerv, az OZNA (Odeljenje za zaštitu naroda – Népvédelmi Osztály), illetve a kommunista párt iratai alapján lehetett volna, de ezek ekkor gyakorlatilag el voltak zárva a kutatók elől. Másrészt a lelkes vajdasági amatőr kutatók nem ismerték saját országuk történetírásának erre vonatkozó eredményeit, illetve a regionális levéltárak anyagait sem kutatták fel, a kutatásmódszertani problémákról nem is szólva.

A vajdasági magyar nyelvű kutatások szempontjából komoly előrelépést jelentettek Molnár Tibor zentai főlevéltáros és Forró Lajos szegedi történész munkái, amelyek a Zentai Történelmi Levéltár és a Magyar Országos Levéltár Csongrád Megyei Levéltárának közös kiadásában, *A titói Jugoszlávia levéltári forrásai* című sorozatban jelentek meg. E két munka közül Molnár Tibor kötete, amely a zentai

⁵ A teljesség igénye nélkül: Matuska Márton: *A megtorlás napjai*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1991.; Uő: *Hová tűntek Zsablyáról a magyarok?* Temerin, VMDP Történelmi Bizottsága, 2004.; Uő: A délvidéki magyarság tragédiája. *Rubicon*, 20. évf. (2009) 5. sz. 46–47.; Mészáros Sándor: *Holtta nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944–45. I. Bácska*. Budapest, Hatodik Síp Alapítvány, 1995.; Uő: *Holtta nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944–45. II. Bánság, Szerémség, Baranya, Muravidék*. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 1995.; Uő: Újvidéki hideg hetek 1944-ben. *Regio*, 5. évf. (1994) 1. sz. 77–95.; Teleki Júlia: *Keresem az apám sírját. Visszatekintés a múltba – II. Tóthfalu*, 1999.; Uő: *Hol vannak a sírok?* Magánkiadás, 2007.; Mojzes Antal: *Halottak napja Bajmokon*. Bajmok, Cnefa, 1994.; Teleki Béla – Gärtner István – Dupák András: *Becse történetéből*. Becse, Becse-belvárosi Rkt Plébániahivatal, 1985.; Szloboda János: *Zentán történt 1944-ben*. Újvidék, Jugoszláviai Magyar Közművelődési Társaság, 1997.; *Miért? Zakaj?* (Lendavski zveski. Lendvai füzetek 16.) Szerk. Kulčar, Silvija – Unger, Mira – Bencze Lajos – Göncz László. Lendva-Lendava, 1998.; Ádám István – Csorba Béla – Matuska Márton – Ternovác István: *A temerini razzia*. Temerin, A VDMP Történelmi Bizottsága, 2001.; *Rémuralom a Délvidéken. Tanulmányok, emlékezések, helyzetértékelések az 1944/45. évi magyarellenés atrocitásokról*. Szerk. Csorba Béla – Matuska Márton – Ribár Béla. Újvidék, Atlantis, 2004.; Forró Lajos: *Jelöletlen tömegsírok Magyarokanizsán, Martonoson, Adorjánban*. Szeged, Hálózat a Szabad Információért Alapítvány, 2007.; Uő: *Jelöletlen tömegsírok*. *Rubicon*, 20. évf. (2009) 5. sz. 40–44.

városparancsnokság 1944–1945 közötti iratait közölte, két nyelven, magyarul és szerbül jelent meg.⁶

Magam a nyolcvanas évek végétől kezdtem el a magyar levéltárak partizánmegtorlásokra vonatkozó anyagának feldolgozását. A magyar levéltári iratok alapján a megtorlások következő vonatkozásait lehetett rekonstruálni: tudott-e Budapest az 1944 őszi magyarellenés megtorlásokról, ha igen, ezek az információk milyen csatornákon keresztül jutottak el a magyar kormányhoz és közvéleményhez, illetve mit tartalmaztak. Hány áldozatról szóltak a korabeli jelentések, mi történt a beérkező információkkal a hivatali bürokrácia útvesztőiben, azaz a miniszterelnökség kisebbségi osztályán és a külügyminisztériumban? Milyen helyet foglalt el Jugoszlávia a magyar kormány békeelőkészítő törekvéseiben és általában külpolitikai törekvéseiben, hiszen ez meghatározó módon befolyásolta Budapest határon túli magyarságpolitikáját. Miért nem váltottak ki tiltakozást a partizánmegtorlásokról szóló hírek Budapesten, miért igyekeztek már-már szándékosan „elfeledkezni” róla? Nyújtott-e, nyújthatott-e az adott helyzetben Magyarország az ismét kisebbségi sorsba került több mint félmillió vajdasági magyarságnak bármilyen védelmet a rájuk zúduló új hatalmi represszióval szemben? Ha igen, a magyar kormány milyen kérdésekben emelte fel a szavát és milyen eredménnyel. E kutatások eredményét először egy angol nyelvű monográfiában összegeztem, majd ennek bővített változata magyarul és szerbül is megjelent, illetve több tanulmányban is ismertettem az ezzel kapcsolatos eredményeimet.⁷ Ezekből most csak néhány mozzanatot idézek fel.

⁶ Két munkájukat emelem ki: Molnár Tibor: *A Zentai városparancsnokság válogatott iratai 1944–1945. Odabrane spisi Komande grada Senta 1944–1945.* (A titói Jugoszlávia levéltári forrásai 1. Arhivski izvori Titove Jugoslavije 1.) Szeged–Zenta, Csongrád Megyei Levéltár – Zentai Történelmi Levéltár, 2011.; Forró Lajos – Molnár Tibor: *Tragikus emberi sorsok 1944-ből a partizániratok tükrében.* Szeged–Zenta, Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára – Zentai Történelmi Levéltár, 2013.

⁷ A. Sajti, Enikő: *Hungarians in the Vojvodina 1918–1947.* (Atlantic Studies on Society in Change No. 110.) New York, Columbia University Press, 2003. 405–488., valamint A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947.* Budapest, Napvilág, 2004. 319–386.; Uő: A „kommunizmus mostoha gyermekei”: a magyar kisebbség elleni megtorlások a Délvidéken – a kutatás eredményei és kérdőjelei. *Létünk*, 38. évf. (2008) 3. sz. 28–42.; Uő: Még hidegebb napok. Megtorlás a Délvidéken. *Rubikon*, 20. évf. (2009) 5. sz. 30–38.

A Horthy-rendszer összeomlása után, a Debreceni Ideiglenes Kormány számára készített, általunk ismert első jelentés a megtorlásokról 1945. január 16-án készült. Kutatásaim során összesen hét, 1945 és 1946 folyamán keletkezett olyan iratot találtam, amelyekben magán-személyek, egyházi méltóságok, vagy valamelyik kormányzati szerv a megtorlásokra hívta fel a külügyminiszter, vagy éppen a miniszterelnök figyelmét. Ezekben a forrásokban jelentek meg az áldozatok számára vonatkozó első becslések is, amelyek aztán különféle csatornákon keresztül rögzültek a magyar köztudatban.

1945. július végén érkezett meg a külügyminisztériumba a partizánok által kivégzett, illetve fogva tartott katolikus papok névsorát tartalmazó jelentés is. A lista 22 nevet tartalmazott, közülük 13-ról már ekkor biztosan tudták, hogy megölték őket.⁸ Ezek a hírek Mindszenty József hercegprímáson keresztül jutottak el a kormányhoz, mint ahogyan a hercegprímás továbbította 1946. július 17-én Gyöngyösi János külügyminiszternek azt a hozzá délvidéki menekültek által eljuttatott beszámolót is, amelyben a feljegyzés ismeretlen szerzői drámai módon ecsetelték a jugoszláviai magyarok helyzetét. E feljegyzés készítői 50–60 ezerre becsülték az áldozatok számát. Egy korábban, 1945. október 16-án a külügyminisztérium számára készített elemzés 40 ezerre tette az áldozatok számát, egy novemberben készült iratban pedig azt olvashatjuk, hogy „állítólag” 20 ezer magyart végeztek ki a partizánok.⁹

A külügyminisztérium délszláv referense, Rex József, a JKP tagja, későbbi belgrádi követségi titkár ezt a jelentést a következő megjegyzéssel küldte tovább a miniszterelnökségre: „Mindent összevetve a magyarság helyzete Jugoszláviában nem fényes, de számításba kell venni, hogy sokkal rosszabb is lehetett volna.”¹⁰ Egy későbbi, 1946. ok-

⁸ MNL OL Külügyminisztérium (KÜM) Békeelőkészítő osztály iratai XIX-J-1-a-IV-109-40 178/Bé.-1945. 55. doboz. A kérdésre részletesen lásd: Matuska Márton: Vajdaság mártír papjai. In: *S nem törődtek vele, a holnap mit öröl...* (Források a Délvidék történetéhez 3.) Szerk. Csorba Béla. Budapest, Hatodik Síp Alapítvány, 1999. 219–221.

⁹ MNL OL Külügyminisztérium (KÜM) Békeelőkészítő osztály iratai XIX-J-1-a-IV-109-40 178/Bé.-1945. 55. doboz.

¹⁰ Uo. Rex József (1920–?) jugoszláv kommunista kifejezetten a szovjetek nyomására került a külügyminisztérium állományába 1945 tavaszán, majd a belgrádi magyar

tóber 20-án Nagy Ferenc miniszterelnök számára készített feljegyzés 30–35 ezer áldozatról tett említést.¹¹

Az információk illegális úton, rokonokon, ismerősökön, illetve a táborokból Magyarországra szökött, illetve Jugoszláviából kiutasított magyaroktól származtak és jutottak át az ekkor már szigorúan lezárt határokon. A diplomáciai csatornák még nem működtek, a kapcsolatok ekkor még nem álltak helyre a két ország között. Ekkor csak nehezen ellenőrizhető becslések jutottak el a magyar kormánykörökhöz az áldozatok számáról, amelyek, mint láttuk, e korabeli forrásokban 20 és 50 ezer között mozogott.

A mai magyar közvéleményben Cseres Tibor *Vérbosszú Bácskában* című munkája révén a 40 ezres szám rögzült, annak ellenére, hogy az általa közölt adatok pontatlanok. Mivel Cseres könyvét a világ több nyelvére, köztük szerbre, angolra és horvatra is lefordították, így nemzetközileg is ez a szám terjedt el.

Több magyar történész elfogadja Arday Lajos formuláját, aki Matuska Márton, Mészáros Sándor kutatásai és „más megfontolások alapján” úgy véli, hogy „a megtorlásoknak áldozatul esettek száma nem haladhatja meg a 20 ezret”.¹² Romsics Ignác akadémikus, a 20. századi magyar történelem egyik legkiválóbb ismerője Arday adatát „megalapozottnak” nevezi,¹³ tehát ezt a számot fogadja el. A második világháborús magyar emberveszteségek és migrációs folyamatok kutatója, Stark Tamás azt hangsúlyozza, hogy a 20 ezres számot Kocsis Károly és Hódosi Eszter jugoszláv népszámlálási adatai „megerősítették”.¹⁴ Én

követségen beosztott diplomataként dolgozott 1947–1948-ban. A Rajk-per kapcsán letartóztatták és hűtlenség vádjával első fokon életfogytiglani fegyházra ítélték, majd büntetését 15 évre mérsékeltek. 1955-ben perújítás során felmentették a kémkedés és hűtlenség vádja alól. 1956-ban az Egyesült Államokba emigrált. Tevékenységére részletesen lásd A. Sajti Enikő: Egy kommunista káder a külügyben 1945–1948: Rex József. *Forrás*, 41. évf. (2009) 7–8. sz. (július–augusztus) 89–109.

¹¹ MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia – 16/b-1874/1946. 22.doboz.

¹² Arday Lajos: *Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában*. Budapest, Books in Print Bt., 2002. 223.

¹³ Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Budapest, Osiris, 2006. 83.

¹⁴ Stark Tamás: Migrációs folyamatok a második világháború alatt. *Kisebbségkutatás*, 11. évf. (2001) 4. sz. 29–39. <http://epa.oszk.hu/00400/00462/00012/4.htm> (utolsó letöltés 2018. november 18.); Kocsis, Károly – Kocsis-Hódosi, Eszter: *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*. Budapest,

eddig nem foglaltam állást ebben a kérdésben, írásaimban a hazai és a nemzetközi szakirodalom, valamint a források adatainak összegyűjtésére, rögzítésére és elemzésére törekedtem, rámutatva az adatok keletkezéstörténetére és becslésjellegére. Azt tartottam szakmailag leginkább elfogadhatónak, ha kilépünk a régi és új politikai szándékok által diktált számháború szűk keretei közül, türelmesen folytatjuk a korszak egészére vonatkozó kutatásokat, és forrásainkat, feldolgozásainkat kritikailag elemezzük. Legalább ilyen fontosnak tartottam és tartom a módszertani kérdések tisztázását is. Ezek közül most csak kettőt emelek ki: ki számít ártatlan civil áldozatnak, vagy megállapítható-e valaki nemzetisége pusztán a neve alapján?

A megtorlások magyar áldozatainak kutatásában jelentős változás állt be 2010-ben, amikor a történészek mind szerb, mind pedig magyar részről erős politikai támogatást kaptak munkájukhoz. 2011-ben megalakult a két ország tudományos akadémiái közötti Szerb–Magyar és Magyar–Szerb Akadémiai Vegyes Bizottság. De mielőtt e bizottságok munkájáról szólnék, szeretném megemlíteni, hogy a Vajdaság Autonóm Tartomány Képviselőházának 2000. december 11-i határozata alapján már korábban is történt kísérlet a Vajdaság második világháborús emberveszteségének tudományos vizsgálatára. E kutatásokat Dragoljub Živković akadémikus vezette.¹⁵ Publikált kötetében a regisztrált 83 881 főből a szerb áldozatok száma 42 283 fő, a zsidóké 15 495, a németeké 15 419, magyarok száma 4 624 fő, a horvátoké pedig 2 702 fő volt.¹⁶ Eredményeiken mára túllépett az idő.

A két ország Akadémiai Vegyes Bizottsága (a magyar tagozatot előbb Glatz Ferenc, majd pedig Kocsis Károly akadémikus vezette, a szerb tagozatot pedig Vojislav Stanovčić akadémikus) legfontosabb

Geographical Research Institut, Research Centre for Earth Sciences and Minority Studies Programme of the Hungarian Academy of Sciences, 1998. 153. Szerbiai szerzők viszont éppen jugoszláv népszámlálási adatokra hivatkozva tartják túlzónak még a 20 ezres számot is. Cvetković, Dragan: Ljudski gubici Vojvodine u Drugom svetskom ratu. In: *Dijalog povjesničara – istoričara*. 9. Zagreb, Friedrich Naumann Stiftung, 2005. 489–508.; Uő: Pregled stradanja sravnništva Vojvodine u Drugom svetskom ratu. *Istorija 20. veka*, Vol. 23 (2005) No. 1, 91–108.

¹⁵ Živković, Dragoljub: Rad na projektu stradanje stanovnika AP Vojvodine 1941–1948. In: *Na putu ka istini*. Novi Sad, 2009. (elektronski optički disk) 1.

¹⁶ *Na putu ka istini...*, i. m. 209.

célkitűzésként azt fogalmazta meg, hogy tárjuk fel „a magyar lakosság ellen 1944 és 1948 között a Vajdaság településein elkövetett gyilkosságok és más megtorló intézkedések levéltári forrásait”, állítsuk össze az áldozatok minél teljesebb névsorát, és gyűjtsük össze, valamint archiváljuk a múlt század negyvenes éveire vonatkozó visszaemlékezéseket, emlékeket.¹⁷

E helyütt nincs terünk a Bizottság munkájának részletes bemutatására, ezért a magyar áldozatok létszámának kérdésében Kocsis Károly elnök 2015 júniusában az MTA honlapján megjelent nyilatkozatát idézem. Szerinte „teljesnek tekinthető áldozati névsor állt össze,” és a nevek alapján „mintegy 7000 minden bizonnyal magyarnak vélhető áldozatot sikerült azonosítani”. Ugyanakkor, tette hozzá, az újvidéki és a zombori névsor, noha készült ilyen, elveszett, nem került elő. Majd így folytatta: „Az azokon szereplő áldozatok számát mintegy 1500-1500 főre becsülhetjük a visszaemlékezések, halottá nyilvánítások, anyakönyvi iratok alapján. Ehhez járulnak még azok az áldozatok, akikre vonatkozóan nincsenek levéltári adatok, ugyanakkor éppen az említett időszakban tűntek el vagy lettek halottá nyilvánítva. E személyek létszámára vonatkozóan szintén becslésekre kell hagyatkoznunk, amelyek azonban annyiban megalapozottak, hogy a dokumentált névsorokhoz képest más források segítségével egyes településeken a feltárt áldozatok számában mintegy 40 százaléknyi eltérés mutatkozik. Amennyiben ezt az egész vajdasági területre alkalmazzuk, akkor összességében mintegy 13-14 000 főre tehető a magyar áldozatok száma.”¹⁸

Az eredmények publikálása még várat magára. Itt tartunk ma.

¹⁷ A bizottság munkáját részletesen elemzi Glatz Ferenc: Történelmi megbékélés, de hogyan? *História*, 33. évf. (2011) 4. sz. 2., 51–62., valamint Kocsis Károly: Teljesnek tekinthető a délvidéki magyar áldozatok névsora. http://old.mta.hu/mta_hirei/teljesnek-tekintheto-a-delvideki-magyar-aldozatok-nevsora-136548/ (utolsó letöltés 2022. június 3.)

¹⁸ Uo.

IV.

Magyarország és Jugoszlávia

„Ahol egy szerb található, ott van Szerbia”

Nikola Pašić és Trianon

Szerbia a földrajzi Európa sajátos jegyekkel rendelkező peremvidékén fekszik, ahol változó birodalmi törekvések, versengő politikai és vallási ideológiák metszették és metszik egymást (az iszlám és a kereszténység, az ortodox és katolikus világ, a keleti és a nyugati civilizáció). Kelet és Nyugat között járó kompnak is nevezték ezt a térséget. Valóban úgy tűnik, Szerbia az idők folyamán az összes lehetséges partszakaszt érintette: a középkorban Bizánc jegyében emelkedett fel, majd az oszmán hódítás miatt lemaradt a „menetrendszerű” európai járatokról, a humanizmusról és a reneszánszról, közben az iszlám kultúrából népzenei motívumokat, étkezési szokásokat és politikai mintákat vett át. Az oszmán hódítással, szerb nemzeti szempontból, megkezdődött a fél évezredes államnélküliség korszaka. (Az oszmán uralom hosszúságát magyar történelmi példákon így tudnám érzékeltetni: mintha a mohácsi csata után 1990-ben nem az oroszok, hanem a törökök vonultak volna ki Magyarországról, vagy mintha Mátyás király és Széchenyi István között nem lenne önálló magyar állam.) Északi területei 1815-ben kivívták autonómiájukat, lassan megszületett a modern kori Szerbia, de déli részei lényegében 1913-ig, a Balkán-háborúk végéig oszmán uralom alatt maradtak. Ez a hajdan apró szandzsák száz év alatt dinamikus területgyarapodáson ment keresztül: területe 1878-ban, a berlini konferencia idején még csak 48 ezer km² (kb. fél mai Magyarország), a Balkán-háborúk végére 78 ezer km², de a szerbek kétharmada még az ország határain kívül élt. Az első világháborút lezáró békeszerződés következtében létrejövő egységes délszláv állam, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság már 247 542 km²-en terült el, la-

kossága pedig 14 millió volt.¹ A 19. század nem a takarékos polgári értékek mentén formálta Szerbia falvait és városait, képletesen szólva jóval nagyobb hatással voltak rá a Niš melletti Čegar dombján történtek. Ezek az események a köddé váló függetlenség szimbólumává nőttek. 1809 májusát írtuk Európa nyugati felén, a Balkánon pedig az első szerb felkelés utolsó nagy csatája zajlott: Čegar dombján 6 ezer oszmán harcos és 3 ezer szerb felkelő csapott össze: a parancsnok, bizonyos Stevan Sindelić, reménytelennek ítélvén meg a helyzetet, belélt a lőszerraktárba, és az ellenséggel együtt égbe röpítette magát és katonáit. Másnap a törökök a csata helyén 952 elesett szerb katona koponyájából emeltek tornyot.² Vagy ahogyan Milosevits Péter magyarországi szerb irodalomtörténész írja fájdalmas iróniával az oszmán időkről: „Néhány templomot ugyan leromboltak vagy dzsámivá alakítottak, esetleg istállónak rendezek be, egy-két szentnek kiverték a szemét a freskón és összevagdalták az arcát az ikonokon, bizonyos ritmus szerint rabszolgákat szedtek és janicsárnak vittek ifjakat, egyébként aránylag tiszta idill uralkodott, a nép túrta a földet, a török szedte a harácsot, az emberek éltek, haltak, gyermekeket nemzettek, akiket a keresztapa tartott a keresztvíz alá, és a pap írta be az anyakönyvbe, a pravoszláv egyházba, az egyetlen házba, amely közös fedelet adott a fejük fölé, az égre, ahol a félhold ragyogott.”³

Ennek a kicsiny, kezdetben félfüggetlen Szerbiának a szülötte volt a modern szerb történelem sokak szerint egyik legnagyobb alakja, Nikola Pašić (1845–1926).⁴

¹ Stanković, Đorđe: *Srbija 1914–1918. Ratni ciljevi*. Novi Sad, Prometej, 2014. 7.

² Pár évtizeddel később, 1835-ben Alphonse de Lamartin francia író, politikus elzárándokolt e furcsa balkáni „katedrálishoz”, és *Voyage d'Orient (Keleti utazás)* című munkájában elborzadva írta le, milyen kísérteties, nyüzszítő hangon szólt a csupasz koponyákon átsűrítő szél.

³ Milosevits Péter: *A szerb irodalom története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998. 43.

⁴ A Pašić tevékenységére vonatkozó könyvtárnyi irodalomból három alapmonográfiára hívom fel a figyelmet: Stanković, Đorđe Đ.: *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*. 1–2. Beograd, BIGZ, 1985.; *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini 1–4*. Priredili Perović, Latinka – Stojanović, Dubravka – Stanković, Đorđe. Beograd, Službeni list SRJ, 1997/1998 és Kazimirović, Vasa: *Pašić i njegovo doba 1845–1926*. I–II. Novi Sad, Prometej, 2019.

Írásomban az ő nézetein keresztül mutatom be Szerbia területi követeléseinek formálódását, különös tekintettel a Magyarországgal szemben elfoglalt álláspontjára.

Ki volt Nikola Pašić (1845–1926)? Zaječárban született (Timok folyó völgye), amely a mai szerb–bolgár, szerb–román határ közelében fekszik, nem messze a Radnóti Miklós sorsa miatt ismertté vált bori bányáktól. A Pašić család etnikai eredete ma is vita tárgyát képezi (Pašić születésének pontos dátuma nem kevésbé). Egyesek szerint nem is szerb, hanem bolgár, vagy éppen cincár volt.⁵ Az biztos, hogy a család Makedónia területéről származik. Az etnikai eredet bizonytalansága a terület erősen kevert, premodern etnikai jellegével függ össze – születésekor még nem a nemzetiség, hanem a vallás alkotta az itt élő népek önazonosságának alapját (muszlim, ortodox), másrészt számos szláv és latin eredetű nyelvjárás uralta e gyönyörű folyóvölgyet. (Teréz anyja például albániai cincár eredetű volt.)

Apja a szerb társadalom elitjéhez tartozott, gazdag kereskedő volt. Szerbia egyetlen felsőfokú intézményében, a belgrádi Velika škola (főiskola) technikai fakultására járt, s mint kiváló hallgatót a szerb állam Zürichbe küldte ösztöndíjjal továbbtanulni.⁶ Magyar vonatkozása miatt megemlítem, hogy építészmérnöki diplomája megszerzése után egy évig dolgozott a Budapest–Bécs közötti közút építésén, majd hazatért – s megkezdődött gazdag, igencsak viharos és hosszú politikai pályája. Volt szocialista agitátor és lapszerkesztő, Belgrád első konflisa (kočijaš) majd polgármestere, parlamenti képviselő, lázadó és halálraítélt, emigráns, pártalapító (Népi Radikális Párt), összeesküvő és külügyminiszter, többször Szerbia, illetve a jugoszláv királyság miniszterelnöke. S ami most bennünket különösen érdekel, a szerb békedelegációt is ő vezette Párizsban. Életrajzírói megegyeznek abban, hogy a szerb politikai élet egyik legkiemelkedőbb, legtehetségesebb alakja, aki nem volt sem fényes szónok, sem jelentős ideológus, de ügyes, hi-

⁵ A cincárok eredetére és történetére lásd Popović, Dušan J.: *O cincarima*. Beograd, [G. Konj], 1937. A könyv teljes szövegét lásd: https://archive.org/details/o_cincarima_fotokopija_na_cirilici-d.j.popovic/mode/2up (utolsó letöltés 2020. február 5.)

⁶ A szerb állam nagy figyelmet fordított saját elitjének létrehozására, „nemzeti munkásainak” hazai iskoláztatására és külföldi taníttatására. Ezt a tevékenységet részletesen mutatja be Vojvodić, Vaso: *U duhu garašaninovih ideja. Srbija i neoslobođeno Srpstvo: 1868–1876*. Beograd, Prosveta, 1994. 117–229.

degvérű tárgyalópartner és intrikus, kiváló taktikus, de mindenekelőtt „bölc s realista” volt. Halálát áttételesen korrupciós ügyeiről elhíresült fia okozta, akihez miniszterelnökként „elnézően” viszonyult. 1926. december 9-én audiencián járt Sándor királynál, aki kritikai megjegyzéseket fűzött fia korrupciós ügyeihez (állami cukorszállítási ügyek, fegyvercsempészség stb.) és tudomására hozta, nem őt bízza meg ismét a miniszterelnöki poszttal. 81 éves volt ekkor – másnap szélütést kapott.

Szerbia álláspontját a béketárgyaláson három, önmagában is összetett, bonyolult tényező formálta: 1. Az európai (nagy)hatalmak erőviszonyai és törekvései (megjegyzem, Szerbia történelmében mindig is kiemelkedő szerepe volt az európai nagyhatalmaknak). 2. Szerbia nemzeti programja. 3. Az egyes délszlávok lakta területek belső helyzete és egymáshoz való viszonya.

Tanulmányomban elsősorban a második tényezőt, azaz Szerbia nemzet- és államépítő programját igyekszem bemutatni, pontosabban azt, hogyan alakultak Pašić Szerbia északi határaitra vonatkozó nézetei, és milyen területi követeléseik voltak Szerbiának Magyarországgal szemben.

Geostratégiai és geopolitikai szempontból nézve Szerbia az egyik legrosszabb adottságokkal rendelkező állam volt a Balkánon. Két nagyhatalom között, kis, ugrásra kész nemzetállamok szomszédságában, a félsziget szárazföldi, központi területén feküdt. A függetlenség megszerzésének évében (1878) a Monarchia okkupálta Bosznia-Hercegovinát, így leblokkolta a szerb nemzeti célok egyik legfontosabb irányát. A szerb külpolitika ettől az évtől kezdve kényszerpályán mozgott és tekintetét a területekért való versenyfutásban a közép-balkáni térség felé fordította; ekkor született meg a modern Koszovó-mítosz is.⁷ A kijutás az adriai tengerpartra, azaz egy szerb tengeri kikötő megszerzése 1912-re a nemzeti célok egyik legfontosabb presztíziskérdése lett. A tengeri kikötő megszerzésétől azt várták, hogy az ország közvetlenül bekapcsolódhat a világkereskedelembé, illetve kiszabadulhat Ausztria–Magyarország nyomasztó gazdasági szorításából. Az erős Monarchia (és Olaszország) nemcsak a tengerre kijutást gátolta meg,

⁷ Az albán kérdésre lásd Csaplár-Degovics Krisztián: *Az albán nemzetné válás kezdetei (1878–1913) – a Rilindja és az államalapítás korszaka*. Budapest, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2010.

de lehetetlenné tette a 20. század első évtizedében kibontakozó dinamikus szerb terjeszkedést is.

A nyelvi-kulturális alapú nemzetfelfogás elfogadásával (itt hadd említsek legalább egy nevet, Vuk Karadžić) a szerbek túlléptek az ortodox egyház és vallás oszmán időkben oly fontos, ám a horvátoktól őket generálisan megkülönböztető protonacionalista nemzetképen, és ezzel a szerbek is megjelentek a modern nemzetek európai porondján. Az egyházi szlávtól történő eltávolodás egyúttal lehetővé tette a népnyelv, a szerb népi kultúra és történelmi hagyományok magaskultúrába történő beemelését. E nyelvi, kulturális építkezés mellett a szerb nemzetépítést az oszmán hatalmi központtól való függetlenedés, az autonómia, majd az állami függetlenség és az állami intézmények kiépítésének szükségessége uralta. Logikusan jelent meg a 19. század közepén Szerbia külpolitikájában az a kérdés, mi legyen a formálódó szerb állam nemzeti feladata. Ők ugyanis úgy látták, hogy az állam, azaz a kicsiny Szerbia területén csak a nemzet (felfogásuk szerint ekkor a boszniai népcsoportok, illetve a bolgárok is a szerb nemzet részét képezték) töredéke él, a nemzet és állam diszharmóniáját pedig az állam területének növelésével lehet és kell feloldani. Megfogalmazódott tehát, az olasz egyesítés mintájára, Szerbia Piemont-szerepe. E program első hivatalos megfogalmazása, mint ismeretes, Ilija Garašanin szerb belügyminiszter ún. Tervezete (Načertanije) volt, amely először hirdette meg a kicsiny, félfüggetlen szerb állam nemzeti programját. (Megjegyzem: elkészítéséhez a lengyel nemzeti emigráció ágensei jelentős segítséget nyújtottak, a rossz nyelvek szerint egyenesen ők írták!) A cél egy erős szerb császárság létrehozása volt, amely egyesíti a Balkán oszmán uralom alatt élő délszlávjait – és megkerülve a Monarchiában élő délszlávok problémáját, Bosznia-Hercegovina, Crna Gora és Észak-Albánia területén élő szerbekre koncentrál. A program erősen figyelt az oszmán állam hatósága alá tartozó bolgár területekre is. Ahogy később megfogalmazták: „Ahol egy szerb található, ott van Szerbia”. Ez a program vált a függetlenségét lassan kiteljesítő Szerbia (1882. február 22-én kiáltották ki a szerb királyságot) külpolitikai programjának alapjává, és Pašić gondolkodását is ez határozta meg.⁸

⁸ A Načertanije szerb nemzeti gondolkodásra gyakorolt meglehetősen vitatott hatásáról és értelmezéséről szól Andrija Radenić kötete, amelyben tizennégy jeles

Mi volt az ő programja? Pašić a szerb nemzeti célok megvalósításának óvatos, realista, de következetes megvalósítója volt. Politikai tevékenységének két állandó tényezője volt: a szkupstina révén ellenőrzés alatt tartani a király abszolút hatalmát, Szerbiát egy nyugati típusú parlamenti monarchiává alakítani, illetve ehhez biztosítani a területileg erős Szerbia domináns szerepét a Balkánon, amely magához vonzza és egy államba egyesíti a délszláv népeket, s amely képes lesz ellenállni az egyre erősödő germán nyomásnak. Ő az ún. nagy szerb nemzeti program híve volt, amely lényegében a középkori Szerbia visszaállítását célozta meg, míg az ún. kis nemzeti program átengedte volna Kelet-Macedóniát Bulgáriának. (A korban a kis nemzeti irányzat legismertebb híve Milovan Milovanović [1863–1912] szerb miniszterelnök és külügyminiszter volt.) Reálpolitikus lévén, a közvetlen elérendő taktikai céljai változtak, a végcél azonban változatlan volt – olyan erős Szerbia létrehozása, amely minden délszláv egy államban történő egyesítésének centruma lesz. Ennek mikéntjét azonban soha nem dolgozta ki részletesen – a változó erőviszonyok függvényében szemlélte.

Már a Monarchia hadüzenetének másnapján, 1914. július 29-én Pašić miniszterelnök és külügyminiszter közölte legszűkebb bizalmasaival Szerbia területi céljait: Szerbia háború utáni határa Klagenfurt, Marburg, Szeged vonalában haladna. Ennek jegyében kezdődött meg annak a tudóscsoportnak a tevékenysége, amelyet személyesen ő maga hívott életre 1914. augusztus végén.⁹ E bizottságból most egy nevet említek, a bizottság szellemi vezetőjét, Jovan Cvijićet (1865–1927), az európai hírví földrajztudóst és etnográfust, akinek etnográfiai alpműve már 1922-ben, majd 1931-ben megjelent magyarul, legújabbán pedig 2009-ben.¹⁰ Cvijić nézetei, munkái, békedelegációban játszott szerepe jelentősen

19–20. századi szerb történetészt és két nem szerb származású, Szerbia történetét megíró szerző ezzel kapcsolatos írását közli. Radenić, Andrija: *Spoljna politika Srbije u kontroverznoj istoriografiji. Od Načertanija 1844 do stvaranja Jugoslavije 1914–1918*. Beograd, Službeni glasnik, 2006. A Načertanije legújabb magyar fordítása Szajcsán Éva: *Načertanije. A szerb nemzet- és külpolitika titkos dokumentuma*. (Documenta Historica 46.) Szeged, JATEPress, 2000.

⁹ Petranović, Branko: *Jugoslavija, knjiga 1. – Kraljevina Jugoslavija 1914–1941*. Beograd, Nolit, 1988. <https://znaci.org/00001/93.htm> (utolsó letöltés 2023. február 10.)

¹⁰ Cvijić e munkája Papp Árpád fordításában *A Balkán-félsziget és a délszláv országok. Az emberföldrajz alapjai* címmel Újvidéken jelent meg 2009-ben.

befolyásolták Szerbia leendő határainak kijelölését, sőt magának Pašićnak a nézeteit is. Ő készítette el azt az 1919-ben, Párizsban kiadott, térképekkel ellátott munkát (*Frontier septentrionale des Yougoslave*), amely etnikai, etnográfiai, gazdasági, földrajzi érvekkel körvonalazta Jugoszlávia északi határait, Magyarországgal szembeni követeléseit. (A munkát 2016-ban és 2018-ban újra kiadták. Magyarul még nem jelent meg, de a *Földrajzi Közlemények* 1921-ben recenzeálta.)¹¹ Míg a Bánátra vonatkozóan a fenti érvek kombinációját alkalmazta, a Bácska esetében elegendőnek tartotta az etnikai érveket, mivel szerinte itt a bunyeváccokkal együtt délszláv többség mutatható ki, beleértve Szabadkát is. Baranya esetében erősnek érezte az etnikai érvet, de földrajzi érveket is bevetett, illetve személyesen is megvizsgálta a terület etnikai összetételét.

Pašić két variációban gondolkodott: ha a háború Szerbia számára „gyenge győzelemmel” ér véget, akkor legfeljebb egy nagy Szerbia létrehozására lesz lehetőség, ez volt a mérsékelt program, ha pedig „erős győzelem” születik, lehetővé válik egy szerb vezetésű délszláv egység megteremtése. Ezt nevezi a történeti irodalom nagyszerb jugoszláv programnak. Csak utalok rá, hogy komoly viták folynak ma is arról, hogy milyen volt Pašić „gyenge győzelem” esetére érvényes terve, s egyáltalán volt-e ilyen. Az biztos, hogy a nagyhatalmak 1915 augusztusában felajánlották Pašićnak, ha átengedi Bulgáriának Kelet-Makedóniát, amennyiben Bulgária átáll az antant oldalára, akkor a szövetségesek Szerbiát megjutalmazzzák Nagy-Szerbia létrehozásával. Ennek a Nagy-Szerbiának része lett volna egész Bosznia-Hercegovina, Közép- és Dél-Dalmácia, vagyis amit a londoni szerződésben nem ígértek oda Olaszországnak, valamint a Szerémség, Bácska és Észak-Albánia, illetve Szlavónia is, amennyiben a háború befejezésekor ez a terület is az antant kezére jut. Viszont le kellett volna mondaniuk Makedóniáról, és egész Bánát Romániáé lett volna. Pašić, majd pedig a narodna skupština ezt a nagyhatalmi tervet azzal utasította el, hogy nemcsak olyan területeket

¹¹ *Földrajzi Közlemények*, 1921. XLIX. kötet, 164–170. Cvijić már a háború kitörésének másnapján olyan térképet mutatott be a szerb kormánynak, amelyen a délszlávok etnikai elterjedését ábrázolta. Ezek a néprajzi határok képezték az SZHSz Királyság későbbi területi követeléseit. Cvijić jugoszláv békedelegációban játszott szerepére lásd Dr. Papp Árpád: *Jovan Cvijić. Közép-Európa, Vajdaság. Centralna Evropa, Vojvodina. Central-Europe, Voivodina*. Szabadka, Szabadkai Városi Múzeum, 2017. 31–70.

vennének el Szerbiától, amelyeket „vérrel áztattak”, de olyan területeket is, ahol „a múltban és a történelem során mindig is szerbek éltek.”¹² Az ő ún. nagyszerb jugoszláv variánsa a szerbek, a horvátok és szlovének alkotta egységes nemzet-konceptióján alapult (háromtörzsrű, háromnevű egy nemzet), az egyes területek egyesülését pedig etnikai, statisztikai, ha pedig ilyen nem volt, akkor történeti, stratégiai érvekkel támasztotta alá. Az egyesülés motorja, centruma szerinte Szerbia (Piemont-szerep) lesz, a sajátos szerb érdekeket pedig hangsúlyosan kell figyelembe venni az állam belső felépítése során. A háború elején megfogalmazott célok¹³ nem sokat változtak, legfeljebb csak részleteiben, mivel a háború úgy ért véget, ahogyan azt Szerbia kezdettől fogva remélte: „erős győzelemmel”, azaz Ausztria–Magyarország „végérvényes vereségével.”

A jugoszláv program a szerb kormány niši deklarációjában (1917. december 7.) kapott először nyilvánosságot és vált hivatalossá. A nyilatkozatban a háború a szerbek, horvátok és szlovének élet-halál kérdéseként jelent meg, a Monarchiával szembeni háború tehát nemzeti felszabadító karaktert kapott. Mint a nyilatkozatban olvashatjuk: „Abban a meggyőződésben, hogy az egész szerb nép kitart az otthona és a szabadsága védelméért folytatott szent küzdelemben, a Királyság legfőbb, s e sorsdöntő pillanatban egyetlen feladatának tekinti, hogy kezdettől fogva biztosítsa a valamennyi rabságban élő szerb, horvát és szlovén testvérünk felszabadításáért és egyesítéséért indult nagy hábo-

¹² <https://www.jutarnji.hr/globus/Globus-politika/globusov-specijal-sto-godina-od-nastanka-jugoslavije-tudman-ujedinjenje-sa-srbijom-spasavalo-je-hrvatske-zemlje-od-daljeg-drobljenja-i-porobljavanja/6984933/> (utolsó letöltés 2020. március 2.)

¹³ Pašić már 1914 szeptemberében közölte Miroslav Spalajković oroszországi szerb követtel, hogy bár még nem jött el az ideje, hogy eldöntsék, az ellenség felett aratott győzelem esetén melyik terület mely államhoz fog tartozni, Ausztria–Magyarország „végérvényes” veresége esetén Szerbia igényt tart Bánát jelentős részére Temesvárral együtt. Vagyis azokra a bánáti területekre, amelyek „a régi szerb Vajdaság nagyobb részét képezték”. E tervek között Pašić konkrétan utalt arra, hogy a leendő határnak a Maros tiszai torkolatától úgy kell haladnia, hogy Szabadka és Baja is Szerbiához kerüljön, de igényt fogalmazott meg a Dráva mentén a Mura torkolatáig elterülő területekre, illetve Krajínára és Isztriára is. Ez utóbbit ekkor megoszthatónak tartotta, amennyiben Olaszország szembefordul a Monarchiával. *Jugoszlávia 1918–1941. Dokumentumok.* Válogatta, sajtó alá rendezte, a lábjegyzeteket készítette és a fordítást ellenőrizte Sajti Enikő. Az iratokat fordította Kacziba Ágnes. Szeged, JATE Kiadó, 1989. 4. sz. irat. 9–10.

rú sikeres befejezését.”¹⁴ Megkezdődött az egyesülés internacionalizálása és propagálása (lásd például a Jugoszláv Bizottság megalakítását 1915. október 1-jén), ami annál is fontosabb volt, mivel a Monarchia jövőjéről az antantszövetségesek ekkor még (gyakorlatilag 1918 tavaszáig) radikálisan más álláspontot foglaltak el, mint Szerbia. Pašić világosan látta azt is, hogy egy ún. „kis győzelem” esetén megőrizhetik Szerbia régi határait és megkaphatják Bosznia-Hercegovinát, kijáráttal a tengerre, „közepes győzelem” esetén megvalósítható Nagy-Szerbia programja, de a többi szláv nép nem egyesülhet Szerbiával. Ha azonban „nagy győzelmet” aratnak, vagyis a központi hatalmak teljes veresége esetén megvalósítható a jugoszláv földek teljes egyesítése egy egységes délszláv államba.¹⁵ Nem mellékes, hogy amikor Pašić e sorokat írta, Oroszország, a nagy szövetséges már kilépett a háborúból, a jövő kilátásai tehát Szerbia szempontjából rosszabbodtak. Kevesen tudják, hogy Pašić halála előtt úgy rendelkezett, megtakarításaiból emeljenek szobrot II. Miklós orosz cárnak, az első világháborúban Szerbiának nyújtott orosz segítség emlékére. Kívánsága, ha nem is az ő megtakarításaiból, nem is közvetlenül halála után, hanem jóval később, 2014 októberében teljesült. Belgrádban szobrot emeltek II. Miklósnak.

A jugoszláv program formálódásának következő fontos állomása az 1917. július 20-án kiadott korfui nyilatkozat volt. A jugoszláv program kilépett szűkebb szerb keretei közül és minden szláv nép célkitűzéseként tételeződött – mivel ez a megállapodás a szerb kormány és a Jugoszláv Bizottság közös nyilatkozataként jelent meg.¹⁶ (Mint ismeretes, a Jugoszláv Bizottság a Monarchia délszlávjainak politikai testülete volt külföldön.) Ezt azonban sem a szerb parlament, sem pedig egy esetleges jugoszláv parlament nem hagyta jóvá – így értelmezések áldozatává vált. A nyilatkozat az egységes nemzet koncepciója („vér szerint és írott és beszélt nyelvük alapján egy nemzet”) és az ön-

¹⁴ A deklaráció eredeti szövegét lásd: Petranović, Branko – Zečević, Momčilo: *Jugoslavija 1918/1984. Zbirka dokumenata*. Beograd, Rad, 1985. 22. Az idézet magyar fordítása megtalálható: *Jugoszlávia 1918–1941. Dokumentumok*, i. m. 12.

¹⁵ Stanković, Đ.: *Srbija 1914–1918*, i. m. 119–124. Pašić kis és nagy háborús programjára lásd még: Janković, Dragoslav: „Veliki” i „mali” ratni program Nikole Pašića. *Analiti Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 2. Beograd, 1973. 151–167.

¹⁶ Hornyák Árpád: A délszláv egység első hivatalos manifestuma – a korfui nyilatkozat. *Korunk*, 28. évf. (2017) 2. sz. 22–33.

rendelkezés alapján kimondta az egységes állam létrehozásának célját a szerb királyi dinasztia vezetésével. A belső berendezkedésről nem szólt – s ez később komoly viták forrásává vált.

Pašić és a szerb kormány kezdettől fogva tisztában volt azzal, hogy céljaikat csak háborús szövetségeseik támogatásával, a hozzájuk való teljes hűség esetén érhetik el. Ugyanakkor a háború alatt igyekeztek elkerülni, hogy a nyilvánosság elé tárják konkrét határveteléseiket – annál is inkább, mivel az ő követelésük egyet jelentett az Osztrák–Magyar Monarchia teljes szétzúzásával, ez azonban hosszú ideig nem szerepelt nyugati szövetségeseik hadicéljai között. Problémát jelentettek a háború folyamán megkötött titkos szerződések is.

Pašić, illetve az SzHSz Királyság számára az északi határok tekintetében külön jelentőséggel bírt a Bánát kérdése, amit egyrészt meglehetősen gyenge etnikai érvekkel tudott csak alátámasztani, így nagyobb súllyal esett a latba az a stratégiai érv, hogy a Bánát nélkül nem védhető a főváros, Belgrád sem. Fontos megjegyeznünk, hogy a Bácskát már 1915-ben Szerbiának ígérték. Pašić az északi határveteléseket nem tudta „tisztá etnikai” érvekkel megindokolni, ezért stratégiai-földrajzi érveket használt. Elismerte, hogy jelentős számú magyar fog a jugoszláv állam határai közé kerülni, de ezt, mint mondta, „kiegyenlíti azon horvát-dalmátok száma”, akik Magyarország területén maradnak.¹⁷

Így érkezünk el 1918 őszéig, a november 13-án megkötött belgrádi katonai egyezményig, amely demarkációs vonalat jelölt ki Magyarország számára. Az ez időben folytatott szerb diplomáciai levelezés azt igazolja, hogy Pašić, a leendő határok biztosítása érdekében, maga szorgalmazta a szerb hadsereg Monarchia területére, így a Bánátba, Bácskába, a Szerémségbe és Boszniába történő bevonulását. Tette ezt annak biztos tudatában, amit a párizsi szerb követ, Milenko Vesnić táviratozott haza kormányának: Szerbia északi törekvéseit, bármi legyen is az, a nagyhatalmak támogatni fogják. (Ez csaknem igaz lett, bár Pécsről, Bajáról és környékéről a szerb csapatoknak, némi huzavona után, végül ki kellett vonulnia.)¹⁸

¹⁷ Stanković, Đorđe: Nikola Pašić i prvi svetski rat. *Jugoslovenski istorijski časopis*, Vol. XXXI. Beograd, 1998. br. 1-2. 18.

¹⁸ Pašić Párizsból Živojin Mišić vajdához intézett ezzel kapcsolatos táviratát lásd: *Građa o stvaranju jugoslovenske države 1. (I–20. XII. 1918)*. Priredili Janković, Dragoslav – Krizman, Bogdan. Beograd, Institut društvenih nauka, 1964. 456. Foglalko-

A belgrádi tárgyalásokra vonatkozó legújabb magyar szakirodalom cáfolja a Károlyi Mihályra vonatkozó korabeli és mai bűnbak-képzési sztereotípiákat, az antantba vetett hitüket azonban illúziónak tartják. Károlyiék úgy gondolták, hogy Belgrádban békeszerződést fog kötni velük az antant, hiszen ők nem felelősek a háborúért, az az előző „feudális rendszer” bűne, ők rögtön hatalomra kerülésük után kinyilvánították Magyarország semlegességét, jóindulatukat a szomszédos országokkal szemben és bíznak az antant magasztos elveiben. Egyébként 1918 őszén a budapesti tömegek is úgy vélték, hogy „Egyedüli reményünk Istenben és Wilsonban van.”¹⁹ Az antantba vetett naiv hitet a Károlyi-kormány azonban kormánypolitikává emelte, és súlyosan csalódniuk kellett. S bár a németek által kiűritett Belgrádban a szerbek élénk „zsziviózással”, azaz éljenzéssel fogadták a magyar delegációt, a balkáni antanthaderők főparancsnoka, Franchet d’Espèrey tábornok rideg fogadtatásban részesítette őket és világossá tette, hogy Károlyiék a bukott rendszer örökösei, és Magyarországra a legyőzöttek sorsa vár. A magyar kormánydelegáció elé terjesztett egyezménytervezet világossá tette, hogy szó sem lehet arról, amit a magyarok akartak, azaz a demarkációs vonal korántsem a jelenlegi határ mentén húzódik, sőt. Lényegében az egész Székelyföldet és Dél-Magyarországot nyolc napon belül ki kellett ürítenie a magyar csapatoknak. Károlyi ezt nem volt hajlandó aláírni, és azt mondta a tábornoknak: „Minket, ha ezt aláírjuk, fel fognak akasztani Pesten, amint visszatérünk.”²⁰ Táviratilag kérték a francia miniszterelnököt, Georges Clemenceau-t, hogy a szövetségesek a békekonferenciáig vállaljanak kezességet Magyarország területi integritásáért. Ezt a franciák mereven elutasították, mindössze annyi engedményt tettek, hogy az egyezménybe (már nem nevezték fegyverszünetnek!) belekerült az a passzus, hogy a megszállandó területeken megmaradhat a magyar közigazgatás. Ezt, mint ismeretes, a szerb megszálló hadsereg nem tartotta be. Az egyezmény leértékelődését jelzi, hogy 1919. november 19-én azt nem Károlyi írta alá, hanem

zik a kérdéssel Popović, Nikola B.: Da li su postajali „veliki” i” mali” ratni program Nikole Pašića (1914–1918) ? In: *Srbija 1918. godine i stvaranje jugoslovenske države*. Odgovorni urednik Slavenko Terzić. Beograd, Istorijski institut, 1989. 205–212.

¹⁹ Idézi Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története*. Budapest, Jaffa, 2018. 268.

²⁰ Uo. 275.

a hadügyminiszterből tárca nélküli miniszterré lefokozott Linder Béla, szerb részről Živojin Mišić vajda, szerb vezérkari főnök, francia részről pedig Paul Prosper Henrys tábornok, az antant Keleti Hadseregének parancsnoka jegyezte ellen.²¹ Károlyi szenvedélyesen tiltakozott Robert Lansing amerikai külügyminiszternél az ország feldarabolása ellen. Mint 1918. november 12-ei táviratában írta: „A civilizált világ színe előtt kinyilatkoztatjuk és határozottan állítjuk, hogy igazságtalan lenne ezt az ősi, ezeréves Magyarországot darabokra szaggatni. [...] nemcsak igazságtalanságot követnek el, de Kelet-Európa jövőbeni békés fejlődését is veszélyeztetik, mivel a vérző seb, melyet büntetésül Magyarországnak szánnak, soha többé nem gyógyul be, és a régió békéjét örökös lázas állapot fogja felváltani.”²² Látnoki mondatok.

Már a belgrádi katonai egyezmény aláírása előtt, november 5-én elfoglalták Szabadkát és Baját, november 15-én pedig Barcsot, Pécsét és Szigetvárt is.²³

A béketárgyalásokra, mint ismeretes, Szerbia és nem a közben kikiáltott Szerb–Horvát–Szlovén Királyság kapott meghívást, amely ekkor még nem volt nemzetközileg elismert állam.

A küldöttség „fénykorában” a szakértőkkel együtt a 110 főt is elérte, a negyedik legnépesebb küldöttség volt, vezetője Nikola Pašić, akinek ekkor ugyan nem volt miniszteri tárcája a szerb kormányban, de nemzetközileg a leginkább elismert, legtekintélyesebb délszláv politikus volt, a szerb ellenállás és a szövetségi hűség jelképe, akinek egy nemzetközi jogi értelemben nem létező ország érdekeit kellett képviselnie. A békedelegáció összetétele ugyanakkor már tükrözte a jugoszláv állam létrejöttét, a delegáció munkájában részt vett többek között a horvát származású, jugoszláv orientációjú Ante Trumbić, az

²¹ A belgrádi katonai egyezmény szövegét lásd: 1918. november. Katonai egyezmény a szövetséges hadseregek és a magyar kormány között. In: *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről*. Szerk. Ádám Magda – Ormos Mária. Budapest, Akadémiai, 1999. <https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/francia-diplomaciai-1/ch02.html#I8> (utolsó letöltés 2020. március 16.)

²² Károlyi, a magyar népkormány miniszterelnökének távirata Lansing amerikai külügyminiszterhez. 1918. november 12. Uo. (utolsó letöltés 2020. március 16.)

²³ A délvidék szerb katonai megszállására lásd Suba János: A Délvidék megszállása és a déli demarkációs vonal kialakulása. *Közép-európai közlemények*, 11. évf. (2018) 2. sz. 170–176. <http://acta.bibl.u-szeged.hu/55445/> (utolsó letöltés 2020. április 7.)

első jugoszláv kormány külügyminisztere is.²⁴ Hat országgal szemben kellett a jugoszláv állam határait megvonni.

A delegáció és személy szerint Pašić tevékenységéről ma már pontos információink vannak, mivel 2005-ben kiadták a Párizsból Belgrádba írt, szigorúan bizalmas táviratait, leveleit.²⁵ A 61 közzétett levél alapján világosan látszik, hogy a békekonferencián Szerbia számára legfontosabb az adriai és az albán kérdés volt, de nagy figyelmet fordítottak a Bánát, illetve Baranya kérdésének is. A Bácska hovatartozása, nyilván az antant 1915-ös ígérete miatt, nem képezte vita tárgyát, a szerbek már „belül” érezték magukat. Stanoje Stanojević, a jugoszláv békedelegáció szakértője, a történeti-etnikai szekció tagja szerint „...mi a Vajdaságot lényegében véve nagyon könnyen megkaptuk [...]. A harc Kelet-Bánát, Északnyugat-Bácska és Észak-Baranya, azaz Temesvár, Baja, Pécs megszerzéséért folyt.”²⁶

Mint ismeretes, a határok megvonása a nagyhatalmak kompetenciája volt, azaz a Legfelsőbb Tanács hatáskörébe tartozott. Az SzHSz Királyság részt vehetett a konferencián, de a döntés nem az ő, hanem az antant kezében volt, amivel Pašić nagyon is tisztában volt. A délszlávok két változatot terjesztettek elő a magyar–délszláv határkérdésben. Az egyiket Petar Pešić (1871–1944) szerb tábornok dolgozta ki, aki katonai, stratégiai okok miatt követelte Temesvárt, Fehértemplomot, Versecet, Aradot, Szabadkát, Szegedet, Baját, Pécsét és Szigetvárt. Szerb hadászati, biztonságpolitikai szempontból „tökéletes” terv volt, realitása azonban gyakorlatilag nem volt. Ezt a verziót adták át a franciáknak Párizsban, 1919. január 9-én. A másikat Jovan Cvijić (1865–1927), a békedelegáció „agytrösztje”, neves földrajztudós, a Szerb Királyi Akadémia elnöke, a belgrádi egyetem rektora dolgozta ki, aki már a háború

²⁴ A delegáció tagjainak szemléletes jellemzését adja Kardum, Livia: Problem istoč-nih i zapadnih granica Kraljevina Srba, Hrvata is Slovenaca na pariškoj mirovnoj konferenciji. *Politička misao*, Vol. XXVI. (1989), No. 4. 128–140.

²⁵ Nikola Pašić – predsednik vlade. *Strogo poverljivo, lično. Pariz, 1919–1920. Pašićeva pisma sa konferencije mira*. Priredili Dimitrijević, Bora – Milošević, Milan. Zaječar, 2005.

²⁶ Idézi Hornyák Árpád: A Bácska határainak változása 1919–1920. In: „...ahol a határ elválaszt”. *Trianon és következményei a Kárpát-medencében*. Szerk. Pásztor Cecília. Balassagyarmat–Várpalota, Nagy Iván Történeti Kör – Nógrád Megyei Levéltár, 2002. 530.

alatt Párizsban élt, ahol 1917–1919-ben a Sorbonne-on tanított. Ő egy tudományosan alátámasztott, de komoly csúsztatásokat tartalmazó, részletes koncepciót tárt a bizottság elé. Különös figyelmet szentelt a Bácskának és a Bánátnak, mert ezen részek termékeny síkságai, írta, nagyon fontosak az új délszláv államnak. Cvijić többek között azzal érvelt, hogy a 14–18. századig Bácska, Bánság és Baranya addigi lakossága elhagyta a területet, utána a népesség Szerbiából és Bosznia-Hercegovinából települt be. „Ezért 1919-ben e terület valódi őslakossága a szláv népesség.” – érvelt erőteljes elfogultsággal. Térképeivel is Magyarország déli területeinek délszláv jellegét igyekezett alátámasztani, amelyek a békekonferenciára Párizsban kiadott *La péninsule balkanique. Géographie humaine* című könyve részét képezték.²⁷

Pašić, illetve a békedelegáció területi követelésekre vonatkozó álláspontja kis korrekciókkal megegyezett a demarkációs vonallal, amihez hozzátevéődött a Muraköz 1918. decemberi megszállása, amit a nagyhatalmak nem is vitattak. Lényegében ennek szentesítését várták, ami meg is történt azzal a megszorítással, hogy Baranya és Pécs környékének megszállását helytelenítették, ahonnan később ki is kellett vonuljanak. Horvátországról és Szlavóniáról Magyarország eleve lemondott, a Muraközt főleg a horvátok szorgalmazták, a Muravidéket pedig a szlovének.

A Magyarországgal szomszédos országok meghallgatása 1919. január 31-én kezdődött a Legfelsőbb Tanács (5 nagyhatalom) előtt, amely meghallgatta őket, majd februárban az ügyet a Területi Bizottság elé terjesztették. A román és a jugoszláv küldöttség a román–jugoszláv albizottság február 8-ai ülésén terjesztette elő hivatalos követeléseit. A jugoszlávok által benyújtott memorandum hosszas történelmi bevezető után leszögezte: a Balkán békéje csak úgy biztosítható, ha itt olyan „nemzeti elv alapján fölépülő egységes állam” létesül, amely magába foglal mindenkit, „aki a szerb, horvát és szlovén fajhoz tartozik”. A jugoszláv–román határnak, mint írták, a Bánságban három feltételnek kell megfelelnie: biztosítania kell Alsó-Bánság, valamint Belgrád biztonságát, a Morava völgyét pedig meg kell óvja „mindenfajta váratlan katonai támadás ellen.” Ebben a memorandumban a magyar határ kér-

²⁷ Segyevy Dániel Zoltán: Szerb törekvések és Jovan Cvijić etnikai térképei. *Pangea*, 2019. augusztus 13. https://pangea.blog.hu/2019/08/13/szerb_etnikai_terkepek_jovan_cviji. (a letöltés ideje 2020. február 14.)

désében is kizárólag stratégiai érveket használtak, és hangsúlyozták a déli vasútvonalak elcsatolásának fontosságát.²⁸ Az 1919. február 18-án a Legfelső Tanács elé terjesztett követeléseikben a Bácska esetében, nem kis statisztikai büvészkedéssel, délszláv többséget mutattak ki, de gazdasági, stratégiai érveket is felvonultattak. A Legfelső Tanács azonban az általuk kedvelt etnikai érvek ellenére sem döntött, hanem a kérdést a közben megalakult román–jugoszláv határmegállapító bizottságra bízta. Hogy megnyerjék a nagyhatalmak támogatását, még a népszavazásba is beleegyeztek volna.²⁹ A bizottságban folytatott területi viták márciusig elhúzódtak, miközben Magyarországon megbukott a Károlyi-kormány, és a hatalmat átvette a tanácskormány. A szakbizottság javaslatait, amelyek több ponton is módosították a román, illetve a jugoszláv küldöttség szélsőségesen nacionalista követeléseit, a Román Területi Bizottság 1919. április 6-án összegezte és elkészítette végleges javaslatát a magyar–jugoszláv határra vonatkozóan. Maximálisan akceptálták a jugoszláv követeléseket, és azt határozták, hogy az SzHSz Királyság a Bácskának azt a részét kapja meg, „amelyet a Jugoszlávia bánati határára, a Szegedtől délkeletre lévő ponttól a Dunánál fekvő Kiskőszegig húzott transzverzális vonal bezár.” Ebbe tehát beletartozott Szabadka és Zombor is. A döntést egyrészt azzal indokolták, hogy itt a délszlávok általában relatív többséget alkotnak, Szabadka és Zombor környékén viszont abszolút többségben vannak. Ezek a városok, folytatódik az érvelés, a délszláv kultúra központjai, és az itteni folyók és vasutak szükségesek a terület gazdasági fejlődése szempontjából.³⁰

Ezeket a javaslatokat a Tízek Tanácsa (Külgyminiszterek Tanácsa) elé terjesztették, amely május 12-én hagyta jóvá a magyar határookra vonatkozó javaslatokat.³¹ E javaslatok Szegedtől délre meghagytak Magyarországnak egy kis területet, tehát északon nem a Maros lett a határ, a szerbek viszont megkapták Zombort és Szabadkát, illetve a Muraközt is. Ezt fogadta el a Külgyminiszterek Tanácsa, majd pedig a Legfel-

²⁸ A román és jugoszláv ügyek bizottsága ülésének jegyzőkönyve. 1919. február 8. <https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/francia-diplomaciai-1/ch02s05.html> (utolsó letöltés 2020. március 5.)

²⁹ Hornyák Á.: A Bácska határainak változása, i. m. 532.

³⁰ Uo. 533–534.

³¹ Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920*. Budapest, Kossuth, 1983. 187–197.; Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Budapest, Osiris, 2001. 112–120, 156–157.

sőbb Tanács is. A történet azonban itt még nem ért véget – a delegáció megkezdte a „kis változtatások” taktikáját, és különféle kiegészítésekkel léptek fel. Például igényt jelentettek be Baranyára, Mohács, Villány, Siklós vonaláig. Ennek oka az volt, hogy a küldöttség ekkor kapta meg a Baranyára vonatkozó saját népszámlálásuk adatait, amelyek kedvezőbbek voltak, mint azt korábban hitték. Ennek alapján úgy gondolták, a térség vonatkozásában simán hivatkozhatnak az etnikai elvre, másrészt, mivel végül beleegyeztek a Tanácsköztársaság elleni intervencióba, úgy gondolták, ezért kompenzáció jár. Tévedtek. Sőt, az antant pont ekkor kérte, hogy a szerb csapatok ürítsék ki Temesvárt.

A szakbizottsági javaslatok, a Külügyminiszterek Tanácsának döntései, de még a Legfelsőbb Tanács május 12-ei jóváhagyása után is módosult a jugoszláv–magyar határ. Június–júliusban a szerb küldöttség több jegyzékben is kérte a magyar–jugoszláv határ módosítását a Dráva és a Mura mentén, valamint Baranyában. A Területi Bizottság ezek alapján augusztus 1-jén javaslatot készített a Legfelső Tanács részére. A Legfelsőbb Tanács úgy döntött, hogy a Bácskában húzódó határ változatlan marad, Muravidéket (Prekomurje) viszont az SzHSz Királyság kapja meg. Egyúttal engedélyezték, hogy a jugoszláv hadsereg megszállja a Muravidéket, és katonasága ott maradhatott a magyar békeszerződés aláírásáig. Baranyában nem kaptak meg mindent, amit szerettek volna, így Mohácsot sem, de Dályok és Baranyavár mellett a jugoszlávoké lett a Monostor–Kiskőszeg vasútvonal. Észak-Bánátban a Szegedtől délre eső kis sávról elhalasztották a határozatot. Augusztus 2-án a jugoszlávok kérték a francia kormányt, küldjön Baranyába nemzetközi bizottságot, amely népszámlálást hajtana végre. A jugoszlávok szerint ez a népszámlálás kedvező lenne a számukra, s ezáltal itt is módosíthatják a határt.³² Mivel ilyen nemzetközi bizottságot nem küldtek ki, Jovan Cvijić lépett ismét a színre – személyesen ment le Baranyába és tanulmányozta annak lehetőségét, el lehetne-e érni az SzHSz Királyság pécsi bányákra vonatkozó szénigényét határmódosítással, és nem egyszerű koncesszióval.³³ A Baja–Bácsalmás–Her-

³² Mitrović, Andrej: *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919–1920*. Beograd, Prometej, 1969. 143–144.

³³ Az összeírás eredményeit részletesen közli Mitrović, Andrej: *Razgarničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom*. Novi Sad, Prometej, 1975. 278.

cegszántó-háromszög esetében pedig, írta Cvijić a párizsi szerb békedelegációnak 1919. szeptember 22-én, mivel „nincs birtokunkban a teljes igazság”, ezért személyesen járta végig az itteni falvakat.³⁴ Arra a következtetésre jutott, hogy Észak-Bácskában a németek alkotják a legnagyobb etnikai csoportot, utánuk a sokácok és bunyevácok következnek, a magyarok pedig csak a harmadik etnikai csoportot alkotják. Ennek alapján javasolta, követeljék Baja, Csávoly, Felsőszentiván és Bácsalmás elcsatolását is.³⁵ Levelében végezetül megjegyezte, „a konferencia előtt világossá kell tenni az északi határ kacskaringós voltát azzal, ahogy a térképen javasolva van, és ahogy azt mi követeljük. A határ kacskaringósságát az indokolja, hogy az a faluhatárok mentén került megjelölésre. Ezek a határok egyenként lettek megrajzolva.”³⁶ A megszállt Baján élő Borbíró (Vojnics) Ferenc, Szabadka egykori főjegyzője, Baja korábbi, majd későbbi polgármestere a Cvijić-féle összeírás ellen memorandumot készített és eljuttatta gróf Teleki József (1859–1945) főrendiházi taghoz, amiért a megszálló szerb katonai hatóságok Valjevóba internálták.³⁷ A memorandum további sorsáról sajnos semmit nem tudunk.

1919 őszén újra követelték Mohácsot, Pécsét, Baját, s ennek kapcsán felvetették a népszavazás lehetőségét is. A delegáció taktikája ekkor az volt, hogy „kérjünk minél többet, hogy valamit kapjunk.” Még a nagyhatalmak küldöttének belgrádi tárgyalásai sem változtatták meg a jugoszláv álláspontot, de a területet a szerb megszállás ellenére Magyarországnak ítélték. Az Apponyi Albert vezette magyar békedelegáció Párizsban többször is jegyzékben sürgette a szerb hadsereg által megszállt területeken főként a köztisztviselők ellen elkövetett atrocitások kivizsgálását, illetve e területek kiürítését.³⁸ Végül a nagyhatalmaknak elege lett a folyamatos jugoszláv követelésekből, és 1921 au-

³⁴ Mitrović, A.: *Jugoslavija na konferenciji mira*, i. m. 58–70.

³⁵ Hornyák Á.: A Bácska határainak változása, i. m. 535.

³⁶ Dr. Papp Á.: *Jovan Cvijić*, i. m. 70.

³⁷ Fábán Borbála: A főispáni hivaltól a főispánságig. Dr. Borbíró Ferenc életútja (1879–1962). *Bácsország*, 12. évf. (2009) 1. sz. 44.

³⁸ Wettstein János: A Magyar Békeküldöttség politikai naplója. *Rubicon Online*. <https://rubicon.hu/cikkek/a-magyar-bekekuldottség-politikai-naplója> (utolsó letöltés 2020. április 7.)

gusztusában elrendelték a megszállva tartott baranyai és észak-bácskai területek kiürítését.³⁹

* * *

A Trianonban meghúzott magyar határok a jugoszláv állam számára igen kedvezően alakultak, jelentős magyar etnikai területek kerültek az SzHSz Királyság határai közé. Pašić elégedetten dőlhetett hátra. A jugoszlávizmus Pašić által képviselt nagyszerb variánsa azonban nem állta ki az idők próbáját. Szerbia nem tudta tartósan betölteni Piemont szerepét, de a „háromtörzsű egy nemzet” egyik trónkövetelő ága sem tudta megoldani a közös nemzeti kánon kiépítésének történelmi feladatát: állam és nemzet között újfajta diszharmónia keletkezett. A délszláv nacionalizmusok, köztük a szerb nacionalizmus is kalodának érezte az új politikai kereteket és kifelé gravitáltak, vagy még nagyobb centralizációért kiáltottak. A hajdan győztes európai hatalmak legyengülése, a hitleri Németország felemelkedése véget vetett az első egységes délszláv állam történetének. Bár eltérő okok miatt, de a történelem által felkínált második kísérlet sem sikerült jobban.

Ma komoly viták folynak nemcsak az egyesülés és a széthullás kérdéséről, de Pašić szerepéről is. Nemzeti hős volt, vagy a szerb nemzet árulója? Nem az én tisztem eldönteni, a szerb történetírás majd eldönti ezt a kérdést. Azt azonban jó, ha tudjuk, amit Fernand Braudel a francia történelem kapcsán fogalmazott meg: „Végso soron a történelem, amely messziről indult és a maga enyhe cikkcakkjaival mélyen belenyúlik a jövőbe, egyszerre veti fel az összes régi problémát.”⁴⁰

³⁹ A szerb megszállásra és a terület kiürítésére lásd Hornyák Árpád: Bácska-baranyai térség megszállása az I. világháború után. – A szerb megszállás. In: *Találkozások – ütközések. Fejezetek a 20. századi magyar–szerb kapcsolatok történetéből*. Pécs, Bocz Nyomdaipari Kft. 2010. 7–21. Pécs és Baja, valamint környékük kiürítésére Gergely Ferenc – Kőhegyi Mihály: *A Pécs–Baranya–Baja háromszög történelmi problémái 1918–1921 között*. (Bajai Dolgozatok I.) Baja, k. n., 1974. 74–86.

⁴⁰ Braudel, Fernand: *Franciaország identitása. Az emberek és a dolgok*. Budapest, Helikon, 2004. 503.

Magyarország és Jugoszlávia a területi visszacsatolások időszakában, 1938–1941

Ha az 1930-as évek végén, az 1940-es évek elején figyelmünket Magyarország és Jugoszlávia külpolitikai helyzetére fordítjuk, ezt látjuk: Magyarország jelentős sikereket ért el alapvető külpolitikai célja, a revízió megvalósítása terén, a két bécsi döntéssel és Kárpátalja visszacsatolásával Magyarország komoly területi nyereségre tett szert. Szétporladt a körülötte lévő államok ellene irányuló szövetségi rendszere, a kisantant, Ausztria és Csehszlovákia eltűnt Európa térképéről, Románia területileg összezsugorodott és súlyos belső válságba süllyedt. Sikert a német–lengyel háborúban, illetve egy darabig a nagyhatalmak fegyveres konfliktusában megőrizni az ország semlegességét, sőt több lengyelbarát lépésre is elszánta magát a kormány. Úgy tűnt, ha nem is minden aggodalom nélkül, de érdemes stabilabban beilleszkedni a Németország által dominált európai rendbe. 1940. november 20-án Magyarország csatlakozott a német–olasz–japán háromhatalmi egyezményhez. Ezzel azonban feladta az elnemkötelezettség elvét, ami a Teleki Pál miniszterelnök által eddig követett semlegességi politika végét jelentette.¹

Ezzel szemben Jugoszlávia nemzetközi helyzete rohamosan romlott – nemcsak közép-európai szövetségesei kerültek nehéz helyzetbe (Románia), illetve szűntek meg létezni (Csehszlovákia), de nyugat-európai támogatójuk, Franciaország is kénytelen volt megadni magát az ereje teljében lévő Németországnak. Anglia, miután elvesztette a balkáni befolyásért Németországgal vívott csatát, maga is a német

¹ A magyar külpolitikára általában lásd Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Budapest, Kossuth, 1983.; Pritz Pál: *Magyarország helye a 20. századi Európában – a magyar külpolitika esélyei*. In: *Uő: Az a „rövid 20. század. Történetpolitikai tanulmányok*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 2005. 115–149.; Romics Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Budapest, Osiris, 2005. 11–301.

bombázók célpontjává vált. Az az európai rend, amelynek részeként az első Jugoszlávia megszületett, romokban hevert, az ország külpolitikai mozgásterét egyre inkább Németország határozta meg. Az 1940-es évek elején már csak két lehetőség között választhatott. Az első lehetőség az volt, hogy lecsatlakozik Németország mellé, ami területi integritásának megőrzésével és a háborúból történő kívül maradás, sőt területgyarapodás (Szaloniki, Thesszaloniki kikötője) ígéretével kecsegtetett, vagy pedig szembeszáll Németországgal, amely az adott esetben tényleges támogatók nélkül megvívandó háborút jelentett.

Az Anschluss, mint a belgrádi brit követség 1938-as éves jelentésében olvashatjuk, Jugoszlávia számára „a Habsburg restaurációhoz képest a kisebbik rosszat jelentette”, abból igyekezett „minél több hasznot húzni, [...] békülékeny, sőt jóváhagyó magatartást tanúsított”.² Mindez azonban csak elfedte Belgrád erősödő, a németek balkáni behatolásával kapcsolatos aggodalmát. Németország megnövekedett súlya arra inspirálta a Milan Stojadinović vezette kormányt, hogy modus vivendi találjon Németországgal, tovább ápolja újszülött barátságát Olaszországgal, felgyorsítsa a kisantantországok és Magyarország közötti tárgyalásokat, illetve szorosabbra fűzze a Balkán-szövetségbe tömörült partnereivel való kapcsolatait.

Stojadinović miniszterelnök már 1937-től nyitott volt egy Magyarországgal történő tárgyalásra, beleértve a kisebbségi kérdést is. A két ország szorosabb együttműködését Olaszország kifejezetten inspirálta, Németország pedig kíváncsi volt tartotta.

A kisantant és Magyarország között 1937 óta folyó tárgyalások 1938. augusztus 21-én pozitív eredménnyel végződtek Bledben. Pontosabban Románia és Jugoszlávia olyan intézkedéseket hozott a területeükön élő magyar kisebbségek vonatkozásában, amelyek felerősítették Budapest megegyezési szándékát.³ Hory András belgrádi követ a jugoszláv miniszterelnök Bledben tanúsított magatartását így jellemezte:

² Avramovski, Živko: *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938. Knjiga druga (1931–1938)*. Zagreb, Arhiv Jugoslavije, Globus, 1986. 628.

³ Ádám Magda: A kisantant és a magyar kisebbségi kérdés. *História*, 13. évf. (1991) 2–3. sz. 26–28.; A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, Napvilág, 2004. 88–97.; Hornyák Árpád: A magyar kisebbségi kérdés a magyar kormány délszláv politikájában a harmincas

„Úgy a román, mint a jugoszláv külügyek vezetője politikai és személyi okokból igen nagy súlyt helyeztek arra, hogy ebben a kérdésben valami megegyezés jöjjön létre [...] Sztojadinovics azért, mert az ő elnöklete alatt működő és az ő hazai földjén összeült értekezlet számára mindenáron jelentős politikai eredményt akart biztosítani. Ebben az igyekezetében elment szinte a könnyelműség határáig, és már aug. 21-én és 22-én, mikor a siker még legalább is bizonytalan volt, már azt hirdette sajtófőnöke és félhivatalos sajtója útján, hogy a bledi konferencia fogja meghozni a megegyezést Magyarországgal.”⁴

A kisantantországok elismerték Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát, Magyarország pedig lemondott az erőszak alkalmazásáról, míg a nyitott kérdéseket, azaz a magyar kisebbségek problémáját további tárgyalásoktól tették függővé. A bledi egyezmény soha nem lépett életbe, mivel annak véglegesítése a csehszlovákiai magyar kisebbségek helyzetét rendező és jogaikat garantáló kétoldalú megállapodástól függött, amire később sem került sor. Az egyezmény Jugoszláviával és Romániával történő parafálása azonban elegendő volt ahhoz, hogy tovább folytassák a magyar–jugoszláv közeledést.⁵

A müncheni egyezményt megelőző hetekben Jugoszlávia következetesen elutasította Párizs ajánlatát egy Franciaország és a kisantant országai között kötendő, kétoldalú kölcsönös segélynyújtási egyezmény megkötésére, de többször is hangoztatta Csehszlovákiával szembeni kötelezettségeinek teljesítését egy magyar katonai támadás esetében. Mint ismeretes, Hitler fontos szerepet szánt Magyarországnak a Csehszlovákia elleni terveiben, azt szerette volna elérni, hogy Budapest egy fegyveres konfliktus kezdeményezésével teremtsen meg az ürügyet a német katonai beavatkozás számára. Cserében jogosnak ismerte el Budapest Csehszlovákiával szembeni területi követeléseit. A csehszlovák krízisben való katonai részvételt azonban a magyar kormány kezdettől fogva visszautasította.

években. In: *Integrációs stratégiák a magyar kisebbség történetében*. Szerk. Bárdi Nándor – Simon Attila. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006. 80–88.

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K-64 Küm. res. pol. 1938-16 - 1371.

⁵ Magyarország és a kisantantországok közötti kapcsolatokra és tárgyalásokra részletesen lásd Ádám Magda: *Magyarország és kisantant a harmincas években*. Budapest, Akadémiai, 1968.

A müncheni egyezmény aláírását Belgrádban vegyes érzelmekkel fogadták. Egyrészt megkönnyebbülést éreztek, hogy a válság fegyveres összecsapás nélkül ért véget, másrészt komoly aggodalommal figyelték szövetségesük területi veszteségét és Magyarország gyarapodását.

Az első bécsi döntés,⁶ mivel azt már csak Németország és Olaszország írták alá, tovább növelte Jugoszláviában azt a benyomást, hogy Franciaország és Anglia „levette a kezét” Közép-Európáról, ezért a korábrinál is jobban figyelembe kellett vegye két nagy szomszédja, Németország és Olaszország balkáni érdekeit, amelyek persze korántsem voltak azonosak. 1939 januárjában Belgrádban és a beljei vadászon titkos tárgyalásokat folytattak Olaszországgal Albánia sorsáról, de Pál herceg, trónörökös visszautasította az olaszok javaslatát Albánia két ország közötti felosztására.

Míg Stojadinović miniszterelnök inkább a jugoszláv külpolitika sztoikus, esetenként pedig az optimista arcát mutatta külföld felé, Ivo Andrić külügyminiszter-helyettes az európai határok megváltoztatása kapcsán komoly aggodalmának adott hangot. Amikor Bakách-Bessenyei követ 1938. október 24-én, már a bledi tárgyalások után megbeszélést folytatott Stojadinović miniszterelnökkel a magyar–jugoszláv kapcsolatok jövőjéről, Andrić „alig tudta palástolni nyugtalanságát” a csehszlovák válság kapcsán. Mint mondta, „Hitler minden nagyobb akciója előtt igyekezett szomszédait megnyugtatni és a legutóbbi krízis folyamán is kifejezetten biztosította az európai közvéleményt, hogy a cseh kérdés lezárása után Európában már nincs semmi területi igénye.”⁷

Ezen a megbeszélésen a jugoszlávok azt szerették volna elérni, ami a magyar fél által forszírozott kisebbségi kérdés mellett a magyar–jugoszláv kapcsolatok másik alapkérdése volt, hogy Magyarország tegyen hivatalos nyilatkozatot arról, hogy nincsenek Jugoszláviával szemben területi követelései. Mint Stojadinović fogalmazott, Jugoszlávia „már most is félszemét behunyva tartja a felvidéki magyar követelések tekintetében, egy alkalmas nyilatkozat azonban lehetővé tenné neki,

⁶ A kérdésre lásd Sallai Gergely: *Az első bécsi döntés*. Budapest, Osiris, 2002.; *Az első bécsi döntés okmánytára. Diplomáciai iratok 1938. augusztus–1939. június*. Összeállította és a bevezető tanulmányt írta Szarka László – Sallai Gergely – Fedinec Csilla. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2017.

⁷ MNL OL K-64. Küm.res. pol. 1938-16-1266.

hogy mindkét szemét lecsukja.”⁸ Ezzel szemben Andrić, teszi hozzá Bakách-Bessenyei, úgy vélte, „Magyarország arra készül, hogy megfelelő alkalommal az itteni magyar kisebbségek visszacsatolásának kérdését is felvesse. Maga Stojadinovics, úgy látom, ebből a szempontból nyugodtabban szemléli a helyzetet, neki viszont a választások miatt, belpolitikai okokból volna szüksége egy megfelelő magyar nyilatkozatra.”⁹ A követ Stojadinović álláspontját ajánlotta Kánya Kálmán külügyminiszter figyelmébe, amit az alábbiakkal indokolt: „1. A Sztojadinovics-kormány a csehszlovák bonyodalom első napjaitól kezdve teljesen korrekt magatartást tanúsított velünk szemben, annak dacára, hogy a közvélemény nagy része, valamint idegen hatalmi tényezők igyekeztek ellenkező magatartásra kényszeríteni. 2. Sztojadinovics számára a választási hadjáratlalt kapcsolatban határozott előnyt jelentene egy megfelelő hangú nyilatkozat, mellyel elnémitaná azon ellenfeleit, kik azt állítják, hogy Magyarországgal szemben tanúsított loyális viselkedéséért semmi ellenértéket nem kapott. 3. [...] lengyel és olasz kollégáim, kik az itteni viszonyokat jól ismerik, melegen tanácsolták egy megnyugtató nyilatkozat kiadását. 4. [...] Sztojadinovics egy kielégítő tartalmú magyar nyilatkozatot igen magasra értékelne és a csehszlovák krízis további folyamán is megértő és barátságos magatartást tanúsítana.”¹⁰

Budapest jól ismerte a jugoszláv hatalmi szerkezetbe 1939. augusztus 26-án autonóm bánásgként beemelt Zágráb uralkodó politikai körének a véleményét is. A Horvát Parasztpárt vezére, Vladko Maček a szerb–horvát kiegyezés, az ún. Cvetković–Maček egyezmény után pár nappal Bartók László zágrábi magyar konzulnak kifejtette, hogy „a Vajdaság részére autonómiát akar kiharcolni. [...] a magyar kisebbség kulturális és gazdasági jogainak mindenképp érvényt fog szerezni, mert azok jóban-rosszban kitartottak a horvátok mellett. Végso elgondolása az, hogy vajdasági magyarok békés megegyezés(?) útján hozzáuk visszakerüljenek.”¹¹

1939 januárjában Ivo Andrić már úgy látta, a két ország közötti kapcsolatok „megegyezésre érettek”, s ha „nem is azonnal”, de egy

⁸ Uo.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo. Zágráb. Bartók 1939. VIII. 30-án kelt számjeltávirata.

szerződést „egy éven belül létre kell hoznunk.” E szerződést ugyanakkor csak abban az esetben tartotta reálisnak, ha abban Románia is részt vesz, vagy megkötéséhez előzetesen hozzájárul. Budapest ezt mindenáron el akarta kerülni. Andrić egyébként ez alkalommal hűen, kommentár nélkül tolmácsolta a Stojadinović és Ciano olasz külügy-miniszter között 1939 januárjában elhangzott beszélgetést, amikor is Ciano kifejezetten Magyarország és Jugoszlávia barátságának „hivatalos formába öntésére” biztatta a jugoszlávokat.¹²

A jugoszláv fél jóindulatát jelezte, hogy hajlandónak mutatkoztak az 1939 folyamán Magyarország által kért színesfémek, köztük a réz leszállítására. Érdemes megemlíteni, hogy a jugoszláv minisztertanács 1939 januárjában egy teljhatalommal felruházott háromtagú bizottságra bízta Jugoszlávia egész érctermelése és értékesítése feletti rendelkezés jogát, amely úgy döntött, hogy „még aranyért sem”, hanem kizárólag hadianyagok fejében adnak el ércet. Főként repülőgépek, tankok, gépkocsik érdekelték őket. Sajnos a megállapodás részleteit nem ismerjük, de azt tudjuk, hogy Budapest igyekezett akceptálni a jugoszláv kérést és lőszert ajánlott fel a fémek ellenében. Az ércszállításokra vonatkozó magyar kérés teljesítése azért számított baráti gesztusnak, mert Olaszország, de különösen Németország egyre határozottabban igényt tartott Jugoszlávia egész érctermelésére.¹³

A háború kitörése, majd a második bécsi döntés¹⁴ tovább szűkítette mindkét ország mozgásterét. Magyarország feladta Teleki Pál külpolitikájának lényegét, a semlegességet, és 1940. november 20-án csatlakozott a német–olasz–japán háromhatalmi egyezményhez, bár igyekezett ragaszkodni a fegyveres semlegesség elvéhez. Megnövekedett határai

¹² Uo. Belgrád. Bessenyei 1939. I. 15-én kelt számjeltávirata, valamint Avramovski, Živko: *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1939–1941*. T. 3. Beograd, Arhiv Jugoslavije, 1996. 54.

¹³ MNL OL K-74 I. Bejövő számjeltávirat, Belgrád. Bessenyei 1939. X. 9-én és X. 12-én kelt számjeltávirata. Magyarország ekkor Jugoszlávia hatodik legfontosabb kereskedelmi partnere volt, míg Jugoszlávia Magyarország külkereskedelmében a harmincas évek végén az ötödik helyet foglalta el. 1939. év első hat hónapjában az egész jugoszláv ólomkivitel fele Magyarországra irányult. A kereskedelmi kapcsolatokra bővebben lásd Vinaver, Vuk: *Jugoslavija i Mađarska 1933–1941*. Beograd, Narodna knjiga, 1976. 423–433.

¹⁴ Részletesen lásd L. Balogh Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. Csíkszereda, Pro-Print, 2002.

mentén egyetlen olyan ország maradt, amely még nem kötelezte el magát Németország mellett, s ez az ország Jugoszlávia volt. Arról nem is szólva, hogy Jugoszláviában jelentős számú magyar kisebbség élt, és a revízió egyedül a déli határok mentén nem valósult még meg.

A jugoszláviai befolyás megszerzéséért komoly küzdelem folyt Németország, Anglia és a Szovjetunió diplomatái, a kulisszák mögött pedig a német, a brit és szovjet hírszerzés között.¹⁵ Jugoszlávia elvesztette utolsó kisantant-szövetségét is, Romániát, mikor az 1940. október 3-án felmondta a Balkán-szövetséget és kilépett a de jure egyébként már nem létező kisantantból. A német katonai erők romániai jelenléte, az olasz–görög háború, az olasz csapatok albániai jelenléte, a németek nyugati hadjárata, Franciaország kapitulációja, Anglia bombázása lehetetlenné tette egy németellenes ellensúly kialakítását. 1940 őszétől pedig már Németország fő törekvése is az volt, hogy a Szovjetunió és Németország közötti „köztes” térben tiszta helyzetet teremtsen a Szovjetunió elleni hadjárat céljából.

Magyarországnak és a balkáni országoknak ekkor már lényegében csak két választási lehetősége volt: vagy betagozódnak Németország szövetségi rendszerébe, vagy német megszállás áldozatai lesznek. Pál régens az előbbit választotta. 1941. március 25-én Jugoszlávia is csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez. Ez pillanatnyilag nem tűnt rossz kompromisszumnak. Az országra nem hárultak a háborúval kapcsolatos katonai kötelezettségek, ráadásul ígéretet kapott régi álma megvalósulására, Szaloniki (Thesszaloniki) kikötőjére. A németek védelmet ígértek a bolgár, a magyar és az olasz területi követelésekkel szemben is.

¹⁵ A németek egyik fontosabb hírszerzési hadállásait a német kisebbség között építették ki. Egyik legsikeresebb rádióállomásuk Újvidéken működött, amelyet Janko Sep német népcsoportvezető működtetett. Az angol titkosszolgálat központja, amelynek fontos szerepe volt az 1941. március 27-ei németellenes puccsban, a trepčai bánya volt. Itt dolgozott mérnökként a brit SOE (Special Operation Executive – Speciális Hadműveleti Szervezet) későbbi jugoszláviai vezetője, a háború alatt a csetnik erők és a brit kormány közötti összekötő tiszt, Stanly William Baily. Tito, a jugoszláv kommunisták vezetője Moszkván és Isztambulon keresztül tartotta a szovjet hírszerzéssel a kapcsolatot. A szovjetek Zágrábban működtették legsikeresebb rádióadójukat, Josip Kopinić segítségével. A Sajti Enikő: Josip Broz Tito. In: Polonyi Péter: *Mao*. – A. Sajti Enikő: *Tito*. Budapest, Pannonica, 2000. 227–228.

1940 ősze és 1941 tavasza között tehát volt pár hónap, amikor, először a két ország történetében, bár más céllal, de közös érdek volt a kétoldalú kapcsolatok szerződéses rendezése. Mint már utaltunk rá, Magyarország határai mentén ekkor Jugoszlávia volt az egyetlen ország, amely még nem kötelezte el magát Németország mellett, Jugoszlávia pedig esélyt látott arra, hogy észak felől blokkolja a határait mindenfelől fenyegető veszélyt. Gróf Csáky István külügyminiszter az Avala jugoszláv hírügynökség igazgatójával 1940. november 11-én folytatott egyórás beszélgetése során ezt így fogalmazta meg: „Egyetlen kapcsolatunk a külfölddel Budapest–Belgrád–Szófia–Isztambul. Ha ez a vonal is megszakad, akkor mi is verembe esünk.”¹⁶

A fenti előzmények után a magyar diplomácia 1940 októberétől aktuálisnak látta egy szorosabb szerződés megkötését Jugoszláviával. Kedvezően hatottak azok az 1940 nyarától Budapestre érkező hírek, amelyek arról tanúskodnak, hogy enyhült Jugoszlávia elzárkózása a területi kérdések megbeszélése vonatkozásában. A berlini magyar katonai attasé 1940. július 2-ai jelentése szerint az ottani jugoszláv katonai attasé jelezte, hogy a jugoszláv vezérkar főnöke, „katonai szempontból nem emel kifogást az ellen, hogy a baranyai háromszög, valamint Szabadka és körlete visszaadassék a Magyarországgal való kiegyezés érdekében.”¹⁷

Az esetleges területi kompenzáció kérdése Bakách-Bessenyei György követnek a belgrádi kormány egyes tagjaival folytatott informatív jellegű beszélgetésein is felvetődött. Ezzel kapcsolatos jelentései arról tanúskodnak, hogy józanul látta, hogy ez a kérdés milyen problémákat okoz Jugoszlávia számára. Ha ugyanis Jugoszlávia Magyarországnak területi koncessziót ad, mutatott rá, akkor kénytelen lesz azt „bolgár testvéreikkel” is megtenni, utána pedig hasonló igénnyel jelentkeznének az albánok és az olaszok is, vagyis „az engedménnyel maguk indítanak el az ország dezintegrációjának folyamatát.”¹⁸

Először Miloje Smiljanić külügyminiszter-helyettest kereste fel, akivel, mint írta, „személyes viszonyom olyan meghitt és bizalmas,

¹⁶ *Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenta. Knj. 1. Dokumenti mart 1938–decembar 1940.* Odgovorni urednik Fabian Trgo. Beograd, Vojnoistorijski institut, 1969. 303. sz. irat, 902.

¹⁷ MNL OL K-63 Küm. pol. 1940-16/7-3700.

¹⁸ Uo.

hogy bármelyik téma átbeszélését lehetővé teszi.” Smiljanić őszintén beszélt arról, hogy Csehszlovákia felbomlása és Románia megcsonkítása után a jugoszláv hivatalos körök is foglalkoztak azzal a gondolattal, hogy „az újjárendezés keretében előbb-utóbb Jugoszláviára is sor fog kerülni, [...] s hogy talán kevesebb veszteséggel lehetne a függő kérdéseket megoldani, ha azok rendezését maga Belgrád kezdeményezné.” Bakách-Bessenyei azzal folytatta, tőle is több oldalról kérdezték már, mik volnának azok a minimális területi követelések, amelyek révén „magyar–jugoszláv viszonylatban végleges megnyugvást lehetne teremteni.” Ő ezekre a kérdésekre, folytatta, korábban mindig a kormány hivatalos állásfoglalásának megfelelően azt válaszolta, hogy „a magyar kormány, noha természetesen örömmel üdvözlölné egy jugoszláv részről jövő olyan spontán kezdeményezést, amely a magyar többségű területeket visszajuttatná az anyaországhoz, jelenleg annyira el van foglalva az erdélyi kérdéssel, hogy a magyar–jugoszláv viszony rendezése céljából kezdeményezően ez idő szerint nem kíván fellépni.” Smiljanić ezután egy esetleges lakosságcsere gondolatát vetette fel. A magyar követ ezt az ötletet a következő szavakkal kommentálta: „Sokat gondolkodtam, amit nekem a népességcserével kapcsolatban mondott, de sajnos arra a meggyőződésre jutottam, hogy az általa ajánlott út teljesen járhatatlan, és hogy egy végleges jó viszony Magyarország és Jugoszlávia között csak két módon valósítható meg – vagy a magyarlakta területek visszaadása, vagy pedig sorsuk olyan mérvű javítása, hogy azok éppen úgy érezzék magukat és éppen olyan szabadon mozoghassanak, mint az anyaországban.” De, tette hozzá rögtön, mivel a határok spiritualizálódása jelenleg utópisztikus gondolat, csak az első lehetőség jöhet számba, azaz a magyarok által lakott területek visszacsatolása. S bár Smiljanić nem részletezte a lakosságcserevel kapcsolatos elképzeléseit, a követ azt úgy értelmezte, hogy nyilván „a magyarság zömét, a területtel együtt, amelyen le van telepedve, átadják nekünk.” Budapest a terület nélküli lakosságcsereát eleve elképzelhetetlennek tartotta, legfeljebb a szórványmagyarság esetében tartotta volna célravezetőnek. Bakách-Bessenyei ugyanakkor nem tartotta teljesen légből kapottnak kollégájának azt az ötletét, hogy a két ország területén élő magyar és délszláv lakosság létszámának jelentős eltérése miatt a délszlávokhoz számítanak és kitelepítenék a kárpátaljai ruténeket is. Mint ehhez az ötlethez hozzáfűzte, valóban jobb lenne,

ha az ottani határszélen az orosz veszély miatt nem rutének, hanem magyarok lagnának. Jelentése végén még megjegyezte, hogy véleménye szerint a jugoszláv külügyminiszter-helyettes „inkább presztízsszempontról” vetette fel a lakosságcsere gondolatát, de „már belátta a területi engedmények szükségességét”.¹⁹

Pár nappal később, október 11-én a belgrádi magyar követ Aleksandar Cincar-Marković külügyminiszterrel tárgyalt ebben az ügyben. A külügyminiszter megerősítette, hogy kormánya a magyarok lakosságcsere révén történő kitelepítésével kívánja megoldani a kisebbségi kérdést, méghozzá oly módon, hogy a kicserélendő délszlávok létszámába beleszámítanak a kárpátaljai ruténeket is. Minthogy a magyarok erre nem hajlandók, tette hozzá, már „beletörődtek” a területi engedmények gondolatába is. Ismerik ugyan a magyar kormány területi igényeit, amely, úgy tudják, a Bácskára a Ferenc-csatornáig, a baranyai háromszögre és a Muravidékre terjed ki, de ők csak a zentai és a topolyai járás lakossággal együtt történő átadásáról volnának hajlandók tárgyalni. Cincar-Marković is azt hangsúlyozta, hogy a kérdés megoldását nem merik kezdeményezni, s bár tisztában voltak azzal, hogy a megegyezés érdekében a magyar kormány eleve mérsékelte területi követeléseit, de még ezzel a mérsékelt területátadással is „lavinát” indítának el. Ezért „sem aktuálisnak, sem sürgősnek nem tartják a kérdést.” Bakách-Bessenyei röviden így kommentálta a helyzetet: „közeli konkrét eredményre számítani nem lehet”. A jugoszláv külügyminiszter kormánya utasításának megfelelően most is azt ajánlotta, hogy a problémát „a lakosságcsere és a terület átadás kombinációjával” oldják meg. Jelentését végül azzal zárta, hogy a belgrádi kormányra kellene hagyni a kezdeményezést, abban a reményben, hogy „a kedvező időpontot nem fogják elszalasztani.” Ő, tette hozzá, addig is tovább folytatja Belgrádban az ilyen témájú beszélgetéseket, azzal a céllal, hogy jugoszláv partnerei minél jobban „megbarátkozzanak” a területi kompenzáció gondolatával.²⁰ A magyar kormány a következő egy hónapban nem erőltette sem a területi kérdést, sem pedig a kisebbségi jogok kétoldalú szerződésben történő rendezését, amit a jugoszlávok megelégedéssel vettek tudomásul.

¹⁹ Uo.

²⁰ MNL OL K-64 Küm.res.pol.1940-16-754.

Az 1940. december 12-én Csáky István magyar, illetve Aleksandar Cincar-Marković jugoszláv külügyminiszter által aláírt magyar–jugoszláv barátsági szerződés mindössze három rövid pontból állt: a Magyar Királyság és a Jugoszláv Királyság között „állandó és örök barátság fog fennállni”, és „tanácskozni fognak mindazokban a kérdésekben, amelyek megítélésük szerint kölcsönös kapcsolataikat érintetik”. A harmadik pont a szerződés ratifikációjára és kicserélésére vonatkozik.²¹ A szerződés tehát sem a területi problémákat, sem a kisebbségi kérdést nem említette. Ez utóbbi problémát „baráti konverzációk keretében” kívánták volna megoldani.

A barátsági szerződés ratifikálása alkalmával, 1941. február 27-én Teleki Pál miniszterelnök és Bárdossy László külügyminiszter a miniszterelnöki palotában fogadták Cincar-Markovićot. Teleki ez alkalommal így indokolta a szerződés megkötését: Csehszlovákia és Románia esetében, mondta, a magyar közvélemény nem tűrte volna el, hogy még azelőtt építsenek ki velük jó viszonyt, hogy kielégítették volna Magyarország területi követeléseit. „Ezzel szemben – folytatta – megértéssel fogadta nálunk úgyszólván mindenki, hogy Jugoszláviával szemben más sorrendet követtünk, s hogy ebben a vonatkozásban a kölcsönös bizalom s a baráti jó viszony helyreállítására törekszünk, hogy aztán az így megteremtett kedvező légkörben nyúlhassunk hozzá a közöttünk függőben lévő kérdések rendezéséhez.” Teleki ilyen függőben lévő, rendezésre váró kérdésnek nevezte a Duna Mohács és Bezdán közé eső szakaszának hajózhatóvá tételét, valamint a magyar kisebbség ügyét. Ez utóbbihoz ugyan hozzáfűzte, hogy „általában javult az atmoszféra”, több „kielégítő” intézkedésre került sor az utóbbi időben, ezeket azonban az alsóbb hatóságok nem hajtják végre. Majd a frissen parafált szerződés szellemében átnyújtotta Cincar-Markovićnak a magyar kormány által a délvidéki magyarok orvoslására váró problémáiról készített jegyzéket. Az átadott jegyzék tételesen tartalmazta annak a 64 községnek a nevét, ahol még nem létesítettek elemi iskolai magyar tagozatot, illetve annak az 54 községnek a nevét, ahol csak formailag létezett ilyen tagozat. Név szerint említette azoknak a magyar tanítóknak a nevét is, akiket büntetésből Dél-Szerbiába he-

²¹ Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1983. 505.

lyeztek, s kérte a Vajdaságba történő visszahelyezésüket, illetve felsorolta azoknak a szerb tanítóknak a nevét, akik magyar tagozatokon tanítottak, de nem tudtak magyarul. Teleki a megoldandó problémák között említette még a határszéli ingatlanforgalom jugoszláv korlátozását, a magyar tisztviselők teljes hiányát az alsófokú közigazgatásban, valamint a magyarokra hátrányos szövetkezeti törvényt.

A jugoszláv külügyminiszter azzal próbált védekezni, hogy a magyarországi délszlávok oktatásügye sem éppen kifogástalan, de megígérte, tolmácsolja otthon a magyar kormány kívánságait. Egyúttal javasolta, hogy a vízügyi kérdéshez hasonlóan szakértői bizottság vizsgálja meg a két országban élő kisebbségek oktatásügyét. Kitért a magyarországi és a jugoszláviai görögkeleti egyház közötti kapcsolatok rendezésére, majd a két fél ígéretet tett arra, hogy kölcsönösen tudományos és irodalmi intézeteket hoznak létre.²² Teleki nem említette a Magyar Párt újjáalakításának ügyét, mivel 1940 novemberétől a jugoszláv hatóságok tudomásul vették, igaz, nem a párt, hanem egy egyetemes kulturális szervezetnek, a Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetségnek a működését. Hivatalos működési engedélyét a JMKSZ kissé később, 1941. január 30-án kapta meg.

Werth Henriknek, a Honvéd Vezérkar főnökének a külügyminiszterhez intézett 1940. október közepi jelentése arról számolt be, hogy a délvidéki magyarok ekkor már helyzetük egészen más megoldásában reménykedtek. Mint írta, „erős a revizionista hangulat. Nagyban vásárolják a nemzeti színű zászlónak való anyagot, nemcsak magyar, hanem szerb üzletekben is. Férfiak és nők egyaránt magyar ruhákat csináltatnak. Mindenki úgy tesz, mintha csak napok kérdése volna a magyar katonák bevonulása.”²³

Végül a Cvetković-kormány elvesztette külpolitikai önállóságának utolsó morzsáit is. Az ország integritásának megőrzése és a háborús konfliktusból történő kimaradás reményében 1941. március 25-én Bécsben Jugoszlávia is aláírta a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozást. Ezzel Magyarország számára értelmét veszítették azok a célok, amelyek elérése érdekében megkötötték a magyar–ju-

²² MNL OL K-64 Küm.res.pol. 1941-16-85.; MNL OL K-28 A miniszterelnökség kisebbségi osztályának iratai. 1941-F-20119.

²³ MNL OL K-63 Küm. pol. 1940-16/7-5775.

goszláv barátsági egyezményt. De a jugoszláv történelem is új utakra tért. Még haza sem ért Bécsből a jugoszláv kormányküldöttség, amikor 1941. március 26-ról 27-re virradó éjjel az angol kormány biztatására katonatisztek egy angolbarát csoportja puccsot hajtott végre Belgrádban. A puccs hírére Churchill egyenesen így fogalmazott: „Jugoszlávia megtalálta saját lelkét.” A puccsforgatókönyvet London azután vette elő, hogy csődöt mondott az angolbarát, németellenes balkáni front gondolata, amelynek Jugoszlávia mellett Bulgária és Görögország lett volna a tagja. A németellenes fordulatra olyan helyzetben került sor, amikor Angliának már nem volt ereje ahhoz, hogy flottával vagy csapatokkal támogassa a puccsista erőket. A szerb történetírás által ma „korai öngyilkosságnak” nevezett „dilettáns” puccs radikálisan megváltoztatta Jugoszlávia nemzetközi kilátásait.

Az 1940. december 10-én megkötött magyar–jugoszláv barátsági szerződés ellenére Berlinben és Budapesten lázas diplomáciai tárgyalás folyt a támadó német csapatok átvonulásáról és Magyarország katonai részvételének módjáról. Horthy már a Simović vezette fordulat másnapján, március 28-án közölte Hitlerrel, hogy Magyarország hajlandó teljesíteni a német kívánságokat. A német és magyar vezérkar között pedig megindultak a közös akció kidolgozására vonatkozó tárgyalások.

Annak ellenére, hogy Teleki miniszterelnök tisztában volt a Jugoszlávia elleni támadásban való részvétel következményeivel, azzal, hogy ez a fegyveres semlegesség, s lényegében egész saját külpolitikai koncepciójának összeomlását jelenti, mégis csupán formai kikötésekkel próbálta leplezni az ország támadásban való részvételét. Mint ismeretes, az ő javaslatára a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács a következő határozatot hozta: a magyar csapatok nem kerülnek német parancsnokság alá, hanem továbbra is Horthy rendelkezik felettük. A magyar támadást pedig három feltétel bekövetkezéséhez kötötték: megszűnik az önálló jugoszláv állam; hírek érkeznek a jugoszláviai magyarok üldözéséről; illetve katonai-politikai vákuum keletkezik az általuk igényelt területeken.²⁴

Az adott pillanatban feloldhatatlanul került szembe Teleki két alapvető külpolitikai célja: a fegyveres konfliktustól való távolmaradás és a revízió teljesítése. Két lehetőség között választhatott a miniszterelnök: vagy enged Hitler követelésének és ily módon teljesül az utolsó

24 MNL OL K-63. Küm. pol. Szent-Iványi kézirat, 545.

revízió is, ezzel azonban végképp elveszíti a nyugati hatalmak jóindulatát, vagy ellenáll a német követelésnek, ezáltal elveszíti a Délvidéket, de kiteszi az országot a német megszállásnak, viszont elnyeri a nyugati szövetségesek szimpátiáját. Teleki a fenti politikai okok, illetve magántermészetű problémái miatt nem tudta feloldani ezt a súlyos dilemmát, és 1941. április 3-ára virradó éjjel főbe lőtte magát.

Teleki tragikus öngyilkossága nem változtatott a magyar kormánykörök szándékán a Jugoszlávia elleni támadás kérdésében. Horthy Miklós így számolt be Hitlernek Teleki öngyilkosságáról, illetve a következő szavakkal erősítette meg Magyarország katonai részvételét a Jugoszlávia elleni támadásban: „Teleki gróf miniszterelnök ma éjjel agyonlőtte magát. A túlzott korrektség, a tisztaság, a kötelességtudás példaképe volt, nagy műveltségű, tehetséges politikus és tudós, aki a megfeszített munka következtében és a súlyos események terhe alatt nem talált más kiutat. [...] én magam azon a nézeten voltam, hogy – tekintettel a nemrégiben megkötött barátsági szerződésre – törekednünk kell a látszat megőrzésére. Végül azonban azonos nézeten voltunk, nevezetesen, hogy a német csapatok bevonulása után Horvátország valószínűleg kiválik a jugoszláv államképződményből, és ezáltal a szerződési partner, a Jugoszláv Királyság, mint olyan, megszűnik létezni. [...] Március 28-i levelem értelmében már megtettük a katonai intézkedéseket. De a lelkiismereti konfliktus, amelyben vagyunk, s amelynek mélységére mi sem jellemzőbb, mint a miniszterelnök öngyilkossága, arra a kérésre kényszerít bennünket, hogy a német hadseregvezetés lehetőleg úgy szabja meg csapatainak feladatait, hogy azok mindig összeegyeztethetők maradjanak lelkiismeretünkkel.”²⁵

Április 2-án már német csapatok vonultak át Magyarországon. Április 6-án hajnalban a jugoszláv fővárost német gépek bombázták – megkezdődött Jugoszlávia katonai lerohanása, majd felosztása. Ebben

²⁵ Horthy Miklós levele Hitlerhez Teleki Pál öngyilkosságáról, a Jugoszlávia ellen irányuló megtett és megteendő magyar katonai intézkedésekről. In: *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–ZS.* Szerk. Sipos Péter – Ravasz István. Budapest, Petit Real, 1997. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/2vh-Szakonyv-magyarok-a-ii-vilaghaboruban-2/a-delvideki-hadmuvelet-1941-aprilis-874/magyarorszagnak-is-szint-kell-vallania-961/horthy-miklos-levele-hitlerhez-teleki-pal-ongyilkossagarol-a-jugoszlavia-ellen-iranyulo-megtett-es-megteendo-magyar-katonai-intezkedesekrol-977/> (utolsó letöltés 2023. január 20.)

a radikálisan megváltozott, háborús helyzetben került sor a Jugoszláviával szembeni magyar területi követelések érvényesítésére.

Mivel az újonnan kinevezett Bárdossy-kormány hiába várta a magyarok elleni atrocitások hírét, a független Horvátország kikiáltása szolgáltatta az ürügyet Jugoszlávia megtámadásához. Az április 10-i minisztertanácson az új miniszterelnök, Bárdossy László a támadás jogosságát a jugoszláv állam széthullásával indokolta. Mint mondta: „A helyzet alakulása lehetővé tette, hogy oly módon és akkor vegyünk részt a katonai akcióban, amikor Jugoszlávia mint államalakulat megszűnt, s ennek folytán teljes akciószabadságunkat visszanyerjük.”²⁶

A másnap elhangzó kormányzói kiáltvány a magyar katonai akció kapcsán minden felelősséget a jugoszláv kormányra hárított. Érvénytelennek minősítette az örök barátsági szerződést, amelyet, mint a proklamáció megfogalmazta, „az akkori Jugoszláviával, annak akkor békés szándékú kormányával kötöttünk”. Mivel a horvát állam megalakulásával – folytatódik a kiáltvány – Jugoszlávia megszűnt létezni, „parancsoló kötelességünkké vált, hogy a Magyarországtól 1918-ban elszakított terület és azon nagy tömegben élő magyarság sorsának és helyzetének biztosítását újból kezünkbe vegyük”. Végül a szerb nép megnyugtatóására tett kísérletet: „Katonáim akciója nem a szerb nép ellen irányul, amellyel nincs vitánk és amellyel a jövőben békésen akarunk élni...”²⁷ A később bekövetkező események nem ezt igazolták.

Horthy hadparancsára, amely az „ezeréves déli határig” történő előrenyomulásra szólította fel a magyar hadsereget, április 11-én a 3. magyar hadsereg és a gyorshadtest alakulatai átlépték a határt. Még aznap Svetozar Rašić követ tiltakozott Vörnle János külügyminiszter-helyettesnél a barátsági szerződés durva megsértéséért, a magyar csapatok jugoszláv területre történő behatolása, valamint a magyar sajtó II. Petar király, Jugoszlávia és a szerb néppel szembeni ellenséges, durva hangja miatt. Vörnle azzal utasította vissza a tiltakozást, hogy a jugoszlávok a hibásak, ők „provokálták a magyarokat”, a követet pedig nem ismerik el többé, mivel egy már nem létező országot képvisel. Május 6-án a jugoszláv emigráns kormány nyilatkozatot tett közzé Jeruzsálemben, amelyben április 10-től hadiállapotban lévőknek nyilvánította

²⁶ MNL OL K-27. Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1941. április 10.

²⁷ MNL OL K-63. Küm. pol Szent-Iványi kézirat, 580.

magát Magyarországgal. Április 7-én, más adatok szerint április 8-án a jugoszláv légierő bombázta Szeged vasútállomását, valamint Pécs és Siklós repülőtereit. Szeged felett három bombázót, Pécs és Siklós térségében pedig hat repülőt lőttek le. A Délvidékre bevonuló magyar csapatok egyedül az Újvidéktől nem messze fekvő Petrőcnél (Bački Petrovac) vívtak komolyabb harcot a jugoszláv hadsereg egyik egységével.

A petrőci összecsapás során 65 magyar katona vesztette életét, 212 pedig megsebesült. A jugoszláv hadsereg veszteségeit nem ismerjük, azt azonban tudjuk, hogy 1941 áprilisában 150 tiszt és mintegy kétezer katona esett magyar hadifogságba. A nem ószerbiaiakat egy idő után hazaengedték, a többieket, 70 tisztet és 1200 katonát átadták a németeknek.²⁸

Már a támadás első napjaiban számos jel mutatott azonban arra, hogy a korábbi német ígéretek ellenére szó sincs az „ezeréves határok” visszaállításáról.

A Jugoszlávia feldarabolásáról szóló első határozat 1941. március 27-én, közvetlenül a Simović vezette fordulat hírére született meg, az egyes érdekszférákra vonatkozó tervek pedig április 6-án már készen voltak. A német–olasz érdekeltségű területek és megszállási zónák végleges elhatárolására április 24-én került sor. Jugoszlávia területi felosztása a következőképpen történt: 247 542 km²-nyi területéből 98 572 km²-en a Független Horvát Állam alakult meg, 6,3 milliós lakosából 3,3 millió volt horvát. Szlovénia területének jelentős részét Németországhoz csatolták, az ún. Ljubljana-i provincia olasz megszállási zóna lett. Olaszország kapta meg az adriai tengerpart nagy részét, valamint Crna Gorát. Jugoszláviának az Albánia északi részével határos területeit szintén olasz csapatok szállták meg. Macedónia egy részét, 28 250 km²-nyi területet Bulgáriához csatolták. A Bánátot, ahol 295 ezer szerb, 120 ezer német, 95 ezer magyar, 70 ezer román, valamint jelentős számú szlovák, horvát és zsidó lakosság élt, a korábbi ígéretek ellenére sem csatolták vissza Magyarországhoz, hanem német csapa-

²⁸ *Dokumenti o spoljnoj politici Jugoslavije 1941–1945.* Knj. 1. Beograd, Savezni sekretarijat za inozemne poslove – Centar za informaciono-dokumentarne poslove, 1988. 42., 88. MNL OL XIX-J-1-a-IV-107.II. 1945 október 30. A katonai hadműveletre bővebben lásd Horváth Csaba – Lengyel Ferenc: *A délvidéki hadművelet 1941. április.* Debrecen, Püldo, é.n.

tok szállták meg. A fennmaradó szerb területek (51 ezer km²) szintén német megszállás alá kerültek.²⁹

A Jugoszlávia felosztását rögzítő április 24-i bécsi német–olasz megállapodás egyrészt tovább táplálta a magyar kormány területi illúzióit, másrészt komoly csalódást keltett Budapesten. A megállapodás jegyzőkönyve leszögezte ugyan, hogy „Horvátország Magyarország felé eső határa a Dráva vonala mentén lesz”, s a Bácska, a Bánát, a Muraköz és a Murántúl Magyarországhoz fog tartozni, e két utóbbi terület vonatkozásában azonban kétoldalú egyezmények megkötésére kötelezték Magyarországot Németországgal és Horvátországgal, tehát a pontos határvonal megállapítását a kétoldalú tárgyalások hatáskörébe utalták. A bánáti remények a bécsi egyezmény alapján még távolabbiaknak tűntek. A megállapodás ugyanis kimondta, hogy a Bánát továbbra is német megszállás alatt marad, hogy „elejét vegyük a magyarok és románok közötti konfliktusnak”. Romániával megnyugtatóan közölték, hogy a Bánátért kompenzálni fogják, de, tették hozzá, ennek gyakorlati lehetőségét egyelőre még nem látják világosan. Magyarország az egyezmény értelmében szabad kikötőt kapott a dalmát tengerparton, konkrét formában azonban ezt sem rögzítették.³⁰

Az egyezmény után tehát továbbra is bizonytalan maradt a Bánát és a Muraköz visszacsatolásának kérdése, azzal a korántsem lebecsülendő különbséggel, hogy a Muraközt a németek már átadták a magyar csapatoknak, míg a Bánát továbbra is német megszállás alatt maradt. (Később közigazgatásilag is a német fennhatóság alatt álló Szerbiához csatolták.)³¹

A Jugoszlávia elleni katonai támadásban való magyar részvétel előzetesen várt drasztikus külpolitikai következményei késleltetve ha-

²⁹ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1941. XII/1.* Beograd, Vojnoistorijski Institut, 1973. 54. sz. irat. 138–140.

³⁰ Uo. 27. sz. irat. 72–75.

³¹ Magyar adatok szerint a Délvidékből 11 475 km²-t csatoltak vissza, mintegy 1,1 millió lakossal. Ez az 1918-ban Jugoszláviához került területek (20 551 km²) 55%-át tette ki. Magyar számítások szerint a terület lakosságának 39%-a volt magyar. A visszakerült részek 1 millió 30 ezer fős lakosságából 19% német, 16% szerb nemzetiségű volt. Nyigri Imre: A visszatért Délvidék nemzetiségi képe. In: *A visszatért Délvidék.* Szerk. Csuka Zoltán. Budapest, Halász, 1941. 504.

tottak. Anglia nem üzent hadat, csak a diplomáciai kapcsolatokat szakította meg április 7-én. Magyarország nem 1941. április 11-én lépett be a háborúba, a délvidéki katonai akció az utolsó előtti felvonásnak bizonyult – Magyarország jó két hónap múlva, a Szovjetunió elleni német támadáshoz történő csatlakozással vált háborús féllé.

A déli szomszéd világa

Jugoszlávia magyar tükörben 1945–1948

1944 végén, 1945 elején Magyarország és Jugoszlávia sem a belső hatalom szilárdsága, sem a külpolitikai döntések szabadsága tekintetében nem volt azonos helyzetben. A háborús összeomlás Magyarország számára nem csak az 1938–1941 közötti revíziós sikerek szertefoszlását jelentette, a revízió és a háború súlyosan megterhelte a szomszédos országokkal, köztük a Jugoszláviával való kapcsolatokat is.

Mint ismeretes, Magyarország és a királyi Jugoszlávia diplomáciai kapcsolatai Jugoszlávia 1941. áprilisi katonai összeomlása és felosztása következtében megszűntek. A háború alatt Magyarország a Független Horvát Állammal követi szinten tartott fenn diplomáciai kapcsolatokat, a németek által megszállt Szerbiában csak konzulátus működött, Szerbiának pedig még ilyen képviselte sem volt Budapesten. Jugoszlávia és Magyarország háború utáni kapcsolatainak újjáépítésére a korábbtól radikálisan eltérő belpolitikai és nemzetközi helyzetben került sor. 1944 végére nagyot fordult a világ, az erőviszonyok egyértelműen az ekkor már nemzetközileg is elismert új Jugoszlávia javára tolódtak el. A vesztes Magyarországot a nagyhatalmak a vádlottak padjára ültették. A békeszerződés következtében a magyar nemzet mintegy 3 millió tagja került ismét az ország határain kívül, Jugoszlávia viszont diadalmasan foglalta el helyét a győztesek oldalán, és sikeresen egyesítette az 1941-ben szétszabdalt országot. Ez a nemzetközileg elismert államrekonstrukció hatásosan legitimálta az új, kommunista elit belső hatalmát, Jugoszlávia már ekkor egyértelműen szovjet típusú társadalmi berendezkedését.

Magyarország 1945 és 1947 között katonailag megszállt ország volt, formai szuverenitását csak az 1947-es párizsi békeszerződéssel nyerte vissza. Addig, hasonlóan a háborúban vesztes Olaszországhoz, Finnországhoz, Romániához és Bulgáriához, nemzetközi ellenőrzés,

azaz a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZE) ellenőrzése alatt állt. A SZE magyarországi működését a Magyarországgal Moszkvában 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezmény írta elő. A szovjetek, az angolok és az amerikaiak mellett Jugoszlávia és Csehszlovákia a SZE mellett működő jóvátételi albizottság tagjaként hivatalosan küldhetett missziót Magyarországra. A SZE Magyarország teljes kül- és belpolitikáját, gazdaságát, vasúthálózatát, légtérét ellenőrizte. A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság tevékenysége 1947. szeptember 15-én szűnt meg, azon a napon, amikor Moszkvában letétbe helyezték a magyar békeszerződést, azaz lejárt a magyar fegyverszüneti egyezmény érvényessége. Ebben az alá-fölérendeltségi, vesztes-győztes helyzetben indultak újra a második világháború utáni magyar–jugoszláv kapcsolatok.

A jugoszláv delegáció első tagjai 1945. március 10-én, tomboló vihar közepette érkeztek Debrecenbe, a misszió létszáma csakhamar tíz főre emelkedett. Feltételezzük, hogy a létszám idővel tovább emelkedett, a források alapján azonban nem tudtuk megállapítani a delegáció maximális létszámát. Csak az összehasonlítás kedvéért: a szovjet delegáció létszáma 800 körül volt, a briteké 300, míg az USA 120–130 fővel képviseltette magát, a csehszlovák delegáció létszáma pedig a kezdeti 20 főről végül 90 főre duzzadt. Mind a megszálló szovjet csapatok, mind a SZE-delegációk eltartása a magyar államot terhelte.

A jugoszláv delegáció vezetője Obrad Cicmil ezredes volt,¹ tagjai között találjuk Lazar Brankov századost is, aki később fontos szerepet játszott a Rajk-perben.² Jovan Lončar alezredes volt Cicmil helyettese, a delegáció tagjai voltak még Mihajlo Javorski őrnagy, Pal Kovač és Grujo Spahić századosok, Đorđe Milanić és Rajko Popović főhadnagyk. A gazdasági szakértők Vladimir Gavrilović és Mirko Vuko-

¹ Obrad Cicmil (1904–1976) eredeti foglalkozása tanító. 1941-től részt vett a Tito vezette ellenállási mozgalomban, a SZE jugoszláv delegációjának vezetője Budapesten, majd Jugoszlávia bulgáriai, londoni, pakisztáni, illetve kanadai követe.

² Lazar Brankov (1912–2011) magyarországi tevékenységéről bővebben lásd Vukman Péter: „Tito legszívósabb ügynöke”. Lazar Brankov Magyarországon (1945–1956). In: *Egyén és közösség. Tanulmányok*. Szerk. Bárdi Nándor – Tóth Ágnes. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2012. 291–313.; Uő: Egy jugoszláv diplomata Magyarországon (1945–1949): Lazar Brankov. *Századok*, 148 évf. (2014) 4. sz. 959–981.

tić voltak.³ A jugoszláv misszió feladatai közé tartozott az elhurcolt jugoszláv javak felkutatása, a két ország közötti jóvátétel kérdése, a háborús bűnösök felkutatása és kiadatásuk kieszközölése a magyar kormánynál. Hivatalos diplomáciai kapcsolatok híján eredeti funkciója mellett a SZEB jugoszláv missziója biztosította az összeköttetést Budapest és Belgrád között. A két kommunista párt közötti kapcsolatok mellett a jugoszláv missziónak fontos szerepe volt a két ország közötti politikai és kulturális kapcsolatok újraindításában, valamint egyéb kommunikációs csatornák híján az információcserében, illetve az egymásról alkotott kép formálásában is. A kapcsolatokat meglehetősen egyirányúvá tette, hogy Magyarországnak 1947-ig nem volt semmilyen képvisellete Belgrádban.

A megszálló szovjet csapatok eltartása mellett a SZEB teljes apparátusának, valamint a csehszlovák és a jugoszláv missziónak az eltartása (lakások, hivatali helyiségek, tüzelő, élelmiszer és reprezentációs költségek biztosítása, kaszinók, autók, autójavító műhelyek, sportpályák stb. fenntartása) is teljes mértékben a magyar államot terhelte, ami súlyos gondot jelentett a komoly háborús károkat szenvedett Magyarországnak, s amit a jóvátételen felül fizetett az ország.⁴ Pénzügyi szempontból a SZEB egyik missziója sem volt önkorlátozó, a fennmaradt iratok szerint volt olyan hónap, hogy a csehszlovák delegáció 13 ezer (!) üveg szeszes italt igényelt, a jugoszlávok pedig a barokk stílusú irodai berendezés mellé 20 darab perzsaszőnyeget rendeltek.⁵ Már a jugoszláv

³ A delegáció többi tagjáról nem találtunk életrajzi adatokat.

⁴ A SZEB magyarországi tevékenységével részletesen foglalkozik Földesi Margit: *A szabadság megszállása – A megszállók szabadsága. A hadizsákmányról, a jóvátételről, a Szövetséges Ellenőrző Bizottságról Magyarországon*. Budapest, Kairoosz, 2002. Lásd még: *A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947*. Szerk. Feitl István. Budapest, Napvilág, 2003.

⁵ Földesi M.: *A szabadság megszállása*, i. m. 85–94.; Vukman P.: Egy jugoszláv diplomata, i. m. 962–963. A SZEB jugoszláv delegációjának magyarországi tevékenysége kapcsán két, halálos áldozattal járó ügy iratai is fennmaradtak. 1945. október 24-én a delegáció autóját a fővárosban, Kispesten az egyik orosz laktanya közelében fegyveres rablók támadták meg, magyar származású sofőrjét megölték. A másik 1947. február 18-án történt Kecskemét és Kiskunfélegyháza között, amikor a SZEB iratait Belgrádba szállító gépkocsi elől egy teherautó nem akart az útról lehúzódni, és a vezető mellett ülő egyik jugoszláv katona, a misszió alkalmazottja „előbb a levegőbe lőtt, majd egy sorozatot a kocsiba, a sofőr meghalt”.

misszió Budapestre költözése is számos problémát vetett fel, mivel a volt jugoszláv követség épülete Budapest ostromakor megrongálódott.

A jóvátételen kívüli egyéb, a két országot érintő kérdések megbeszélésére már az első találkozót követő hetekben, 1945. május 7-én sor került. Cicmil a magyarul kitűnően beszélő Brankov kapitány kíséretében kereste fel Gyöngyösi János külügyminisztert, és több mint egyórás megbeszélést folytattak a két ország kapcsolatainak fejlesztéséről, valamint az aktuális problémákról. Gyöngyösi például szóba hozta a délvidéki magyarok tömeges, szervezetlenül és embertelen módon végrehajtott kitelepítését, mire Cicmil, mintegy ennek „ellensúlyozásául”, őt, a határ mentén élő szerb család kiutasítását kifogásolta, és utalt a határ mentén lakó szerbek házaiban végrehajtott, szerinte indokolatlan házkutatásokra, valamint a határ mentén a magyar és a jugoszláv határőrök között kirobbant fegyveres összetűzésekre. De szóba hozta a jugoszláv területekről „elrabolt vagyontárgyak” kérdését is. A megbeszélésről készült jegyzőkönyv szerint a „baráti hangulatban” folytatott beszélgetés során Gyöngyösi igyekezett pontos tájékoztatást nyújtani a Cicmil által felvetett kérdésekre. Így például utalt arra, hogy a házkutatásokra fegyverrejtegetés miatt került sor, a fegyvereket jugoszláv partizánok csempészték át és rejtették el a délszlávok által lakott falvakban. A szerb vagyontárgyak visszaszolgáltatását pedig, mint mondta, az nehezíti meg, hogy nem az ebben illetékes jugoszláv misszió, hanem egy felhatalmazás nélkül tevékenykedő küldöttség próbált meg eljárni nemrég Szegeden ebben a kérdésben.⁶

1945. december 31-én Heltai György, a külügyminisztérium osztálytanácsosa átadta a jugoszláv delegáció vezetőjének a magyar kormány jegyzékét, amelyben Magyarország „tudomásul vette” a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság magalakulását, II. Péter detronizálását és a jugoszláv alkotmányozó nemzetgyűlés elnökségének felállítását. A csaknem kétórás megbeszélés során Heltai elsősorban arról érdeklődött, mi az oka annak, hogy „az utóbbi hetekben jugoszláv tényezők nem foglalkoznak olyan barátságos szellemben velünk,

Mivel mindketten „idegen megszálló hadseregben szolgáló személyeknek” számítottak, magyar bíróság nem vonhatta őket felelősségre. MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia. 30/e -32 700. pol/1945.; 101 604/10. a-1947. 50. doboz.

⁶ MNL OL KÜM XIX-J-1-n-Gyöngyösi János-szn.-1945. 23. doboz.

mint tették azt azelőtt”. Cicmil nem tagadta, hogy az utóbbi időben úgy érzékelték, „baráti gesztusaik viszonzatlanok maradtak”, majd rátért elégedetlenségük okainak részletezésére. Az iskolakérdést említette első helyen, és azt állította, hogy „egy jugoszláv iskola sem működik” Magyarországon. S bár, folytatta, már két hete ígéretet kapott a miniszterelnöktől az ügy vegyes bizottság által történő kivizsgálására, erre nem került sor.⁷ Többször fordultak már a magyar kormányhoz a háborús bűnösök kiadatásának kérdésében is, de jegyzékükre csupán a sajtóból kaptak választ. Egyes lapok arról cikkeznek – folytatta –, hogy Budapesten már ki is tűzték az újvidéki razzia főbűnöseinek perét, ahelyett, hogy a fegyverszüneti egyezmény értelmében kiadták volna őket Jugoszláviának, mivel „disznóságukat” itt követték el.⁸

⁷ 1946 elején a vallás- és közoktatásügyi miniszter vezetésével magyar–jugoszláv vegyes bizottság vizsgálta ki a délszlávok által lakott községekben a nyelvhasználatra, a „délszláv anyanyelvű” iskoláztatásra és a közigazgatásra vonatkozó jugoszláv panaszokat, majd 1947 folyamán több konkrét kormányzati intézkedés is történt az anyanyelvű oktatás tekintetében. MNL OL Vallás- és Közoktatási Minisztérium (VKM) Külföldi Kulturális Kapcsolatok Osztálya 1945–1949. XIX-J-1-e-154-2-31766-1946. 51. doboz; MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-16/b-63981-1947. 22. doboz. A hazai nemzetiségi oktatás szabályozásáról átfogóan lásd Föglein Gizella: *Etnikum és educatio. A magyarországi nemzetiségek és az alsó fokú oktatásuk állami szabályozása 1945–1985*. Budapest, Napvilág, 2006. A későbbi időszak nemzetiségi oktatásának helyzetéről sok értékes forrást közöl a *Pártállam és nemzetiségek (1950–1973)* című dokumentumkötet. Összeállította, jegyzetekkel ellátta és a bevezető tanulmányt írta Tóth Ágnes. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 2003.

⁸ A háborús bűnösök Jugoszláviának történő kiadatására és ottani felelősségre vonására lásd Galántha Gergely: *Háborús bűnösök kiadási eljárásai Magyarország és Jugoszlávia között 1944–1948. Bácsország*, 9. évf. (2006) (39) 4. sz. 14–23. A háborús bűnöket megállapító bizottság már 1945. január 17-én Budapestre küldte megbízottját, Triva Militart, akinek az volt a feladata, hogy levéltári kutatásokat végezzen ebben a vonatkozásban. Az OZNA speciális belügyi alakulata 1945 tavaszán számos háborús bűnösnek nyilvánított személyt tartóztatott le Magyarország területén, és szállított Jugoszláviába a magyar hatóságok engedélye nélkül. Deák Leót például, aki 1941–1944 között Bács-Bodrog vármegye főispánja volt, és aki ártatlansága tudatában önként jelentkezett a budapesti szovjet katonai parancsnokságon, a szovjet hatóságok átadták a jugoszlávoknak. Az 1942-es razzia főbűnöseinek 1945 novemberében Újvidéken megtartott peréről és az ítéletről lásd újabban annak jegyzőkönyvét: *Stenografski zapisnici sa suđenja glavnoodgovornima za raciju u Južnoj Bačkoj 1942. godine*. Red. Kasaš, Aleksandar. Novi Sad, Filozofski fakultet, 2008.

Cicmil azt is szemére vetette Heltainak, hogy úgy érzékelik, „feltámadt a magyar revíziós propaganda” a magyar sajtóban, ezért „nem csodálkozhatunk azon, ha emiatt a jugoszláv sajtó néha nekikeseredik, és megereszt egy-egy élesebb cikket”. Ez azonban, tette hozzá mintegy megnyugtatóan, továbbra sem befolyásolja a jugoszláv kormányt abban, hogy „a magyarság számára a legszélesebb jogok gyakorlását biztosítsa”. Heltai ezután arról próbálta meggyőzni Cicmilt, hogy az említett problémák nem a magyar kormány Jugoszláviával szembeni megváltozott magatartására, hanem a pontos információ hiányára, valamint az állami szervek lassúságára vezethetők vissza. Azt kérte, hogy „minden ellenkező információval szemben” azt fogadják el, amit ő mond, mert például bizonyos sajtókörökkel ellentétben a magyar kormány „éppen olyan esztelennek tartja a revíziós propagandát, mint a jugoszlávok”. Cicmil Heltai érvelésének hatására beismerte, hogy a két ország közötti problémák mögött valójában a jugoszláv választások észak-bácskai eredményei állnak, mivel „különösen a kisbirtokos vidékeken a magyar lakosság mintegy 50%-a a rendszer ellen szavazott, holott panaszra a mai Jugoszlávia ellen okuk nem lehetett”.⁹

A magyar külügyminisztérium és a SZEB jugoszláv delegációja közötti összekötő feladatokat a szerbül jól tudó, a Vajdaságból származó Rex József látta el, aki kifejezetten szovjet nyomásra került a külügyminisztériumba. Rex a Jugoszláv Kommunista Párt tagja, partizán, majd a Vörös Hadsereg hadnagya volt, és később, 1947-ben a belgrádi magyar követség titkára lett. Fontos szerepet játszott az 1946-ban létrehozott Magyar–Jugoszláv Társaságban, annak első főtítkára volt.¹⁰

A két ország kapcsolatait, mint ismeretes, eleve megterhelték a közelmúlt eseményei, elsősorban a Délvidék Magyarországhoz csatolása, illetve az 1942-es dél-bácskai és újvidéki razzia. A razzia jugoszláviai magyarokra gyakorolt hatása egyenesen tragikus volt. Egyre

⁹ MNL OL KÜM XIX-J-1-a-IV-107-66/Bé-1946. 55. doboz.

¹⁰ Rex Józsefet (1920–2004) 1949-ben a Rajk-per kapcsán letartóztatták, először életfogytiglani börtönre ítélték, majd büntetését 15 évre mérsékeltek. 1955-ben szabadult, majd az Egyesült Államokba emigrált. A Sajti Enikő: Egy kommunista káder a külügyben 1945–1948: Rex József. *Forrás*, 41. évf. (2009) 7–8. sz. (július–augusztus) 89–109.; Rex József: A Magyar–Jugoszláv Társaság története (1946. október – 1949 vége). Sajtó alá rendezte, a bevezetőt írta és lábjegyzetekkel ellátta A. Sajti Enikő. *Forrás*, 43. évf. (2011) 2. sz. 29–56.

több jelentés futott be a magyar kormányhoz a délvidéki magyarokat ért megtorlásokról, az ártatlan civilek kivégzéséről, a kiutasításokról, a vagyonelkobzásokról, a munkatáborokról.

Komolyan rontotta a magyarok Jugoszláviáról alkotott képét a jugoszláviai németek Magyarországra történő önkényes átdobása is. 1945 júniusában mintegy háromezer németet tettek át Kelebiánál a határon, akiket mintegy négyszáz fegyveres partizán kísért a határhoz. Parancsnokuk azzal fenyegetőzött, ha a magyarok nem engedik be őket, akkor „a határ mentén felállítják őket, és lelövik”.¹¹ 1946. január 30-án pedig a nagykanizsai főszolgabíró arról értesítette a belügyminisztériumot, hogy a jugoszlávok 16 nappal azelőtt négyezer németet szállítottak át vagonokba zsúfolva, embertelen körülmények között magyar területre azzal a céllal, hogy átadják őket az osztrák hatóságoknak, az osztrákok azonban nem vették át őket. Ezek az emberek a murakeresztúri határállomáson rekedtek: „...az áttettek közül már csak 1800 ember van, akik nagy számban tifuszos- és vérhasbetegek. További ittmaradásuk országos járvány veszélyével jár.”¹² A Nagyszéksós melletti határállomáson 1945. augusztus 2-án felvett hivatalos jegyzőkönyv szerint pedig: „...egy kb. 150 főből álló partizán a járőrre géppisztolyt fogott és a híd két oldalán golyószórót és géppuskát helyeztek el. A svábok háta mögött lévő partizánok fegyverrel magyar területre kergették át a 157 főnyi sváb csoportot.” Amikor a magyar határőr századparancsnok a SZEK parancsa értelmében visszavételüket kérte, a szerb századparancsnok azt válaszolta: „Hogyha kell, harc árán is megakadályozza a svábok áttételét, neki nem parancsol az orosz, mert az orosz senki, mert neki csak Tito parancsol, és ha kell, az oroszokat is kiveri a Tisza vonaláig.” Majd a nyomaték kedvéért még hozzátette: „Ha még sok a beszéd, félórán belül Röszkén lesznek és 2 órán belül Szeged (harc árán) és a Duna–Tisza vonala lesz a határ.”¹³

¹¹ MNL OL KÜM XIX-J-k-Jugoszlávia-17/d-31 390-1945. 22. doboz.

¹² MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-16/d-225/pol.-1946. 22. doboz.

¹³ MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jug.-16/f-32.338/pol.-1945. 22. doboz. A nagyhatalmak jugoszláviai németekkel kapcsolatos ausztriai és németországi politikájáról lásd Geiger, Vladimir: HEIMKEHR. Povratak slavonskih Nijemaca nakon Drugoga svjetskog rata iz izbjeglištva/prognaništva u zavičaj i njihova sudbina. *Scrinia Slavonica*, Vol 3 (2003) No. 1, 521–547.

Egyre több információ futott be Magyarországra a jugoszláviai magyarok elleni megtorlásokról is. A katolikus egyház több alkalommal is felhívta a kormány figyelmét a megtorlásokra, de a menekültek elbeszélései is sok információval szolgáltak.¹⁴

A megtorlásokat, mint ismeretes, országszerte központilag, a legfelső katonai-politikai körökben tudatosan tervezték meg, és onnan irányították.

A miniszterelnökségen keresztül a külügyminisztériumba eljutatott, atrocitásokról szóló hírekre a külügyminisztérium sommásan úgy reagált, hogy a jelentések „rengeteg téves adatot” tartalmaznak, 40–50 ezer kivégzetről és 30 ezer deportáltról beszélni „teljesen abszurd”. „Mindent összevetve – írja ezzel kapcsolatosan a külügyminisztérium délszláv referense, Rex József – a magyarság helyzete Jugoszláviában nem fényes, de számításba kell venni, hogy sokkal rosszabb is lehetett volna.”¹⁵ Újabb kutatásaim sem módosították azt a korábbi megállapításomat, hogy a kivégzések miatt a magyar kormány nem tiltakozott sem a SZEK-nél, sem a jugoszláv delegációnál. Előkerültek viszont olyan források, amelyek arról tanúskodnak, hogy a SZEK angol és amerikai delegátusai több esetben is információt kértek erről a magyar kormánytól. A velük folytatott beszélgetések során a külügyminisztérium tisztségviselői elsősorban azt hangsúlyozták, hogy „hivatalos értesülésük” nincs a kivégzésekről, bár tudnak róluk, az ezzel kapcsolatos adatok azonban erősen túlzóak és ellenőrizhetetlenek. Joggal feltételezzük, hogy ez a SZEK jugoszláv delegációjának információján alapult, akik határozottan tagadták a kivégzéseket. S bár a tömeges kivégzések ellen a magyar kormány valóban nem tiltakozott, a kiutasításokat és annak embertelen módját azonban több alkalommal is szóvá tette. Ugyancsak többször kérték Belgrádot, hogy legalább a fegyverszüneti egyezmény értelmében kiutasított tisztviselők ingóságait adják vissza, illetve engedjék meg azok áthozatalát. A jugoszláv kormány az ügyet röviden azzal intézte el 1945. november 25-én kelt válaszában, hogy mivel „azok a magyar tisztviselők, akik a jugoszláv területre a megszállás idején mint a fasiszta központi

¹⁴ MNL OL KÜM XIX-J-1-a-IV-109-1981/Bé.-1946. 55. doboz.

¹⁵ MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-16/b-1874/1946. 22. doboz.

apparátus tagjai kerültek, nem hoztak magukkal semmit”, számukra tehát nincs mit visszaszolgáltatni.¹⁶

1946. szeptember 10-én a külügyminisztérium szóbeli jegyzéket intézett a SZEB jugoszláv delegációjához a Magyarországon bejegyzett cégek jugoszláviai telepeinek és fiókkintézteinek vezetői ellen kollaboráció vádjára címén indított eljárások miatt, bár a jegyzék nem nevezte meg konkrétan, kikről is van szó. A kisgazdapárti Nagy Ferenc vezette kormány annak alapján emelt óvást a vagyoneklobzások ellen, hogy: „A magyar állampolgárságú természetes személyek és magyar jogi személyek Jugoszláviában fekvő javainak, jogainak és érdekeinek sorsát a békeszerződés van hivatva rendezni, a szóban forgó jugoszláv rendszabályok pedig ennek a rendelkezésnek elébe vágnak.” Azt a magyar kormány sem vonja kétségbe – folytatódik a jegyzék –, hogy a magyar tulajdonú vállalatok vezetőit is felelősségre vonják háborús bűnösség miatt, de igen messzemenő és jogilag helyt nem álló rendszabálynak tartják, ha „magyar jogi személyek vagyont az ottani vállalati vezetők esetleges bűnössége folytán elkoboznák”. Azt is kifogásolták, hogy a vállalati vezetők „túlnyomó része” ellen védelem nélkül folytatták le az eljárást, s olyan személyeket is háborús bűnösnek mondtak ki, „akik a maguk részéről mindent megtettek, hogy a vállalat tulajdonában lévő üzemek minél kisebb mértékben álljanak a megszállók rendelkezésére”.¹⁷

A Magyarországgal szembeni területi követelésekre vonatkozó hivatalos jugoszláv propaganda már közvetlenül Szabadka visszafoglalása után megkezdődött. Az 1944. november 5-én megrendezett szabadkai jugoszláv felszabadítási ünnepség szónokai hitet tettek a bajai háromszög mellett, és Titóhoz intézett táviratukban „a bajai háromszög bunyevácinak a közös hazához való ragaszkodását” is tolmácsolták. Egyúttal kifejezték abbéli reményüket, hogy „ellentétben a letűnt bűnös jugoszláv kormányokkal, Titóék nem mulasztják el a bajai háromszöget bekebelezni”.¹⁸

Baranyában, Vas megyében, Mohácson, Baján, tehát gyakorlatilag végig Magyarország déli határai mentén a jugoszláv fegyveres alakula-

¹⁶ A kiutasítások elleni tiltakozásokról lásd: A. Šajti, Enike: *Mađari u Vojvodini 1918–1947*. Novi Sad, Forum, 2010. 252–257.

¹⁷ MNL OL PM XIX-L-1-k - 293 981/IV.b./1948. 33. doboz.

¹⁸ Uo.

tok kétségbe vonták a magyar közigazgatás illetékességét. Letenye környékén például jugoszlávok „fegyverrel felszerelve, házról házra járva gyűjtötték az aláírásokat” a terület Jugoszláviához csatolása érdekében. Zala vármegye alispánja egyenesen a honvédelmi miniszterhez fordult segítségért, mert mint 1945. május 11-én kelt levelében írta, napok óta egy 68 fős partizánalakulat garázdálkodik az olajtelepek körül, „naponta fosztogatnak, lovakat fognak ki a kocsikból...”, és a magyar rendőröket „megkötözve magukkal hurcolták”.¹⁹ Baján, Csikérián, Tompán, Bácsalmáson az orosz katonák fegyverrel tartóztatták fel az „alkalmatlankodó” jugoszláv fegyvereseket, és „mereven elzárkóztak az elől, hogy a jugoszlávok a trianoni országhatáron belül is tért hódíthassanak” – olvashatjuk az ideiglenes kormány egyik 1945. januári jelentésében.²⁰

1945. január 14-én egy Pécs környékéről származó délszláv küldöttség, amelynek tagjai az Antifašistički front Slovena u Mađarskoj (Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontja) soraiból kerültek ki, s amelyet a garai származású, magyar források szerint jugoszláv ügynök, Antun Karagić sokác népi író vezetett, felkereste Josip Broz Titót, és a bajai háromszög Jugoszláviához csatolását kérte. Tudjuk azt is, hogy a Pécsre bevonuló III. jugoszláv hadsereg egységei kifejezetten azt a parancsot kapták, hogy vegyék át a város igazgatását, amit azonban a Vörös Hadsereg megakadályozott.²¹

A bajai háromszögre vonatkozó területi követeléseket Jugoszlávia hivatalos körei 1946 tavaszáig napirenden tartották. 1945 februárjában Josip Broz Tito egy Fjodor Ivanovics Tolbuhinhoz, a szerbiai, majd magyarországi harcokban részt vevő 3. Ukrán Front parancsnokához intézett levelében azt írta, hogy Jugoszlávia a békekonferencián a „történelmi jogra” hivatkozva követelni fogja a bajai háromszög Jugoszláviához csatolását. Mint ezzel kapcsolatos levelében olvashatjuk: „Mintegy 50 000 honfitársunk,²² főként szerbek és horvátok maradtak Magyarországhatárai között az első világháború után. Legtöbb honfitársunk a bajai háromszögben, Pécs és Arad környékén lakik, de az egész jugoszláv–

¹⁹ MNL OL KÜM XIX-J-1-k-16/b.-30.013/pol.-1945. 22. doboz.

²⁰ MNL OL KÜM XIX-J-1-n-Gyöngyösi János-1945. 23. doboz.

²¹ Petranović, Branko: *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Treća knjiga. Socijalistička Jugoslavija 1949–1988*. Beograd, Nolit, 1988. 173–174.

²² A délszlávok létszáma ekkor valójában alig haladta meg a 30 ezret. A horvátok létszáma 20 400 (0,2%), a szerbeké 5200 fő (0,1%), a szlovéneké pedig 4500 fő (0,1%) volt.

magyar határ mentén is sokan élnek. A békekonferencián követelni fogjuk, hogy ezeket a területeket csatolják a mi államunkhoz, mivel ezekre a területekre történelmi jogunk is van. Történelmük során lakosainkat a magyar feudális urak és a német hódítók üldözték. Erőszakkal kitelepítették őket ezekről a területekről. A terror mellett elnemzetlenítették őket. Üldözésük különösen e háború során erősödött fel, mivel a szláv népekkel vállaltak szolidaritást. Ennek ellenére testvéreinknek sikerült megőrizniük nemzeti tudatukat. S bár a körülmények a Vörös Hadereg bevonulásával alapvetően megváltoztak, a magyar hatóságok nem változtattak korábbi politikájukon. A testvéreinkkel szembeni házkutatások, táborok és letartóztatások mindennaposak. [...] Kérem azonnali intézkedését annak érdekében, hogy ezeket a honfitársainkat azonnal engedjék szabadon, a jövőben biztosítsák, hogy a magyar hatóságok ne léphessenek fel ily módon lakosainkkal szemben – és biztosítsák, testvéreink szabadon kifejezhessék nemzeti érzésüket, antifasiszta meggyőződésüket, valamint saját fegyveres alakulatokat alakíthassanak, és beléphessenek Jugoszlávia népfelszabadító hadseregébe.”²³

A határkérdést Jugoszlávia nyomásgyakorlásra használta fel Magyarországgal szemben annak érdekében, hogy elősegítse a kommunisták hatalomátvételét. A jugoszláv külpolitika legfőbb törekvése ekkor, mint ismeretes, az volt, hogy biztosítsa az új politikai hatalom megszilárdulását, s ezt a Szovjetunióval történő minél szorosabb együttműködésben, illetve egy jugoszláv vezetésű balkáni, esetleg balkáni–kelet-európai föderáció létrehozásában látta.²⁴ Északi határai mentén egy kommunista vezetésű, Jugoszláviával szorosan együttműködő Magyarországot kívántak látni.²⁵

²³ Petranović, B.: *Istorija Jugoslavije*, i. m. 174.; Kasaš, Aleksandar: *Mađari u Vojvodini 1941–1946*. Novi Sad, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Odsek za istoriju, 1996. 194.; A. Šajti, E.: *Mađari u Vojvodini*, i. m. 269–271.

²⁴ A balkáni föderációról lásd: Petranović, Branko: *Balkanska federacija 1943–1948*. Beograd, Zaslón, 1991.; Gyarmati György: Vámunió, föderáció – új nagyhatalom? *Korunk*, 17. évf. (2006) 2. sz. (február) 18–32. <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2006&honap=2&cikk=8099> (utolsó letöltés 2016. március 6.); Hornyák Árpád: Délszláv rendezési tervek és területi követelések a második világháborúban és a párizsi békekonferencián. *Századok*, 141. évf. (2007) 1. sz. 162–190.

²⁵ Ripp Zoltán: Példaképből ellenség. A magyar kommunisták viszonya Jugoszláviához 1947–1948. In: *A fordulat évei 1947–1949*. Szerk. Ständeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 45–62.

A határmódosítás mellett a „magyarkérdés” megoldásával kapcsolatban voltak Jugoszláviában olyan elképzelések is, amelyek egyrészt a magyarok totális kitelepítésében, illetve egy jugoszláv–magyar lakosságcserében látták volna a megoldás kulcsát. A lakosságcserét esetleg kombinálni lehetett volna egy Magyarország javára végrehajtandó kisebb területi engedménnyel. Az előbbi elképzelés Vasa Čubrilović hajdani szarajevói merénylő, majd történész és politikus nevéhez fűződött, míg a másodikat Sreten Vukosavljević kitelepítésügyi miniszter, a szerb falu kiváló ismerője, szociológus a belső kitelepítések szempontjából dogozta ki.²⁶

A Magyarországgal szembeni területi követelés kérdése Tito utolsó moszkvai útja során, 1946. május 28-án, tehát még a párizsi béketárgyalások megkezdése előtt került le végleg a napirendről. Tito Moszkvában sürgette a szovjetek gazdasági segítségét, és biztosította Sztálint, hogy „a jugoszláv kormánynak nincs szándékában más hatalmak tőkéjét beengedni gazdaságába”. Végül tájékoztatta Sztálint a magyar–jugoszláv kapcsolatokról is. „Tito elmondta, a jugoszláv kormány úgy döntött, hogy nem fogja felvetni a Magyarországgal szembeni jugoszláv területi követelést (a bajai háromszög tekintetében) a Miniszterek Tanácsában.” Mire Sztálin helyeslően megjegyezte, „ha Magyarország békés kapcsolatokra törekszik Jugoszláviával, akkor Jugoszláviának támogatnia kell e törekvéseket”, annál is inkább – emlékeztette nem minden célzás nélkül Titót –, mert Jugoszláviának „elsősorban a Görögországhoz és Olaszországhoz fűződő kapcsolataiban vannak nehézségei.”²⁷

1946. augusztus 26-án Edvard Kardelj külügyminiszter, a jugoszláv békedelegáció vezetője Párizsban váratlanul ajánlatot tett a

²⁶ Čubrilović, Vasa: A kisebbségi kérdés az új Jugoszláviában. *Híd*, 60. évf. (1996) 12. sz. 1043–1060. A dokumentumot Bori Imre tette közzé. A tervet először a *Dnevni telegraf* közölte 1996. szeptember 18-ai és 25-ei számában. Vukosavljević tervezetét ismerteti Petranović, B.: *Istorija Jugoslavije*, i. m. 176–177. és Janjetović, Zoran: *Neslovenske nacionalne manjine u Vojvodini krajem Drugog svetskog rata*. In: *Dijalog povjesničara – istoričara*. Red. Fleck, Hans Georg – Graovac Igor. Zagreb, Friedrich Neumann Stiftung, 2001. 397–398. A kérdésről lásd még: Kasaš, A.: *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, i. m. 194.; A. Šajti, E.: *Mađari u Vojvodini*, i. m. 269–271.

²⁷ *Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945–1949)*. Szerk. Mezei Géza. Budapest, Új Mandátum, 2001. 175–178.

magyar béke delegáció vezetőjének, Gyöngyösi János külügyminiszternek egy „szerény keretek között maradó, kb. 40 ezer főre tehető önkéntes lakosságcsere”, illetve a Baja alatti vízművekre vonatkozó vízügyi egyezmény megkötésére. Kardelj először is arról biztosította Gyöngyösit, hogy Jugoszlávia nem fog területi követelésekkel fellépni Magyarországgal szemben, de mintegy ennek kompenzációjaként a Baja alatti vízművekre és a lakosságcsere-re vonatkozóan kössenek megállapodást. Jože Vilfan, a jugoszláv béke delegáció főtitkára a magyarok tudomására hozta azt is, ha elfogadják a lakosságcsere-javaslatot, akkor Jugoszlávia nem fogja benyújtani azt a magyar békeszerződés módosítására vonatkozó javaslatát, amely különleges jogokat biztosított volna a magyarországi délszlávoknak az oktatás és a nemzetiségi jogok védelme terén.

Az ajánlatot Kertész István, a magyar béke delegáció főtitkára „meglepő ultimátumnak” nevezte, amelyet a magyar félnek 48 órán belül kellett volna elfogadnia. Budapesten lázas kapkodás kezdődött, mivel nem akarták, hogy a béketárgyalásokon elveszítsék a jugoszlávok jóindulatát, amelyre elsősorban Csehszlovákiával szemben volt szükségük. Nagy Ferenc kisgazdapárti miniszterelnök a jugoszláv tervezetet a csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezményhez képest „nagyon enyhe és nagyon barátságos” ajánlatnak nevezte, s felhívta a figyelmet arra, hogy egy esetleges elutasítással nem kellene „a szlovákoknak fegyvert adni a kezébe”.²⁸ A minisztertanács végül lényegében módosítás nélkül elfogadta a jugoszláv lakosságcsere-tervezetet. 1946. szeptember 12-én megtörtént Kardelj és Gyöngyösi külügyminiszterek lakosságcsere-re vonatkozó elvi megállapodása, a megállapodásról közös kommunikét adtak ki, és a jugoszláv delegáció visszavonta a magyar békeszerződésre vonatkozó, fent említett módosító javaslatát. A lakosságcsere-egyezményt sajátos módon levél-

²⁸ MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. XIX-A-83-a-133. 1946. augusztus 28-ai jegyzőkönyv. Az 1946. február 27-én megkötött csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény ugyanannyi csehszlovákiai magyar kitelepítését irányozta elő, mint amennyi magyarországi szlovákot telepítettek volna át Csehszlovákiába. De mivel a szerződés alapján Csehszlovákia nem tudott megszabadulni a kollektíven bűnösnek nyilvánított magyaroktól, további 200 000 magyar kitelepítését szorgalmazta, és folytatta a magyarok deportálását Morva- és Csehországba.

váltás formájában kötötték meg, és mindkét országban meglehetősen nagy nyilvánosságot kapott. A 11 szakaszból álló szerződés rögzítette, hogy az áttelepülés önkéntes, és 40 000 főre vonatkozik. A szerződés utalt arra, hogy Jugoszláviának „ajánlási joga” lesz a kitelepülők vonatkozásában, az erre vonatkozó javaslattétel jogát pedig egy vegyes bizottság jogkörébe utalta. Áttelepülési propagandát is csak a jugoszláv fél folytathatott volna Magyarország területén, a magyar felet Jugoszláviában ez a jog nem illette meg. Az áttelepülők csak az ingó vagyonukat vihették volna magukkal, a hátrahagyott ingatlan vagyonukat kölcsönösen jóváírták volna.²⁹ A magyar külügyminisztérium igyekezett felmérni, milyen az áttelepülési szándék a hazai délszlávok körében, s meglepődve tapasztalták, hogy alig akadna jelentkező. A vajdasági magyarok viszont – olvashatjuk az ezzel kapcsolatos jelentésben – „nagy tömegben készülnek eljönni”.³⁰ A magyar levéltári források szerint a lakosságcsere-egyezmény végrehajtására nem került sor, ennek okai mindmáig tisztázatlanok. Úgy véljük azonban, hogy a magyarországi délszlávok rendkívül alacsony áttelepülési szándéka minden bizonnyal közrejátszott ebben.

Ha válaszolni akarunk arra a jogos, bár korántsem egyszerű kérdésre, hogy a fent említett problémák ellenére Magyarország miért éppen Jugoszláviával alakította ki szomszédjai közül a legjobb viszonyt közvetlenül a háború után, illetve Jugoszlávia miért kezdeményezte a baráti közeledést, akkor az alábbi tényezőket kell figyelembe vennünk. Először is a magyar koalíciós pártok közül elsősorban a kommunisták tartották fontosnak a Jugoszláviához történő közeledést és egy minél pozitívabb kép kialakítását az országról, mivel belpolitikai pozícióik erősödésének külső támaszát látták Jugoszláviában. Követendőnek, példaértékűnek tartották belső rendszerüket, egészen odáig menően, hogy például a honvédelmi minisztérium politikai államtitkára 1946 tavaszán kérte a SZEB jugoszláv delegációját, küldjék el számukra a jugoszláv hadsereg katonai szabályzatát, mivel az „a magyar hadsereg

²⁹ A szerződéstervezetet közli: Föglein Gizella: Magyar–jugoszláv népcsere egyezmény tervezet (1946). *Századok*, 130. évf. (1996) 6. sz. 1553–1570. A lakosságcsere-egyezményről bővebben lásd A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, Napvilág, 2004. 354–361.

³⁰ MNL OL XIX-A-1-n-„Z”-3187-1946. 6. doboz.

katonai szabályzatának összeállítására alapul szolgálna”.³¹ 1947. október 10–15-e között pedig az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) élén hírhedtté váló Péter Gábor rendőr altábornagy és Szebenyi Endre belügyi államtitkár vezetésével rendőrküldöttség járt Jugoszláviában, ahol az ottani állambiztonsági intézményeket tanulmányozták.³² Útjukkal kapcsolatban sajnos nem rendelkezünk további adatokkal.

Magyarország a fegyverszüneti periódusban, mivel korlátozott szuverenitású ország volt, nem kezdeményezhette hivatalosan a diplomáciai kapcsolatok felvételét egyetlen országgal sem. Megtették ezt helyette más országok, köztük Jugoszlávia is. A SZEB jugoszláv delegációja már 1945 őszén határozott ígéretet tett a kisgazdapárti Gyöngyösi János külügyminiszternek arra, ha Magyarország támogatja Jugoszlávia Triesztre vonatkozó követelését, akkor a jugoszláv kormány Magyarországot egyrészt a béketárgyalásokon, illetve már a béke-előkészítés során „minden olyan kérdésben, amely nem ellenkezik Jugoszlávia érdekeivel”, támogatni fogja.³³ Úgy tűnt, a jugoszlávok ígérete nem maradt üres szólam. Már 1945 nyarán, amikor Rákosi és Rajk Belgrádban járt, megállapodtak abban, hogy a jugoszláv kormány mérséklően fog hatni Prágára a szlovákiai magyarok durva és embertelen üldözése kapcsán, amit több esetben valóban meg is tett. Jugoszlávia 1947-ben támogatta Magyarország ENSZ-felvételét is.³⁴ Belgrádnak ekkor nem volt közömbös, hogy északi határán egy vele rokonszervező, baráti, sőt azonos társadalmi berendezkedésű állam foglal-e helyet, amely cserébe támogatja Jugoszlávia szupranacionális balkáni terveit.³⁵ Jugoszlávia legfőbb külpolitikai törekvése az volt, hogy olyan külpolitikai helyzetet teremtsen, amely az új, kommunista hatalom megszilárdítását segíti elő.

Néhány hónappal Belgrád felszabadulása után, 1945 augusztusában Zilahy Lajos író vezetésével, aki ekkor a Magyar–Szovjet Baráti

³¹ MNL OL KÜM XIX-J-1-k-16/f.-1012/pol.-1946. 22. doboz. A szabályzatot egyébként nem kapták meg, arra hivatkozva, hogy az éppen most készül.

³² MNL OL KÜM XIX-J-4/a.-Belgrád TÜK 85/biz.-1947.

³³ MNL OL KÜM J-1-n-Gyöngyösi János-1947. 25. d. Gyöngyösi beszéde a parlamentben, a külügyi tárca költségvetési vitájában, 1947. március 20.

³⁴ MNL OL KÜM J-1-Z-Rejteltávíratok 1949–1964. Belgrád. Bejövő. Szántó Zoltán 1947. március 19-ei és szeptember 29-ei távirata.

³⁵ Lásd a 24. számú lábjegyzetet.

Társaság vezetője volt, a Magyar–Jugoszláv Társaság (MJT) előkészítő bizottságának megbízásából magyar küldöttség járt a jugoszláv fővárosban. Céljuk többirányú volt: megpróbálták felvenni a kapcsolatot a jugoszláv kulturális, művészeti világ képviselőivel, szeretnék volna kitapogatni a hivatalos köröknek az MJT létrehozásával kapcsolatos álláspontját, illetve a külügyminisztérium megbízásából szemrevételezték a korábbi magyar követség épületét is. Mint az útjukról készült jelentésben olvashatjuk: „A magyar követség épülete (Krunska utcában) sajnos használhatatlan állapotban van. A felső emelet leégett, a földszint jobb szárnyán 3 szoba, bal szárnyán 4 van »használható« állapotban. Úgyhogy ezekben is súlyos égési károk vannak és a hallban a leszakadt tető, gerendák és törmelék. Pillanatnyilag valami tűzoltó őrség parancsnoksága van 3 szobában elhelyezve. Az épület rendbehozása, ha egyáltalán lehetséges, milliókba kerülne, de a mai anyagiány miatt majdnem ki van zárva.”³⁶

A diplomáciai kapcsolatok felvételének kérdését Belgrád már 1945 őszén felvetette, ennek akadályát akkor a magyarországi délszláv kisebbség szándékosan feketére festett kulturális, oktatási helyzetével, valamint a háborús bűnösök kiadatásának kérdésében elfoglalt „nagyon bürokratikus” magyar állásponttal magyarázta.³⁷ Stanoje Simić jugoszláv külügyminiszter 1946. szeptember 25-én Párizsban, az ott folyó béketárgyalások során a magyar kormányhoz jegyzékben fordult, amelyben közölték, hogy tekintettel a vízügyi kérdésekben és a lakosságcseré ügyében létrejött elvi megállapodásra, „hajlandók felvenni a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal”. A magyar kormány nyomban a SZEB-hez fordult, hogy elnyerje a szükséges hozzájárulást a kapcsolatok felvételéhez. Október 4-én Ivan Ivanovics Levuskin, a SZEB őrnagyi rangban lévő vezérkari főnöke közölte a külügyminisztériummal, hogy a SZEB-nek „nincs kifogása” a két ország diplomáciai kapcsolatainak helyreállítása ellen.³⁸ 1946. október közepén, tehát még

³⁶ MNL OL KÜM XIX-J-1-n-Gyöngyösi János-sz. n.-1945. 23. doboz.

³⁷ MNL OL KÜM J-1-k-16/c-32. 728/pol.-1945. 22. doboz.

³⁸ MNL OL KÜM XIX-J-1-k-1/a.-27845/pol.-1946.; 2591/pol.-1946.; 2681/pol.-1946. 1. doboz. Vorosilov marsall mindvégig a magyarországi SZEB elnöke maradt, 1946 februárjában azonban elhagyta az országot, helyettese alelnöki rangban Vlagyimir Petrovics Szviridonov altábornagy lett.

a magyar békeszerződés aláírása előtt megkezdődtek a belgrádi magyar követség kialakításának technikai és politikai előkészítő munkálatai.

Magyarország háború utáni első belgrádi követének Szántó Zoltánt nevezték ki, a követség második legfontosabb embere pedig a másodtitkári beosztásánál jóval fontosabb szerepet játszó Rex József lett. Szántó életrajzi adatai jól mutattak a kor új politikai elitjével szemben támasztott követelmények szempontjából. Hajdani szociáldemokrataként komoly kommunista múlttal, azaz megfelelő „pedigrével” rendelkezett. A Tanácsköztársaság hadseregének századparancsnoka volt, politikai fogolyként 15 évet ült Horthy börtöneiben, majd a Szovjetunióba emigrált. Ott a Komintern munkatársa lett, egy időben operatív megbízottként Prágából irányította az MKP-t. A háború alatt a moszkvai rádió magyar osztályát vezette, majd a még moszkvai székhelyű Kossuth Rádió főszerkesztője lett. Megúsza a nagy szovjet tisztogatásokat, és itthon is elkerülte a guillotine-t. Rákosi szűkebb köréhez tartozott. Azt gondolhatnánk, hogy ez az életpálya elég volt ahhoz, hogy szívesen látott vendég legyen Belgrádban. De nem így volt. Szántó követi kinevezése kommunista múltja ellenére sem keltett osztatlan lelkesedést Belgrádban. Úgy tűnik, túlságosan is moszkovitának tartották. Lazar Brankov nem is titkolta, hogy mást szeretnének látni a belgrádi magyar követség élén, de hogy kire gondoltak, nem nevezte meg.³⁹ Szántó belgrádi követi karrierje azonban nem a kinevezése körüli nézeteltérés, hanem a Sztálin–Tito összetűzés miatt sikerült meglehetősen rövidre. 1949. január 27-én még Rajk László külügyminiszter rendelte haza. Mint Rajk ezzel kapcsolatos táviratában olvashatjuk: „hosszú lesz itt-tartózkodása”.⁴⁰

Szántó követi kinevezése kapcsán még egy körülményt érdemes felidézni. Huszár Tibor kutatásaiból tudjuk, hogy Szántóról, még belgrádi követté történő kinevezése előtt, Szűcs Ernő, a szovjet állambiztonsági szervek beépített embere jelentést írt Moszkvába. Szűcs Révai József és Lukács György mellett egy szovjetellenes, Nyugat-barát, „magyar sovinszta” csoport vezetőjének nevezte Szántót, aki még „Sztálint is kigúnyolta”. (A jelentés szerint e csoport tagja volt Münnich Ferenc egykori

³⁹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban ÁBTL) 2.1. A volt Zárt irattár anyaga, „Rex József és társai”. I/94.-V-142734. Rex József 1954. július 16-ai kihallgatása. Válasz a 2–6. kérdésekre. 82.

⁴⁰ MNL OL XIX-J-1-Z Rejtjeltávirat. 1947. január 27.

pécsi főispán, budapesti rendőrfőkapitány, 1956 után az első Kádár-kormány tagja is.) A terjedelmes jelentés vészjósló mondattal zárult: „A csoport működését figyelemmel kell kísérni, és kártevő munkájukat meg kell akadályozni.”⁴¹ A guillotine tehát 1946 tavaszán ott lebegett Szántó feje fölött, ő azonban a szerencsések közé tartozott. Túlélte ezeket az esztendőket, és néhány hónap múlva megkapta belgrádi követi kinevezését.

Rex József jugoszláv kommunista és partizán múlttal lépett be a szovjet csapatok által megszállt Magyarország „kádervilágába”. Szülei a Tanácsköztársaság bukása után emigráltak Jugoszláviába, ő már Belgrádban nőtt fel, itt lett a SKOJ, majd a JKP tagja, sőt rövid partizán múlttal is rendelkezett. Mivel a németek vérdíjat tűztek ki a fejére, szüleivel átszökött az ekkor ismét Magyarországhoz tartozó Újvidékre, de még az 1942-es razzia előtt sikerült feljönnie Budapestre. Amikor a szovjet hadsereg átlépte Románia felől a trianoni határt, beállt a Vörös Hadseregbe, s mivel jól tudott szerbül, a hadsereg politikai osztályára nyert beosztást. Itt ismerkedett meg a későbbi külügyminiszterrel, a szlovák származású Gyöngyösi Jánossal is. Gyöngyösivel szovjet propagandaanyagokat fordítottak magyarra és újságot szerkesztettek. Felettse és mentora, bizonyos Gurkin gárdaőrnagy ajánlotta be a külügybe, mondván, „Gyöngyösi barátunk és az egész külügy rászorul egy kis megfigyelésre”.⁴² Rex 1945. május közepén jelentkezett szolgálatra a külügyminisztériumban, és csakhamar a politikai osztályon nyert beosztást. Szerb nyelvtudása, jugoszláv kommunista és szovjet katonai múltja jól hasznosítható politikai tőkeként funkcionált, és kezdettől fogva a SZEB mellé rendelt jugoszláv delegáció összekötőjeként dolgozott. Ez azonban már kezdettől fogva több volt szokványos munkakapcsolatnál. Bizalmas, baráti kapcsolatokat épített ki a delegáció tagjaival, de ekkor még nem sejtette, hogy ez csaknem az életébe kerül majd. A jugoszláv kormány Belgrádban is számított Rex „barátságára”, ami csakhamar nézeteltéréshez vezetett közte és Szántó követ között. Szántó azzal vádolta a másodtitkárt, hogy információkat ad ki jugoszláv elvtársainak, amiről őt nem tájékoztatja, és munkáját is hanyagul végzi. Személyes vitájukból „a beosztott” került ki vesztesen, Szántó kérésére 1948 elején Rexet hazarendelték.

⁴¹ Huszár Tibor: *A pokol malmai. Szűcs Ernő ÁVH-s ezredes ügye és elágazásai 1946–1955*. Budapest, Corvina, 2009. 54.

⁴² ÁBTL 2.1. I/94. „Rex József”. Kézírt életrajz. 82.

Szántó Zoltán követ 1947. február 4-én, pár nappal a párizsi békeszerződés aláírása előtt adta át megbízólevelét Ivan Ribarnak, a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság elnökének.⁴³ A magyar külpolitika Belgrádnak szánt legfontosabb üzenetét tolmácsolva a büntudat és a győztes fölény dichotómiájára építette fel beszédét. Szólt „a Tito marsall vezetése alatt lefolytatott hősi felszabadító háborúban újjászületett” Jugoszláviáról, és élesen elhatárolódott a „magyar néptől idegen rendszer bűnös politikájától”. De, mint hangsúlyozta, „Magyarország újjászületése és a fasiszta reakció elleni harc” lehetővé tette, hogy új alapokra helyezték a két ország kapcsolatait.

A magyar követség tehát, mint már utaltam rá, nem az eredeti épületben kezdte meg munkáját. Kezdetben „méregdrága”, ám a háború során lepusztult szállodai szobákban laktak, nem volt gépkocsijuk, gyalog jártak. Szántó követ szemmel láthatóan igen nehezen viselte ezt a valóban kényelmetlen helyzetet. Budapestre küldött jelentéseiben sűrűn és panaszos hangon kérte munkakörülményeik javítását. Mint egyik 1947. áprilisi jelentésében írta: „Bemutatkozó látogatásaim sorozatát a csatakos belgrádi utcákat róva, gyalogszerrel kellett lebonyolítanom. Gyakran kellett szégyenkeznem, hogy sáros lábbal állítottam be egy-egy követ vagy miniszter dolgozószobájába. Megtörtént, hogy megsajnáltak, és autón küldtek haza. Az is megtörtént, hogy rossz időjárás következtében az utolsó pillanatban le kellett mondanom látogatásokat, mire autót küldtek értem.” Majd a nyomaték kedvéért még hozzáfűzte: „Nem jó dolog, ha egy követ munkakörülményei sajnálkozást váltanak ki kollégái körében. Nem kevésbé kínos a látogatók fogadása szűk, tisztának nem mondható szállodai szobámban, melynek mennyezetén a beszivárgó hólé fantasztikus freskókat képezett ki. [...] Ma délután az Avalán lesz egy fogadás, de még nem tudom, hogy részt tudok-e ezen venni. Most körületelefonálunk a városban megtudni, hogy melyik követ lenne olyan szíves autójára felvenni.”⁴⁴

Más alkalommal még ennél is keményebben fogalmazott, hogy jobb belátásra bírja Budapestet. „Kínos dolog számomra állandóan

⁴³ MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-1/a 1. doboz. Szántó Zoltán 1947. február 4-ei távirata. Magyarország a fegyverszüneti periódusban 15 országgal vette fel a diplomáciai kapcsolatokat.

⁴⁴ MNL OL XIX-J-4-a-Belgrád-40-1947. 1. doboz.

ilyen természetű anyagi kérdésekkel foglalkozni. Lehetséges, hogy kormányunk nem tudja rendelkezésre bocsátani a követség fenntartásához szükséges összegeket. Ha valóban ez a helyzet, akkor belgrádi diplomáciai képviselőtünket át kell szervezni, a követet vissza kell hívni, és lássa el egy ügyvivő, egy-két irodai beosztottal a legszükségesebb tennivalókat” – írta.⁴⁵ Szántó ekkor még nyilván nem sejtette, hogy visszahívására hamarosan sor fog kerülni, de nem a követség anyagi helyzete miatt, hanem a Jugoszlávia körül kialakult súlyos politikai válság miatt. Már-már zsarolta kormányát, amikor a következő szavakkal ecsetelte sanyarú helyzetüket: „Lehetetlenség, hogy a magyar követség a szomszédos országok és kis balkáni államok (Albánia!) követségeinél lényegesen rosszabb körülmények között dolgozzon. Magam részéről nem vállalhatom azt a kisebbségi helyzetet, amelybe belekényszerültem. Nem szolgálja országunk érdekét, ha a magyar követ ágrólszakadt hajléktalanként érintkezik akár a jugoszláv kormánnyal, akár a diplomáciai testület tagjaival.”⁴⁶ Helyzetét némileg enyhítette, hogy a jugoszláv kormány, értesülve nehéz helyzetéről, átmenetileg egy üres nyaralót bocsátott rendelkezésére, ennek berendezéséért azonban újabb „csatákat” kellett vívnia Budapesttel.⁴⁷

De nem csak az épülettel voltak problémák, a követség létszáma és személyi összetétele is gondot okozott a követnek. A nagy ügyfélforgalom, az emelkedő konzuli és jogsegélyügyek Szántó szerint „túlterheltek” a követség munkatársait. Mint 1947. november 8-ai jelentésében írta: „E túlterhelés következtében a belgrádi követség mai létszámával csak felületesen tud megfelelni annak a fontos hivatásnak, hogy a kormányt rendszeresen tájékoztassa a Jugoszláviában végbemenő átalakulásokról, a politikai, gazdasági és kulturális élet fontos eseményeiről és változásairól.”⁴⁸ Rendszeresen azzal a kéréssel bombázta Budapestet, hogy emeljék a követség munkatársainak számát. Különösen egy „jó” sajtóattasé hiányát érezte.

Megjegyezzük, hogy Szántó panaszai nem voltak alaptalanok, a követség valóban alacsony létszámmal, a követet is beszámítva mind-

45 Uo.

46 MNL OL XIX-J-4-a-Belgrád-40-1947. 1. doboz.

47 Uo. 57/biz.-1947. 1. doboz.

48 Uo. 4-a-108-1947. 1. doboz.

össze négy fővel és egy altiszttel kezdte meg működését. Úgy tűnik, Szántó jelzései lassan meghallgatásra találtak Budapesten, 1949 januárjában, közvetlenül hazarendelése előtt már tizenhat munkatársa volt. A követnek azonban, úgy tűnik, nem volt szerencséje munkatársaival. 1948 tavaszán, tehát még a szovjet–jugoszláv konfliktus kirobbanása előtt két követségi titkár disszidált Belgrádból.⁴⁹

A követ panaszlistáján – az épület állapotára vonatkozó megjegyzések mellett – rendszeresen szerepelt munkatársainak és saját illetményének a kérdése, és sokat panaszkodott a követség munkájával összefüggő egyéb, főként anyagi körülményekre, valamint a belgrádi közellátás nehézségeire is. A követség munka- és életkörülményeire vonatkozó sűrű felszólalásai komoly feszültséghez vezettek Szántó és a külügyminisztérium között. A dolog odáig fajult, hogy a pénzügyi fegyelem megszegésével vádolták, és 1948 májusában jelentéstételre hazarendelték. Molnár Erik külügyminiszter személyesen kért tőle magyarázatot. Szántó e beszélgetés után, visszatérve állomáshelyére, egy Molnár Erikhez írott magánlevélben cáfolta az ellene felhozott vádak. Tagadta, hogy újból ki akarta fizettetni magának a már korábban felvett ún. berendezkedési illetéket, de nem vállalta a Svájcban nagy nehezen beszerezett, majd igen gyorsan összetört szolgálati kocsi javítása körüli szabálytalanságokat sem. Szántó az ellene felhozott vádakat „vakmerő hazugságnak” nevezte, támadásba lendült, és a problémákat felvető külügyminisztériumi osztálytanácsost dehonesztálta a külügyminiszter előtt. „...mi indítja ezt az embert, és honnan veszi a bátorságot arra, hogy a miniszternél így megrágalmazzon egy felelős állásban lévő embert, akit negyvenéves múltja alapján elég jól ismernek a Pártban. Mi lehet ennek a Kibédynek a füle mögött, és milyen gazságok elkövetését várhatjuk tőle? Mindezek után meghagyható-e akár egy napig is külügyi szolgálatban, még hozzá olyan beosztásban, ahol nagyon bizalmas dolgok mennek át a kezén” – írta levelében.⁵⁰

A két ország kapcsolatainak drámai megromlása, sőt kriminalizálódása ellentétes hatást gyakorolt szereplőink személyes sorsára.

⁴⁹ Homonnay László 1. osztályú követségi titkár és Sztankay Zoltán követségi tanácsos 1948 áprilisában szabadságukról nem tértek vissza állomáshelyükre, családostul Nyugatra szöktek. MNL OL XIX-J-4-a-Belgrád TÜK-94/biz. és 95/biz. 2. doboz.

⁵⁰ MNL OL XIX-J-n-1948-Molnár Erik. 39. doboz.

Szántó pályája nem tört meg, hazahívása után lényegesen jobb körülmények közé került – néhány évig követként teljesített diplomáciai szolgálatot Párizsban. Később is nagy túlélőnek bizonyult. 1956-ban Nagy Imre hívének számított, ott volt a Romániába száműzöttek között is, a Nagy Imre-perben azonban csak tanúként hallgatták ki.

Rex József későbbi élete kevésbé volt szerencsés, mint Szántóé. A pályáját korábban segítő tényezők – elsősorban jugoszláv kommunista múltja – ellene fordultak. 1949 májusában letartóztatták, és a Rajk-per mellékszálaként előbb életfogytiglani fegyházra, majd 15 évre ítélték, de tanúként kihallgatták a Rajk-perben is. Az már a történelem iróniájához tartozik, hogy a börtönben vele fordították le szerbre a perrel kapcsolatos hírhedt *Kék Könyvet*. 1955-ben perújrafelvétel révén szabadult, 1956-ban az Egyesült Államokba emigrált, ott is halt meg.

Mivel a követség megnyitásának évében nem kapták meg a belgrádi kormány által megígért építési kölcsönt, a kötött gazdálkodásra történő átállás miatt pedig már nem igényelhettek építőanyagot, így az épület helyrehozása kitolódott a jövő évi építési időnyre. Az épület állapota miatt az első esztendőben, 1947-ben egyik alapvető diplomáciai feladatukat, a magyar állami ünnep (ekkor még Szent István ünnepe, augusztus 20.) megünneplését sem tudták ellátni.⁵¹ Nem csak a követségi épület állapota és a gépkocsi hiánya nehezítette a követ életét, a fokozódó ellátási nehézségek is egyre negatívabban befolyásolták belgrádi hétköznapiakat.

A Jugoszláviáról magyar hivatalos körökben kialakított pozitív kép és jószomszédi kapcsolatok ellenére Szántó őszintén beszámolt kormányának az egyre romló közellátásról s általában a jugoszláv gazdaság aggasztó helyzetéről. Mint egyik 1947-es jelentésében írta: „Iparcikkék egyáltalán nem állnak rendelkezésünkre, csak külföldről szerezhetők be. Ma már az a helyzet, hogy bizonyos nélkülözhetetlen élelmiszereket sem tudunk beszerezni.”⁵²

S valóban. 1945-ben a kenyeret még mindenhol jegy nélkül adták, a Vajdaság gazdasága, az ország éléstára még nem érezte meg a németek totális kitelepítését, a magyarok elleni megtorlást és a gazdasági megszorításokat. Az UNRRA-segélyek pedig rövid ideig enyhítették

⁵¹ MNL OL KÜM XIX-J-4-a-Belgrád TÜK-62/biz. 1947. 1. doboz.

⁵² MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia 1/b-2766-1947. 1. doboz.

az ellátási nehézségeket (gabona, 10 000 teherkocsi, több száz traktor, gumi, cukor, textília, gyári felszerelések stb.),⁵³ így ennek segítségével sikerült egy ideig a fenyegető éhínséget elkerülni. 1947 nyarán azonban az amerikai kormány politikai okokból megtagadta a Tito-rendszernek nyújtandó élelmiszer- és gabonasegélyt. 1947-ben Jugoszlávia megkezdte első ötéves tervének megvalósítását, de addigra már elkobozták, államosították az egyéni tulajdon szinte minden formáját az iparban, a kisiparban, a kereskedelemben, a németek és egyes magyar rétegek földtulajdonát is. Az ötéves terv a nehézipar, a hadiipar nagyarányú fejlesztését, köztük 200 nagyberuházást irányzott elő. Ez súlyos megszorításokkal járt. 1947 februárjában komoly állami beavatkozásra került sor a mezőgazdaságban is. Kötelezővé tették a szántóföldek bevetését, bevezették a kötelező beszolgáltatást, márciusban leszállították a kenyérfejadagot stb. – megkezdődött a mezőgazdaság szovjet mintájú állami kizsákmányolása. A kenyérellátásban például négy kategóriát állítottak fel: az első kategóriába a nehéz fizikai munkát végzők kerültek, ők 650 gramm, míg a negyedik kategóriába sorolt osztályidegenek és a gyermekek csak 250 gramm kenyeret kaptak naponta. Bizonyos iparcikket ugyan szabad forgalmúvá tettek, de mint Szántó jelentésében olvashatjuk: „...ezeknek az ára a hazai luxusárak többszöröse, minőségük pedig olyan silány volt, hogy azokat megvásárolni részben nem volt lehetséges, részben pedig nem is volt érdemes.”⁵⁴ Ennek ellenére a követ úgy értékelte ezt a helyzetet, hogy a „közellátási reformmal” a jugoszláv kormány „az újjáépítés, az iparosítás, a termelés eddig elért növekedése alapján a dolgozó népesség életszínvonalának lényeges emelését biztosítja”.⁵⁵ A valóságban a „reform” teljes csődbe vitte az ország ellátását.

A követ informálta Budapestet arról is, hogy 1948 márciusáig a jugoszláv közellátást a kettős árrendszer jellemezte: jegyre olcsón és többnyire garantáltan lehetett megkapni a legszükségesebb élelmiszereket és bizonyos iparcikket, míg ugyanezeket az árukat az állam által engedélyezett szabad forgalomban ennél jóval magasabb, a lisztet például akár négyszeres áron lehetett csak megvásárolni. Belgrád la-

⁵³ MNL OL XIX-J-1-n-Gyöngyösi János-szn.-1945. 23. doboz.

⁵⁴ MNL OL XIX-J-4-a-38/biz.-1948. 2. doboz.

⁵⁵ Uo.

kosai maguk között ezt az árrendszert csak „osztályáraknak” nevezték, mert a jegyre történő garantált ellátás lényegében csak a „társadalmilag hasznos” csoportoknak, az üzemi, a kisipari munkásoknak, a tisztviselőknak és alkalmazottaknak, a diákoknak és a kisgyermekes anyáknak járt. A politikai jelentőségű beruházások, építkezések esetében tovább differenciálták az államilag garantált ellátást az ott dolgozó, „társadalmilag hasznos és fontos” munkások, alkalmazottak és értelmiségiek javára. Az ún. rohambrigádok tagjai, köztük az ifjúsági vasút építői is, akiknek a létszáma egyes időszakokban elérte a 80 ezer főt is, emelt fejadagot kaptak. A boszniai Šamac–Szarajevó vasútvonal építéséről van szó, amelynek Jugoszláviában „az ifjúság hazafias és erkölcsi nevelése szempontjából” komoly propagandaszerepet szántak. Az építkezés politikai értékét azonban nem csupán e hazafias és erkölcsi szempontok határozták meg, hanem a boszniai hadiipar fejlesztésének igénye is. Szántó követ 1947 szeptemberében, röviddel az átadás előtt látogatta meg az ott dolgozó magyar fiatalokat. (A vasutat 1947. november 29-én, az új állam nemzeti ünnepén adták át a forgalomnak.) Mint erről szóló jelentésében olvashatjuk: „Az ifjak 2–3000 főre berendezett barakk-táborokban vannak elszállásolva, igen puritán körülmények között, egyszerű, tartalmas élelmezésben részesülnek, és minden dolgozó egy rend munkaruhát és egy pár bakancsot kap. Az építkezés a nagy embertömeg fizikai munkáján alapszik. [...] Fiúk, lányok talicskázzák a földet, primitív targoncákon hordják a nehéz köveket vagy a betont, a vállukon viszik a hídépítők a hatalmas gerendákat. Mindez a legjobb hangulatban, legtöbbször énekszó mellett történik. [...] Fogadásomra rögtönzött gyűlést hívtak egybe, amely a magyar–jugoszláv barátság melletti óriási ovációvá csapott át. A látogatás végén a fiúk-leányok a vállukon vittek ki az autóig.”⁵⁶

Kevésbé voltak lelkesek kinti életkörülményeik miatt a jugoszláv munkaügyi minisztérium és a Magyar Építőmunkások Országos Szövetsége által kötött szerződés alapján 1947 nyarán Jugoszláviába érkezett magyar építőmunkások. A mintegy 3500 magyar vendégmunkás a jugoszláv építőipari átlagbéren felül személyenként 25%-os pótlékot, szállást és „mérsékelt árú élelmezést”, élelmiszer-, cipő- és ruhajegyet kapott. Keresetük felét átutalhatták itthoni családjuk számára. A több

⁵⁶ MNL OL KÜM-XIX- J-4-a-Belgrád-51/pol. -1947. 1. doboz.

ezer ember fogadására azonban a jugoszláv fél nem volt felkészülve, az ország különféle vidékeire szórták szét őket, néha 2–3 fős csoportokban. Élelmezésüket sok helyen csak „zökkenőkkel” tudták megoldani, bérüket késve kapták meg, „...mely idő alatt – olvashatjuk Szántó egyik ezzel kapcsolatos jelentésében – pénz hiányában sem élelmezésüket nem tudták feljavítani, sem apróbb kiadásait (levélbélyeg, cigaretta) nem tudták fedezni. Ez a körülmény igen elkészerítőleg hatott a magyar munkásokra.” Kevés segédmunkást osztottak be melléjük, rossz volt az anyagellátás, „gyakori a tétlen ácsorgás”. Ezért nem tudták teljesíteni a normát, így önhibájukon kívül csökkent a fizetésük. Sok helyen nemzeti indíttatású összetűzésekre is sor került: „a jugoszláv pallérok nemzeti büszkeségét sérti a magyar munkások jobb teljesítménye”, ezért „inkorrekt” módon akadályozták munkájukat. Komoly gondok voltak a fizetések hazautalásával is. A szállásokon nem voltak ritkák a lopások sem. „Ilyen elhamarkodott kezdeményezések felesleges súrlódásokhoz vezetnek, ezért már külpolitikai érdekeink védelme szempontjából is kívánatos hasonló vállalkozások elmaradása” – zárja a magyar építőmunkások helyzetéről szóló beszámolóját a követ.⁵⁷

Az 1948 márciusában, néhány hónappal a szovjet–jugoszláv konfliktus kitörése előtt életbe léptetett „közellátási reform” ún. hármas árrendszert vezetett be. A bevezetés célja az volt, hogy ösztönözzék a parasztokat termékeiknek az állam által meghatározott kötött áron történő eladására. Ha feleslegeiket, a rendelet értelmében, nem a szabadpiacon értékesítették, hanem az állami, szabott áron szövetkezeteknek vagy állami felvásárlóknak adták el, akkor az adott termék teljes ellenértéke mellett ugyanolyan összegű, iparcikkek vásárlására jogosító utalványokat kaptak. Ez azt jelentette, hogy a parasztok a szabad forgalmi ár akár 1/10-ért juthattak hozzá a lábbelihez, esetleg egy-egy pár, akkor hiánycikknek számító zoknihoz, gyufához, vagy ha éppen kapható volt, mezőgazdasági eszközökhöz. A rendelet tovább szűkítette a szabad forgalomban lévő árucikkek mennyiségét, ami a jegyre adott élelmiszerek árának emelkedését okozta. A rendelet a belgrádi követség munkatársainak helyzetére is komoly hatást gyakorolt. „Az ún. diplomata magazin eddig még nem szűnt meg – jelentette ennek kapcsán Szántó 1948 februárjában –, de egy mini-

⁵⁷ MNL OL KÜM XIX-J-4-a-Belgrád-46/pol.-1947. 1. doboz.

mális mennyiségű élelmiszeren kívül, amit szintén felemelt áron ad, mindent a szabad forgalomban kell felhajtani. A diplomata magazinban például néha kapható kis mennyiségű hús, amiért már hajnalban sorba kell állni, azonban a jelentkezők nagy részének nem jut belőle. [...] Vajat márciustól csak jegyre fognak adni. A vendéglői árakat 100–150%-kal fogják emelni.”⁵⁸

Az ún. harmadik ár közellátásra gyakorolt hatásáról egy hónappal később a követ így számolt be: „A közellátási reform szervezeti előkészítésére az illetékes hatóságok képtelennek bizonyultak. A városokban sok helyen előfordult, hogy az ún. garantált ellátásra jogosultak csak nagy késéssel kapták meg élelmiszerjegyeiket. [...] A iparcikkek-re jogosító pontokat sok helyen még most sem adták ki az igényjogosultaknak. [...] Az utóbbi napokban jegyre adott élelmiszerek árát jelentékenyen felemelték anélkül, hogy erre vonatkozóan hirdetmény jelent meg volna. [...] A közellátási reform hatásaként várható volt a szabad élelmiszerpiac összezsugorodása. Ez be is következett. [...] Egyes cikkek árát a parasztok túl magasnak találják, így pl. falusi üzletekben bakancs, cipő és csizma alig talál vevőre. [...] Ennek bizonyos bojkott jellege is van. Különösen a háború sújtotta vidékeken a parasztok panaszkodnak különböző építőanyagok, fa, kő, vasanyag drágasága miatt. [...] A lakosság körében gyakran hallani olyan megjegyzést, hogy két évvel ezelőtt jobban éltünk.”⁵⁹ A követ szomorú kuriózumként említi, hogy Montenegróban komoly politikai kérdéssé vált a sírkő magas ára. Mint írja: „A kis Montenegró ugyanis legalább 80 000 halottat veszített a háború alatt, alig van család, amely ne gyászolna. Most halottaiknak sírkövet szeretnének állítani, de ebben gátolja őket a magasan megállapított ár.”⁶⁰

A belgrádi *Politika*, a jugoszláv kommunista párt központi lapja eközben így lelkendezett: „A mai francia kenyérfejadag ötödrésze a mi bányászaink fejadagjának és harmadrésze a mi átlagfejadagunknak. [...] Angliában a hús- és cukorfejadag a mi alsóbb kategóriákba tartozó dolgozóink fejadagjának felel meg, a kenyér- és zsírfejadag pedig a 7–14 éves jugoszláv gyerekek fejadagjával egyenlő. [...] A mi or-

⁵⁸ MNL OL KÜM XIX-J-4-a-Belgrád-38/biz-1948. 2. doboz.

⁵⁹ MNL OL KÜM XIX-J-4-a-Belgrád-20/pol.-1948. 2. doboz.

⁶⁰ Uo.

szágunkban tehát a megélhetés összehasonlíthatlanul könnyebb, mint a nyugat-európai államokban.”⁶¹

E „könnyebb megélhetés” miatt a követség munkatársai 1948 tavaszától arra kényszerültek, hogy fizetésük terhére futár útján élelmiszert kérjenek Budapestről.⁶²

A belgrádi háziasszonyoknak azonban nem volt kihez fordulniuk. 1948 nyarára tovább súlyosbodott a helyzet, a parasztok egyre kevesebb terméket voltak hajlandók kötött áron értékesíteni, az árak az egekig szöktek, amit a kiskereskedelem „elhamarkodott” államosítása csak még tovább súlyosbított. Válaszként az állam rendeletileg maximalizálta az élelmiszerek szabadpiaci árát, mire a parasztok, logikusan, nem vitték ki áruikat a piacra, inkább a tehetősebb városiaknak egyenesen házhoz szállították. Az egyébként is horribilis feketepiaci árak 50%-kal tovább emelkedtek. A belgrádi piacokon kialakult drámai helyzetről a követ így számolt be: „Az asszonyok tömegei verekszenek egy-egy kiló burgonyáért, uborkáért vagy karalábéért, feldöntik a kosarakat, a tejesköcsögöket, és elsöprik a rendcsinálásra kivezényelt rendőröket.” Belgrád lakossága, tette hozzá lakonikusan, „a szó igazi értelmében éhezik”.⁶³

1947. október 13-án Dinnyés Lajos miniszterelnök vezetésével magyar kormányküldöttség érkezett Belgrádba azzal céllal, hogy aláírják a két ország közötti kulturális egyezményt, és előkészítsék a barátsági és kölcsönös segélynyújtási egyezmény megkötését. Először járt magyar miniszterelnök Jugoszláviában a két ország történetében. A küldöttség tagja volt Szakasits Árpád miniszterelnök-helyettes, Gerő Ernő közlekedési miniszter, Molnár Erik külügyminiszter, Veres Pál honvédelmi miniszter, valamint Dobi István, a Kisgazdapárt elnöke, államminiszter. A küldöttséget elkísérte Karlo Mrazović, Jugoszlávia budapesti követe is. A tárgyalások még aznap megkezdődtek, este pedig a küldöttséget személyesen Tito is fogadta. A megbeszélések középpontjában nemcsak a kulturális egyezmény kérdései álltak, hanem a leendő barátsági szerződés is, amelynek jugoszláv fél által tervezett szövegét a magyar delegáció nem sokkal azelőtt kapta meg, s amely-

⁶¹ MNL OL KÜM XIX-J-4 -a-Belgrád-6/pol.-1948. 2. doboz.

⁶² MNL OL KÜM XIX-J-4-a-Belgrád TÚK-38/biz.-1948. 2. doboz.

⁶³ MNL OL KÜM XIX-J-4-a-Belgrád-31/pol.-1948. 2. doboz.

nek megkötését a magyar fél is szorgalmazta. Úgy vélték, hogy a szerződés jugoszláv tervezete megfelel a magyar elgondolásoknak. Este a delegáció a Fehér Udvarba ment át, ahol személyesen megjelent Tito is. Az ő javaslatára fogadták el, hogy a barátsági szerződés aláírására Budapesten kerüljön sor. Nem sikerült viszont elfogadtatni a magyar delegáció arra vonatkozó javaslatát, hogy a tárgyalásokról szóló zárónyilatkozatba kerüljön be az a szöveg, amely a két ország közötti vitás kérdések rendezésére utalt volna: „Amennyiben még függő kérdések volnának, azt egymással szemben jelen egyezmény [ti. a barátsági – S. E.] szellemében fogják megoldani, ugyanúgy intézkednek kölcsönös nemzetiiségi politikájuk gyakorlásában, a kettős birtokos problémák és határátlépési ügyek megoldásában, valamint egymás gazdasági és szellemi újjáépítésének támogatásában.”⁶⁴

A kulturális együttműködésről kötött egyezmény leszögezte, hogy mindkét fél „a lehető legnagyobb jóindulatot és előzékenységet fogja tanúsítani” a másik fél állampolgárai és azok intézményei iránt, egymás történetének és kultúrájának tanulmányozására kölcsönösen tudományos intézeteket alapítanak, és e feladatok megvalósítása céljából magyar–jugoszláv bizottságot hoznak létre két, budapesti, illetve belgrádi tagozattal. Mint az egyezményben olvashatjuk: „A belgrádi tagozatban a külügyminisztérium egy képviselője, a Kulturális és Művészeti Bizottság, valamint az Iskola- és Tudományügyi Bizottság két-két képviselője, a Tájékoztatásügyi Igazgatóság, a szakszervezetek, az elismert ifjúsági szervezet és a kultúrmunkások szervezetének egy-egy képviselője, valamint a jugoszláviai magyar származású lakosság elismert kulturális-közművelődési intézményeinek és a magyar szervezetnek egy-egy képviselője foglalnak helyet.”⁶⁵ Az egyezmény

⁶⁴ MNL OL XIX-J-1-n-j-I-4/b.-457/pol.res.-1947. 6. doboz.

⁶⁵ 1947. évi XXXI. törvénycikk a Belgrádban 1947. évi október hó 15. napján aláírt magyar–jugoszláv kulturális egyezmény becikkelyezése tárgyában: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94700031.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword=3D1947.%2520%25C3%25A9vi%2520XXXI>. (utolsó letöltés 2023. január 20.) A törvényt a magyar országgyűlés 1947. december 5-én cikkelyezte be, a képviselők közfelkiáltással fogadták el, a megerősítő okiratokat pedig 1948. január 20-án Belgrádban cserélték ki. A korszak magyar–jugoszláv kulturális kapcsolatairól részletesen lásd: N. Szabó József: Magyar–jugoszláv kulturális kapcsolatok a második világháború után (1945–1947). *Világtörténet*, 21. évf. (1999) tavasz–nyár. 56–65.

a vegyes bizottság feladatát is rögzítette, amely lényegében kiterjedt a két ország kulturális, oktatási, művészeti kapcsolatainak szervezésére, koordinálására. Figyelemre méltó az is, hogy az egyezményt a Magyar Köztársaság részéről Molnár Erik külügyminiszter, a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság részéről pedig nemcsak hogy nem a külügyminiszter, még csak nem is a művelődési miniszter, hanem a művelődési minisztériumon belül 1946 nyarán létrehozott kulturális és művészeti bizottság elnöke, Marian Stilinović írta alá.

Kihasnálva a két ország közötti egyre szorosabb kapcsolatokat, a magyar kormány igyekezett napirenden tartani a Jugoszláviában maradt magyar javak kérdését, és valamiféle megállapodást kicsikarni a jugoszláv félből. A külügyminisztérium nemzetközi jogi és szerződési osztálya e javakat 1948-ban öt csoportba sorolta: a magyar iparvállalatok Jugoszláviában lévő telepei, a magyar állampolgárok tulajdonában volt városi ingatlanok, a magyar állampolgárok tulajdonában volt mezőgazdasági ingatlanok, visszamaradt ingóságai, illetve különféle magyar pénzkövetelések jugoszláv jogi és természetes személyekkel szemben. A magyar álláspont szerint a békeszerződés 29. cikke alapján: „A 29. cikkben szabályozott eljárás alá [lefoglalni, visszatartani, felszámolni vagy bármi más intézkedés alá – S. E.] csak azok a javak vonhatók, amelyeket Jugoszlávia a háború alatt mint ellenséges vagyont zár alá vett.”⁶⁶ Másrészt szerették volna elérni, hogy azokat az ingóságokat, amelyeket a volt magyar köztisztviselők az embertelen és gyors kiutasításuk, kitelepítésük, illetve átmenekülésük miatt hátrahagytak, illetve a jugoszláv hatalom kisajátított, eredeti tulajdonosaik visszakaphassák. Mint az idézett pro domo feljegyzésben olvashatjuk, mivel a magyar köztisztviselők kiutasítása a fegyverszüneti egyezmény alapján történt, ezért a hazatelepített köztisztviselőknek joguk van ingóságai áthozatalára. Azt is világossá tették, hogy: „Az az állítás, mintha a magyar köztisztviselők eltávozásuk alkalmával nem hagytak volna vissza ingóságokat, illetve hogy a magyar köztisztviselőknek eltávozásuk alkalmával módjukban állott összes ingóságukat magukkal hozni, nem felel meg a valóságnak.” A feljegyzés készítője utalt arra is, hogy a trianoni békeszerződés után az SZHSZ Királyság területéről kiutasított, „hazatelepített” magyar köztisztviselők egy 1922-ben kötött szerződés alapján

66 MNL OL XIX-J-1-j-Jugoszlávia-23/g-269/1948. 27. doboz.

visszakapták ingóságait, ezért a hasonló megállapodást „fokozottabb mértékben igényelhetjük a baráti Jugoszláviától”.⁶⁷

A magyar állampolgárok Jugoszláviában hagyott ingatlan és ingó vagyonáról a pénzügyminisztérium külföldi károsultak ügyosztályához 1948 áprilisáig 587 bejelentés érkezett. Ezek nagy része a kiutasított köztisztviselők ingatlan vagyonára vonatkozott. E probléma rendezésére a SZEB-en keresztül már 1945 novemberében javaslatot tett a magyar kormány, a jugoszláv fél szerint azonban a „fasiszta magyar tisztviselők nem hoztak magukkal semmit”.

1947. június elején a külügyminisztérium arra utasította Szántó Zoltán belgrádi követet, puhatolja ki a jugoszláv kormány ezzel kapcsolatos álláspontját. Szántó ezt meg is tette, s jelentette kormányának, hogy Belgrád a magyar vagyonok kérdésével csak a békeszerződés ratifikálása után hajlandó foglalkozni. Budapest addig is érdemesnek tartotta volna egy pénzügyi szakértő Belgrádba küldését azzal a céllal, hogy mérje fel a magyar vagyonok nagyságát, milyenségét. A külügyminisztérium ezzel kapcsolatos előterjesztését azonban a minisztertanács 1948. február 12-én indoklás nélkül elutasította. A pénzügyminisztérium külföldi károsultak ügyosztálya a külügyminisztérium kérésére szintén foglalkozott az ügygel, és elkészítette a magyar állampolgárok Csehszlovákiában és Jugoszláviában lévő javainak bejelentési kötelezettségére vonatkozó rendelettervezetet. S míg a csehszlovákiai anyag a minisztertanács elé került, a jugoszláviai anyag felterjesztésére nem került sor.⁶⁸

Mint láttuk, 1947-re a jelzett problémák ellenére is eddig soha nem látott mértékben szívélyessé vált a két ország viszonya. A kapcsolatokat körülvevő nemzetközi környezet azonban egyre kedvezőtlenebb irányba fordult. Korábban a szovjet vezetés különféle értékeléseiben

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ MNL OL XIX-J-1-j-Jugoszlávia-23/g-269/1948. 27. doboz. A kérdésről részletesen lásd A. Sajti Enikő: A magyar vagyonok kisajátítása, államosítása Jugoszláviában 1945 után. In: A. Sajti Enikő – Juhász József – Molnár Tibor: *A titói rendszer megszilárdulása a Tisza mentén (1945–1955) / Konsolidacija Titovog režima na Potisju (1945–1955)*. (A titói Jugoszlávia levéltári forrásai 4.; Arhivski izvori Titove Jugoslavije 4.) Zenta–Szeged, Zentai Történelmi Levéltár – Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, 2013. 133–159. Szerbül ugyanebben a kötetben: A. Šajti, Enike: *Eksproprijacija i nacionalizacija mađarske svojine u Jugoslaviji nakon 1945*. 327–354.

Jugoszlávia volt a mintaország, ahol a „népi demokratikus fejlődés”, a „reakciós erők” hatalomból történő kiszorítása a legnagyobb sikereket érte el, Magyarország viszont ezen a „képzeltbeli ranglistán” az utolsó helyen állt.⁶⁹ Mint ismeretes, a Szovjetunió ugyan kezdettől fogva törekedett az általa ellenőrzött térség szovjetizálására, de kezdetben ezt a kérdést óvatosan kezelte. 1946 tavaszától azonban, mint Rákosi az MKP KV 1946. május 17-ei ülésén elmondott beszédében kifejtette, Sztálinnak megváltoztak a térségre vonatkozó elképzelései, és „új helyzet állt elő az osztályharc terén” is. Mint Rákosi fogalmazott: „Ez minden kommunista pártnak egy újabb serkentés, mert mostan elsősorban a saját munkájuktól függ, hogy megteremtik-e saját hazájukban a proletariátus felszabadításának előfeltételét.”⁷⁰ Rákosi felfedte azt is, hogy Moszkvában napirendre került egy új nemzetközi szervezet létrehozása is.⁷¹ 1947 szeptemberében valóban azzal a céllal hozták létre a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodáját, a Kominformot, hogy „serkentse”, koordinálja a kelet-közép-európai, szovjet érdekszférához tartozó országokban a kommunista pártok hatalomátvételét, s ezen keresztül biztosítsák a Szovjetunió abszolút dominanciáját, birodalmi érdekeinek akadálytalan érvényesülését a hidegháború körülményei között.⁷² Ez véget vetett annak „a hibának”, miszerint minden országban külön út vezet a szocializmushoz. Ennek hatása nem csupán Magyarország és a többi kelet-közép-európai ország belpolitikájában volt tetten érhető, hanem nemzetközi szintén is. Egyrészt a „világkapitalizmus” ellensúlyozásában, másrészt abban, hogy nemzetközi szintén sem tűrte el a Szovjetunió az egyes országok önálló külpolitikai törekvéseit.

Tito és Jugoszlávia magyarországi népszerűségét, illetve a két ország közötti szorosabb szerződés igényét és nehézségeit Rákosi a Molotovval

⁶⁹ Baráth Magdolna: Magyar–szovjet kapcsolatok 1944–1953 között. In: *Magyar–orosz kapcsolatok tizenkét évszázada*. Szerk. Szvák Gyula. Budapest, ELTE Ruszisztikai Központ, 2005. 70.

⁷⁰ Idézi Békés Csaba: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztjében, 1945–1990*. Budapest, Gondolat, 2004. 51.

⁷¹ Borhi László: *Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956*. Budapest, Corvina, 2005. 99–100.

⁷² Székely Gábor: A Kominform, 1947–1949. In: *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949*. Szerk. Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor. Budapest, Napvilág, 2000. 62–75.

folytatott 1947. április 29-ei moszkvai tárgyalása alkalmával, a szovjet külügyminiszter kérdésére válaszolva így jellemezte: „Igen, népszerű. Meg kell mondanunk, hogy még a Szovjetuniónál is népszerűbb. Arról van szó, hogy a magyar nép a jugoszlávoktól nem fél, de az oroszoktól való hagyományos félelmet még nem sikerült megszüntetni. Jó lenne, ha volna megfelelő szerződésünk Jugoszláviával, de egy ilyen szerződés megkötését akadályozza a Csehszlovákiához fűződő rossz kapcsolat. Jugoszlávia most nem hajlandó semmiféle szerződést kötni velünk, mivel ezt Csehszlovákia érdekei ellen irányuló cselekménynek tekintenék. [...] Én is, Tito is úgy látjuk, hogy az USA szereplése az utóbbi időben komoly tényezővé vált, amely arra késztet, hogy megváltoztassuk taktikánkat, ám a csehszlovák kommunisták ezt nem értik.”⁷³

A magyar kormány külpolitikai törekvéseiről szóló üzenetek 1947 tavaszán, nyarán Belgrádban meghallgatásra találtak. Gyöngyösi külügyminiszter a külügyi tárca költségvetési vitájában például így fogalmazott: a magyar külpolitika „alappillére” természetesen a Szovjetunióval való barátság, és a kormány leghőbb vágya, hogy a nagyhatalmak közötti nézetkülönbségeket kiküszöböljék. Majd Jugoszlávia kapcsán így fogalmazott: „Őszinte hálával állapítom meg, hogy a jugoszláv nép és kormánya fátyolt borítva a közelmúlt szégyenteljes és fájdalmas eseményeire, jóindulattal és megértéssel közeledik Magyarország felé. Ez annál inkább jólesik nekünk, mert a magyar népet a sok lelki és jellembeli hasonlóság alapján őszinte rokonszenv töltötte el mindenkor a jugoszláv nép iránt, és ez a rokonszenv a szabadságért és demokráciáért folytatott csodálatos hősi harc után még csak erősödött a magyar népben.”⁷⁴

Decemberre eltűnt a két ország közötti szerződés megkötésével kapcsolatos jugoszláv tartózkodás, s mint láttuk, a magyar miniszterelnök belgrádi útja alkalmával megállapodtak a barátsági szerződés megkötésének módjában és idejében is. A balkáni, Duna menti államok gazdasági, politikai integrációjának további lehetőségeit látszott megerősíteni, hogy 1947 végéig a Szovjetunió lényegében nem avatkozott be Tito ez irányú törekvéseibe. Úgy tűnik, nemcsak Belgrádban, hanem Budapes-

⁷³ *Moszkvának jelentjük – Titkos dokumentumok 1944–1948.* Szerkesztette és az utószót írta Izsák Lajos és Kun Miklós. Budapest, Századvég, 1994. 201.

⁷⁴ MNL OL XIX-J-1-n-Gyöngyösi-1947. 25. doboz. Gyöngyösi parlamenti beszéde a külügyi tárca költségvetési vitájában, 1947. március 20.

ten is azt feltételezték, hogy megmarad a Tájékoztató Iroda megalakulása előtti viszonylag nagyobb külpolitikai mozgástér, s ennek szellemében került sor 1947. december 6–8-án Tito budapesti látogatására.⁷⁵

A jugoszláv kormánydelegáció különvonata december 6-án reggel 10 órakor gördült be a Keleti pályaudvarra. Dinnyés miniszterelnök üdvözlőbeszédében bocsánatot kért vendégétől lényegében az egész 19–20. századi magyar történelem miatt, s azt hangsúlyozta, hogy Magyarországot „a szabadságszerető délszláv népekkel szemben elkövetett súlyos bűnök sorozata terheli”. Egyrészt azért, mert „könnyörtelen elnyomásban tartották a kisebbségeket”, másrészt azért, mert az első világháborúban „rátámadtak a délszláv népekre”, és különösen amiatt, mivel „vérfürdőt rendeztek” a Vajdaságban, miután Horthy „hitszegő módon” megtámadta Jugoszláviát. Éppen ezért, tette hozzá, külön hála illeti Tito marsall Jugoszláviáját azokért a „teljes emberi és állampolgári jogokért”, amelyekben a vajdasági magyarokat részesítik. „A jugoszláv kormány bölcs lenini–sztálini nemzeti politikájának az eredménye a jogegyenlőség teljességének a biztosítása vajdasági testvéreink számára.”⁷⁶ A *Népszava* egyenesen a „szívek találkozásáról” írt, Losonczy Géza pedig a *Szabad Nép*ben a jugoszláv fejlődés példaértékét emelte ki. Arról értekezett, hogy bár „nem szabad elfelednünk, hogy Jugoszlávia és Magyarország közé nem lehet egyenlőségjelet tenni a demokratikus fejlettség szempontjából, [...] messze vagyunk attól, hogy Jugoszláviát gazdasági és politikai téren utolérjük, [...] fokozott erővel arra kell törekednünk, hogy nagy barátunk és szövetségesünk, Jugoszlávia példáját kövessük.”⁷⁷ A *Borba* című belgrádi lap vezércikében többek között az új Jugoszlávia magyarokkal kapcsolatos poli-

⁷⁵ A külügyminisztérium politikai osztálya a barátsági szerződés megkötésének előkészítő szakaszában a következő érveléssel támasztotta alá a szerződés megkötését: „Szem előtt tartva a magyar kormány külpolitikájának alapelvét, hogy a szomszédos dunai demokráciákkal minden téren a lehető legszorosabban kíván együttműködni, valamint tekintettel az ország azon elsőrendű érdekére, hogy a szomszédjainak mind szorosabbá váló baráti kooperációjába tevélegesen bekapcsolódjon, javasolja a szerződés megkötését.” MNL OL KÜM XIX-J-1-j. Jugoszlávia TÜK 1945–1964. 9/a-335/pol.res. 1947. 23. doboz.

⁷⁶ MNL OL XIX-J-1-j-4/b-4764/pol.-1947. 6. doboz. Rákosi Mátyás ekkor a Szovjetunióban töltötte szabadságát.

⁷⁷ Igaz szívvel köszöntjük Titót! *Népszava*, 1947. december 6., valamint Losonczy Géza: Eredmények és tanulságok. *Szabad Nép*, 1947. december 10.

tikáját méltatta, amelyről egyébként a tárgyalások alatt egy szó sem esett. Mint a lapban olvashatjuk: „Az új Jugoszlávia Magyarországgal szembeni viszonyában a leghatározottabban elvetette azt a politikát, amely az egész magyar nép vagy az országunkban élő magyar kisebbség elleni vádaskodásban és gyűlöletben tombolná ki magát azokért a bűncselekményekért és támadásokért, amelyeket a magyar fasiszták elkövettek. [...] Jugoszlávia nemzetiségeinek a legteljesebb egyenjogúságot, mindazokat a jogokat, amelyek megilletik, biztosította.”⁷⁸ Az újvidéki *Magyar Szó*, jó tanítványként, felmondta a leckét. Felidézte azt a hatalom által terjesztett mítoszt, miszerint ha Draža Mihailović csetnikjei győztek volna, az az „akasztófák és sortűzek” politikája lett volna. Ezzel szemben Tito Jugoszláviája „a szabad magyar szó, szabad magyar dal, munka és föld a magyarnak, könyv, iskola, színház, magyar képviselő, egyenjogúság és testvériség” országa.⁷⁹

Az úttal kapcsolatban Rex József, a belgrádi magyar követség titkára, aki Belgrádtól kezdve kísért a marsall vonatát, egy korántsem hízelgő, mégis jellemző epizódot jegyzett fel visszaemlékezésében: „Tito különvonatán Belgrádból rajta voltunk Szántó követ és jómagam is. Nehezemre esik ünneprontónak lenni, de Tito aranykéssel és -villával etette Rosenthal tányérból sonkával Tigris nevű farkaskutyáját. Alig egy héttel előbb voltam az ifjúsági vasútvonal építésénél a boszniai hegyekben, ahol hóban és fagyban dolgoztak a lelkes fiatalok, napi fél kg kukoricakenyér és napi két leves mellett.”⁸⁰

A barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződést december 8-án a parlament épületében, a minisztertanács termében Dinnyés Lajos miniszterelnök és Josip Broz Tito miniszterelnök írták alá. A magyar parlament 1948. január 13-án ratifikálta, és a megerősítő okiratok január 20-án Belgrádban történt kicserélésével lépett életbe.⁸¹ A három paragrafusból és hat szakaszból álló szerződést 20 évre kötöt-

⁷⁸ *Borba*, 1947. december 10.

⁷⁹ *Magyar Szó*, 1947. december 7.

⁸⁰ Rex J.: *A Magyar–Jugoszláv Társaság története*, i. m. 48.

⁸¹ 1948. évi IV. törvénycikk a Budapesten 1947. évi december hó 8. napján aláírt magyar–jugoszláv barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződés becikkezéséről: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94800004.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1948.%2520%25C3%25A9vi%2520IV.> (utolsó letöltés 2023. január 20.)

ték. Az első szakasz véleményem szerint egy konkrétan meg nem határozott integráció lehetőségére utalt, amikor így fogalmazott: „A Magas szerződő Felek megegyeznek abban, hogy a két ország közötti szoros együttműködés megszilárdítása céljából erőiket országaik és népei érdekében a kipróbált és tartós barátság politikájának jegyében egyesíteni fogják.” A szerződés további részei, ellentétben a jugoszláv–albán és jugoszláv–bolgár baráti szerződésekkel, nem utaltak konkrétan egy szorosabb gazdasági, pénzügyi vagy éppen katonai integráció irányába. Ugyanakkor nem véletlen, hogy az MKP lapjában, a *Szabad Nép*ben Gimes Miklós *Új nagyhatalom!* címmel üdvözölte a jugoszláv delegációt. Az írás a térség hét „demokráciájának”, hét országának (Jugoszlávia, Magyarország, Csehszlovákia, Lengyelország, Bulgária, Románia és Albánia) integrációját, „egységes frontjának” kialakulását üdvözölte. Idézte Masaryk csehszlovák külügyminiszter szavait is, aki szerint ezek az országok „minden valószínűség szerint szabad védelmi szerződést kötnek egymással”.⁸² Nem véletlen, hogy Tito, útfjáról hazafelé, többször is a magyar hadsereg fejlesztéséről érdeklődött Szántó követnél.

Az 1947-es barátsági szerződést tehát még a Tájékoztató Iroda megalakulása előtti regionális integráció víziója formálta, amely persze számolt a Szovjetunió támogatásával. Sztálin azonban 1948 februárjában a jugoszláv és a bolgár delegáció moszkvai útja alkalmával világossá tette, ő tart igényt a térség közvetlen irányítására, senkivel sem kíván osztozni.

A magyar–jugoszláv kapcsolatok 1945 utáni történetében az egyik legfontosabb esemény a két ország közötti jóvátételi egyezmény aláírása volt, amelyre 1946. május 11-én került sor.⁸³ A Jugoszláviának fizetendő jóvátétel (70 millió dollár) kérdésével kapcsolatban most csak arra szeretnék utalni, hogy a jóvátétel kifizetése rendben megkezdődött. Jugoszlávia – a Szovjetunió és Csehszlovákia gesztusát követve – az

⁸² Gimes Miklós: *Új nagyhatalom! Szabad Nép*, 1947. december 7. A kérdésről lásd még Gyarmati György: Vámunió, föderáció – új nagyhatalom? Duna menti kisállamok különbéke-víziói a második világháború után. In: *A demokrácia reménye. Magyarország, 1945. Évkönyv XIII.* Szerk. Rainer M. János – Ständeisky Éva. Budapest, 1956-os Intézet, 2005. 42–44.

⁸³ Az eredetileg hat évre szóló, 70 millió dollárra rúgó jóvátételi egyezmény szövegét lásd: *A magyar jóvátétel és ami mögötte van... 1945–1949. Válogatott dokumentumok.* Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Balogh Sándor és Földesi Margit. Budapest, Napvilág Kiadó, 1998. 94–99.

eredetileg hat évre szóló jóvátételi szállítások idejét Budapest kérésére 1946. augusztus 8-án nyolc évre emelte. Később, ugyancsak Moszkva példájára hivatkozva, a magyar kormány kérte a jóvátétel hátralévő összegének 50%-os mérséklését. Ezt a kérést azonban a Tájékoztató Iroda 1948. június 27-ei határozatára hivatkozva a jugoszlávok már elutasították, és a kapcsolatok megromlása miatt minden Jugoszláviában lévő magyar vagyont államosítottak, pontosabban befejezték a magyar állampolgárok és jogi személyek már korábban megkezdett vagyonának államosítását.⁸⁴ A magyar pénzügyminisztérium kimutatása szerint, eltekintve a jóvátételi egyezményben előírányzott havi 5%-os késedelmi kamattól, Magyarország 1948. augusztus 25-éig, azaz a jóvátételi fizetés beszüntetéséig az összes jóvátételi kötelezettség 29,8%-át fizette ki, így Magyarország 49,2 millió dollárral maradt adósa Jugoszláviának.

A gazdasági kapcsolatokat 1947-ben már kétoldalú árucseré-forgalmi egyezmény szabályozta, amelynek értéke ebben az esztendőben két-két millió dollár volt. Jugoszlávia elsősorban nyersanyagokat szállított (vasérc, réz, ólom, cink, higany, ecetsav stb.), Magyarország pedig gépekkel, mozdonyokkal, gyógyszerekkel stb. fizetett. 1947. május 11-én egy 15 évre szóló, 32 millió klíringdolláros alumíniumegyezményt írtak alá, amelyet július 24-én egy ötéves, kölcsönösen 120 millió dollár összegű árucseré-forgalmi egyezmény követett.⁸⁵

* * *

A Jugoszlávia ellen indított „nemzetközi koncepció per”, azaz a szovjet–jugoszláv konfliktus következtében Magyarország jó szomszédból ismét ellenséggé vált,⁸⁶ és radikálisan megváltozott a déli szomszédról

⁸⁴ A kérdésről részletesen lásd: A. Sajti Enikő: A magyar vagyonok kisajátítása, i. m.

⁸⁵ MNL OL XIX-J-1-j TÜK Jugoszlávia 27. doboz. Feljegyzés a jugoszláv jóvátételről. 1955. július 29. A jugoszlávoknak fizetendő jóvátétel további történetéről lásd: Honvári János: Az 1956. május 29-ei magyar–jugoszláv pénzügyi és gazdasági egyezmény. *ArchivNET*, 10. évf. (2010) 2. sz. https://www.archivnet.hu/gazdasag/az_1956._majus_29ei_magyarjugoszlav_penzugyi_es_gazdasagi_egyezmeny.html (utolsó letöltés 2023. január 25.)

⁸⁶ A kérdésről lásd Vukman Péter: *Moszkvától Londonig. Nagy-Britannia és Jugoszlávia a szovjet–jugoszláv konfliktus idején, 1948–1953*. Szeged, SZTE Bölcsészettudományi Kar, 2011.; Ripp Zoltán: *Magyarország és Jugoszlávia politikai viszá-*

kialakított pozitív kép is. A Rajk-perben a vádlottak padjára ültették Jugoszláviát és a vezetőjét, Josip Broz Titót, hiszen a vád szerint az „árulás” Tito Belgrádba történő hazautazása közben történt. Tito a népfelszabadító háború hőszobrának egyik napról a másikra az imperializmus székértolója lett. 1949. szeptember 30-án a magyar kormány felmondta a barátsági szerződést. Ezt azzal indokolták, hogy a jugoszláv kormány „már 1947-ben, a magyar–jugoszláv barátsági és kölcsönös segélynyújtási egyezmény megkötésének időpontjában előkészítette a magyar népi demokrácia megdöntésére irányuló tervét, és ennek érdekében a jugoszláv kormány egyes vezetői titkos tárgyalásokat folytattak Rajk László rendőrkémmel, provokátorral és imperialista ügynökökkel. [...] A jugoszláv kormány tehát évek óta ellenséges magatartást tanúsított Magyarországgal szemben, a barátság és szövetség helyett mindent elkövetett a magyar népi demokrácia megdöntésére, segítséget nyújtott a Magyar Köztársaság belső és külső ellenségeinek, sárba taposta a magyar–jugoszláv barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási egyezményt. Ezért a Magyar Köztársaság Kormánya a mai naptól felmentve érzi magát nevezett szerződés minden néven nevezendő kötelezettségei alól.”⁸⁷ Jugoszlávia 1949. október 7-én kelt jegyzékében ezt tudomásul vette, azzal, hogy az ebből fakadó felelősség „kizárólag” a magyar kormányra hárul.⁸⁸ A diplomáciai kapcsolatok teljes megszakítására ugyan nem került sor, de az ekkor már egyértelműen szovjet protektorátussá vált Magyarország sorsa mondta fel a megkötött gazdasági egyezményeket is. Az 1947. május 11-én megkötött alumíniumipari egyezményt például 1949. június 15-én, az 1947. július 24-én aláírt ötéves gazdasági egyezményt három nappal később mondták fel, de ugyanerre a sorsa jutott gyakorlatilag minden gazdasági megállapodás. Nem haladt a békeszerződésben meghatározott kulturális és egyéb restitúciós ügyek végrehajtása sem.⁸⁹ 1948. au-

lyának évtizede 1948–1958. In: *Magyarország és a Balkán a XX. században*. Szerk. A. Sajti Enikő. Szeged, JATEPress, 2011. 121–136.

⁸⁷ MNL OL XIX-J-1-n-1945-89. Rajk László-10 411. 60. doboz. Az 1947. évi kulturális egyezményt formailag egyik fél sem mondta fel, de lényegében semmisnek tekintették.

⁸⁸ MNL OL XIX-J-1-n-1945-1989-Rajk László-001 926-1963. X. 1. 60. doboz.

⁸⁹ MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-25/c-szn.-1949. 43. doboz.; MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/d-367/biz.-1948., 120 341/1948. 35. doboz.; MNL OL VKM XIX-J-1-e-177-3. tétel, 256 509/1948. 139. doboz. Magyarország a fegyverszüneti

gusztus 25-én Magyarország beszüntette a nemzetközi egyezmények által Jugoszlávia felé megszabott jóvátételi kötelezettségek teljesítését is.⁹⁰ 1949-től már csak 15 technikai jellegű megállapodás maradt érvényben a két ország között. Olyanok például, mint a két állam vasúti vonalait összekötő vasszerkezetű hidak karbantartására vonatkozó 1926-os egyezmény, az 1928-ban kötött, gyámsági és gondnoksági ügyeket szabályozó egyezmény, de említhetjük az 1947-es légiforgalmi és az 1948. márciusi vízügyi egyezményt is.⁹¹

1949-től a Rajk-per, a súlyos fegyveres határkonfliktusok, az éles propagandaháború, a határ menti délszláv lakosság kitelepítése és más ügyek valósággal kriminalizálták a két ország viszonyát, s ezzel párhuzamosan egy eddig soha nem látott propagandaháború indult az eddig példaképnek tekintett Tito és a szocializmus mintaországa, Jugoszlávia ellen.

Erről a mélypontról kellett Sztálin halála után újjáépíteni a magyar–jugoszláv kapcsolatokat és a déli szomszédról kialakított diabolizált képet.

egyezmény, majd a békeszerződés értelmében 1945 óta folyamatosan szolgáltatva vissza azokat a vagyontárgyakat, amelyeket a visszacsatolt, korabeli terminológiával a megszállt déli területekről civilek vagy katonai alakulatok jogtalanul Magyarországra hurcoltak. Ez a restitúciós munka 1948 után megszakadt. A jugoszláv kulturális restitúciós lista mintegy ötezer tárgyat, emellett jelentős levéltári és irattári anyagot sorolt fel. A tárgyalások 1956 szeptemberében folytatódtak, majd az októberi forradalom miatt ismét félbeszakadtak. A tárgyalásokat 1957. október 12-én újították fel, az egyezményt 1958. június 3-án írták alá. Az abban megállapított levéltári és egyéb iratok, mikrofilmek átadására azonban csak két évvel később került sor. MNL OL KÜM XIX-J-1-j- Jugoszlávia-23/g-szn.-1958. 39. doboz és 002 017/6/1960. 27. doboz. A Jugoszlávia területéről a németek és a nyilasok által elhurcolt magyar javak mennyisége ennél jóval kisebb volt (a pécsi tűzoltóaktanya felszerelése, 45 tonna villanymotor, 50 tonna nyersolaj, 130 tonna gabona, mentőautók stb.), visszaszolgáltatásuk felolvadt az egyéb restitúciós ügyekben. MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/g-35/KHJ-1947. 39. doboz.

⁹⁰ A kérdésről bővebben: *A magyar jóvátétel és ami mögötte van*, i. m.; Honvári János: *Magyar jóvátétel a II. világháború után. Rubicon*, 23. évf. (2012) Rubicon Online Plusz. http://www.rubicon.hu/magyar/nyomtathato_verzio/magyar_jovattetel_a_2_vilaghaboru_utan/ (utolsó letöltés 2015. március 2.)

⁹¹ MNL OL KÜM XIX-J-1-j-Jugoszlávia-9/a-885/pol.res-1949. 23. doboz.

Egy jugoszláv kommunista karrierje a háború utáni Magyarországon

Rob Antal (1909–1965)

Tanulmányomban a mára már elfeledett, de a maga korában országosan ismert és fontos szerepet játszó Rob Antal (Antun Rob) élettörténetét szeretném rekonstruálni. Neve hallatán a vájt fülű történészeknek leginkább a Magyarországi Délszlávok Szövetsége (Szláv Antifasiszták Szövetsége) jut eszébe, mások talán az 1947-es országgyűlés képviselőjeként emlékeznek rá.

Célom az, hogy pályáját elhelyezzem a 20. század második felének magyar társadalomtörténetében. Élettörténetét tehát olyan mikrotörténetként értelmezem, amely túlmutat a személyes történelem privát keretein.

Gyermek- és ifjúkoráról forrásaink igen keveset mondanak. 1909. május 17-én született, a Zala vármegyei Muraszerdahelyen. Ez a ma Horvátországhoz tartozó kisváros (Mursko Središće) pár kilométerre fekszik a magyar határhoz, közvetlenül Szlovénia mellett terül el, és a Mura és a Dráva között fekvő, évszázadok óta horvát többségű, de 1918-ig a Magyarországhoz tartozó Muraköz egyik fontos települése ma is. A földművelésen kívül a kőolaj, majd egy szénbánya és textilgyár biztosította Muraszerdahely lakóinak megélhetését a 20. században. A városka létszáma ma is alig haladja meg a tízezer főt.¹

¹ A Muraközt többek között a magyar történelem olyan híres nemesi családjai birtokolták, mint az erdélyi Lackovicsok és a Zrínyiek (1546–1691), utolsó feudális birtokosai a 18. század végétől 1923-ig a Festeticsek voltak. Muraköz hovartartozásának és közigazgatásának történetére lásd Kalsan, Vladimir: Adalékok Muraköz történetéhez. In: *Vármegyék és szabad kerületek. I–II.* Szerk. Radics Kálmán. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 2001. 313–317.

Az 1947. évi országgyűlési almanach a kommunista párt listáján képviselői mandátumot szerzett Rob Antal származásáról, gyermekkoráról mindössze néhány rövid mondatban emlékezik meg.² Megtudjuk, hogy „földműves családból származott”, és az elemi iskola után még elvégezte a négy polgárit is. Nem tudjuk, mekkora volt a családi birtok, milyen volt a föld családot megtartó ereje, azt azonban tudjuk, hogy nem folytatta apja foglalkozását, géplakatos-tanuló, majd pedig vasmunkás lett. A kor iparos mesterségeinek hierarchiájában ez a mesterség előkelő helyet foglalt el, az ifjú Rob tehát jelentős előrelépést tett a kor társadalmi ranglétráján.

Közben jelentősen megváltozott körülötte a világ. Szülőfaluja és a Muraköz ugyan az első világháború végén a demarkációs vonal magyar oldalára esett, ám az összeomló Monarchiának ebben a részében is kibillent korábbi egyensúlyából a világ. Az ún. zöld káderek, a kóborló katonák felkelést szítottak, amire Zala vármegye főispánja statárium kihirdetésével válaszolt. 1918 karácsonyán a Monarchiát és a történeti Magyarországot szétroppantó nemzeti lázadások részeként a Muraközt a helyi nemzeti tanács és a bevonuló horvát önkéntes hadsereg egyoldalúan az SZHSZ Királyság részévé nyilvánította, amit aztán az etnikai elvre hivatkozva a nagyhatalmak szentesítettek. Ez a változás nemzeti szempontból nyilván nem jelentett sokkot az akkor kilencesztendő Rob Antal családja számára, hiszen horvát származásúak voltak. A rendelkezésünkre álló adatok azonban nem adnak választ arra a jogos kérdésre, hogy jó egy évtizeddel később hősiük miért éppen a kommunisták radikális eszméi iránt lett fogékony? Miért nem követte azokat a horvát honfitársait, akik a szerb centralizmussal szembeszegülő horvát nemzeti ellenálláshoz csatlakoztak, és Stjepan Radić híveivé szegődtek? Egy biztos. A mindmáig egyetlen, róla szóló rövid, az 1947-es országgyűlési almanachban olvasható életrajzában a szerzők azt írják, hogy 1927-től „kapcsolatba került a munkásmozgalommal”, 1936-ban pedig belépett Jugoszlávia Kommunista Pártjába. Politikai szocializációja tehát egy olyan illegális párt-

² Az 1947. szeptember 16-ra Budapestre összehívott Országgyűlés almanachja. 1947. szeptember 16. – 1949. április 12. Szerk. Horváth Zsolt – Hubay László. Budapest, Magyar Országgyűlés, 2005. 357. Rob Antal. https://mpgy.ogyk.hu/mpgy/alm/almanach_1947-49/1947_ngy_a_t357.htm (utolsó letöltés: 2023. január 15.)

ban kezdődött el, amelynek ideológiai kiindulópontja és egyben végpontja az adott rendszer megdöntése, az osztályharc jegyében akár fegyverrel végrehajtott társadalmi forradalom volt. A jugoszláv kommunista pártban egyébként komoly karriert futott be, közvetlenül a háború előtt, 1938–1940-ben a zágrábi pártszervezet titkára volt, és 1939-ben egy rövid időt, egy hónapot, fogházban is töltött. A pártot, amelynek fegyelmezett katonája lett, évek óta az ekkor még moszkovitának számító Tito vezette.

Sajnos nem sikerült pontosan kiderítenünk, hogyan került Jugoszlávia széthullása és feldarabolása után Magyarországra. Talán éppen szülőföldjén tartózkodott a Muraköz visszacsatolásakor, de az is lehet, hogy jugoszláv orientációját az ország szétdarabolása után is megőrző pártja küldte vissza illegálisan Magyarországra. Arra viszont már pontos adataink vannak, hogy 1943 januárjában mint jugoszláv kommunistát a magyar hatóságok letartóztatták és Szombathelyen kétévi fogházra ítélték. Büntetését magyar kommunistákkal töltötte a váci börtönben, és 1944 őszén velük együtt szökött meg a börgöndi építkezésről. Az újpesti partizáncsoport tagja lett, amelynek vezetője Földes László, a későbbi belügyminiszter-helyettes volt.³

Amikor tehát Magyarország számára véget ért a háború, Rob 36 éves, érett férfi volt. Rendelkezett azzal a politikai tőkével, amely segítségével a társadalmi mobilitás korabeli politikai csatornáin feljebb emelkedhetett: volt mozgalmi „pedigréje”, a kommunista párt tagja volt. A kérdés csak az volt, hogy ezzel az alapvetően jugoszláv kommunista és partizán múlttal mennyire illeszkedik bele a szovjet csapatok által megszállt Magyarországon kibontakozó „káder-termelés” korabeli politikai sémába? De szerencséje volt, mindez elegendő volt ahhoz, hogy élete új fordulatot vegyen, és felemelkedjen az ekkor formálódó új hatalmi elitbe. Jugoszláv kommunista múltja ekkor még nemhogy hátránynak, de nyelvtudásával és délszláv származásával kiegészülve még előnynek is számított. Felemelkedése ilyen jugoszláv kommunista előélettel, „pedigrével” nem is számított kivételnek az akkori Ma-

³ Uo. Leghíresebb akcióik: 1945 január 9-én felrobbantották az újpesti nyilasházat, illetve megakadályozták az újpesti víztorony felrobbantását. A később ismertté váló politikusok közül egyébként e csoport tagja volt Mód Aladár történész, illetve Fehér Lajos, későbbi miniszterelnök-helyettes is.

gyarországon.⁴ A „rossz nyelvek szerint” politikai karrierjében állítólag közrejátszott az is, hogy évekig élettársi kapcsolatban élt Rákosi Mátyás unokahúgával.⁵ Itt azonban a történész ismét bizonytalan talajon mozog. Nem tudjuk pontosan, Rákosi melyik unokahúgáról van szó. Az biztos, hogy nem a mára már a *Vörös alkony. Partizántól kurtizánig* című visszaemlékezései és a róla készült azonos című film kapcsán ismertté vált D. Kardos Éva írónőről van szó, mivel ő érdeklődésemre azt válaszolta, még csak a nevét sem hallotta Rob Antalnak.⁶

A háború utáni években a magyarországi délszlávok érdekérvényesítő ereje jelentősen megnövekedett. Politikai szerepvállalásuk, nyomásgyakorlásuk a szláv államok, elsősorban a Szovjetunió és Jugoszlávia második világháborúban játszott szerepének köszönhetően eddig soha nem látott méreteket öltött – amit a szovjet vezetésű Szövetséges Ellenőrző Bizottság és a mellé rendelt, eredeti feladatán (háborús jóvátétel) messze túllépő jugoszláv misszió konkrét esetekben még csak tovább fokozott. A délszlávok által lakott déli határ menti községekben 1944–1945 fordulóján a helyi politikai életben, sokszor erőszakos eszközöket is igénybe véve, meghatározó szerepre törekedtek, felerősítették a Baranyai háromszögre vonatkozó jugoszláv területi igényeket, a magyar hatóságokkal szembeszegülő saját fegyveres alakulatokat szerveztek, és népfelszabadító bizottságaikon keresztül az állami végrehajtó hatalom kizárólagos birtokosának tekintették magukat. A bajai polgármester, dr. Takács Endre például egy 1945 januárjában a debreceni ideiglenes kormány számára készített jelentésében arról számolt be, hogy kénytelen volt a várost megszállva tartó szovjet hadsereghez fordulni, mivel a partizánok kész helyzet elé akarták állítani, és Baját Jugoszláviához tartozónak nyilvánították. A partizánok

⁴ A. Sajti Enikő: Jugoszláv kommunista káder a külügyben: Rex József. In: Uő: *Bűntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*. Szeged, SZTE Történelemtudományi Doktori Iskola, 2010. 261–297.

⁵ Uo.

⁶ D. Kardos Éva férje, Dékán István, akivel több közös könyvet is írt, az ÁVH kémelhárító osztályának egykori vezetője volt. Dékán volt annak a bizottságnak a vezetője is, amelyet a Belügyminisztérium Kollégiuma 1955-ben azzal bízott meg, hogy kidolgozza az operatív hálózati munka átfogó és részletes szabályozását. Orgoványi István: A politikai rendőrség hálózati munkájának szabályozása 1954–1989 között. *Betekintő*, 4. évf. (2010) 3. sz. 2. http://real.mtak.hu/145748/1/2010_3_orgovanyi.pdf (utolsó letöltés: 2023. január 20.)

kétórás ultimátumot kaptak a szovjetektől, hogy hagyják el a városházát, ellenkező esetben „megtizedeléssel” fenyegették őket.⁷

Hazai szervezetük, a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontja (MSZAF) a többi nemzetiségi szövetséghez képest már igen korán, sorrendben elsőként alakult meg Battonyán, 1945. február 18-án. Az MSZAF helyi szervezetei kezdettől fogva egyre konkrétabb követelésekkel léptek fel a közigazgatás és a kulturális jogok területén – nem egyszer belgrádi sugalmazásra. A magyarországi délszlávok helyzetét, a tényeket meghamisítva, a vajdasági *Magyar Szó* 1946 elején egyenesen így interpretálta: „Reakciós, sovinszta elemek terror alatt tartják a jogaitól megfosztott magyarországi szláv lakosságot”, míg ennek ellenpéldájaként magasra emelték az új Jugoszlávia kisebbségpolitikáját, ahol a lap szerint „magyar dolgozó nép a demokrácia minden áldását élvezi”. „Nekünk Jugoszlávia szabadságot és jogot adó hazánk, folytatja a lap, a magyarországi nemzetiségek számára nincs jog, s nekik nem hazájuk Magyarország, mert »haza csak ott van, ahol jog is van«”.⁸

1945 decemberében a Szláv Antifasiszta Fronton belül megalakult a délszláv szekció. 1946. május 19-én pedig Baján nagy propagandával megtartották a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontja délszláv tagozatának első országos nagygyűlését.⁹ (1947. október 5-én Bácsalmáson bontott zászlót a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége.)¹⁰

A bajai kongresszuson választották meg az eddig a KMP szervezési osztályán instruktorként dolgozó Robot a délszláv tagozat főtitkárává. A választást egy igen harcias hangulatú délszláv nagygyűlés előzte meg a város főterén, ahol a kormány nevében beszédet mondó id. Antall József kisgazdapárti újjáépítési minisztert „éles

⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) XIX-J-1-n-Gyöngyösi János-1945. sz.n. 23. doboz.

⁸ *Magyar Szó*, 1946. január 18.

⁹ MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-16/b-1277/pol.-1946. 22. d.; MNL OL XIX-J-1-n-Molnár Erik- 1946. 39.d.

¹⁰ *Pártállam és nemzetiségek (1950–1973)*. Összeállította, jegyzetekkel ellátta és a bevezető tanulmányt írta Tóth Ágnes. (Forrásközlémények VI.) Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 2003. 6–7.; Ljubomir, Lásztity S.: A Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének története a felszabadulástól a fordulat évéig (1945–1948). In: *Iz naše prošlosti (Múltunkból) Tanulmányok az évforduló jegyében*. 1–2. kötet. Budapest, Tankönyvkiadó, 1979. 195.

követelésekkel zavarták meg többször”, sőt még Molnár Erik kommunista népjóléti miniszter beszédét is „közbeszólások” kísérték. A népgyűlés hangulatára jellemző, hogy Antun Karagics, a jugoszláv területi követeléseket, és a magyarországi délszlávok politikai, kulturális követeléseit Belgrád megbízásából felerősítő sokác népi író és kalandor, OZNA-ügynök egyenesen hazugnak nevezte id. Antall Józsefet, mivel a miniszter a nemrég elfogadott nemzetiségi törvényt és a délszláv iskolák felállítását méltatta beszédében. Karagics, Belgrád szája íze szerint, egyenesen a szlávok „megfélemlítéséről” szónokolt.

Rob, feladatának megfelelően, a népgyűlést követő kongresszuson elsősorban a szervezet vezetőségének megválasztására és követeléseik megfogalmazására buzdította a résztvevőket. Külön is hangsúlyozta, hogy a Front pártok felett áll, de nyomatékallyal tette hozzá, hogy „a pártok felé mi a viszonyunkat úgy alakítjuk, [...] miszerint egyes pártok a mi helyzetünket és küzdelmünket megértik.”¹¹ Sürgette a közigazgatás és a hadsereg megtisztítását „a reakciós és a sovinszta” elemektől, s ha a kormány ezt nem teszi meg, tette hozzá fenyegetően, majd ők „eltávolítják” őket. Végül újabb délszláv iskolák megnyitását, az anyaországból érkező délszláv tanítókat, és parlamenti helyet követelt a délszláv kisebbség számára.¹²

Rob tehát karrierjének egyik fontos állomásához érkezett. Személye nemcsak a hatalom kisajátításán munkálkodó kommunisták számára volt elfogadható, de szalonképes volt a délszláv kisebbségek ügyében több alkalommal is erőteljesen fellépő Jugoszláv Katonai Misszió előtt is. A gyűlésen egyébként a misszió is képviseltette magát. Szmiljanić százados a demokratákkal, azaz a kommunistákkal történő összefogásra szólította fel a délszlávokat, és a „sovinizmus és a fasiszta maradványok elleni” harcra buzdította őket. A jugoszláv területi követeléseket azonban már senki sem emlegette – ami a hallgatóságot meglepetésként érte. Ők még nem tudhatták, hogy Tito és Sztálin 1946 május 26–27-ei moszkvai találkozóján a bajai háromszögre vonatkozó területi követelést végleg levették a napirendről.¹³

¹¹ Uo.

¹² MNL OL XIX-J-1-k-Jugo.-16/b-1277pol./1946. 22. d.

¹³ A találkozón elsősorban a szovjet–jugoszláv gazdasági együttműködésről, Trieszt kérdéséről, valamint Albániáról és általában a Balkán föderációról tárgyaltak. A tárgyalások végén Tito tájékoztatta Sztálint a magyar–jugoszláv kapcsolatok

Belgrád a diplomáciai kapcsolatok felvétele előtt többek között a Szláv Antifasiszta Front Délszláv Szekcióját, majd a Délszláv Szövetséget használta fel magyarországi politikai törekvései érvényesítésére. Nemcsak a délszlávok, de a misszió képviselői is ott voltak abban a magyar–jugoszláv vegyes bizottságban, amely 1946–1947-ben a délszláv kisebbség oktatási sérelmeit volt hivatva kivizsgálni.¹⁴ A panaszok orvoslására, a délszlávok követeléseinek teljesítésére a magyar kormány igen nagy erőket mozgósított, mivel szerették volna megszerezni a béketárgyalásokon Jugoszlávia jóindulatát, illetve támogatást vártak tőlük a csehszlovákiai magyarok kitelepítésének ügyében is.

Nem tudjuk, hogy Rob Antal ekkor már az UDB ügynöke volt-e, de későbbi forrásaink semmi kétséget nem hagynak afelől, hogy nemcsak partizán múltja és internacionalista meggyőződése okán működött együtt Tito Jugoszláviájával, mint kortársai közül oly sokan, hanem már igen korán beszervezték.

Az 1947-es országgyűlési választások kommunista listájára is azért került fel, mivel a párt demonstrálni kívánta, eleget tesz a bajai kongresszus ezzel kapcsolatos követelésének. Rob kifejezetten délszláv képviselőként került be a parlamentbe. Megválasztásának fontos gesztusértéke volt az ekkor fénykorát élő magyar–jugoszláv államközi kapcsolatok szempontjából is.

alakulásáról is, és közölte vele, hogy Rákosi hamarosan Belgrádba látogat. A látogatásra, mint ismeretes, nem került sor. A tárgyalásról készült feljegyzésben a határkérdés kapcsán ezt olvashatjuk: „Tito elmondta, a jugoszláv kormány úgy döntött, hogy nem fogja felvetni a Magyarországgal szembeni jugoszláv területi követelések kérdését (a »bajai háromszög« tekintetében) a Miniszterek Tanácsában. Tito elégedettségét fejezte ki afölött, hogy Jugoszlávia jóvátételi egyezményt írt alá Magyarországgal. Sztálin elvtárs megjegyezte, ha Magyarország békés kapcsolatra törekszik Jugoszláviával, akkor Jugoszláviának támogatnia kell e törekvéseket, szem előtt tartván, hogy Jugoszláviának elsősorban Görögországhoz és Olaszországhoz fűződő kapcsolataiban vannak nehézségei.” In: *Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945–1949)*. Szerk. Mezei Géza. Budapest, Új Mandátum, 2001. 178.

¹⁴ A magyarországi kisebbségek oktatásügyére összefoglalóan lásd Föglein Gizella: *Etnikum és educatio. A magyarországi nemzetiségek alsó fokú oktatásának állami szabályozása 1945–1985*. Budapest, Napvilág, 2006., illetve Tóth Ágnes már idézett *Pártállam és nemzetiségek* című forráskötete is igen sok oktatásra vonatkozó iratot tartalmaz.

Határozott politikai céllal kapott szót a parlamentben 1947. december 5-én, a magyar–jugoszláv kulturális egyezmény ratifikálása alkalmával is. A magyarországi délszlávok nevében „örömmel” üdvözölte az egyezményt, majd Belgrád szája íze szerint fogalmazva szembeállította a magyarországi délszlávok sanyarú helyzetét a jugoszláviai magyarok minden kritikán felül álló helyzetével, mondván, hogy a jugoszláviai magyarságnak „több joga van, mint amilyenvel azelőtt rendelkezett, sőt még akkor sem rendelkezett annyi joggal, mint ma, amikor még nem volt kisebbség”.¹⁵

Utolsó nyilvános politikai szereplésére 1948. március 20-án, a Magyar–Jugoszláv Társaság (MJT) Uránia moziban megtartott második, egyben utolsó közgyűlésén került sor. A Társaságot még az a külpolitikai kurzus hívta életre 1946-ban, amely Tito Jugoszláviájában biztos partnert látott és az MJT létrehozása, tevékenysége a két ország közötti jószomszédi kapcsolatokat szolgálta.¹⁶ Mint Rex Józsefnek, a Magyar–Jugoszláv Társaság főtítkárának visszaemlékezésében olvashatjuk, ezen a közgyűlésen már érezhető volt, hogy „valami búzlik Dániában”. „Rengetegen voltak a délszlávok”, írta, az erkélyen ott ült az egész jugoszláv követség Mrazović követtel az élen, kivonult az MDP „egész ideológiai-kulturális vezérkara” Révai Józseffel az élen, az ülésen Rajk László belügyminiszter elnökölt, és a délszlávok „kórusban követelték”, hogy Rob Antalt válasszák meg a Társaság főtítkárának. Krónikásunk elbeszélése szerint általa akkor még nem ismert okból Rajk ezt megakadályozta.¹⁷

1948 nyarán a Jugoszláviával szemben végrehajtott radikális politikai fordulat következtében eddig megszerzett politikai tőkéje váratlan gyorsasággal elolvadt, elvesztette pozitív, karriert építő funkcióját, sőt ellene fordult. Mivel nem volt hajlandó felsorakozni a Titót és Jugoszláviát elítélők közé, személyesen Farkas Mihály vette el képviselői igazolványát, pár nappal később pedig bejelentették az országgyűlésnek, hogy lemondott mandátumáról. Letartóztatása elől, Lazar Brankov segítségével július 2-án éjjel Jugoszláviába szökött. Mandátumáról

¹⁵ MNL OL XIX-A-1-j-Miniszterelnökség- XXIII. tétel, 15307/1947. 113.d.

¹⁶ Rex József: A Magyar–Jugoszláv Társaság története (1946. október – 1949 vége). Sajtó alá rendezte, a bevezetőt írta és lábjegyzetekkel ellátta A. Sajti Enikő. *Forrás*, 43. évf. (2011) 2. sz. 29–56.

¹⁷ Uo. 23.

történő lemondása kapcsán érdemes utalnunk arra, hogy az 1947-ben megválasztott 521 országgyűlési képviselő közül 44 képviselő mandátumát megsemmisítették, 23-at megfosztottak tőle, 93-an kényszer hatására lemondtak képviselői helyükről, 21-en emigráltak, köztük Rob is, és négy képviselőt még a ciklus idején bebörtönöztek.¹⁸ A kor szokásának megfelelően megfosztották párttagságától is, ami akkor egyet jelentett a társadalmi megbélyegzéssel, és korábbi, magas társadalmi státuszának elvesztésével.

Jugoszláviai életéről keveset tudunk. A *Magyar Szó* egyik tudósítása szerint 1953 novemberében a Vajdasági Kultúrtaács elnökével, Farkas Nándorral együtt részt vett a magyarországi politikai emigránsok egyesületének II. zágrábi éves közgyűlésén, ahol az elfogadott határozat szerint a „bürokratikus államkapitalista rendszer mély válsága Magyarországon állandóan fokozódik és a rendszer felbomlásához vezet.”¹⁹ (Csak zárójelben, de nem véletlenül jegyezzük meg, hogy a magyarországi ún. titóista emigráció másik „nagyágyúja”, Vörös László, Pécs volt rendőrfőkapitánya átszökése után a Horvát Népköztársaság Magyar Kultúr- és Közoktatásügyi Szövetségének lett a titkára.²⁰) Amikor Rob éppen nem az államkapitalista rendszer összeomlásáról elmélkedett, akkor a szövetségi munkafelügyelők nem éppen izgalmas életét élte. De lehetséges, hogy tényleges munkájának ez csak a fedőneve volt. Utolsó ismert munkahelye a Szövetségi Szkupstina volt.²¹

Az ÁVH I/3-g. alosztálya 1951. április 28-án, tehát már a magyar–jugoszláv kapcsolatok kriminalizálódásának idején, szökése után három évvel utasította az Államvédelmi Hatóság Zalaegerszegi Osztályát, hogy „derítse fel azon személyeket, akik Rob Antallal szoros baráti kapcsolatban álltak.” Öt esztendeig tartó nyomozás után, 1955. február 24-én (61 sorszámmal és 163 oldallal) Bencze Sándor á.v. alhadnagy a Zala megyei Főosztály I. osztályának nevében lezárta a „Robo-

¹⁸ Domány András: A többi néma csend. Az 1947-ben megválasztott országgyűlés almanachja. *Mozgó Világ*, 32. évf. (2006) 7. sz. 101–108.

¹⁹ *Magyar Szó*, 1953. november 27.

²⁰ Loboda Gábor: Vörös László. In: *Horvátországi Magyarok Szövetsége. Évkönyv 2. Eszék, Horvátországi Magyarok Szövetsége*, 1980. 65., valamint ÁBTL 3.2.4. K-750. „Jugoszláv emigránsok”, „Hírszerző szervek”. 90–114.

²¹ Szerencsés Károly: Meghalt egy forradalmár. Rob Antun temetésén. *Magyar Szó*, 1965. április 7.

gó” elnevezésű csoport zalai dossziéját. A nyomozás megindítását az operatív tervben azzal indokolták, hogy szökése után két alkalommal is járt Magyarországon, és „alaposan gyanúsítható azzal, hogy jelenleg is kapcsolatot tart fenn Zala megyében élő kapcsolataival, akik rajta keresztül az UDB részére hírszerzést végeznek.”²² Mint a nyomozásról készített összefoglaló jelentésből megtudjuk, összesen 21 személy ellen indítottak nyomozást, ebből 15 főt „operatív úton felderítettek”, egy informátor és két ügynök végezte a felderítő munkát „Rob Anton UDB rezidens ügyében”. A nyomozás eredménytelen maradt. Mint az ügy lezárását kezdeményező Vízi János áv. főhadnagy javaslatában olvashatjuk: „A nyomozás során nem jutottak olyan adatok birtokunkba, amelyekből megállapítható lenne, hogy Rob a későbbiek során is folytatta ellenséges tevékenységét. Olyan adatokkal sem rendelkezünk, melyek alapján számítani lehetne Rob Antal Magyarországra való bedobására.”²³ Ennek ellenére, mint már utaltam rá, több forrás is azt bizonyítja, hogy a sok kémkedéssel, ügynöki tevékenységgel alaptalanul vádolt személy mellett ő és Vörös „nagy valószínűséggel” már szökésük előtt az UDB beépített ügynöke volt.

1965 áprilisában, 56 éves korában halt meg, Belgrádban temették el, április 6-án. Szerencsés József, a jugoszláviai magyar újságírás „nyugtalan és vidám szívű vándora”,²⁴ a kor retorikájának megfelelően olyan forradalmárként búcsúztatta, akinek „hazája, nemzetisége, egész élete a forradalom volt”, de aki mégis „hazajött, haza kellett jöjjön”.²⁵ Talán voltak olyanok a lap olvasói között, akik értették a fogalmazás finomságát.

Jugoszláviába történő emigrációjával, amellyel talán az életét mentette meg, személyes története végleg elvált Magyarország 20. századi történetétől és új pályára került. A határ túloldalán már nem vált a jugoszláv politikai elit részévé, de szolgálataiért stabil egzisztenciára számíthatott.

²² ÁBTL 2.1.VII.43/a. 1.o.

²³ Uo. 129. és 291.

²⁴ Szerencsés József. In: Kalapis Zoltán: *Életrajzi kalauz. Ezer magyar biográfia a délszláv országokból*. III. (P–Zs.) Újvidék, Forum Könyvkiadó, 2003. 917.

²⁵ Szerencsés József: Meghalt egy forradalmár. Rob Antun temetésén. *Magyar Szó*, 1965. április 7.

A magyar vagyonok kisajátítása, államosítása Jugoszláviában 1945 után

Az 1941 áprilisában a Magyarországhoz visszacsatolt délvidéki területeket¹ 1944 őszén, a Vörös Hadsereggel karöltve visszafoglalták a Josip Broz Tito vezette partizáncsapatok, így e területek lakossága 1918 óta már harmadjára élte át az impériumváltást. A jugoszláv hadsereg bevonulása után azonnal megkezdődött az új, Jugoszlávia Kommunista Pártja hatalmi monopóliumán, a magántulajdon kisajátításán, államosításán és a tervgazdálkodás bevezetésén, az állam „össztőkés” szerepén alapuló szovjet típusú rendszer, a korabeli jugoszláv kifejezéssel élve, a „néphatalom” kiépítése. Ez országosan a tulajdonviszonyok radikális átrendezésével, a korábbi tulajdonosi rétegek, valamint a kifejezetten politikai szempontból nevesített csoportok (például a „megszállók és kiszolgálók”, a „fasiszta németek”) kollektív vagyonvesztésével járt együtt, amely véleményem szerint nem nélkülözte a nemzetiségi alapú diszkriminációt, a tőke, a vagyon „délslávósításának”, azaz nacionalizálásának szándékát sem, amely egyértelműen az állami hatalomkoncentráció, illetve az egypártrendszer kiépítését szolgálta.

Tanulmányomban, a magyar és nemzetközi szakirodalomban először, a jugoszláviai kisajátítások, államosítások bonyolult, szerteágazó történetéből kizárólag a magyar állam, a magyarországi pénzüzetek, nagyvállalatok ipari és pénzügyi érdekeltségeit, valamint a magyar állampolgárok ingó és ingatlan vagyonának sorsát, veszteségeik szám-

¹ A magyar történeti és köznyelvi terminológiában a Délvidék azokat a területeket jelenti (Horvátország nélkül), amelyek a trianoni békeszerződéssel a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz kerültek (a Bácska, a Bánát egy része, a baranyai háromszög, Muraköz és a Murán túli területek, 20 551 km²). 1941 áprilisában a trianoni békével elcsatolt területeknek csak mintegy 55%-a, 11 475 km² került vissza Magyarországhoz.

szerűsítését, valamint az erre vonatkozó magyar–jugoszláv tárgyalásokat kísérlem meg bemutatni, magyarországi források, elsősorban a külügyminisztérium és a pénzügyminisztérium vonatkozó iratai alapján. A magyar nemzetiségű jugoszláv állampolgárok vagyonának kisa-játítására, elkobzására és államosítására nem térek ki – ennek feltárása egy nagyobb kutatócsoport többéves munkája lehet majd. A magyar vagyon kifejezést tehát ebben a szűkítő értelemben használom.

A délvidéki területek lakosságának állampolgárságát a visszacsatolt délvidéki területeknek a Magyar Szent Koronához visszacsatolásáról és az országgal egyesítéséről szóló 1941. évi XX. törvény szabályozta. Az egyhangúlag elfogadott törvény 4. § szerint „A visszacsatolt délvidéki területek lakosai közül azok, akik az 1921. évi július hó 26. napján az akkor érvényes magyar jogszabályok értelmében kétségtelenül magyar állampolgárok voltak és az 1921:XXXIII. törvénycikkbe iktatott trianoni szerződés következtében váltak a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság állampolgáraivá, az 1941. évi április hó 11. napján kezdődő jogi hatállyal magyar állampolgárságukat hatósági intézkedés nélkül visszaszerzik, ha az 1931. évi június hó 1. napja, és az 1941. évi június hó 1. napja közötti idő alatt állandóan a visszacsatolt délvidéki területen laktak. [...]

A jelen § alapján visszaszerzett, illetőleg megszerzett magyar állampolgárságtól a belügyminiszter a jelen törvény hatálybalépésétől számított öt év alatt az 1941. évi április hó 11. napjáig visszanyúló hatállyal megfoszthatja azt, aki az elszakíttóság ideje alatt ellenséges magatartásával a magyar nemzet érdekei ellen súlyosan vétett”.²

A statisztikai hivatal 1946-ban készült jelentése szerint a szomszédos országokból kiutasított, onnan bármilyen okból elmenekült 267 340 fő közül 84 880-an érkeztek Jugoszláviából.³ Joggal feltételezzük, hogy szinte kivétel nélkül valamennyien magyar állampolgárok

² 1941. évi XX. törvénycikk a visszafoglalt délvidéki területeknek a Magyar Szent Koronához visszacsatolásáról és az országgal egyesítéséről: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94100020.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword=3D1941.%2520%25C3%25A9vi%2520XX.%2520> (utolsó letöltés 2023. január 20.)

³ Romániából 97 520 fő, Csehszlovákiából 70 150 fő, Kárpátaljáról 14 840 fő, Ausztriából pedig 30 menekült tartózkodott ekkor Magyarországon. 1947-ben 247 ezer menekültet tartottak nyilván. A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, Napvilág, 2004. 347.

voltak. Mint ismeretes, a fegyverszüneti egyezményben Magyarország kötelezte magát arra, hogy hatályon kívül helyez minden olyan törvényhozást és bekebelezést, amelyet Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia területének Magyarországhoz való csatolására szövegeztek, köztük az 1941. évi XX. törvényt, amely, mint láttuk, tartalmazta az állampolgárságra vonatkozó törvényt is. Ennek végrehajtását jelentette az Ideiglenes Nemzeti Kormány által 1945. március 17-én kibocsátott 526/1945. M.E. számú rendelet, amely hatályon kívül helyezte az 1938–1941 közötti visszacsatolásokkal kapcsolatos törvényeket, köztük az állampolgárságra vonatkozó törvényt is.⁴

Az új, 1948. LX. számú törvény 26. §-a szerint „1945. évi január hó 20. napjától kezdődő hatállyal magyar állampolgároknak ismertetnek el azok a volt magyar állampolgárok, akik magyar állampolgárságukat a Moszkvában 1945. évi január hó 20. napján kötött és az 1945. évi V. törvénybe iktatott fegyverszüneti egyezményben említett jogszabályoknak hatályon kívül helyezése következtében veszítették el, ha állandó lakóhelyük mind az 1948. évi január hó 1. napján, mind a jelen törvény hatálybalépésekor Magyarországon volt.” A törvény hatálya kiterjedt az ott említett jogszabályok értelmében a magyar állampolgárságukat elvesztett és hadifogságba esett, elhurcolt (deportált) avagy szocialista (kommunista, szociáldemokrata), fasisztaellenes vagy demokratikus magatartásuk következtében Magyarország területéről eltávozni kényszerült olyan volt magyar állampolgárokra is, akik az 1948. évi január hó 1. napja után, de „a kényszerű távollét okának megszűnésétől” számított hat hónapon belül telepedtek le Magyarországon akkori területén.⁵

Jugoszlávia már 1944-ben kollektíven megfosztotta állampolgárságától a német kisebbséget (kivéve azokat, akik aktív résztvevői voltak a partizánmozgalomnak), s elűzte területéről azokat a magyar állampolgárokat, akiket 1941 áprilisa után telepítettek a Délvidékre, vagy ez után költöztek oda. Sajátosan kitágították tehát a Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezmény (1945. január 20.) 2. pontjának végrehajtá-

⁴ *Népszava*, 1945. március 29. 5

⁵ 1948. évi LX. törvénycikk a magyar állampolgárságról: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94800060.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword=3D1948.%2520LX>. (utolsó letöltés 2023. január 20.)

sát, amely csak az állami hivatalnokok eltávolítását írta elő, mivel arra kötelezte Magyarországot, hogy „Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia általa megszállt területéről kivonja az összes magyar csapatokat és hivatalnokokat Magyarország 1937. december 31-e előtt fennállott határai mögé”.⁶ Az ő esetleges honosításukat a jugoszláv állampolgárok soraiba tehát eleve kizárták.

A Demokratikus Föderatív Jugoszlávia Ideiglenes Nemzetgyűlése által 1945. augusztus 23-án elfogadott állampolgársági törvény 15. cikkelye lehetővé tette, hogy megfosszák állampolgárságától „azoknak a népeknek a tagjait, akiknek államai a háborúban Jugoszlávia ellenségei voltak, s amely államok állampolgárai e háború idején, vagy már a háború előtt Jugoszlávia állami és népi érdekeivel ellentétes, illojális magatartásukkal vétettek a jugoszláv állampolgári kötelezettségek ellen.” De meg lehetett fosztani állampolgárságától azt a jugoszláv állampolgárt is, aki a háború alatti vagy utáni tevékenységével külföldön sértette meg Jugoszlávia állami és népi érdekeit, illetve megtagadta állampolgári kötelezettségeinek teljesítését. A honosított állampolgárokat abban az esetben foszthatták meg állampolgárságuktól, ha azt hamis adatokkal szerezték meg, vagy tudatosan hallgattak el fontos körülményeket, vagy a honosításától számított 5 éven belül bíróság ítélte el köztörvényes bűntény, illetve a népi, vagy az államérdek megsértése miatt.⁷ Megfosztották a királyi jugoszláv hadsereg azon tisztjeit és altisztjeit is állampolgárságuktól, akik két hónapon belül nem tértek vissza az országba, és önként külföldön maradtak.⁸

Az 1946. július 5-én a Jugoszláv Föderatív Népi Köztársaság népi parlamentjének elnöksége az időközben elfogadott alkotmányra hivatkozva néhány kiegészítéssel megerősítette az 1945-ös állampolgársági törvényt, az állampolgárságtól történő megfosztás feltételei azonban nem változtak, az 1948. decemberi módosítás sem erre a kérdésre vo-

⁶ A Szövetséges Hatalmak és Magyarország közötti fegyverszüneti egyezmény. Moszkva, 1945. január 20. In: *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999*. I. kötet. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, Osiris, 2000. 379.

⁷ *Službeni list*, broj 64., 1945. augusztus 28. 625–626. Ezúton is köszönetet mondok Fodor Istvánnak, a Zentai Történeti Levéltár igazgatójának, hogy rendelkezésemre bocsátotta a jugoszláv *Hivatalos Lap* állampolgárságra vonatkozó példányait.

⁸ *Službeni list*, broj 64., 1946. augusztus 28. 625, 628.

natkozott.⁹ Sajnos arra vonatkozóan, hány magyar nemzetiségű jugoszláv állampolgárt fosztottak meg állampolgárságától, nem rendelkezünk még csak megközelítő adatokkal sem.

A magyar vagyonok kisajátítása, államosítása kapcsán Magyarországnak nemcsak Jugoszláviával voltak súlyos pénzügyi vitái, hanem Csehszlovákiával és Romániával is.¹⁰ Az 1946. évi csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény értelmében a kitelepített magyarok ingatlanjai, amelyek jóval meghaladták a helyükbe települő magyarországi szlovákok hátrahagyott ingatlan vagyonát, a csehszlovák állam tulajdonába mentek át, így ezek értéke „államközi elszámolás tárgyát” képezte, de „mértányos” kártérítés járt volna azoknak is, akiket teljes ingó és ingatlan vagyonuk hátrahagyásával, még a lakosságcsere-egyezmény előtt üldöztek el lakóhelyükről. Úgy tűnt, hogy Csehszlovákiával 1949 márciusában sikerül magyar szempontból kedvezően rendezni a vagyoni jogi vitákat. A csehszlovák álláspont megmerevedése miatt azonban az 1949. július 25-ei, ún. Csorba-tói megállapodásban Magyarország lemondott a még fennálló jóvátétel (25,3 millió dollár) és egyéb csehszlovák követelések fejében minden Csehszlovákiával szemben támasztott pénzügyi követeléséről.¹¹ Romániában sajátos formában és jogi keretek között kezdődött meg a magyar állam, állampolgárok és jogi személyek vagyonának román ellenőrzés alá vonása. A szovjet–román fegyverszüneti egyezmény értelmében, amely megtiltotta

⁹ *Službeni list*, broj 54. 1946. július 5. 627. Uo. broj 105. A jugoszláv állampolgárság egységes volt, és jogilag két egyenlő részből, szövetségi és köztársasági állampolgárságból tevődött össze. A jugoszláv állampolgárok ugyanakkor csak egy köztársasági állampolgársággal rendelkezhetek.

¹⁰ A csehszlovákiai magyar vagyonok kisajátításának, államosításának történetéről a felvidéki Gaucsik István írt elsőként összefoglaló munkát: *A csehszlovákiai magyarság gazdasági státuszvesztése (1945–1948)*. Doktori értekezés. ELTE, Budapest, 2011. A romániai magyar vagyon kisajátítását pedig Vincze Gábor dolgozta fel, illetve adott közre ezzel kapcsolatban releváns iratokat: *Magyar vagyon román kézen. (Dokumentumok a romániai magyar vállalatok, pénzintézetek második világháború utáni helyzetéről és magyar–román vagyoni jogi vitáiról)*. Csíkszereda, Teleki László Intézet – Pro-Print Könyvkiadó, 2000. A munka megtalálható az interneten is: <http://www.adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=34> (utolsó letöltés 2023. január 30.)

¹¹ Honvári János: Magyar jóvátétel a II. világháború után. *Rubicon*, 23. évf. (2012) Rubicon Online Plusz. http://www.rubicon.hu/magyar/nyomtathato_verzio/magyar_jovatetel_a_2_vilaghaboru_utan/ (utolsó letöltés 2015. március 2.)

hogy Németország, Magyarország és állampolgárai a szövetségesek, azaz a szovjetek engedélye nélkül kivigyék az országból vagyonukat, létrehozták a CASBI-t, az Ellenséges Vagyonokat Kezelő és Felügyelő Pénztárt. A CASBI eredeti célja az volt, hogy megőrizze a Románia területén lévő idegen vagyonokat. A CASBI azonban nemcsak zárta és kezelte a magyar vagyonokat, de messze túllépve eredeti feladatán, az államosítások előtti időszakban, tehát 1944 és 1948 között a burkolt nacionalizálás legális keretévé vált és fontos szerepet játszott a magyar vagyonok román kézre juttatásában. A bonyolult és hosszan elhúzódó tárgyalások 1953 júliusában azzal zárultak, hogy kölcsönösen lemondtak a másik állam területén volt és jelenleg lévő bármiféle vagyonukról és követeléseikről, valamint a kisajátításokból és államosításokból keletkezett mindenfajta kárukról. A magyar állam nem nyújthatott támogatást állampolgárai számára azon követeléseikhez, „amelyek a másik államnak a szocialista gazdasági rend megvalósítása érdekében tett intézkedéseiből kifolyólag keletkeztek vagy keletkezhetnek”.¹² A román–magyar egyezmény esetében igen előnytelen megállapodásról volt szó, hiszen Magyarország lényegesen nagyobb volumenű vagyonról és követelésekről mondott le, mint Románia, amelyet egyéb, hasonló volumenű román követelések nem kompenzáltak.

Jugoszlávia partizánok által elfoglalt területein már a háború alatt országszerte megkezdődött a megszállók és a megszálló erőkkal együttműködők „ellenséges vagyonának” kisajátítása, azaz kártérítés nélküli elkobzása. A vagyonelkobzás már az új, „forradalmi” jogrend nevében történt,¹³ tehát ettől kezdve nem kötötték konkrét bűncselekményhez, mint korábban, hanem olyan személyekre, csoportokra is kiterjesztették, akik politikailag szemben álltak az új hatalommal, vagy annak nyilvánították őket. Ilyenek voltak például a háborús bűnösnek és a nép (az állam) ellenségének nyilvánított személyek. Vagyonelkobzási határozatokat egyrészt a katonai bíróságok hozhattak, de a Legfelső Parancsnokság 1942. februári, ún. focsai határozata értelmében a különböző szintű népfelszabadító bizottságok, azaz a helyi, a községi, a járási, a körzeti népfelszabadító bizottságok és a köztársasági népfel-

¹² Vincze G.: *Magyar vagyon román kézen*, i. m. 492.

¹³ A „forradalmi jogrend” kialakulására lásd Krkljuš, Ljubomirka: *Pravna istorija srpskog naroda*. Novi Sad, Prometej, 2002. 563–582.

szabadító főbizottságok is. A népfelszabadító bizottságok „a népfelszabadító harc harci bizottságai” voltak, olyan sajátos, ideiglenes hatalmi szervek, amelyek egyszerre gyakorolták az államhatalom minden funkcióját. Sajátos törvényhozói funkciót töltöttek be, rendeleteket, előírásokat, határozatokat hoztak, de a végrehajtó és a bírói hatalmat is e szervek gyakorolták, képzett jogászok nélkül, gyakorta a helyi lakosság tömeges részvétele mellett, annak nyomására hozták meg ítéleteiket, határozataikat. Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsa (AVNOJ) mint „Jugoszlávia népei népfelszabadító harcának legfőbb politikai testülete” a bizottságoknak ezt a jogát 1944. november 21-én újabb rendelettel erősítette meg.¹⁴

Az AVNOJ 1944. november 21-ei határozatával elkobozták és állami tulajdonná nyilvánították az ellenséges vagytonokat, a német állam és állampolgárainak Jugoszláviában lévő minden vagytonát, a kollektív bűnösség elve alapján a német kisebbség, a háborús bűnösök és segítők (kollaboránsok) ingó és ingatlan vagytonát, tekintet nélkül állampolgárságukra. A „megszálló hatóságok által erőszakkal eltulajdonított” vagytonokat kisajátították, állami igazgatás, illetve zár alá helyezték, s ugyanez volt érvényes „a jelen nem lévő személyek”, vagyis az országot elhagyó, vagy emigrációból, deportálásból, hadifogságból stb. haza nem térő személyek vagytonára is. Ez a határozat a Délvidéken például érintette az 1941–1944 között idetelepített magyar telepeseket (bukovinai székelyek, csángók, boszniai magyarok, vitézek stb.) is, mivel ezeket a telepítéseket a két világháború közötti jugoszláv, ún. dobrovoljac telepesek ingó és ingatlan vagytonának magyar állam által történt kisajátítására alapozták.¹⁵

¹⁴ A focsai határozatok (Fočanski propisi) első kiadása megtalálható: https://www.academia.edu/29964141/Focanski_propisi_PDF (utolsó letöltés 2023. január 25.). A vajdasági Zenta Népfelszabadító Bizottságának Jugoszlávia korai hatalmi szerkezetében betöltött szerepét mutatja be: Molnár Tibor: *A Zentai városparancsnokság válogatott iratai 1944–1945. Odabrane spisi Komande grada Senta 1944–1945.* (A titói Jugoszlávia levéltári forrásai 1. Arhivski izvori Titove Jugoslavije 1.) Szeged–Zenta, Csongrád Megyei Levéltár – Zentai Történelmi Levéltár, 2011. A királyi Jugoszláviában érvényes, illetve a feldarabolt ország egyes területein a háború alatt hozott jogszabályokat az AVNOJ 1945. február 3-ai határozata érvénytelenítette.

¹⁵ A. Sajti E.: *Impériumváltások, revízió, kisebbség*, i. m. 199–234.; Vincze Gábor: *A bukovinai székelyek és kisebb moldvai csángó-magyar csoportok áttelepítése Magyarországra (1940–1944).* *Pro minoritate*, 10. évf. (2001) 3. sz. (ősz) 141–154.

A háborús nyereség elvételéről szóló 1945. május 29-ei törvény tovább bővítette az elkobzások, államosítások körét,¹⁶ az agrárreformról és telepítésekről szóló törvények pedig az ipari vállalatok, üzemek, pénzügyintézetek, lakóingatlanok, kereskedelmi vállalatok stb. kisajátítása, államosítása mellett ezt a folyamatot kiterjesztette a földtulajdonokra is. Érdeemes utalni arra, hogy az 2011. október 6-án életbe lépett szerbiai vagyon-visszaszolgáltatási és kárpótlási törvény 41 (!) olyan rendeletet, törvényt sorol fel, amelyek alapján lehetővé tették az 1944 ősze után elkobzott, államosított vagyonok restitúcióját, visszaadását.¹⁷

A Jugoszláviában kisajátított, államosított, illetve a jugoszláv agrárreform hatálya alá vont magyar javakat a következő csoportokra oszthatjuk: a magyarországi pénzügyintézetek fiókjai, ipari és kereskedelmi vállalatok, a magyar iparvállalatok ott maradt telepei, a döntően magánszemélyek városi és falusi ingatlanjai, a visszamaradt ingóságok, illetve a különféle jugoszláv jogi és természetes személyekkel szembeni pénzkövetelések (részvények, különböző pénztartozások, elmaradt munkabérek, nyugdíjkövetelések stb.).

A kisajátítások és államosítások 1944/1945-ben elsősorban az ipari vállalatokat, a pénzügyintézeteket és a nagykereskedelmet érintették. Egy 1945-ös ipari összeírás szerint ekkor az ipari vállalatok 82%-a került állami kézbe, s e vállalatok 55%-át kobozták el, 27%-át pedig zár alá vették. Az 1946. december 5-ei államosítási törvény lényegében az addig lezajlott kisajátításokat, elkobzásokat szentesítette. Ennek értelmében, már az új alkotmányra hivatkozva, állami tulajdonba mentek át „az általános állami és köztársasági jelentőségű összes magánvállalatok”, a törvényben felsorolt 42 ipari ágazatban a bányauzemektől, a villamos művektől kezdve a cukorgyárakon át a szeszfőzdekig, a keményítőt és élesztőt előállító üzemekig. A törvény ugyan bemutatóra szóló ál-

¹⁶ A háború óta keletkezett 40 000 dinárnál nagyobb vagyonszaporulat háborús nyereségnek számított, de mivel a régi dinárt minden valorizáció nélkül váltották át új dinárrá, azaz 1 régi dinár 1 új dinárnak felelt meg, tényleges vagyonszaporulat nélkül is elkobozhatóvá vált a vagyonok jó része. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL) Pénzügyminisztérium (továbbiakban PM) XIX-L-1-o- 76 659/1946. 31. doboz.

¹⁷ Restitucija–vraćanje oduzeta imovine i obeštećenje bivših vlasnika. Pravni Portal. <https://www.pravniportal.com/restitucija-vracanje-oduzete-imovine-i-obeštećenje-bivših-vlasnika/> (utolsó letöltés 2023. január 20.)

lammkötvény formájában kilátásba helyezte a kártalanítást, de ennek törvényben megfogalmazott feltételei eleve lehetővé tették a végrehajtás megkerülését. Ha ugyanis a tulajdonosok ellen olyan eljárás folyt, amely a vagyon elkobzását vonhatta maga után, a kártalanítást felfüggesztették, vagy ha a tulajdonosok „megnehezítették” az államosítást, azt a tiltott kereskedésről, spekulációról, illetve a népvagyon és állami kezelés alatt álló vagyonok védelméről szóló törvény szerint felelőségre vonták, ami szintén a kártalanítás megtagadását vonta maga után.¹⁸ Szántó Zoltán belgrádi magyar követ 1947. május 21-ei jelentésében az államosítási törvény hatása kapcsán joggal fogalmazott így: „a nacionalizálás a gyáripárt jóformán teljes egészében érintette.”¹⁹ Az 1948. április 28-án életbe lépett törvény tovább bővítette az államosítások körét, és annak érvényét kiterjesztette azokra a magánvállalatokra is, „amelyek jellegüknél fogva, vagy kapacitásuknál fogva általános jellegűek”, a kórházakra, a szanatóriumokra, a nyilvános és gyógyfürdőkre, a nyomdákra és mozikra is.²⁰

A kisajátításokról, államosításokról szóló törvények sorában külön helyet foglal el az a kormányrendelet, amely 1948. augusztus 1-jei keltezéssel, Josip Broz Tito miniszterelnök és Frane Frol igazságügyi miniszter aláírásával, a *Hivatalos Lap (Službeni list FNRJ)* október 23-ai, 91. számában jelent meg. E rendelet a JSZNK alkotmányának 78. szakasza 2. bekezdésére és a 80. szakasz 2. bekezdésére, valamint a Magyarországgal kötött békeszerződés 29. szakaszára hivatkozva külön is rendelkezett a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság területén lévő magyar vagyonok jugoszláv állami tulajdonba vételéről. Ez volt az egyetlen olyan törvény, amely kifejezetten a magyar állampolgárok vagyonának kisajátítását rendelte el.

A hagyományos diplomáciai és kapcsolati formák összeomlása miatt a háború végén a délvidéki vagyoneklobzásokról a magyar Ideiglenes Kormány először a fegyverszüneti egyezmény alapján kiutasítottaktól és a menekültektől értesült, de Grósz József kalocsai és bácsi érsek, valamint több határ menti katonai és rendőrkapitányság is

¹⁸ MNL OL PM XIX-L-1-k - 120 762/IV.b. - 1948. 33. doboz.

¹⁹ MNL OL Külügyminisztérium (továbbiakban KÜM) XIX-J-1-k - Jugoszlávia - 42 171/1947. 35. doboz.

²⁰ MNL OL PM XIX-L-1-k - sz.n./1946. 230. doboz.

felhívta a kormány figyelmét a kiutasítások embertelen módjára. Grösz érsek 1945. április 30-án kelt, Gyöngyösi János külügyminiszterhez intézett levelében így ír erről: „A Bácska legkülönbözőbb vidékeiről kiutasítottak szóbeli közléséből megállapíthatom, hogy a kiutasítási eljárás szinte mindenhol azonos volt, tehát központi rendelkezés alapján történt: a kiutasítandókat községenként szinte egy időben, meglepetésszerűen összegyűjtötték, éppen csak a rajtuk lévő legszükségesebb ruházat és átlagban 500 P. készpénz elhozatalát engedvén meg. A kiutasítottak lakásait az azokban található összes felszereléssel együtt lezárták és lepecsételték a jugoszláv hatóságok, de sok helyen azonnal elkezdődött a felszerelések széthordása is. Sok ezer teljesen nincstelen magyar érkezett így az ország területére.”²¹ Számos korabeli jegyzőkönyv is fennmaradt, amelyekben a kiutasítottak saját történetüket beszélték el közvetlenül Magyarországra érkezésük után a magyar hatóságoknak. Vastag Sándor bácsszentiváni (Prigrevica) könyvelő személyes történetéről a Népgondozó Hivatal Menekültügyi Osztályán 1946. június 18-án felvett jegyzőkönyvben ezt olvashatjuk: május 30-án éjjel fegyveres milicisták jelentek meg a lakásán, „felzavartak álmunkból, s a lakást azonnal el kellett hagynunk úgy, ahogy voltunk, s a ruhadarabokat a milicisták utánunk dobálták az ajtón. Annyi időt sem hagytak, hogy a legszükségesebb holmit összecsomagolhattuk volna, sőt a munkából megtakarított pénzem is ott maradt, mivel a lakásomba többé nem mehettem be. [...] Ott maradt ingóságaimról leltárt nem készítettek, ellenben láthattam az ablakon és az ajtón keresztül, amint a milícia tagjai az értékesebb ruhaneműinket zsebeikbe és zubbonyuk alá dugdosták el.”²² Kevésbé durván szólították fel lakása elhagyására dr. Gidai Mihály bácsfeketehegyi (Feketič) községi orvost, ám tőle is mindent elkoboztak. Gidai doktor részletes információkkal szolgált a szabadkai „átvonuló szállásról” is, ahol a határon történő át-dobásuk előtt két hetet töltöttek. „Egy kétemeletes épületnek szűk udvarán sokszor két-hármezer ember is szorongott mindaddig, ameddig csomagjainkat átvizsgálták, az udvaron szemétdomb volt, s lábaink alatt patkányok szaladgáltak. Az egyetlen ivókút a szemétdombtól 4 méter távolságban volt. Csomagjaink átvizsgálása alkalmával 500 di-

²¹ MNL OL KÜM XIX - J-1-n - Gyöngyösi János-1945. sz. n. 23. doboz.

²² MNL OL KÜM XIX - J-1-k - Jugoszlávia - 30/d.-1564-1946. 51. doboz.

nár kivételével összes pénzünket elszedték. Orvosi műszereimet nem engedték magammal hozni, csupán azt, ami az orvosi műszertáskába belefért. A rettenetes elszállásolási körülmények akkor változtak meg, amikor egy bizottság jött felülvizsgálni az épületet, s ezek kijelentették, hogy a jugoszláv államnak nem mindegy az, hogy a kiutasítottak miképpen fognak beszámolni az általuk tanúsított bánásmódról. Megszűnt a zsúfoltság, s emberibb módon szállásoltak el bennünket. Később már azt is megengedték, hogy a helybeliek részünkre ételmelet adhassanak”²³ – olvashatjuk a doktor által aláírt jegyzőkönyvben. A szabadkai magyarság segítőkészségéről egyébként többen is megemlékeztek. Kovács Géza tanár, aki egy nagyobb menekültcsoport kiutasításának történetét foglalta össze a Menekültügyi Hivatal számára, így fogalmazott: „a szabadkai magyarok segítő akciója elég jól ellátott mindegyikünket étellel.”²⁴

A magyar kormány a Szövetséges Ellenőrző Bizottság jugoszláv delegációján keresztül, konkrét esetek kapcsán, több alkalommal is kérte Belgrádot, hogy legalább a fegyverszüneti egyezmény értelmében kiutasított tisztviselők ingóságait adják vissza, illetve engedjék meg azok áthozatalát. A jugoszláv kormány az ügyet röviden azzal intézte el 1945. november 25-én kelt válaszában, hogy mivel „azok a magyar tisztviselők, akik a jugoszláv területre a megszállás idején mint a fasiszta központi apparátus tagjai kerültek, nem hoztak magukkal semmit”, számukra tehát nincs mit visszaszolgáltatni. De nem voltak tekintettel azoknak a magyar állampolgároknak a tulajdonára sem, akik nem voltak „a fasiszta központi apparátus” alkalmazottai. Ezek közül most csak egyetlen példát említek, özvegy Bauer Ignácné magyar nemzetiségű, bácskossuthfalvai (Stara Moravica), jugoszláv állampolgár és unokaöccse, Duka László magántisztviselő, budapesti lakos, magyar állampolgár esetét. Duka és két testvére nagynénjükkel közösen egy 29 holdas gazdaságot birtokoltak Bácskossuthfalva határában, amit az idős asszony feles. bérletbe adott egy bizonyos Kosaras-Fodor István helyi gazdának, akivel az impériumváltás idején egy szálláson, azaz tanyán élt. A földreform során e birtok magyar állampolgárok tulajdonát képező részét is elkobozták, csupán az idős

23 Uo.

24 Uo.

asszony számára mint jugoszláv állampolgár számára hagytak meg belőle 5 holdat. Tetejében a bérlője feljelentette őt a helyi népi bizottságnál, hogy ruhaneműt rejteget. A hatóságok házkutatást tartottak nála és elvitték minden ágyneműjét, ruhaneműjét, amiből aztán több darab is a bérlőhöz „vándorolt”. Duka László hosszú levélben hívta fel a külügyminiszter figyelmét a velük történt igazságtalanságra és kérte Gyöngyösi Jánost, hogy a kormány hivatalosan is tiltakozzon ez ellen. Annál is inkább, érvelt, mert véleménye szerint a magyar állampolgárok vagyoni jogi helyzetét csak a békeszerződés ratifikálása után lehet majd rendezni. Mint levelében írta: „Addig is, ha mód kínálkozik rá, úgy legyen szíves a hírek szerint Magyarországgal barátságos magatartást tanúsító jugoszláv hatóságok jóindulatú figyelmét felhívni Nagynénénk esetére, kinek ruháit, holmiját stb., alaptalan rágalom alapján a helyi községi tanács mind elszedte jogtalanul és így kifosztva igazán kegyelemkenyéren él most a faluban a helyi jóérzésű ref. lelkész hajlékában. [...] a pedig nyilván túlbuzgóságból elvett kis 14 és fél hold földcskéjét ítéljék neki vissza.”²⁵ A külügyminisztérium, ha nem is az elkobzott ruhák ügyében, de a föld elvétele miatt felvilágosítást kért a SZEB jugoszláv delegációjától. A jugoszlávok röviden annyit válaszoltak, hogy Bauer Ignácné jugoszláv állampolgár birtokát valóban kisajátították, „Duka László tulajdonjoga a földbirtok egy részére nem volt telekkönyvileg megállapítható és az illetékes hatóságok rendelkezésére nem állnak okmányok, amelyekből a tulajdonjog megállapítható volna.”²⁶ Később azzal érveltek, hogy a békeszerződés előtt „korai” az egyes konkrét esetek megoldása. A „kérdéskomplexum rendezésével a békeszerződés ratifikálása után hajlandó foglalkozni [ti. a jugoszláv kormány – S. E.], amikor is a Jugoszláviában lévő magyar vagyonok tulajdonjogi viszonya, magyar állampolgárok jogosítványai és egyéb érdekeltiségüknek rendezésére az egész kérdést felölelő intézkedésnek kellene történnie” – olvashatjuk Szántó követ egyik ezzel kapcsolatos feljegyzésében.²⁷ A magyar kormány ugyan tisztában volt azzal, hogy a fennálló nemzetközi jogi szabályok értelmében a jugoszláv államosítási törvény rendelkezései miatt állampolgárai ne-

²⁵ MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia - 23/g-103 736/1947. 39. doboz.

²⁶ Uo.

²⁷ MNL OL KÜM XIX-J-1-j – Jugoszlávia -23/g-269/1948. 27. doboz.

vében teljes kártérítést igényelhetne, de tartani lehetett attól, hogy ezt Jugoszlávia a Magyarországgal szembeni háborús követelései kielégítésére foglalná le. Arról nem is szólva, hogy Magyarország is hasonló államosítási törvényeket hozott ebben az időben.²⁸ Ezért, érveltek a pénzügyminisztérium szakértői, a kormány „ne az általános nemzetközi jogszabályokra való hivatkozással, hanem barátságos úton, a két állam között fennálló jó viszonyra, valamint a kielégítendő gazdasági kapcsolatokra utalással próbálja érvényesíteni”²⁹ állampolgárai vagyongogi követeléseit. Ebben a kérdésben tehát egyelőre bíztak a két ország között kibontakozó „kedvező atmoszférában”.

De nemcsak a magyar állampolgárokat érték sérelmek, a magyar érdekeltségű pénzintézetek helyzete is komoly aggodalomra adott okot. Egyre több hír érkezett Budapestre ezek kisajátításáról, vagyos elkobzásáról, a korábbi működésüket lehetetlenné tevő intézkedésekről, illetve a pénzintézeti, vállalati és egyéb gazdasági vezetők ellen különböző vádakkal (háborús bűnösség, kollaboráció, háborús nyereség eltitkolása, stb.) indított perekről.

A trianoni szerződéssel a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatolt területeken fejlett magyar pénzintézeti hálózat volt.³⁰ 1920-ban hetvenhét részvénytársasági alapon működő pénzintézet, három budapesti bank négy fiókinézete és három szövetkezeti pénzintézet működött (Horvátország nélkül számolva). Az önálló vagy affiliációs/ fiók pénzintézetek 73%-a ment tönkre a jugoszláv királyság időszakában. Az 1941-es visszacsatoláskor a Bácskában 75, a Muravidéken és a Muraközben nyolc, azaz összesen 83 hitelintézet volt. A részvényesek, az igazgatóságok és a tisztviselők nemzetiségi hovatartozása szerint a korabeli kormányzati statisztika ebből 25-öt minősített magyarnak, 15-öt szerbnek, tízet németnek és egyet szlováknak.³¹

Az AVNOJ 1944. december 30-ai, I/420. sz. határozata intézkedett először az állami pénzügyi igazgatás, azaz a magánbankok és hitel-

²⁸ Magyarország háború utáni helyzetére, az államosításokra, a magyar kormányok gazdaságpolitikájára lásd újabban: Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956*. Budapest, ÁBTL–Rubicon, 2011.

²⁹ MNL OL PM XIX-L-1-k - sz. n. 228. doboz.

³⁰ MNL OL PM XIX-L-1-k-szn. 33. doboz.

³¹ Uo.

szövetkezet feletti állami ellenőrzés megszervezéséről. Ezt a határozatot még számos rendelet és törvény követte, amelyek célja a pénzügyi szféra feletti teljes állami ellenőrzés megszerzése volt. Egy 1945. november 17-én kelt törvény például minden külföldi pénzüintézetet magánpénzüintézetnek minősített, amelyeknek működési engedélyért kellett folyamodnia. Ezt a kérvényt minden magyar hitelintézet beadta, bár a kényszerigazgatás alá helyezett intézmények eleve nem is folyamodhattak engedélyért. Így tett a Magyar Általános Hitelbank szabadkai és fiumei fiókjai is, bár eleve nem folyamodhatott volna működési engedélyért, mivel a Vajdasági Népfelszabadító Főbizottság kényszerigazgatót nevezett ki az élére. Fellebbezésüket azzal utasították el, hogy akik a működési engedélyre vonatkozó kérvényt beadták, már nincsenek hivatalban, fellebbezési jogukat tehát elvesztették. Működésüket az is lehetetlenné tette, hogy megtiltottak mindenféle kapcsolatot a fiókjai és az anyaintézetek között.³² A szabadkai fiókjai elkobzását a jugoszláv fél azzal indokolta, hogy azt egyrészt a háború alatt létesítették, s a Hitelbank átvette a kollaboráció címén már elkobzott zágrábi Horvát Általános Hitelbank szabadkai fiókját. A Horvát Általános Hitelbank elkobzását pedig azzal magyarázták, hogy „a részvényesek a vagyonukkal felelnek azon személyek munkájáért és bűncselekményeiért, akiket megbíztak vállalataik vezetésével, és miután ezen vállalatok a háború alatt a megszállóknak dolgoztak a nép ellen, és ezzel hasznot hajtottak a részvényeseknek és a tulajdonosoknak, úgy helyes, hogy most az anyagi károkat is viseljék ezen vállalatok ilyen működéséért és ügyviteléért.”³³ Az elkobzást a Hitelbank 1945. augusztus 10-én arra hivatkozva fellebbezte meg, hogy a szabadkai fiókot 1905-ben hozták létre, bár vagyonukat 1925-ben egy jugoszláv érdekeltségű banknak voltak kénytelenek átadni. Fellebbezésüket a jugoszláv hatóságok „tárgyaltannak” minősítették. A magyar kormány ezt törvénytelennek minősítette, s a szabadkai fiók kártalanítási ügyét is igyekezett az 1948 januárjában, februárjában Budapesten tartott pénzügyi tárgyalásokon tisztázni. Azt javasolták, hogy „egyoldalúan vonják le” a jugoszlávok által követelt vagyoni kártérítés

³² Uo. 02 344/194, 40 633/1948. 39. doboz. MNL OL PM XIX-L-1-o -76 659/1946. 31. doboz.

³³ Uo. 40 633/1948. 39. doboz.

összegéből. De nem járt jobban a Nagybecskereki Takarékpénztár, a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. és a Kalocsai Egyházmegyei Takarékpénztár szabadkai fiókintézete, a Szabadkai Takarékpénztár Rt. sem.³⁴

1946. szeptember 9-én a külügyminisztérium értekezletet hívott össze, amelyen a Pénzügyi Központ, a Magyar Nemzeti Bank, a Jóvátételi Hivatal és a Gyárosok Országos Szövetsége (GYOSZ) vett részt. A megbeszélést a GYOSZ kezdeményezte, mivel újabb hírek érkeztek a Jugoszláviában lévő magyar érdekeltségű vállalatok elkobzásáról és vezetőik perbe fogásáról, többek között a kapacitását és technikai felszereltségét tekintve a világ élvonalába tartozó nagybecskereki cukorgyár elkobzásáról is. A Magyar Leszámlázó és Pénzváltó Bank érdekeltségébe tartozó cukorgyár németek által kinevezett biztosát halálra, többi vezetőjét pedig 1946. július 22-én a németekkel történő kollaborálás címén 1–8 évig tartó szabadságvesztésre, illetve kényszermunkára ítélték, mivel, úgymond, a gyár termésének több mint 25%-át szállították a német hadsereg számára.³⁵ Hasonló sorsra jutott az ugyancsak e bank érdekeltségébe tartozó zágrábi Etelka Kábelgyár is. Az értekezletről készített feljegyzés szerint a résztvevők mind a nagybecskereki cukorgyár, mind pedig a zágrábi Etelka Kábelgyár elkobzását és vezetőinek perbe fogását „igazságtalannak” tartották, mivel a gyár vezetői mindent megtettek, hogy „megakadályozzák a vállalatok német kézre juttatását és megőrizték állagát.”³⁶ Szondy Viktor miniszteri osztályfőnök a külügyminisztérium részéről azt javasolta, hogy „tegyék függőbe” a vagyoni kérdéseket, mivel még folynak a béketárgyalások. A vállalati vezetők ügyében pedig, mondta, a helyzet „még rosszabb”, mivel a fegyverszüneti egyezmény értelmében a háborús bűncselekménnyel vádolt személyek ügyét a kormánynak elő kell segítenie. Rittinger Imre, a Pénzügyi Központ igazgatója „egy általános tiltakozás” lehetőségét vetette fel, de felmerült az is, hogy egy hamarosan Jugoszláviába utazó delegáció „folytasson tájékozódó jellegű, nem hivatalos tárgyalásokat” a magyar érdekeltségű vállalatok ügyében. Végül úgy határoztak, hogy „általános jellegű tiltakozással” fordulnak az ügyben a

³⁴ Uo., valamint 42 397/1948, 42 523/1948. 39. doboz.

³⁵ Várady Imre: *Napló 2.* Újvidék, Forum Könyvkiadó, 2012. 201. A perre lásd e kötet A nagybecskereki cukorgyár vezetői elleni bírósági per, 1946 július című írását (118–146.)

³⁶ MNL OL PM XIX-L-1-o - 76 659/1946. és 74 499/1946. 31. doboz.

jugoszláv kormányhoz, amelyet a később meginduló gazdasági tárgyalások során „célszerűen” tudnak majd felhasználni. Szondy ígéretet tett arra, hogy a külügy megfontolás tárgyává teszi, hogy egyes személyek vagyoni ügyeivel is foglalkozzon, illetve utasítani fogja a hamarosan Belgrádba utazó kereskedelmi delegáció tagjait, hogy „azok tájékoztató tárgyalásokat folytassanak mind a magyar érdekeltségek, mind pedig az elitáltak egyéni ügyeiben.” Végül a résztvevők megállapodtak abban, hogy a GYOSZ az elkobzott ipari vállalatokra vonatkozó adatokat, a pénzügyminisztérium pedig a pénzintézetek adatait gyűjti össze.³⁷

1946. szeptember 10-én a külügyminisztérium valóban szóbeli jegyzéket intézett a SZEB jugoszláv delegációjához a Magyarországon bejegyzett cégek jugoszláviai telepeinek és fióktételeinek vezetői ellen kollaboráció vádja címén indított eljárások miatt, bár a jegyzék nem nevezte meg konkrétan, kikről is van szó. A kisgazdapárti Nagy Ferenc vezette kormány annak alapján emelt óvást a vagyoneklobzások ellen, hogy „a magyar állampolgárságú természetes személyek és magyar jogi személyek Jugoszláviában fekvő javainak, jogainak és érdekeinek sorsát a békeszerződés van hivatva rendezni, a szóban forgó jugoszláv rendszabályok pedig ennek a rendelkezésnek elébe vágnak.” Azt a magyar kormány sem vonja kétségbe, folytatódik a jegyzék, hogy a magyar tulajdonú vállalatok vezetőit is felelősségre vonják háborús bűnösség miatt, de igen messzemenő és jogilag helyt nem álló rendszabálynak tartják, ha „magyar jogi személyek vagyonát az ottani vállalati vezetők esetleges bűnössége folytán elkoboznák.” Azt is kifogásolták, hogy a vállalati vezetők „túlnyomó része” ellen védelem nélkül folytatták le az eljárást, s olyan személyeket is háborús bűnösnek mondtak ki, „akik a maguk részéről mindent megtettek, hogy a vállalat tulajdonában lévő üzemek minél kisebb mértékben álljanak a megszállók rendelkezésére.”³⁸

Az 1946. szeptemberi értekezlet után a jugoszláviai magyar vagyonok külön összeírása is megkezdődött, köztük a magyar érdekelt-ségű ipari és kereskedelmi vállalatok, és a Jugoszláviában lévő magyar pénzintézetek vállalati érdekeltségeiről is próbáltak áttekintést szerezni. Egy 1946 őszen készült statisztikai összesítés például 71 különböző nagyságú vállalatot sorolt fel, amely listán a tulajdonos nevét hol fel-

³⁷ MNL OL PM XIX-L - 1-o - 76 659/1946. 31. doboz.

³⁸ Uo. sz.n., valamint MNL OL PM XIX-L-1-k - 293 981/IV.b./1948. 33. doboz.

tüntették, hol pedig nem. Elkobozták például Szabadkán Nagy István húsz munkást foglalkoztató tésztaüzemét, egy temerini gyógyszerterát, Kovács Sándor óbecsei textilkereskedését, a csáktornyai szikvízüzemet és a Granev-fivérek harisnyagyárát, téglagyárát és gyarmatárú-nagykereskedését, a martonosi paprikamalmot, Horgoson Juhász Sándor vendéglőjét, Topolyán Pesti Lajos fodrászüzletét. Ugyanezen a listán szerepel még, a teljesség igénye nélkül, az újvidéki Agricola Gépkereskedelmi Rt., az apatini kendergyár, az újverbászi Bácskai Cukorgyár Rt., a nagybecskereki cukorgyár, a vajszkai Bogyáni Kenderipari Rt., a hódási Honi Fonó- és Kötélgyár Rt., egy zombori tejüzem, egy belgrádi asztalos üzem, a szabadkai Závor Lajos textilüzlete, stb.³⁹ Ez azonban kezdetben még csak részleges, „reprezentatív adatgyűjtésen” alapuló, nem teljes összeírás maradt. Mint a pénzügyminisztérium külföldön károsultak ügyosztályának 1948. április 30-án kelt feljegyzésében olvashatjuk: az ügyosztályhoz április végéig 587 bejelentés érkezett, a jelentések „nagy része az ott szolgálatot teljesítő és kiutasított tisztviselők hátrahagyott berendezési tárgyairól szól. Ezenkívül természetesen nagy értéket képviselő mezőgazdasági ingatlan, ház és egyéb vagyon szerepel a bejelentésekben.”⁴⁰ A kisajátítások nem kímélték a magyar alapítványi vagyonokat sem, így például a nagybecskereki Messinger Karolin magyar Iskolaház Alapítványt sem, amelynek a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség volt a kezelője.⁴¹

³⁹ MNL OL PM XIX-L-1-k-41 824/4-1946. 31. doboz.

⁴⁰ MNL OL KÜM XIX-J-1-j-Jugoszlávia - 23/g-269/1948. 27. doboz. A szomszédos államokból átköltözött személyek, valamint vagyonuk és károsodásuk nyilvántartásba vételét a magyar kormány először 1945 őszén rendelte el (8150/1945. sz. ME. rendelet). A jelentkezési kötelezettség érintette az 1938. január 1-je után a trianoni Magyarország területére bármely okból átköltözött személyeket, illetve vagyonuk és az őket ért károk összeírását, amelynek elmulasztásához jogkövetkezményeket fűzött. Az érintettek részletező adatlapot töltöttek ki, amelyeket a Központi Statisztikai Hivatal számára kellett megküldeniük. *Minisztertanácsi jegyzőkönyvek napirendi jegyzékei. 1944. december 23.–1947. május 31.* Szerk. G. Vass István. (A Magyar Országos Levéltár segédletei 11.) Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2003. 444. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MoLDigiLib_MOLsegedl_11_1/?pg=446&layout=s (utolsó letöltés 2023. január 28.). A rendelet a *Magyar Közlöny* 1945. szeptember 20-i, 131. számában jelent meg.

⁴¹ MNL OL KÜM XIX-J-1-k-17/d -122 627/1948., 126 716/1948., 129 605/1948. 17. doboz.

A külföldi vagyonok megcsapolását szolgálta a jugoszláv kormány 1946. június 21-ei rendelete is, amely előírta, hogy a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság területén a jövőben csak névre szóló részvényeket szabad kibocsátani, a korábban kibocsátott bemutatóra szóló jugoszláv részvényeket pedig névre szóló részvényekké kell átalakítani. A külföldön lévő bemutatóra szóló jugoszláv részvényeket a rendelet értelmében hat hónapon belül a JSZNK külképviseleteinél, illetőleg a külképviseletek által kijelölt letéti helyeknél kellett letétbe helyezni. A beszolgáltatott részvényeket a jugoszláv külképviseletek a határidő lejártától számított egy hónapon belül voltak kötelesek a jugoszláv állami jelzálogbanknak megküldeni, az átalakításra pedig a rendelet további öthónapi határidőt szabott. A be nem szolgáltatott részvények automatikusan a jugoszláv államra szálltak.

E rendelet magyarországi végrehajtása kapcsán a Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete úgy döntött, hogy a letétbe helyezést a magyarországi pénzintézetek „a káros jogkövetkezmények elkerülése érdekében” foganatosítani fogják, de a letétbe helyezési kötelezettség teljesítését, vagy nem teljesítését az érdekeltek szabad elhatározására bízták. A Magyar Nemzeti Bank a részvények kiküldéséhez szükséges devizajogi engedélyt megadta, de azt ahhoz a feltételhez kötötte, hogy a beszolgáltatók a kivitt részvények helyébe kiállítandó névre szóló részvények behozatalát öt hónapon belül igazolni kötelesek. A jugoszláv fél jóval a határidő lejárta után sem küldte meg a tulajdonosoknak az átalakított, névre szóló részvényeket. A külügyminisztérium, a pénzügyminiszter javaslatára 1948. szeptember 16-án jegyzékben kérte a jugoszláv kormányt, tájékoztassa őket a késedelem okáról, illetve késedelem nélkül szolgáltatassák vissza a névre szóló részvényeket birtokosaiknak. Belgrád azzal próbálta a helyzetet magyarázni, hogy „még nem fejeződött be a deponált részvények regisztrálása”. Két évvel a jugoszláv rendelet végrehajtási határidejének lejárta után a pénzügyminisztérium gazdaságpolitikai osztályának vezetője keserűen állapította meg: „nem tételezem fel, hogy újabb diplomáciai jegyzék előbbre vinné az ügyet. A kérdést a Jugoszláviával szemben fennálló egyéb rendezetlen pénzügyi problémákkal együtt nyilvántartom.”⁴²

42 MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/g - 43 993/4-1948. 39. doboz.

Budapest, annak ellenére, hogy a vagyoni kérdések tisztázása eddig egy tapodtat sem haladt előre, abban reménykedett, hogy a békeszerződés aláírása (1947. február 10.), illetve ratifikálása (1947. június 24.) után a jugoszláv fél valóban hajlandó lesz foglalkozni a kérdéssel. Számítottak arra is, hogy a diplomáciai kapcsolatok 1947 februárjában történő felvétele és a magyar–jugoszláv kapcsolatok kedvező alakulása lendítenek majd az ügyön.⁴³ 1947. október 15-én a pénzügyminisztérium javaslatot terjesztett a minisztertanács elé, hogy a jugoszláviai magyar vagyonok felmérése és a kérdés kétoldalú tárgyalásra történő előkészítése céljából Császár Károly pénzügyi könyvszakértő személyében küldjenek szakértőt Belgrádba. Időközben, 1947 novemberében dr. Hernádi István, a pénzügyminisztérium külföldi károsultak ügyosztályának vezetője személyesen is tájékozódott Belgrádban, s hazatérte után azt javasolta, helyezkedjenek egyelőre várakozó állaspontra, mivel komolyabb tárgyalásokhoz most sem lehet a jugoszláv féltől megbízható adatokat beszerezni. Így a minisztertanács 1948. február 12-én úgy döntött, hogy egyelőre nem szükséges Császár Károly különmegbízott kiküldése.⁴⁴

A tárgyalások ennek ellenére februárban megindultak, amelyek előzményei még 1946 decemberére nyúltak vissza. Ekkor Magyarország és Jugoszlávia megállapodott abban, hogy hat hónapon belül megkezdik azokat a tárgyalásokat, amelyek „a háború alatt keletkezett kölcsönös pénzügyi természetű kötelezettségek rendezé-

⁴³ Szántó Zoltán követ 1947. február 4-én, pár nappal a párizsi békeszerződés aláírása előtt adta át megbízólevelét Belgrádban Ivan Ribarnak, a Jugoszláv Föderatív Népköztársaság elnökének. A két ország kapcsolataira lásd: Ripp Zoltán: *Példaképből ellenség. A magyar kommunisták viszonya Jugoszláviához*. In: *A fordulat évei 1947–1949*. Szerk. Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 45–62.; A. Sajti Enikő: *Büntudat és győztes fölény: a magyar–jugoszláv kapcsolatok 1944–1947*. In: *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. Szerk. Papp Richárd – Szarka László. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2008. 203–210.

⁴⁴ *Minisztertanácsi jegyzőkönyvek napirendi jegyzékei 1947. június 1. – 1950. február 25.* Szerk. G. Vass István. (A Magyar Országos Levéltár segédletei 11/2.) Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2004. 137. [https://library.hungaricana.hu/hu/view/Mol-DigiLib_MOLsegedl_11_2/?pg=139&layout=s&query=C%C3%A1sz%C3%A1r%20K%C3%A1r%C3%B3ly%20\(utolsó%20letöltés%202023.január%2028.\)%3A%20MNL%20OL%20KÜM%20XIX-J-1-j-Jugoszlávia-23/g-269/1948.27.doboz](https://library.hungaricana.hu/hu/view/Mol-DigiLib_MOLsegedl_11_2/?pg=139&layout=s&query=C%C3%A1sz%C3%A1r%20K%C3%A1r%C3%B3ly%20(utolsó%20letöltés%202023.január%2028.)%3A%20MNL%20OL%20KÜM%20XIX-J-1-j-Jugoszlávia-23/g-269/1948.27.doboz).

sére irányulnak”, vagyis valamennyi követelés kölcsönös rendezését irányozták elő. 1947 nyarán a jugoszláv kormány megerősítette, hogy a közjogi követelések mellett nem zárkózik el magánjogi természetű pénzügyi kérdések és árukövetelések, az értékpapírok visszaadása és a pénzügyi intézetek által behajtott követelések tárgyalása elől sem. A minisztertanács 1948. január 27-én, a Gazdasági Főtanács⁴⁵ előterjesztésében kinevezte a magyar delegáció vezetőjét, dr. Szigeti Gyulát, s felhatalmazta, hogy a később kijelölendő bizottság tagjaival „informatív jellegű” tárgyalásokat folytasson az időközben Magyarországra érkezett, Milán Ribar jugoszláv pénzügyminisztériumi osztályfőnök által vezetett jugoszláv delegációval.⁴⁶ A Gazdasági Főtanács már a tárgyalások során pontosította a magyar delegáció felhatalmazását. Mint az ezzel kapcsolatos 1948. február 17-ei határozatban olvashatjuk: „A Gazdasági Főtanács felhatalmazza a magyar pénzügyi delegációt, hogy a Magyarország és Jugoszlávia között fennálló, 1945. január 20-a előtt keletkezett, illetőleg az 1945. január 20-a előtt Jugoszláviában volt magyar javak tulajdonából folyó magánjogi követelések bejelentésére és összezszerülésének

⁴⁵ Egyes pénzügyminisztériumi és külügyi iratokban helytelenül január 26-i dátummal szerepel a minisztertanács január 27-i ülése. MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/g-42 397/4-1948.39.doboz. *Minisztertanácsi ülések napirendi jegyzékei 1947. június 1. – 1950. február 25. i. m.* 129. (1948. január 27. 221/46.) https://library.hungaricana.hu/hu/view/MolDigiLib_MOLsegedl_11_2/?pg=131&layout=s (utolsó letöltés 2023. január 28.). A Gazdasági Főtanácsot 1945. november végén hozták létre, titkára a kommunista Vas Zoltán volt. 1949 végén szüntették meg, helyét a Népgazdasági Tanács vette át. Rendkívül széles, rendeleti jogkörrel felruházott szervezet volt, amelynek feladata az állami szervek gazdasági döntéseinek irányítása volt, s 1945–1947 között, költségvetés híján, az állam pénzkiadásainak meghatározása is feladatai közé tartozott. Egyik fontos célja a magántulajdon feletti állami kontroll kiépítése és biztosítása, és a gazdaság gyakorlati irányítása volt. Rendeletei megtalálhatók a Fajth Tibor szerkesztésében 1947 novembere és 1949 júniusa között kiadott *Gazdasági Főtanácsi Határozatok Tárában*.

⁴⁶ Az 1948. január 27-ei minisztertanács csak a delegáció vezetőjét, dr. Szigeti Gyula miniszteri osztályfőnököt, valamint dr. Valló Józsefet, a pénzügyminisztérium IV.b. osztályának tanácsosát nevezte ki. Ezután a Gazdasági Főtanács még öt taggal, egy-egy pénzügyminisztériumi, külügyminisztériumi, iparügyi minisztériumi, és a Nemzeti Bankot képviselő szakértővel egészítette ki a magyar delegációt. MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia- 23/g.- 42 397/4-1948. 39. doboz.

megállapítására [kiemelés tőlem – S. E.] vonatkozóan a tárgyalásokat a jugoszláv delegációval folytassa”.⁴⁷

Már a tárgyalások kezdetén kiderült, hogy a jugoszláv delegáció álláspontja több ponton is elfogadhatatlan a magyar fél számára. Ilyen volt például a tárgyalandó kérdések köre. Annak ellenére, hogy korábban, az 1946 decemberében Belgrádban folytatott tárgyalásokon a két kormány abban állapodott meg, hogy a háború alatt keletkezett összes kölcsönös pénzügyi természetű kötelezettség rendezéséről fognak tárgyalni, ráadásul hat hónapon belül, most kizárólag egyes, általuk konkrétan felsorolt magánjogi követelésekről lettek volna csak hajlandók tárgyalásokba bocsátkozni. A jugoszláv „önkényes takszáción” elfogadásának következménye Valló szerint az lenne, hogy „az egyenleg minden most rendezésre kerülő számottevő követeléskategóriában Magyarországra nézve passzív volna.” Példaként említette, hogy míg pénztintézeti vonalon csak a „folyó bankügyletekből” keletkezett követeléseket hajlandók megtárgyalni, mivel ebben a vonatkozásban a magyar követelés jóval meghaladja a jugoszlávokét, addig biztosítói vonalon nemcsak a biztosítási ügyletekből, hanem a biztosítási állományok átvételéből származó követelések rendezéséhez is ragaszkodnának a jugoszlávok, mivel ebben a vonatkozásban az egyenleg magyar vonatkozásban passzív.⁴⁸ Külön gondot okozott a magyar küldöttség számára az is, hogy Ribár határozottan elutasította az 1945. január 20-a előtt Jugoszlávia területén volt magyar vagyon kisajátításából fakadó kérdések napirendre tűzését, mivel szerinte ebben az esetben Magyarország számára „jelentékeny aktívaegyenleg” keletkezne. E kérdés megvitatását a magyar fél sem forszírozta túlságosan, egyrészt azért, mivel Belgrádtól a magyar vagyonokról eddig semmiféle megbízható adatot nem tudtak beszerezni, s a vonatkozó magyar összeírások is egyelőre részlegesek voltak. A pénzügyminisztérium külföldi károsultak ügyosztályára 1948. február elejéig, mivel a bejelentés nem volt kötelező, mindössze 575 kárbejelentés érkezett. Közülük 353 bejelentés elsősorban bizonyos árukészletek, háziállatok, üzleti berendezések és háztartási felszerelések elkobzására vonatkozott, de 3820 kat. hold föld, 234 lakóház, 462 lakás és 53 különböző értékű

47 Uo.

48 Uo.

ipari üzem elkobzásáról is tudomást szereztek. Michaels Károly például zombori szállodájának, Fenyvesi Aladár újvidéki gyárának, Brenner Ferenc pedig a horvát Általános Hitelbanknál jegyzett 13 000 db részvényének elkobzását jelentette be.⁴⁹

Amikor a magyar delegáció kérte, hogy a jugoszláv küldöttség továbbítsa kormánya felé azt a magyar kívánságot, hogy oldják fel az információ tilalmát, Ribar határozottan visszautasította, mondván, ezt „a magyar kívánságot nem áll módjában kormányához továbbítani”.⁵⁰ A magyar küldöttség aggályosnak tartotta annak a jugoszláv kérésnek a teljesítését is, hogy a magyar kormány vállaljon garanciát arra, hogy minden általuk felvetett követelést hat hónapon belül teljesítsenek, illetve a más pénznemekben keletkezett követeléseket a Magyar Nemzeti Banknak a kötelezettség keletkezésének napján az illető valutára érvényben volt árfolyamon számoljanak el. Magyarország egyébként, érveltek, a pengő valorizációja tekintetében eddig még egyetlen külföldi viszonylatban sem vállalt általános kötelezettséget, másrészt a magyar adósságok valorizációja „súlyos pozíciófeladást” jelentene, így a Jugoszláviával fennálló magyar követelések fontos kategóriái maradnának ki a rendezésből. Arról nem is szólva, érvelt Valló József a Gazdasági Főtanács számára készített feljegyzésében, hogy Belgrád a két ország közötti elszámolást „a Magyarországgal kötött békeszerződés rendelkezései jövő alkalmazásának bármilyen sérelme nélkül” kívánja rendezni. Ez, olvashatjuk feljegyzésében, „azt a veszélyt rejt magában, hogy a jugoszláv kormány a belgrádi Nemzeti Bankban összpontosítandó összes magyar követeléseket a békeszerződés 29. §-ára hivatkozva lefoglalja.” A magyar vagyonok ilyen címen történő lefoglalása, mint látni fogjuk, nemcsak lehetséges veszély volt, de hamarosan be is következett. A békeszerződés említett pontja ugyanis kimondta: „A Szövetséges és Társult hatalmak mindegyikének jogában áll lefoglalni, visszatartani, felszámolni vagy bármi más intézkedés alá vonni mindazokat a javakat, jogokat és érdekeket, amelyek a jelen Szerződés életbelépésének idején saját területén vannak és Magyarország vagy magyar állampolgárok tulajdonai és az ilyen javakat, vagy azoknak jövedelmét tetszés szerint felhasználni azoknak az

⁴⁹ MNL OL PM XIX-L-1-o-szn.-1948. 31. doboz.

⁵⁰ MNL OL KÜM XIX-J-1-k -Jugoszlávia- 23/g.- 42 397/4-1948. 39. doboz.

igényeknek határain belül, amelyek a maga és állampolgárai részéről Magyarországgal vagy magyar állampolgárokkal fennállnak, ideértve a pénzköveteléseket, kivéve mégis azokat az igényeket, amelyek a jelen szerződés más cikkei értelmében kielégítést nyertek. Mindazokat a magyar javakat vagy az ilyenekből származó jövedelmet, amelyek ezeknek az igényeknek összegét meghaladják, vissza kell adni.”⁵¹

A jugoszláv delegáció sürgetése ellenére a magyar kormány tartotta magát ahhoz az álláspontjához, hogy csak az összes magánjogi kötelezettségek egyidejű teljesítése jöhet szóba, és a pengőkövetelések valorizációjára a magyar delegáció nem vállalhat kötelezettséget. S bár a tárgyalások során konkrét számok egyik oldal részéről sem hangoztak el, a pénzügyminisztérium belső használatra a Magyar Nemzeti Bankkal elkészíttette az 1945. január 20-a előtti követelések és tartozások megközelítő egyenlegét. Eszerint a Magyarországgal szemben fennálló jugoszláv követelés teljes összege meghaladta a 71 millió devizapengőt, amelyből mintegy 12 millió devizapengőt tett ki az idegen valutában fennálló követelés. A magyar követeléseket a Nemzeti Bank ekkor nem számszerűsítette, mivel erre vonatkozóan Jugoszláviától nem tudtak hitelt érdemlő adatokat beszerezni, de úgy vélte, ha 1945. január 20-a előtt Jugoszláviában meglévő magyar vagyon elkobzásából eredő magyar követelés értékét is beszámítanak és bevonnak a tárgyalások körébe, úgy „Magyarország javára jelentékeny aktíva-egyenleg mutatkoznék”.⁵² Ha viszont, olvashatjuk Valló tárgyalásokról készített feljegyzésében, „a jugoszláviai magyar javak liquidálásából eredő követelések kizáratnak a rendelkezésből, de az összes egyéb magánjogi követelések megkülönböztetés nélkül figyelembe vétetnek, Magyarország terhére – a Magyar Nemzeti Banktól nyert megközelítő pontosságú adatok szerint – mintegy 35 millió devizapengőt kitevő passzív egyenleg állna elő, amelyek 20%-a valutatartozás.”⁵³

A jugoszláv megállapodástervezettel szemben a magyar delegáció a következő szempontokat kívánta érvényesíteni a magyar követelé-

⁵¹ 1947. évi XVIII. törvénycikk a Párisban 1947. évi február hó 10. napján kelt békeszerződés becikelyezése tárgyában: [https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94700018.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1947.%2520%25C3%25A9vi%2520XVIII.\(utolsó letöltés 2023. január 27.\)](https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94700018.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1947.%2520%25C3%25A9vi%2520XVIII.(utolsó%20letöltés%202023.január%2027.))

⁵² MNL OL PM XIX-L-1-k - sz.n. /1955. 228. doboz.

⁵³ MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/g -42 397/4 -1948. 39. doboz.

sek rendezésénél: 1.) a kölcsönösség és méltányosság a rendezésbe bevont követelések típusai és a végrehajtás szabályozása tekintetében; 2.) a rendezésből fakadóan Magyarország gazdasági és devizaterhei ne emelkedjenek olyan mértékben, amely meghaladja az ország teherbíró képességét; 3.) nem vállalhatók olyan kötelezettségek, amelyek vállalásától más országok esetében a kormány elzárkózott; 4.) a szerződés nem prejudikálhatja a békeszerződés gazdasági rendelkezéseinek magyar fél részéről történő értelmezését; 5.) az összességében később megállapítandó követelések tényleges kiegyenlítésére csak akkor kerüljön sor, ha a békeszerződés gazdasági jellegű rendelkezéseinek értelmezése kérdésében a két kormány között megállapodás jön létre; 6.) a magyar delegáció a pénzkövetelések valorizációja és az idegen valutára szóló követelések behajtására nem vállal kötelezettséget.⁵⁴ Mivel a tárgyalások nem vezettek eredményre, a delegációk február 28-án abban állapodtak meg, hogy a tárgyalásokat későbbi időpontra halasztják.⁵⁵

A tárgyalások folytatásának egyik fontos előfeltétele kétségtől az volt, hogy a magyar kormány megbízható adatokat szerezzen egyfelől a magyar állam, másrészt a magyar állampolgárok és jogi személyek jugoszláviai vagyontárgyairól, követeléseiről és érdekeiről, másrészt a jugoszláv állam és állampolgárok Magyarországgal szembeni hasonló vonatkozású adatairól. Mivel Belgrád továbbra sem volt hajlandó semmiféle adatszolgáltatásra, 1948 júliusában a magyar kormány úgy döntött, hogy ezeket az adatokat az érdekelt magyar állampolgárok kötelező adatszolgáltatása, illetve az így nyert adatok statisztikai feldolgozása révén szerzi be. Ekkor már javában folyt, sőt a vége felé közeledett a csehszlovákiai magyar vagyonok és kötelezettségek összeírása, s úgy vélték, ugyanez a pénzügyi szakértői gárda majd el tudja végezni Jugoszlávia vonatkozásában is ezt a feladatot.⁵⁶

Mint ismeretes, az 1948 elejétől kibontakozó, majd a Tájékoztató Iroda június 28-ai, Jugoszláviát elítélő határozata után nyilvánossá váló, gyorsan eszkalálódó szovjet–jugoszláv konfliktus miatt Magyarország és Jugoszlávia eddig jónak mondott, barátsági szerződéssel

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo. 43 028/1948. 39. doboz.

⁵⁶ Uo.

is megpecsételt kapcsolatai egyik napról a másikra megromlottak.⁵⁷ S bár a diplomáciai kapcsolatok megszakítására soha nem került sor, Magyarország sorra mondta fel a megkötött gazdasági egyezményeket. Az 1947. május 11-én megkötött alumíniumipari egyezményt például 1949. június 15-én, az 1947. július 24-én aláírt ötéves gazdasági egyezményt három nappal később, de ugyanerre a sorsra jutottak az egyéves árucserreforgalmi és a nem árucseres természetű fizetésekre vonatkozó egyezmények is. Nem haladt a békeszerződésben meghatározott kulturális és egyéb restitúciós ügyek végrehajtása sem.⁵⁸ 1948. augusztus 25-én Magyarország beszüntette a nemzetközi egyezmények által Jugoszlávia felé megszabott jóvátételi kötelezettségek teljesítését is.⁵⁹ 1949-től a Rajk-per, súlyos fegyveres határkonfliktusok, éles pro-

⁵⁷ A kérdésre lásd Vukman Péter: *Moszkvától Londonig. Nagy-Britannia és Jugoszlávia a szovjet-jugoszláv konfliktus idején, 1948–1953.* Doktori értekezés. Szeged, SZTE, 2011.; Ripp Zoltán: Magyarország és Jugoszlávia politikai viszáljának évtizede 1948–1958. In: *Magyarország és a Balkán a XX. században.* Szerk. A. Sajti Enikő. Szeged, JATEPress, 2011. 121–136.; A. Sajti Enikő: Büntudat és győztes fölény: a magyar-jugoszláv kapcsolatok 1944–1947. In: *Uő: Büntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok.* Szeged, SZTE Történelemtudományi Doktori Iskola, 2010. 133–144.

⁵⁸ MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-25/c-szn.-1949. 43.doboz.; MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/d-367/biz.-1948., 120 341/1948.35. doboz.; MNL OL VKM XIX-J-1-e-177-3. tétel, 256 509/1948. 139. doboz. Magyarország a fegyverszüneti egyezmény, majd a békeszerződés értelmében 1945 óta folyamatosan szolgáltatva vissza azokat a vagyontárgyakat, amelyeket a visszacsatolt, korabeli terminológiával a megszállt déli területekről civilek, vagy katonai alakulatok jogtalanul Magyarországra hurcoltak. Ez a restitúciós munka 1948 után megszakadt. A jugoszláv kulturális restitúciós lista mintegy ötezer tárgyat és emellett jelentős levéltári és irattári anyagot sorolt fel. A tárgyalások 1956 szeptemberében folytatódtak, majd az októberi forradalom miatt ismét félbeszakadtak. A tárgyalásokat 1957. október 12-én újították fel, az egyezményt 1958. június 3-án írták alá. Az abban megállapított levéltári és egyéb iratok, mikrofilmek átadására azonban csak két évvel később került sor. MNL OL KÜM XIX-J-1-j-Jugoszlávia-23/g- szn.-1958. 39. doboz, és 002 017/6/1960. 27. doboz. A Jugoszlávia területére a németek és a nyilasok által elhurcolt magyar javak volumene ennél jóval kisebb volt (a pécsi tűzoltólakatya felszerelése, 45 tonna villanymotor, 50 tonna nyersolaj, 130 tonna gabona, mentőautók stb.), visszaszolgáltatásuk felolvadt az egyéb restitúciós ügyekben. MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/g-35/KHJ-1947. 39. doboz

⁵⁹ A Jugoszláviának fizetendő jóvátétel kérdésre bővebben: *A magyar jóvátétel és ami mögötte van...1945–1949. Válogatott dokumentumok.* Válogatta, a bevezetést és jegyzeteket írta Balogh Sándor és Földesi Margit. Budapest, Napvilág, 1998.;

pagandaháború, a határ menti délszláv lakosság kitelepítése és más ügyek valósággal kriminalizálták a két ország viszonyát. A magyar kormány, arra hivatkozva, hogy a Rajk-per bebizonyította, hogy Jugoszlávia „már 1947-ben, a magyar–jugoszláv barátsági és kölcsönös segélynyújtási egyezmény megkötésének időpontjában előkészítette a magyar népi demokrácia megdöntésére irányuló tervét, [...] és segítséget nyújtott a Magyar Népköztársaság belső és külső ellenségeinek, sárba taposta a magyar–jugoszláv barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási egyezményt”, közölte a jugoszláv kormánnyal, hogy 1949. szeptember 30-tól „felmentve érzi magát” a szerződés kötelezettségei alól.⁶⁰ 1949-től már csak 15 technikai jellegű megállapodás maradt érvényben a két ország között. Olyanok például, mint a két állam vasúti vonalait összekötő vasszerkezetű hidak karbantartására vonatkozó 1926-os egyezmény, az 1928-ban kötött gyámsági és gondoksági ügyeket szabályozó egyezmény, de említhetjük az 1947-es légiforgalmi és az 1948. márciusi vízügyi egyezményt is.⁶¹

A vitás kérdések tárgyalásos, „kétoldalú baráti megállapodás” keretei között történő rendezésének lehetősége tehát a beláthatatlan jövőbe vészett. A Tájékoztató Iroda Jugoszláviát elítélő határozata azt is világossá tette, hogy a Szovjetunió véget vetett a jugoszláv vezetők föderációs törekvéseinek is, annak, hogy a két ország közötti vitás kérdéseket esetleg ennek keretein belül oldják majd meg. A jugoszláviai magyar vagyionok rendezése kapcsán ennek lehetősége ugyan nem vetődött fel, de például a kettős birtokosok problémája kapcsán igen. 1948. január 21-én, tehát nem sokkal az ellentétek kirobbanása előtt, Szántó Zoltán belgrádi magyar követ felkereste Vladimir Velebit külügyminiszter-helyettest és szóvá tette, hogy a jugoszláv hatóságok még mindig nem teszik lehetővé a kettős birtokosok zavartalan határátlépését. Velebit erre azt válaszolta, hogy a kérdés „közvetett úton” hamarosan megoldódik, mert „rövidesen sor fog kerülni a baráti országok vámuniójának meg-

Honvári János: Magyar jóvátétel a II. világháború után. *Rubicon*, 23. évf. (2012) Rubicon Online Plusz. http://www.rubicon.hu/magyar/nyomtathato_verzio/magyar_jovattetel_a_2_vilaghaboru_utan/ (utolsó letöltés 2015. március 2.), valamint Gábor Péter: A Jugoszláviának fizetendő magyar jóvátétel (1945–1949). *Századok*, 148. évf. (2014) 1. sz. 49–89.

⁶⁰ MNL OL KÜM XIX-J-1-n -1945-89-Rajk László-001 926-1963. X. 1. 60. doboz.

⁶¹ MNL OL KÜM XIX-J-1-j-Jugoszlávia-9/a-885/pol.res -1949. 23. doboz.

valósítására, továbbá a vízumkényszer eltörlésére, ami automatikusan maga után fogja vonni a kettősbirtokosok problémájának megoldását is.” Úgy tudom, ez volt az első, s talán az utolsó eset is, hogy kétoldalú problémák megoldását magyar vonatkozásban egy jugoszláv diplomata a leendő föderációval kapcsolta össze.⁶²

1948 őszén újabb fordulatot vett a magyar vagyonok államosítása Jugoszláviában. Mint már a tanulmány elején jeleztem, 1948. augusztus 1-jei dátummal és hatállyal, J. B. Tito miniszterelnök, honvédelmi miniszter, Jugoszlávia marsallja és Frane Frol igazságügyi miniszter aláírásával a hivatalos lap október 23-i (!) számában⁶³ megjelent a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság területén lévő magyar állampolgárok vagyonának állami tulajdonba vételéről szóló kormányrendelet. Mint már utaltam rá, ez az államosítási intézkedés volt az egyetlen, amely kifejezetten a magyar állampolgárok vagyonának államosítására vonatkozott. A rendelet immár az új alkotmány (1946. január 31.) alapján, a Magyarországgal kötött békeszerződés 29. cikkelyére hivatkozva állami tulajdonba vette a magyar állam, a magyar állampolgárok és jogi személyek (egyesületek, társaságok és más jogi személyek) minden vagyonát, jogát és érdekeit. Egyúttal érvénytelennek minősített minden olyan jogi eljárást, amely ezt az állami tulajdonba vételt megakadályozná, és elrendelte e vagyonok, jogok, érdekeltségek összeírását.⁶⁴ E vagyonok adatait, a telekkönyvi „átkebelezés” céljából a járási és városi népbizottságok végrehajtó bizottságai voltak kötelesek összegyűjteni, a magyar állampolgároknak pedig bűnvádi eljárás terhe mellett bejelentési kötelezettsége volt. A helyi népbizottságok az adatokat a köztársasági munkaügyi minisztériumok felé továbbították, a vagyon kezelői azonban a helyi népbizottságok maradtak.⁶⁵

A magyar vagyonok államosítására a két ország közötti viszony feszültté válásának időszakában, a jugoszláv követségi alkalmazottak Budapestről történő kiutasításának időszakában, a jóvátételi szállítások csökkentésére vonatkozó magyar kérés jugoszláv elutasítása, majd a szállítások magyar részről történő felfüggesztése után, annak

⁶² MNL OL KÜM XIX-J- 4/a - Belgrád - 5/pol.- 1948. 2. doboz.

⁶³ *Službeni list FNRJ*, br. 91., 1948. október 23.

⁶⁴ A rendelet magyar nyelvű szövegét lásd MNL OL KÜM XIX-J-4-a-107/pol.-1948. 3. doboz. A jugoszláv összeírás adatait nem ismerjük.

⁶⁵ MNL OL PM XIX-L-1-k-64 222-ju/3 -1958. 158. doboz.

retorziójaként került sor. A Jugoszláviával szembeni magyar lépések nyilván nem önálló magyar kezdeményezések voltak, szerves részét képezték Moszkva Belgráddal kapcsolatos politikai játszmájának, így joggal feltételezzük, hogy a magyar jóvátételi szállítások felfüggesztésére is szovjet sugallatra került sor.

A magyar kormány álláspontja kezdettől fogva az volt, hogy a békeszerződés 29. cikkelyére (VI. rész, Gazdasági rendelkezések) alapozott jugoszláv államosítás az adott cikk félreértelmezésén alapul, és a békeszerződés megszegése. Ennek kapcsán már korábban is arra az elvi álláspontra helyezkedtek, hogy a 29. cikkben szabályozott eljárás alá csak azok a javak vonhatók, amelyeket bárhol, így Jugoszláviában is mint ellenséges vagyont zár alá vettek. Megjegyezzük, ez az értelmezés lehetővé tette volna a kiutasított magyar köztisztviselők ingó vagyonának áthozatalát, vagy az ezzel kapcsolatos kártérítést is. Mint a külügyminisztérium 1948. november 10-én kelt, a belgrádi követséghez intézett táviratában fogalmazott: „A békeszerződés 29. szakasza csak a hadiállapot miatt kényszerintézkedés alá esett javakra vonatkozik, állami tulajdonba vételt nem tesz lehetővé.”⁶⁶ Szántó követ szerint a rendelet kibocsátásával, a jugoszláv kormány „teljesen új helyzetet teremtett a jóvátételi kérdésben”, mivel állami tulajdonba vette a jóvátételi összegnél (70 millió dollár) lényegesen nagyobb értéket képviselő magyar javakat. Ezért véleménye szerint a jugoszláv kormánynak „további jóvátételi fizetésekre Magyarországgal szemben nem lehet igénye.”⁶⁷ A vita során a jugoszlávok mindvégig azt hangsúlyozták, hogy ez az államosítási törvény „független a jóvátételtől”, de hogy akkor miért bocsátották ki e speciálisan a magyar javak államosítására vonatkozó rendeletet, azt soha nem magyarázták meg.⁶⁸ De idézzük magát a békeszerződés vonatkozó cikkét: „A Szövetséges és Társult Hatalmak mindegyikének jogában áll lefoglalni, visszatartani, vagy bármi más intézkedés alá vonni mindazokat a javakat, jogokat és érdekeket, amelyek a jelen Szerződés életbelépése idején saját területén vannak és Magyarország vagy magyar állampolgárok tulajdonai

⁶⁶ MNL OL KÜM XIX-J-4/a-Belgrád TÜK-473/biz. 1948. 2. doboz.

⁶⁷ MNL OL KÜM XIX-J-4/a-113/pol.-1948. 3. doboz; MNL OL KÜM XIX-J-1-j-Jugoszlávia-23/g-269-1948. 27. doboz.

⁶⁸ MNL OL KÜM XIX-J-1-2. Rejteltáviratok. Belgrád, Bejövő, 1948. november 28.

és az ilyen javakat vagy azoknak jövedelmét tetszés szerint felhasználni azoknak az igényeknek határain belül, amelyek a maga és állampolgárai részéről Magyarországgal vagy magyar állampolgárokkal szemben fennállnak, ideértve a pénzköveteléseket, kivéve mégis azokat az igényeket, amelyek a jelen szerződés más cikkeinek értelmében teljes kielégítést nyertek.” A békeszerződés vonatkozó cikkelye egyúttal kötelezte a magyar kormányt arra, hogy akiknek javait ennek alapján vették el, azokat kártalanítania kell.⁶⁹

A magyar kormány, mint láttuk, már az 1948. februári tárgyalásokon szembesült azzal a problémával, hogy nincsenek megbízható, számszerű adatai a Jugoszláviában maradt magyar vagyonokról. Mivel a jugoszláv hatóságok mereven elzárkóztak az államosításokkal kapcsolatos adatok közlésétől, 1948. július 14-én a pénzügyminisztérium, Vásárhelyi István államtitkár vezetésével előkészítette a jugoszláviai magyar vagyonok kötelező bejelentéséről szóló minisztertanácsi rendelettervezetet. A rendelet célja az volt, hogy a csehszlovákiai és romániai magyar vagyonok bejelentésére vonatkozó rendeletekhez hasonlóan, pontos képet adjanak a jugoszláviai magyar javak, érdekeltségek értékéről, mennyiségéről és szerkezetéről. A tervezetet a minisztertanács augusztus 26-án elfogadta. A *Magyar Közlöny* szeptember 2-ai számában megjelent 9080/1948. Korm. számú rendelet büntetőjogi felelősség terhe mellett (kihágás) kötelezővé tette a JSZNK területén lévő, 1945. január 20-a előtt meglévő magyar vagyonok, jogok, érdekeltségek bejelentését, függetlenül attól, hogy azok elkobzás, államosítás vagy egyéb kényszerintézkedés alá kerültek. A „magyar vagyonok” fogalma alatt a rendelet a magyar állampolgárságú személyek, a Magyarországon székhellyel bíró jogi személyek, beleértve a magyar állam és az önkormányzatok valamennyi szervét, intézményét, vállalatát és üzemét, továbbá az egyházak, egyházi testületek tulajdonában, birtokában, kezelésében, avagy bármely más címen birtokában volt vagyonokat értette. A rendelet hatálya kiterjedt azokra a személyekre és örököseikre is, akiknek vagyonát még a jugoszláv közigazgatás helyreállítása előtt

⁶⁹ 1947. évi XVIII. törvénycikk a Párisban 1947. évi február hó 10. napján kelt békeszerződés becikkelyezése tárgyában: [https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94700018.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1947.%2520%25C3%25A9vi%2520XVIII.](https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94700018.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1947.%2520%25C3%25A9vi%2520XVIII.(utolsó letöltés 2023. január 27.)) (utolsó letöltés 2023. január 27.)

faji vagy politikai üldöztetés miatt vették el. A bejelentést a szeptember 2-tól számított 30 napon belül, hivatalos felvételi íven, a pénzügyminisztérium számvevőszéki hitelügyi csoportjához kellett benyújtani. Az űrlapok kitöltését részletes kitöltési útmutató segítette.⁷⁰

A kormány, hasonlóan a csehszlovákiai összeíráshoz, igyekezett minél szélesebb körben, „nyílt formában” felhívni az érintettek figyelmét a rendeletre, míg a romániai magyar vagyonok számbavétele ún. belső összeírással történt. A napilapokban, a falvakban dobolással, illetve rádió útján tették közzé az összeírási rendeletet, a külügyminisztérium pedig körlevélben hívta fel a követségek figyelmét. A belgrádi követség kérésére meghosszabbították a határidőt, mivel az eredeti határidőre Jugoszlávia területéről mindössze négy magyar állampolgár tett bejelentést, de a külföldi követségek útján még így is mindössze 24 bejelentés érkezett (Belgiumból például egy), míg a bejelentések összes száma 8500 volt.

Az adatok feldolgozását megfeszített tempóban végezték, mivel a külügyminisztérium kérésére 1949. január 1-ig be kellett volna fejezni, ami kissé később, február elejére sikerült is. A beérkezett adatok feldolgozását, összesítését a pénzügyminisztérium nemzetközi pénzügyi főosztálya (IV./b. főosztály) végezte.⁷¹ A munkát a csehszlovák vagyonösszeírásban tapasztalatot szerzett pénzügyi szakértői gárdára próbálták bízni, ez azonban csak részben sikerült, így „begyakorolatlan külső alkalmi munkaerőt” is igénybe kellett vegenek. Tovább nehezítette a munkát, hogy a bejelentések „nagyobbik részénél” az adatközlés annyira hiányos volt, hogy postai úton hiánypótlást kellett kérni. A különböző okok miatt hiányos, sok esetben használhatatlan, illetve késedelmesen beérkezett adatok miatt a beérkezett 8500 bejelentésből a jugoszláviai magyar javak értékéről készített összegzés csak 8303 bejelentés adatait tartalmazta.⁷²

Érdemes röviden betekintenünk a magyar vagyonok értékének megállapítása kapcsán alkalmazott számítások szempontjaiba. A bejelentés a következő vagyontárgyakra terjedt ki: ingatlan, ingóságok,

⁷⁰ MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia -23/g-43 028/1948. 39. doboz.

⁷¹ MNL OL KÜM XIX-J-1-k-44 279/1948, 44 327/1948. 39. doboz; MNL OL PM XIX-L-1-k-120 826/IV.b.-1948. 33. doboz. Uo., 305/res-1948.

⁷² MNL OL KÜM XIX-J-1-j-Jugoszlávia- 23/d.-001 433/1/1954. 27. doboz.

részvények és kötvények, különféle típusú követelések, illetve a jugoszláv hitelezőkkel szemben fennálló magyar tartozások. Attól függően, hogy a jövőendő tárgyalásokon milyen súllyal képviselhetők az egyes magyar állampolgárok igényei, milyen a követelés jogcímének „erőssége”, a természetes személyek ingó és ingatlan vagyonát hét kategóriába sorolták:

1. az őslakosok javai (1941. április előtt is Jugoszlávia területén éltek, legerősebb igény),
2. nem őslakosok javai (1941 áprilisa után költöztek a mai Jugoszlávia területére, gyengébb igény),
3. kettős birtokosok javai (még többnyire birtokában vannak földjeiknek, erős igény),
4. rokoni kézben lévő magyar javak (a rokon jugoszláv állampolgár, erős igény),
5. ingyenes juttatás (gyenge jogcím, mivel, ha nem is minden esetben, de jugoszláv állampolgároktól elvett ingatlanokat kaptak),
6. áttelepültek régi ingatlanjai (nincs besorolás),
7. áttelepültek új ingatlanjai (nincs besorolás).

A mezőgazdasági ingatlanok összterületének megállapítása után művelési áganként, a kataszteri tiszta jövedelem alapján megbecsülték egy-egy hektár bácskai föld forgalmi értékét 1938-as pengőben, átlagértékben. Ezzel párhuzamosan egy másik számítást is beépítettek a végső összeg megállapításához: a különböző valutákban megadott mezőgazdasági ingatlanok művelési ágankénti adatait a Magyar Nemzeti Bank által megadott árfolyamok szerint átszámították 1938-as pengőre. Az összesítésről készült feljegyzés az átszámítás kapcsán ugyanakkor megjegyzi, hogy az MNB egyes valutákra (kuna, líra, schilling) megadott árfolyamai „nem tekinthetők reálisnak”, ezért az ezekben a valutákban megadott károk esetében nem végezték el az átváltást.⁷³ A lakóépületek átlagos középértékét külön számították ki az 1–4 szobás, illetve ezen belül a paraszti, az ún. kispolgári (kisiparosok, kiskereskedők, altisztek, vasutasok, postások stb.) és az értelmiségi tulajdonban lévőkre, valamint az ötszobásnál nagyobb lakóépületek-

73 Uo.

re. A kiskereskedők üzlethelyiségét, a kisiparosok műhelyét egy-egy lakószobával vették egyenértékűnek. A számításoknál az 1938-as építési költségekből indultak ki, és átlagos amortizációként 40%-ot vontak le. Mivel az ötszobásnál nagyobb lakóépületek, bérházak, üzemi épületek „nem voltak tipizálhatók”, ezek objektív értékét nem tudták kiszámítani, így csak a bejelentett, azaz a szubjektív értéket váltották át 1938-as pengőre, ismét csak kivéve a kunában, lírában és schillingben megadott értékeket. Az 1949. februári összesítéskor a bejelentett ingóságoknak csupán a bejelentési, azaz szubjektív értékét vették alapul és azt számították át 1938-as pengőre. A jugoszláviai kibocsátású részvények esetében szinte teljes anyag állt rendelkezésükre, mivel a részvényesek „túlnyomó többsége” a névre szóló átváltás céljából az MNB útján beszolgáltatta részvényeit. A természetes személyek követeléseinek kategóriájában csak az áruköveteléseket, a folyószámlán és a betétkönyvön alapuló követeléseket sikerült statisztikailag összesíteni, a bejelentések között nagyobb számban szereplő bérköveteléseket, szolgálati időhöz kötött követeléseket, vagy a nyugdíjköveteléseket nem. A jelentés készítője a természetes személyek Jugoszlávia felé való tartozásai kapcsán csupán annyit jegyzett meg, hogy a 8500 bejelentő közül mindössze 115 személy írta be tartozásait, így az ezzel kapcsolatos számítások nem megbízhatók. A jogi személyek Jugoszláviában maradt ingatlan és ingó vagyonát is csak a bejelentett érték alapján tudták összesíteni, mivel az objektív érték megállapításához érto bankszakértők és ipari szakértők nem álltak rendelkezésükre. S végül ezekben a számításokban még nem szerepeltek az első világháborút követően, 1923 és 1930 között, a trianoni békeszerződés alapján a Vegyes Döntőbíróságnál indított perekben Jugoszláviával szemben megítélt és elmaradt kártérítések, bár ezek az adatok a pénzügyminisztérium rendelkezésére álltak.

A trianoni békeszerződés 250. cikke alapján a magyar állampolgárok perek ezreit indították a királyi Jugoszlávia ellen – elsősorban a földbirtokok agrárreform céljára történő kisajátítása és egyéb jogelvonások, például ingó vagyon rekvirálása, visszatartása, nyugdíj és egyéb jogosultságok stb. elvonása miatt. Ez utóbbiakból fakadó ügyekben jogerős ítéletek születtek, azonban Jugoszlávia ezeket soha nem fizette ki. Mivel a földbirtok-kisajátításokkal kapcsolatos, Jugoszlávia által fizetendő kártérítés olyan hatalmas összeget tett ki, amely megingatta vol-

na a jugoszláv állam pénzügyi alapjait, Jugoszlávia a Népszövetséghez fordult. Az 1930-as hágai és párizsi egyezmény a várható kártalanítási összeget eleve 70%-kal csökkentette, de Jugoszlávia ezeket az összegeket nem közvetlenül a károsultaknak, hanem egy, az egyezménnyel külön létesített alapon keresztül, számára kedvező konstrukcióban fizethette. Magyarország, tekintettel a korabeli európai erőviszonyokra, e drasztikusan leszállított összeg elfogadására kényszerült. Jugoszlávia az ezzel kapcsolatos kötelezettségeit 1940-ig pontosan teljesítette, de azóta semmit nem fizetett.⁷⁴ A magánvasutak⁷⁵ kisajátításával kapcsolatos kártérítési perekben 1931-ben született megállapodás, amely szerint Jugoszlávia e számára szintén kedvezően megállapított tartozásait kincstári jegyekkel fizethette (volna) ki.⁷⁶ A pénzügyminisztérium 1949 szeptemberében a Vegyes Döntőbíróági ítéletek alapján a fenti címen benyújtható magyar követelések összegét 1140 millió forintban (265 154 940 arany korona) állapította meg.⁷⁷

Az 1948-as összeírás szerint Jugoszláviában összesen 39 000 hektár, magyar állampolgárok birtokában lévő földet sajátítottak ki, ennek döntő többsége, 23 668 ha őslakosok tulajdonában volt, megállapított értéke 60 676.440 P (17 681.000 dollár) volt.⁷⁸ (A pengő minden esetben 1938-as pengőt jelent.) Mint már utaltam rá, az őslakosok vagyonát azért próbálták meg külön is számszerűsíteni, mivel úgy vélték, hogy a leendő tárgyalásokon a magyar igények „különböző súllyal képviselhetők”, és „legerősebb igénye” a jugoszláv törvények szerint is azoknak a magyar állampolgároknak lehet, akik már 1941 áprilisa előtt is Jugoszlávia területén éltek. Az elkobzott 1–5 szobás lakóházak száma 2461 db volt 22 995 238 P (6 667 000 dollár) értékben, őslakosoké volt ebből 1180 lakás. (A dollárban megadott összegekhez a feljegyzések

⁷⁴ A jugoszláviai magyar földbirtokok kártalanítása kapcsán indított perek esetében 52, a károsultak javára született ítéletről tudunk. Ezek között legnagyobb kártérítést a Kalocsai Érsekségnek ítélték meg, 13 815 956 arany koronát, de pert nyert a jugoszláv állammal szemben a Lelbach család, a Fernbach család, Tallián József, Odeschalchi Ilona is, összesen 167 989 565 arany korona összegben. MNL OL PM XIX-L-1-k -293 626/IV.b.-1948. 33. doboz.

⁷⁵ A kisajátított magánvasutakhoz tartozott például a Baja–Bezdn–Zombor–Apátni vonal, és a Zombor–Óbecse HÉV Rt. is.

⁷⁶ MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/g-szn./1948. 39. doboz.

⁷⁷ Uo. és MNL OL PM XIX-L-1-k-szn./1949. 228. doboz.

⁷⁸ Az 1938-as pengőt 3,45 dollárral vették számításba.

semmiféle megjegyzést nem fűztek, tehát feltételezem, hogy az aktuális árfolyammal számoltak. A dollár értéket ugyanakkor nem minden esetben számították ki.) Az ötszobásnál nagyobb lakóingatlanok bejelentett értékét 26 000 000 pengőben (7 536 000 dollár) állapították meg. Legnagyobb tételt az elkobzott, államosított ingóságok tették ki, 112 millió pengő értékben. A természetes személyek folyószámla- és bankbetét-követeléseit 2 millió pengőben (580 000 dollár) határozták meg. A jogi személyek ingatlanjainak, ingóságainak és egyéb követeléseinek tétele 64 millió pengőt tett ki. A 10 millió pengős magyar részvényvagyon csak azt a jugoszláv kibocsátású részvényvagyont tartalmazta, amelyet a Magyar Nemzeti Bank adott át nevesítés céljából a budapesti jugoszláv követségnek, de nem tartalmazta például az impériumváltáskor Jugoszlávia területén maradt, magyar tulajdonban volt jugoszláv részvényeket, vagy a külföldi cégek neve alatt kamuflált (álcázott), magyar tulajdonban lévő jugoszláv részvényeket. Jugoszláviának a magyar állampolgárságú természetes és jogi személyek vagyonának elkönfiskálása és államosítása révén keletkezett tartozásának végösszegét 300 millió pengőben (80 millió dollár) határozták meg, amihez végül hozzáadták a Vegyes Döntőbíróóság ítéletei alapján vállalt, de nem teljesített jugoszláv tartozások 9 642 000 dollár összegét, tehát Jugoszlávia Magyarországgal szembeni összes tartozása megközelítőleg 90 millió dollár (89 642 000 dollár) volt.⁷⁹ Ez az összeg valamivel több, mint 316 millió pengőt tett ki. A Jugoszláviával szemben fennálló, államosításokból fakadó magyar tartozások összege 14 millió pengőt volt, de ez csak a jogi személyek tartozásait tartalmazta, a természetes személyek tartozásairól az összesítést végző szakemberek szerint a bejelentések nem adtak megbízható képet.⁸⁰

Mire a magyar hatóságok elkészültek a jugoszláv tartozások összeírásával és megállapították annak reális összegét, a tervezett magyar-jugoszláv tárgyalásokat elsodorták a szovjet-jugoszláv konfliktus magasba csapó hullámai.

Jó pár évvel később, csak Sztálin halála után (1953. március 5.) indult meg a Szovjetunió és Jugoszlávia közötti közeledés, amely utat

⁷⁹ MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/g-szn.-1948. 39. doboz.; MNL OL PM XIX-L-1-k-szn./1949. 228. doboz., 40 262/1949. 33. doboz.

⁸⁰ MNL OL KÜM XIX-J-1-j -Jugoszlávia-23/d-001 433/1/1954. 27. doboz.

nyitott a magyar–jugoszláv kapcsolatok rendezése előtt is. A Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottsága az 1954. október 14-ei ülésen úgy döntött, hogy a két ország kapcsolatainak rendezése érdekében azonnali hatállyal kivonják a forgalomból a Jugoszlávia- és Tito-ellenes könyveket, broszúrákat, beszüntetik a *Za Ljudsko zmago* (*A nép győzelméért*) című szlovén nyelvű Jugoszlávia-ellenes lapot, felosztatják az ún. kominformista emigrációt tömörítő Jugoszláv Hazafiak Szövetségének magyarországi csoportját.⁸¹ S bár még számos nehézséget kellett leküzdeni a két ország kapcsolatainak normalizálása terén (a Rajk-per és következményei, a Magyarországon fogva tartott jugoszláv politikai foglyok, a jugoszláv ügyben végletekig kompromittálódott Rákosi személye, a posta- és vasútforgalom helyreállítása, a határon felállított aknazár stb.), 1955 nyarán a jugoszláv kormány javaslatot tett a függőben maradt pénzügyi kérdések tárgyalására, s ennek sikerétől tette függővé a többi vitás kérdés, köztük az államosított magyar vagyonok kérdésének tisztázását is.

A Magyarországgal szembeni jugoszláv követelések legfontosabb tételeit a jóvátételi tartozások, a felmondott 15 éves alumíniumegyezményből, az ötéves gazdasági szerződésből és a kereskedelmi egyezményekből fakadó elmaradások képezték, míg ezzel szemben Magyarország a magyar vagyonok elkobzásából, államosításából fakadó, valamint a Vegyes Döntőbíróóság által 1923 és 1930 között megítélt, de ki nem fizetett jugoszláv tartozásokat állította. A román és csehszlovák pénzügyi tárgyalásokhoz képest Magyarország Jugoszláviával szembeni tárgyalási pozícióit nehezítette, hogy Magyarország volt a kezdeményezője a jóvátételi szállítások leállításának, a gazdasági és kereskedelmi megállapodások felmondásának, míg Romániával, illetve Csehszlovákiával szemben ilyen jellegű problémák nem voltak. Ennek ellenére, más okok miatt, mindkét esetben Magyarország számára előnytelen egyezmények születtek az államosított, elkobzott magyar vagyonok kártalanítása kapcsán, bár mindhárom esetben a magyar fél követelései nagyságrendekkel voltak magasabbak.⁸²

Budapest a meghíúsult jugoszláv gazdasági szerződésekből fakadó saját tartozásait 17,6 millió dollárra (kamatokkal 22,5 millió dollár)

⁸¹ MNL OL KÜM XIX-J-1-n - Sík Endre-443/S-1954. 65. doboz.

⁸² A részletekre lásd Vincze Gábor és Gaucsik István már idézett munkáit.

becsülte, a jóvátételi szállításokból fennmaradt tartozásait pedig a forint aranyparitáson alapuló számítása alapján közel 50 millió dollárra. A jugoszláv partner azonban ezt a számítási módot nem fogadta el, amit annak idején egyébként a Szovjetunió és Csehszlovákia is visszautasított. Mivel számukra kedvezőbb volt, ragaszkodtak az 1938-as világpiacon áron történő számításhoz – a jugoszláv tartozásokat ez a számítási mód csaknem megduplázta volna.⁸³

Az 1955. szeptember 5-én Belgrádban megkezdődött tárgyaláson a jugoszlávok kemény tárgyalófélnak bizonyultak, és kezdetben kizárólag a magyar tartozások nagyságáról és annak fizetési módjáról voltak hajlandók tárgyalni, beleértve a gazdasági kapcsolatok megszakításából adódó károkért fizetendő kártérítést is (kamatok, kötbérek, kártérítések, stb.), amiért a magyarok egy fillért sem akartak fizetni. A tárgyalások induló összege a jugoszlávok részéről minden képzeletet felülmúlóan irreális, 523 millió dollár volt, míg az elkobzott, államosított magyar vagyonokért, a kifizetetlen tranzitszállításokért és az elmaradt Vegyes Döntőbírószági kártérítésekért Magyarország ennél jóval kevesebbet, mindössze 300 millió dollár követelést tudott szembeállítani. S bár Mijalko Todorovics, a jugoszláv delegáció vezetője az induló összeget több mint a felére, 230 millió dollárra csökkentette, Háy László külkereskedelmi miniszternek, a magyar delegáció vezetőjének mindössze 45 millió dollár tíz év alatt történő kifizetésére volt felhatalmazása. Az álláspontok igen hamar megmerevedtek, s a jugoszlávok szeptemberben felálltak a tárgyalóasztaltól. A megbeszélések pár hónappal később, 1956 januárjában, Budapesten folytatódtak tovább, de ezek is csakhamar félbeszakadtak.⁸⁴ Pedig a magyar álláspont januárra a nullszaldós elképzeléshez képest jelentősen enyhült. Már 72 millió dolláros tartozás megfizetéséről is hajlandók voltak tárgyalni, amennyiben azt tíz, esetleg hét év alatt, kedvező áruszerkezetben fizethetik ki. A jugoszlávok is lementek 150 millióig, sőt bizonyos feltételek mellett a 110 milliótól sem zárkóztak volna el. A magyar delegáció azonban még ezt is soknak tartotta. A magyar kormány álláspontjá-

⁸³ Honvári János: Az 1956. május 29-ei magyar–jugoszláv pénzügyi és gazdasági egyezmény. *ArchivNET*, 10. évf. (2010) 2. sz. https://www.archivnet.hu/gazdasag/az_1956._majus_29ei_magyarjugoszlav_penzugyi_es_gazdasagi_egyezmey.html (utolsó letöltés 2023. január 25.) 4.

⁸⁴ Uo. 5–7.

nak megértéséhez tudnunk kell, hogy az 1950-es évek erőltetett iparosítási, fegyverkezési politikája súlyos válságba sodorta az országot, s nemcsak Jugoszlávia, de a nyugati országok felé is el volt adósodva. A nyugati országokkal szembeni adósságállománya 1956-ban 2 milliárd 347 millió devizaforint volt, ráadásul mind magas kamatozású, rövid lejáratú, három hónapon belül esedékessé váló hitelekből állt.⁸⁵

Az alkudozásba kezdettől fogva aktívan bekapcsolódott Dalibor Soldatić budapesti jugoszláv követ is, aki Sík Endrénél, a külügyminiszter első helyettesénél tett gyakori látogatásai alkalmával igyekezett a magyar kormányt jobb belátásra bírni, és rövid úton közvetítette kormánya éppen aktuális álláspontját. A kettőjük közötti egyeztetések különösen intenzívvé váltak a januári tárgyalások félbeszakadása után. Soldatić február elejétől világossá tette Sík előtt, ha a magyarok „valamivel” feljebb mennek a 72 milliónál, akkor meglesz a „normális alapja” annak, hogy ők „tovább menjenek lefelé”, és Sík közvetítésével felkereste Rákosit is.⁸⁶ Március végén Sík már azt közölte Soldatić-csal, hogy a Rákosival történt beszélgetése eredményeként „új elgondolás alakult ki a függőben lévő magyar–jugoszláv pénzügyi kérdések rendezése tárgyában.”⁸⁷ Az álláspontok közeledése mögött azonban, úgy véljük, nem elsősorban Rákosi jóindulatát, esetleg Soldatić ékesszólását kell keressük. 1956. február 14–25-e között zajlott le a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa, s az oda utazó küldöttség szovjet segítséget kért egyrészt a nyugati tartozások, hitelek rendezése miatt, másrészt felhatalmazták őket arra is, hogy tájékoztassák a szovjet pártvezetőket a félbeszakadt jugoszláv pénzügyi tárgyalásokról, és kérjék „közvetítő, segítő közreműködésüket” a helyzet rendezésében.⁸⁸ A küldöttség közbenjárására vonatkozó források ugyan mindmáig nem kerültek elő, de a XX. kongresszus által kiváltott „olvadás” minden bizonnyal hozzájárult a két fél megállapodási szándékának felerősödéséhez. Március 10-én Soldatić közölte Sík Endrével, „elfo-

⁸⁵ Honvári János: 20. századi gazdaságtörténet. In: *Magyar gazdaság. 21. századi enciklopédia*. Szerk. Andor László. Budapest, Pannonica, 2008. 126. Magyarország 1956 júniusában rendezte vagyoni jogi adósságait Nagy-Britanniával is, 4,5 millió font értékben.

⁸⁶ MNL OL KÜM XIX-J-1-n-Sík Endre-123/S-1956. 65. doboz.

⁸⁷ MNL OL KÜM XIX-J-1-n-Sík Endre-153/S-1956. 65. doboz.

⁸⁸ Honvári J.: Az 1956. május 29-ei magyar–jugoszláv, i. m. 9.

gadja a tárgyalás alapjául a 85 milliós globális összeget, amely öt év alatt törlesztendő”, és hajlandók a magyarok számára leginkább kedvező árulistáról is tárgyalni.⁸⁹ A magyar delegáció április 19-én utazott le gépkocsival Belgrádba, s még aznap megkezdték a tárgyalásokat. A magyar delegáció vezetője Olt Károly pénzügyminiszter volt, míg a jugoszláv delegációt ezúttal is az egyik legtekintélyesebb gazdasági szakértőnek számító Mijalko Todorović vezette, aki ekkor a Szövetségi Végrehajtó Tanács tagja volt.

A tárgyalások több mint egy hónapig tartottak és 1956. május 29-én több okmány aláírásával zárultak. Két egyezményt írtak alá, a függőben lévő pénzügyi és gazdasági kérdések rendezéséről és a két ország közötti tudományos és műszaki együttműködésről szóló egyezményt, egy bizalmas jegyzőkönyvet, amelyhez egy, a delegációk elnökei közötti levélváltást is csatoltak.

Az egyezmény 1. cikkelye kimondta, hogy a szerződő felek „kiegyenlítettnek tekintik” a két állam, azok állampolgárai és jogi személyei másik állammal szemben 1955. január 1-je előtt „bármilyen jogcímen” keletkezett pénzfizetésre, áruszállításra és egyéb szolgáltatásra vonatkozó jogait, követeléseit és igényeit, kivéve a polgári jogviszonyból keletkezetteket és az irodalmi, művészeti szerzői jogokon alapuló igényeket – amennyiben Magyarország 85 millió dollár értékű, jelenlegi áron számított árut szállít Jugoszláviának, öt éven belül. A szállítások módjának tisztázására Vegyes Bizottság kiküldését irányozták elő.⁹⁰ Jugoszlávia tehát radikálisan leszállította az egyébként irreálisan magas, 523 millió dolláros követelését, Magyarország pedig túlment azon a 72 millió dolláros felső határon, amihez hosszú ideig ragaszkodott. Sikerült viszont kedvezően megváltoztatni a szállítandó áruk árfolyamára vonatkozó jugoszláv álláspontot (1938-as világpiaci árak), és az egyezmény napján érvényes közepes világpiaci árakkal számoltak.

Az államosított és elkobzott magyar vagyonok vonatkozásában a bizalmas jegyzőkönyv a következőképpen értelmezi az egyezmény általános rendelkezését: „kiegyenlítettnek kell tekinteni mindazokat

⁸⁹ MNL OL KÜM IX-J-1-n-Sik Endre-159/S-1956.

⁹⁰ A 85 millió dolláros kötelezettséget 1961-ig kellett volna teljesíteni, de sikerült megállapodni a határidő meghosszabbításában, így Magyarország 1964-ben szállította le az ezzel kapcsolatos utolsó árutételeket. MNL OL PM XIX-L-1-k-64 930/1966. 185. doboz.

a követeléseket és igényeket is, amelyeket a Magyar Népköztársaság Kormánya, illetve magyar állampolgárok vagy jogi személyek a magyar javaknak, jogoknak és érdekeltségeknek az 1948. augusztus hó 1. napján kelt rendelet alapján a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaságra történt átruházása miatt támaszthatnának.” E rendelkezés hatálya alá vonták az értékpapírokat is, de kivonták alóla a békeszerződés 24. cikkében előírt művészeti, történelmi, régészeti javakra vonatkozó jugoszláv restitúciós igényeket.

A jugoszláv tárgyalóbizottság elnöke a magyar delegáció elnökéhez intézett levelében az egyezményre hivatkozva „igazolta”, hogy megállapodtak abban is, hogy a békeszerződés 29. cikkelyére hivatkozva 1948. augusztus 1-jén életbe léptetett jugoszláv államosítási törvénnyel Jugoszlávia „megszerezte az érintett javak tulajdonjogát, tekintet nélkül arra, hogy hoztak-e ennek megállapítása tárgyában külön határozatot. Ennek megfelelően a Jugoszláv Kormány nem fog további intézkedést hozni a békeszerződés 29. cikkében biztosított jogainak érvényesítése iránt.” Majd a levél így folytatódik: a jugoszláv fél „a fentiek ellenére” hajlandó megvizsgálni egy olyan tartalmú rendelet kiadásának lehetőségét, amely kivonná az államosítási és elkobzási rendelkezések hatálya alól azokat a „ténylegesen közületi kezelésbe nem vett kisebb ház- és földbirtokokat, amelyeket magyar tulajdonosaik közvetlenül vagy rokonaik útján tartanak birtokban.” A magyar kormány is vállalta ezt a felülvizsgálatot a Magyarországon államosított, de ténylegesen állami kezelésbe nem vett, kisebb jugoszláv ház- és földbirtokok vonatkozásában.⁹¹ A kettős birtokosok is ennek a megállapodásnak a hatálya alá estek, vagyis a magyar kettős birtokosok mintegy 300 hektárnyi, Jugoszláviában lévő birtokai, illetve a jugoszláv kettős birtokosok mintegy 368 hektár magyar területen lévő birtokai.⁹²

Mint láttuk, a számszerű adatok szerint a magyar állampolgárok vagyoni kárpótlásra vonatkozó követelései messze meghaladták a jugoszláv követeléseket, így Budapest tárgyalási pozíciói kezdetben jóval kedvezőbbek voltak. A magyar vagyonok kárpótlásának ügyét azonban 1948-ban a történelmi események kimozdították a két ország közötti, szűkebb vagyoni kártalanítási kérdések köréből, s az 1956-os tárgya-

⁹¹ MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/-sz.-1 956. 39. doboz.

⁹² MNL OL PM XIX-L-1-k-44 171/1 968-Ju-3., 185. doboz.

lásokon már összekapcsolódtak az elmaradt jóvátételi szállításokból és egyéb nem teljesített gazdasági szerződésekből fakadó pénzügyi tartozásokkal. Így a jugoszlávok által kisajátított, államosított magyar vagyonok rendezése alárendelődött a jóvátétel és egyéb gazdasági természetű problémák rendezésének. A messze nem azonos értékű vagyoni tartozásokat, mint láttuk, kiegyenlítettnek nyilvánították, és kölcsönösen elismerték az államosítások jogosságát. A magyar kormány tehát, bár más okok miatt, mint Csehszlovákia és Románia esetében, de ezúttal is lemondott a kisemberek Jugoszlávia által történő kártalanításáról. A levélváltásban megígért kisebb ház- és földbirtokok visszaadására sem került sor. Amikor a magyar kormány tíz év múlva, 1966 őszén érdeklődött Belgrádban, tettek-e lépéseket a bizalmas levélváltásban említett ház- és földbirtokok volt tulajdonosok számára történő visszaadása érdekében, azt a választ kapták, hogy a megfelelő rendelkezés kiadására „technikai nehézségek miatt” még nem került sor.⁹³

93 MNL OL PM XIX-L-1-k-64 930-1966. 185. doboz.

Bibliográfia

- A magyar állam története 1711–2006.* ELTE BTK, 2006. (A Kormányzat 1918–1919 című fejezet szerzője Marjanucz László) http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Tortenelem/14Szab%F3_Marjanucz/html/5_4.htm (utolsó letöltés 2023. január 20.)
- A magyar jóvátétel és ami mögötte van...1945–1949. Válogatott dokumentumok.* Válogatta, a bevezetést és jegyzeteket írta Balogh Sándor és Földesi Margit. Budapest, Napvilág, 1998.
- A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947.* Szerk. Feitl István. Budapest, Napvilág, 2003.
- A vajdasági forradalmi munkásmozgalom fejlődésének rövid áttekintése 1870–1956.* Újvidék, 1969.
- A zsidó népesség száma településként 1840–1941.* Szerk. Kepecs József. Budapest, KSH, 1993.
- A. Sajti Enikő – Markó György: Ismeretlen dokumentum az 1942. januári délvidéki razzia résztvevőinek peréről. 1943. december 14. – 1944. január 14. *Hadtörténelmi Közlemények*, 32. évf. (1985) 5. sz. 426–456.
- A. Sajti Enikő: „Tapasztalatok a megszállott déli területeken.” Steuer György államtitkár jelentése a Délvidék szerb megszállásáról, 1919. szeptember 23. *Limes*, 25. évf. (2012) 4. sz. I. kötet, 43–56.
- A. Sajti Enikő: A „kommunizmus mostoha gyermekei”: a magyar kisebbség elleni megtorlások a Délvidéken – a kutatás eredményei és kérdőjelei. *Létünk*, 38. évf. (2008) 3. sz. 28–42.
- A. Sajti Enikő: A bánáti magyar kisebbség helyzete a második világháború éveiben. In: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.* Szerk. Bárdi Nándor – Fedinecz Csilla – Szarka László. Budapest, MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadó, 2008. 176–179.
- A. Sajti Enikő: A magyar állam berendezkedése a Délvidéken 1941–1944. *Limes*, 22. évf. (2009) 2. sz. 63–81.

- A. Sajti Enikő: A magyar vagyonok kisajátítása, államosítása Jugoszláviában 1945 után. / Eksproprijacija i nacionalizacija mađarske svojine u Jugoslaviji nakon 1945. In: A. Sajti Enikő – Juhász József – Molnár Tibor: *A titói rendszer megszilárdulása a Tisza mentén (1945–1955) / Konsolidacija Titovog režima na Potisju (1945–1955)*. (A titói Jugoszlávia levéltári forrásai 4.; Arhivski izvori Titove Jugoslavije 4.) Zenta–Szeged, Zentai Történelmi Levéltár – Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, 2013. 133–159. Szerbül ugyanebben a kötetben: A. Šajti, Enike: Eksproprijacija i nacionalizacija mađarske svojine u Jugoslaviji nakon 1945. 327–354.
- A. Sajti Enikő: *Bűntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*. Szeged, SZTE Történelemtudományi Doktori Iskola, 2010.
- A. Sajti Enikő: Bűntudat és győztes fölény: a magyar–jugoszláv kapcsolatok 1944–1947. In: *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. Szerk. Papp Richárd – Szarka László. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2008. 203–210.
- A. Sajti Enikő: Bűntudat és győztes fölény: a magyar–jugoszláv kapcsolatok 1944–1947. In: Uő: *Bűntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*. Szeged, SZTE Történelemtudományi Doktori Iskola, 2010. 133–144.
- A. Sajti Enikő: *Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája*. Budapest, Kossuth, 1987.
- A. Sajti Enikő: Döbbenet és hitelesség. (Cseres Tibor: Vérbosszú Bácskában). *Magyar Napló*, 3. évf. (1991) 12. sz. (október 4.) 36–38.
- A. Sajti Enikő: Egy kommunista káder a külügyben 1945–1948: Rex József. *Forrás*, 41. évf. (2009) 7–8. sz. (július–augusztus) 89–109.
- A. Sajti Enikő: Egyházi források a partizán megtorlásokról. *Létünk*, 40. évf. (2010) 3. sz. 11–26.
- A. Sajti Enikő: Hány magyar áldozata volt a partizán megtorlásoknak? In: Uő: *Bűntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*. Szeged, SZTE Történelemtudományi Doktori Iskola, 2010. 201–227.
- A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, Napvilág, 2004.

- A. Sajti Enikő: Josip Broz Tito. In: Polonyi Péter: *Mao*. – A. Sajti Enikő: *Tito*. Budapest, Pannonica, 2000. 163–307.
- A. Sajti Enikő: *Kisebbségpolitika és társadalomszervezés. Várady Imre (1867–1959) bánáti magyar politikus iratai*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 2016.
- A. Sajti Enikő: Még hidegebb napok. Megtorlás a Délvidéken. *Rubikon*, 20. évf. (2009) 5. sz. 30–38.
- A. Šajti, Enike: *Mađari u Vojvodini 1918–1947*. Novi Sad, Forum, 2010.
- A. Šajti, Enike: Partizanska odmazda protiv Mađara u Vojvodini: rezultati i upitnici istoriografije. In: *Impériumváltás a Vajdaságban (1944). Promena imperije u Vojvodini 1944 godine*. (Dél-Alföldi évszázadok 28.) Szerk. Biernacki, Karol – Fodor István. Szeged–Zenta, Csongrád Megyei Levéltár – Zentai Történelmi Levéltár, 2010. 9–40.
- A. Sajti, Enikő: *Hungarians in the Vojvodina 1918–1947*. (Atlantic Studies on Society in Change No. 110.) New York, Columbia University Press, 2003.
- Ádám István – Csorba Béla – Matuska Márton – Ternovác István: *A temerini razzia*. Temerin, A VDMP Történelmi Bizottsága, 2001.
- Ádám Magda: A kisantant és a kisebbségi kérdés. <https://adatbank.ro/inchtm.php?akod=1040> (utolsó letöltés: 2023. január 20.)
- Ádám Magda: A kisantant és a magyar kisebbségi kérdés. *História*, 13. évf. (1991) 2–3. sz. 26–28.
- Ádám Magda: *Magyarország és kisantant a harmincas években*. Budapest, Akadémiai, 1968.
- Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenta. Knj. 1. Dokumenti mart 1938–decembar 1940*. Odgovorni urednik Fabian Trgo. Beograd, Vojnoistorijski institut, 1969.
- Arday Lajos: *Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában*. Budapest, Books in Print Bt., 2002.
- Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz, 1999. (javított kiadás 2013.)
- Avramovski, Živko: *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1939–1941*. T. 3. Beograd, Arhiv Jugoslavije, 1996.

- Avramovski, Živko: *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938. Knjiga druga (1931–1938)*. Zagreb, Arhiv Jugoslavije, Globus, 1986.
- Az 1947. szeptember 16-ra Budapestre összehívott Országgyűlés almanachja. 1947. szeptember 16. – 1949. április 12. Szerk. Horváth Zsolt – Hubay László. Budapest, Magyar Országgyűlés, 2005.
- Babucs Zoltán: „Előre az 1000 éves déli határokra.” Magyarságkutató Intézet, 2021. április 11. <https://mki.gov.hu/hu/hirek-hu/evfortulok-hu/elore-az-1000-eves-deli-hatarokra> (utolsó letöltés 2022. május 25.)
- Balázs Attila: *Kinek Észak, kinek Dél*. Budapest, Palatinus, 2008.
- Balla Ferenc – Balla István: *A bezdáni vérengzés, 1944*. Topolya, Panonia-Print, 2013.
- Balla Ferenc – Balla István: *Bezdán története. A jugoszláv közigazgatás bevezetésétől a termelő parasztszövetkezetek felbomlásáig (1944–1953)*. Tóthfalu, Logos Grafikai Műhely, 2001.
- Baráth Magdolna: Magyar–szovjet kapcsolatok 1944–1953 között. In: *Magyar–oroszk kapcsolatok tizenkét évszázada*. Szerk. Szvák Gyula. Budapest, ELTE Ruszisztikai Központ, 2005.
- Bárdi Nándor: A Keleti Akció. *Regio*, 6. évf. (1995) 3. sz. 89–134.
- Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Csíkszereda, Pro-Print, 2013.
- Bató Szilvia: Egy jelenség jogi alakváltozásai. A párbaj útja az esz-köztől a bűncselekményig. In: *Ünnepi kötet dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Balogh Elemér és Homoki-Nagy Mária gondozásában. (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica. Tomus LXXV.) Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2013. 79–100.
- Békés Csaba: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok kereszt-tűzében, 1945–1990*. Budapest, Gondolat, 2004.
- Békés Márton: A Kovács-dosszié elé. Gondolatok egy csendőrsors töredékei felett. *Vasi Szemle*, 61. évf. (2007) 2. sz. 155–168. <http://www.vasiszemle.hu/2007/02/bekes.htm> (utolsó letöltés 2023. január 9.)
- Bojović, Boško – Cvetković, Srđan: *Aleksandar – Aca Simović. Industrialac-humanista – „narodni neprijatelj”*. Beograd-Zabrazje, 2016.
- Borhi László: *Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956*. Budapest, Corvina, 2005.

- Botos János: A fizetőeszköz inflációja az első világháború alatt és után 1914–1924. *Múltunk*, 60. évf. (2015) 3. sz., 70–138.
- Braudel, Fernand: *Franciaország identitása. Az emberek és a dolgok*. Budapest, Helikon, 2004.
- Breisach, Ernst: *Historiográfia*. Budapest, Osiris, 2004.
- Bundula István: A pontosság kötelező. *Magyar Napló*, 3. évf. (1991) 12. sz. (október 4.) 39–40.
- Buzási János: *Az újvidéki „razzia”*. Budapest, Kossuth, 1963.
- Čubrilović, Vasa: A kisebbségi kérdés az új Jugoszláviában. *Híd*, 60. évf. (1996) 12. sz. 1043–1060.
- Cvetković, Dragan: Ljudski gubici Vojvodine u Drugom svetskom ratu. In: *Dijalog povjesničara – istoričara*. 9. Zagreb, Friedrich Naumann Stiftung, 2005. 489–508.
- Cvetković, Dragan: Pregled stradanja srbanovništva Vojvodine u Drugom svetskom ratu. *Istorija 20. veka*, Vol. 23 (2005) No. 1, 91–108.
- Cvetković, Srđan: A leszámolás, „likvidálás” korszaka, 1944–1953. Politikai elnyomás Szerbiában a II. világháború után. In: *Magyarok és szerbek. Együttélés, múltfeltárás, megbékélés 1918–2012*. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2013. 235–247.
- Cvetković, Srđan: Broj i struktura optuženih domaćih ratnih zločinaca i kolaboracionista prema fondu Državne komisije i njena instrumentalizacija. *Arhiv, časopis Arhiva Srbije i Crne Gore*, 2004. 2. sz. 81–95.
- Cvetković, Srđan: *Između srpa i čekića. Knjiga prva: Likvidacija „narodnih neprijatelja” 1944–1953*. Beograd, Službeni glasnik, 2015.
- Cvetković, Srđan: *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji od 1944 do 1953*. Beograd, Službeni glasnik, 2006.
- Cvetković, Srđan: *U ime naroda!* Beograd, Evro Book, 2014.
- Cvetković, Srđan: Uloga OZN-e u likvidaciji „narodnih neprijatelja” 1944–1945. Šta kriju arhivi OZN-e o revolucionarnom teroru 1944/1945. *Arhiv, časopis Arhiva Srbije i Crne Gore*, 2006. 1–2. sz. 127–136.
- Cvijić, Jovan: *A Balkán-félsziget és a délszláv országok. Az emberföldrajz alapjai*. Ford. Papp Árpád. Újvidék, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2009.

- Csaplár-Degovics Krisztián: *Az albán nemzetté válás kezdetei (1878–1913) – a Rilindja és az államalapítás korszaka*. Budapest, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2010.
- Cseres Tibor: *Hideg napok, Búcsú nélkül, Bizonytalan század*. Budapest, Szépirodalmi, 1983.
- Cseres Tibor: *Vérbosszú Bácskában*. Budapest, Magvető, 1991.
- Csuka János: *A délvidéki magyarság története 1918–1941*. Budapest, Püski, 1995.
- Demeter Gábor – Radics Zsolt. A Délvidék gazdasági-társadalmi viszszaüllesztése (1941–1944). *Limes*, 22. évf. (2009) 2. sz. 33–61.
- Demkó István: A nagybecskereki cukorgyár alapításának kezdetei. *Bácsország*, 7. évf. (2004) 28. sz. 40–41.
- Dévavári Zoltán: *Egy elmesélhetetlen történet. Impériumváltások, holokauszt, emigráció. A szabadkai zsidóság eszme- és politikatörténete (1918–1945)*. (Veritas Könyvek 17.). Budapest, Magyar Napló, 2020.
- Dévavári Zoltán: *Új partok felé. Kisebbségi kiütkeresés, szellemi és politikai irányzatok a Délvidéken és a Magyar Párt megalakulása (1918–1923)*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2014.
- Dévavári Zoltán: *Új partok felé. Kisebbségi útkeresés, szellemi és politikai irányzatok a Délvidéken és a Magyar Párt megalakulása (1918–1923)*. Doktori értekezés. Szegedi Tudományegyetem Történelem Doktori Iskola, Modernkori Program. Szeged, 2010. 65–137. <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1487> (utolsó letöltés 2012. december 6.)
- Dokumenti o spoljnoj politici Jugoslavije 1941–1945*. Knj. 1. Beograd, Savezni sekretarijat za inozemne poslove – Centar za informaciono-dokumentarne poslove, 1988.
- Domány András: A többi néma csend. Az 1947-ben megválasztott országgyűlés almanachja. *Mozgó Világ*, 32. évf. (2006) 7. sz. 101–108.
- Dongó Ferenc – Kovács József – Gulyás M. Fulgencia – Savelin Zoltán – Bagi M. Romarika: *A martonosi egyházközség története*. Martonos, Tótkomlósi Városvédő Egyesület Martonosi Helytörténeti Társaság, 2011.
- Duby, Georges: *Folytonos történelem*. Budapest, Napvilág, 2000.
- Erényi Tibor: A Magyar Köztársaság 1918–1919-ben. In: *A köztársasági eszme és mozgalom Magyarországon*. Szerk. Pölöskei Ferenc. Budapest, ELTE BTK, 1990. 27–43. <http://polhist.hu/wp-con>

- tent/uploads/2017/09/erenyi_koztarsasag_1918_1919.pdf (utolsó letöltés 2023. január 15.)
- Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945–1949).* Szerk. Mezei Géza. Budapest, Új Mandátum, 2001.
- Fábián Borbála: A főispáni hivataltól a főispánságig. Dr. Borbíró Ferenc életútja (1879–1962). *Bácsország*, 12. évf. (2009) 1. sz. 40–48.
- Faragó Vilmos: Történelem – felülnézetben. *Élet és Irodalom*, 20. évf. (1976.) 43. sz. (október 23.) 3.
- Fiziker Róbert: Felemás szembenézés. 1. rész. MNL OL, 2015. augusztus 10. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/felemas_szembenezes (utolsó letöltés 2023. január 10.)
- Fiziker Róbert: Katyn, Lidice, Oradour... és Újvidék. 2. rész. MNL OL, 2015. augusztus 17. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/katyn_lidice_oradour_es_ujvidek (utolsó letöltés 2022. augusztus 2.)
- Fóris Ákos: Orosz hadifoglyok Magyarországon 1918 végén. In: *Világháború, világforradalom, világbéke.* Szerk. Krausz Tamás – Katkó Márton Áron – Mészáros Zsófia. Budapest, ELTE Kelet-Európa Története Tanszék, 2017. 58–59.
- Forró Lajos – Molnár Tibor: *Tragikus emberi sorsok 1944-ből a partizán-iratok tükrében.* (A titói Jugoszlávia levéltári forrásai 3. Archivski izvori titove Jugoslavije 3.) Szeged–Zenta, Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára – Zentai Történelmi Levéltár, 2013.
- Forró Lajos: *Jelöletlen tömegsírok Magyarokanizsán, Martonoson, Adorjánban.* Szeged, Hálózat a Szabad Információért Alapítvány, 2007.
- Forró Lajos: Jelöletlen tömegsírok. *Rubicon*, 20. évf. (2009) 5. sz. 40–44.
- Föglein Gizella: *Etnikum és educatio. A magyarországi nemzetiségek alsó fokú oktatásának állami szabályozása 1945–1985.* Budapest, Napvilág, 2006.
- Föglein Gizella: Magyar–jugoszláv népcseré egyezmény tervezet (1946). *Századok*, 130. évf. (1996) 6. sz. 1553–1570.
- Földesi Margit: *A szabadság megszállása – A megszállók szabadsága. A hadizsákmányról, a jóvátételről, a Szövetséges Ellenőrző Bizottságról Magyarországon.* Budapest, Kairosz, 2002.
- Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918–1919.* Szerk. Ádám Magda – Ormos Mária. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999.

- Gajger, Vladimir: Josip Broz Tito i ratni zločini. Bleiburg – Folksdojčeri. Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2013.
- Galántha Gergely: Háborús bűnösök kiadatási eljárásai Magyarországon és Jugoszlávia között 1944–1948. *Bácsország*, 9. évf. (2006) (39) 4. sz.
- Gaucsik István: *A csehszlovákiai magyarság gazdasági státuszvesztése (1945–1948)*. Doktori értekezés. ELTE, Budapest, 2011.
- Geiger, Vladimir: HEIMKEHR. Povratak slavonskih Nijemaca nakon Drugoga svjetskog rata iz izbjeglištva/prognaništva u zavičaj i njihova sudbina. *Scrinia Slavonica*, Vol 3 (2003) No. 1, 521–547.
- Gergely Ferenc – Kőhegyi Mihály: *A Pécs–Baranya–Baja háromszög történelmi problémái 1918–1921 között*. (Bajai Dolgozatok I.) Baja, k. n., 1974.
- Gergely Ferenc: Cseres Tibor élete és munkássága a rendszerváltás kezdetén. *ArchívNET*, 9. évf. (2009) 4. sz. http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/cseres_tibor_elete_es_munkassaga_a_rendszervaltas_kezdeten.html 12–13. (utolsó letöltés 2014. december 11.)
- Gergely Ferenc: Levelek Cseres Tibornak (1960–1969). *ArchívNET*, 12. évf. (2012) 1. sz. 4. http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/levelek_cseres_tibornak_19601969.html?oldal=3 (utolsó letöltés: 2014. december 9.)
- Glatz Ferenc: Történelmi megbékélés, de hogyan? *História*, 33. évf. (2011) 4. sz. 2., 51–62.
- Golubović, Zvonimir: *Racija u Južnoj Bačkoj 1942*. Novi Sad, Istorijski muzej Vojvodine, 1992.
- Građa o stvaranju jugoslovenske države 1. (I–20. XII. 1918)*. Priredili Janaković, Dragoslav – Krizman, Bogdan. Beograd, Institut društvenih nauka, 1964.
- Gubás Jenő: *Értelmiségünk bölcsője. A belgrádi magyar egyetemisták egyesületeinek története*. Zenta, Bolyai Farkas Alapítvány, 2009.
- Gyáni Gábor: Nemzet, kollektív emlékezet és public history. *Történelmi Szemle*, 54. évf. (2012) 3. sz. 357–375.
- Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956*. Budapest, ÁBTL–Rubicon, 2011.
- Gyarmati György: Vámunió, föderáció – új nagyhatalom? Duna menti kisállamok különbéke-víziói a második világháború után. In:

- A demokrácia reménye. Magyarország, 1945. Évkönyv XIII.* Szerk. Rainer M. János – Ständeisky Éva. Budapest, 1956-os Intézet, 2005. 42–44.
- Gyarmati György: Vámunió, föderáció – új nagyhatalom? *Korunk*, 17. évf. (2006) 2. sz. (február) 18–32. <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2006&honap=2&cikk=8099> (utolsó letöltés 2016. március 6.)
- Hajdú Tibor: *Károlyi Mihály. Politikai életrajz.* Budapest, Kossuth, 1978.
- Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1983.
- Hanák Péter: A történetírás: birtokper. *Élet és Irodalom*, 21. évf. (1977) 8. sz. (február 19.) 1.
- Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története.* Budapest, Jaffa, 2018.
- Hatos Pál: Hogyan lett vége? Az összeomlás és forradalom Magyarországon 1918 őszén. *Kommentár*, (2017) 5–6. sz. 11–33.
- Homonnay, Elemer: *Atrocities Committed by Tito's Communist Partisans in Occupied Southern-Hungary.* Cleveland, (Ohio), Council for Liberation of Southern Hungary, 1957.
- Honvári János: 20. századi gazdaságtörténet. In: *Magyar gazdaság. 21. századi enciklopédia.* Szerk. Andor László. Budapest, Pannonica, 2008.
- Honvári János: Az 1956. május 29-ei magyar–jugoszláv pénzügyi és gazdasági egyezmény. *ArchivNET*, 10. évf. (2010) 2. sz. https://www.archivnet.hu/gazdasag/az_1956._majus_29ei_magyarjugoszlav_penzugyi_es_gazdasagi_egyezmény.html (utolsó letöltés 2023. január 25.)
- Honvári János: Magyar jóvátétel a II. világháború után. *Rubicon*, 23. évf. (2012) Rubicon Online Plusz. http://www.rubicon.hu/magyar/nyomtathato_verzio/magyar_jovatetel_a_2_vilaghaboru_utan/ (utolsó letöltés 2015. március 2.)
- Hornyák Árpád: A Bácska határainak változása 1919–1920. In: „...ahol a határ elválaszt”. *Trianon és következményei a Kárpát-medencében.* Szerk. Pásztor Cecília. Balassagyarmat–Várpalota, Nagy Iván Történeti Kör – Nógrád Megyei Levéltár, 2002. 528–536.
- Hornyák Árpád: A belgrádi katonai konvenció. *Világtörténet*, 22. évf. (2000) 2. sz. 74–84.

- Hornyák Árpád: A délszláv egység első hivatalos manifestuma – a korfui nyilatkozat. *Korunk*, 28. évf. (2017) 2. sz. 22–33.
- Hornyák Árpád: A Délvidék délszláv birtokbavétele. Marko Protić szerb ortodox esperes emlékei az 1918. novemberi, szabadkai impériumváltásról. In: *Trianon arcai. Naplók, visszaemlékezések, levelek*. Szerk. Kunt Gergely et al. Budapest, Libri, 2018. 300–314.
- Hornyák Árpád: A magyar kisebbségi kérdés a magyar kormány délszláv politikájában a harmincas években. In: *Integrációs stratégiák a magyar kisebbség történetében*. Szerk. Bárdi Nándor – Simon Attila. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006. 80–88.
- Hornyák Árpád: Bácska-baranyai térség megszállása az I. világháború után. – A szerb megszállás. In: *Találkozások – ütközések. Fejezetek a 20. századi magyar–szerb kapcsolatok történetéből*. Pécs, Bocz Nyomdaipari Kft. 2010. 7–21.
- Hornyák Árpád: Délszláv rendezési tervek és területi követelések a második világháborúban és a párizsi békekonferencián. *Századok*, 141. évf. (2007) 1. sz. 162–190.
- Hornyák Árpád: *Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918–1927*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 2004.
- Horthy Miklós *titkos iratai*. Az iratokat sajtó alá rendezte, magyarázó szövegekkel és jegyzetekkel ellátta Szinai Miklós és Szűcs László. Budapest, Kossuth, 1962.
- Horváth Csaba – Lengyel Ferenc: *A délvidéki hadművelet 1941. április*. Debrecen, Püldo, é.n.
- Huszár Tibor: *A pokol malmai. Szűcs Ernő ÁVH-s ezredes ügye és elágazásai 1946–1955*. Budapest, Corvina, 2009.
- I. Tóth Zoltán: *Iorga Miklós és a székelyek román származásának tana*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 132.) Szerk. Szabó T. Attila. 1941. Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R-T., 1941.
- Így éltünk Szabadkán. *Damjanovné Zimmer Sarolta emlékiratai*. Budapest–Zágráb, Bookmarker, 2003.
- Janjetović, Zoran: *Between Hitler and Tito. The Disappearance of the Vojvodina Germans*. Beograd, A szerző kiadása, 2000.
- Janjetović, Zoran: *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 2005.

- Janjetović, Zoran: Kisebbségi sors a II. világháború végén. Magyarok és németek Jugoszláviában. *Magyarok és szerbek. Együttélés, múltfeltárás, megbékélés 1918–2012*. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2013. 249–261.
- Janjetović, Zoran: Neslovenske nacionalne manjine krajem drugoga svetskog rata. In: *Dijalog povjesničara – istoričara* 3. Red. Fleck, Hans Georg – Graovac, Igor. Zagreb, Friedrich Neumann Stiftung, 2001. 389–401.
- Janković, Dragoslav: „Veliki” i „mali” ratni program Nikole Pašića. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 2. Beograd, 1973.
- Jovanović, Žarko S.: *Nova vlast u Srbiji. 1941–1945*. Beograd, Zavod za udžbenike, 1993.
- Judin, Ljubomirka: O radu Narodne uprane za Banat, Bačku i Baranju 1918–1919. *Zbornik za društvene nauke Matice srpske*, br. 51. 1968. 14–25.
- Jugoszlávia 1918–1941. Dokumentumok*. Válogatta, sajtó alá rendezte, a lábjegyzeteket készítette és a fordítást ellenőrizte Sajti Enikő. Az iratokat fordította Kacziba Ágnes. Szeged, JATE Kiadó, 1989.
- Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Budapest, Kossuth, 1983.
- Juhász László: *Barangolás a magyar múltban. Ez volt a 20. század – Válogatás a Szabad Európa Rádió történelmi sorozatának 20. századi anyagából*. Lakitelek, Antológia Kiadó, 1992.
- Juhász László: Rideg napok. *Új Horizont*, 29. évf. (2001) 1. sz. 93–96.
- Kačavenda, Petar: *Nemci u Jugoslaviji 1918–1945*. Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1991.
- Kalapis Zoltán: *Életrajzi kalauz. Ezer magyar biográfia a délszláv országokból*. III. (P–Zs.) Újvidék, Forum Könyvkiadó, 2003.
- Kalsan, Vladimir: Adalékok Muraköz történetéhez. In: *Vármegyék és szabad kerületek*. I–II. Szerk. Radics Kálmán. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 2001. 313–317.
- Kardum, Livia: Problem istočnih i zapadnih granica Kraljevina Srba, Hrvata is Slovenaca na pariškoj mirovnoj konferenciji. *Politička misao*, Vol. XXVI. (1989), No. 4. 128–140.

- Kasaš, Aleksandar: Jedno svedočanstvo o Aprilskom ratu u Bačkoj 1941. godine. *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 49/1994. 171–177
- Kasaš, Aleksandar: *Mađari u Vojvodini 1941–1946*. Novi Sad, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Odsek za istoriju, 1996.
- Kazimirović, Vasa: *Pašić i njegovo doba 1845–1926*. I–II. Novi Sad, Prometej, 2019.
- Kecić, Danilo: *Forradalmi munkásmozgalom a Vajdaságban 1917–1921 között*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1980.
- Kiss Zoltán: „Rettenetes Kázmér” avagy „a nemzet vízhordó számára”. Horváth Kázmér (1893–1973) életrajza. In: *Történetek Baranyából*. (Dolgozatok a Csorba Győző Könyvtár helyismereti gyűjteményének műhelyéből 2.) Szerk. Gyánti István – Kiss Zoltán. Pécs, Csorba Győző Könyvtár, 2016. 140–160.
- Kocsis Károly: Teljesnek tekinthető a délvidéki magyar áldozatok névsora. http://old.mta.hu/mta_hirei/teljesnek-tekintheto-a-delvideki-magyar-aldozatok-nevsora-136548/ (utolsó letöltés 2022. június 3.)
- Kocsis, Károly – Kocsis-Hódosi, Eszter: *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*. Budapest, Geographical Research Institut, Research Centre for Earth Sciences and Minority Studies Programme of the Hungarian Academy of Sciences, 1998.
- Kókai Sándor: *A bánság történeti földrajza (1718–1918)*. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, 2010.
- Kókai Sándor: Etnicitás és kulturalizmus a Bánságban (1910) *Közép-Európai Közlemények*, 6. évf. (2013) 1–2. sz. 180–199. http://acta.bibl.u-szeged.hu/30001/1/kek_020_021_180-199.pdf (utolsó letöltés 2023. január 15.)
- Kókai Sándor: Illúziók és csalódások: a Bánsági Köztársaság. *Közép-Európai Közlemények*, 2. évf. (2009) 2–3. sz. 63–74. <https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/vikekkek/article/view/11862/11722> (utolsó letöltés 2023. január 20.)
- Kolozsvári Papp László: Sós vízben konzerválva. (Beszélgetés Cseres Tiborral). *Korunk*, (3) 1. évf. (1990) 5. sz. 560–563.

- Končar, Ranko – Marković, Saša: Vojvodina između srpske i jugoslovenske opcije u vreme stvaranja Kraljevine SHS. In: *Jugoslavija v času. Devetdeset let od nastanka prve jugoslovenske države. Yugoslavia through Time. Ninety Years Since the Formation of the First State of Yugoslavia*. Uredil Bojan Balkovec. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009. 93–104.
- Končar, Ranko: Vasa Stajić és a Vajdaság Szerbiához csatolása 1918. *Létünk*, 38. évf. (2008) 3. sz. 18–27.
- Kovács Gábor: Szombathelyi Ferenc és a „Balkáni megszálló hadosztályok ügye” 1943-ban. *Századok*, 139. évf. (2005) 6. sz. 1371–1425.
- Kövér György: A biográfia nehézségei. In: Uő: *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest, Osiris, 2014.
- Krkljuš, Ljubomirka: *Pravna istorija srpskog naroda*. Novi Sad, Prometej, 2002.
- L. Balogh Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. Csíkszereda, Pro-Print, 2002.
- Ljubomir, Lásztitý S.: A Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének története a felszabadulástól a fordulat évéig (1945–1948). In: *Iz naše prošlosti (Múltunkból) Tanulmányok az évforduló jegyében*. 1–2. kötet. Budapest, Tankönyvkiadó, 1979.
- Loboda Gábor: Vörös László. In: *Horvátországi Magyarok Szövetsége. Évkönyv 2*. Eszék, Horvátországi Magyarok Szövetsége, 1980. 65–67.
- Löbl Árpád: A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei. In: *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Knjiga X*. (1967) *A Novi Sad-i Bölcsészeti Kar évkönyve*. X. évfolyam (1967). Novi Sad, 1967. Különlenyomat.
- Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999*. I. kötet. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, Osiris, 2000.
- Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Összeállította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Juhász Gyula. Budapest, Kossuth, 1978.
- Magyarok és szerbek. Együttélés, múltfeltárás, megbékélés 1918–2012. Hungarians and Serbs. Coexistence, Revealing the Past, Reconciliation 1918–2012*. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2013.

- Magyarok kisebbségben és szórványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának iratai.* Szerk. Bán D. András – Diószegi László – Fejős Zoltán – Romsics Ignác (főszerkesztő) – Vinnai Győző. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1995.
- Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–ZS.* Szerk. Sipos Péter – Ravasz István. Budapest, Petit Real, 1997.
- Magyarország a XX. században.* Főszerk. Kollega Tarsoly István. Szerk. Szárd, Babits Kiadó, 1996. I. kötet: Politika és társadalom, hadtörténet, jogalkotás. <https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/93.html> (utolsó letöltés 2023. február 10.)
- Margittai Linda: „Zsidókérdés” a Délvidéken 1941–1944. PhD-értekezés. Szeged, SZTE, 2019.
- Maričić, Slobodan: *Susedi, dželati, žrtve. Folksdojčeri u Jugoslaviji.* Beograd, Conect, 1995.
- Markó György: Az 1942-es „újvidéki” razziával kapcsolatban újonnan előkerült dokumentumok forrásértékéről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 125. évf. (2012) 1. sz. 175–190.
- Markó György: Csendőrszolgálat a Magyar Királyi Honvéd Vezérkar főnökének bírósága előtt. *Rendvédelem-történeti Füzetek*, 21. évf. (2011) 24. sz. 73–79.
- Matuska Márton: A délvidéki magyarság tragédiája. *Rubicon*, 20. évf. (2009) 5. sz. 46–47.
- Matuska Márton: *A megtorlás napjai.* Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1991.
- Matuska Márton: Dupp Bálint, a németből lett magyar csurogi mártír. In: Uő: *Három mártírunk.* (Életjel könyvek 94.) Szabadka, Életjel, 2002. 97–134.
- Matuska Márton: *Hová tűntek Zsablyáról a magyarok?* Temerin, VMDP Történelmi Bizottsága, 2004.
- Matuska Márton: Vajdaság mártír papjai. In: *S nem törödtök vele, a holnap mit őről...* (Források a Délvidék történetéhez 3.) Szerk. Csorba Béla. Budapest, Hatodik Síp Alapítvány, 1999. 219–221.
- Mészáros Sándor: *Holtta nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944–45. I. Bácska.* Budapest, Hatodik Síp Alapítvány, 1995.
- Mészáros Sándor: *Holtta nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944–45. II. Bánság, Szerémség, Baranya, Muravidék.* Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 1995.

- Mészáros Sándor: Újvidéki hideg hetek 1944-ben. *Regio*, 5. évf. (1994) 1. sz. 77–95.
- Mészáros Zoltán: Szabadka és környéke 1918-as megszállása. *Híd*, 76. évf. (2012) 3. sz. 102–110.
- Mezei Zsuzsanna: Rendszerváltás a Vajdaságban 1944/45-ben a Vajdasági Levéltár fondjainak tükrében. In: *Impériumváltás a Vajdaságban (1944). Promena imperije u Vojvodini 1944 godine*. (Dél-Alföldi évszázadok 28.) Szerk. Biernacki, Karol – Fodor István. Szeged–Zenta, a Csongrád Megyei Levéltár – Zentai Történelmi Levéltár, 2010. 119–148.
- Miért? Zakaj?* (Lendavski zveski. Lendvai füzetek 16.) Szerk. Kulčar, Silvija – Unger, Mira – Bencze Lajos – Göncz László. Lendva-Lendava, 1998.
- Milosevits Péter: *A szerb irodalom története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998.
- Minisztertanácsi jegyzőkönyvek napirendi jegyzékei 1947. június 1. – 1950. február 25.* Szerk. G. Vass István. (A Magyar Országos Levéltár segédletei 11/2.) Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2004.
- Minisztertanácsi jegyzőkönyvek napirendi jegyzékei. 1944. december 23. – 1947. május 31.* Szerk. G. Vass István. (A Magyar Országos Levéltár segédletei 11.) Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2003.
- Mitrović, Andrej: *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919–1920*. Beograd, Prometej, 1969.
- Mitrović, Andrej: *Razgarničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom*. Novi Sad, Prometej, 1975.
- Mitrović, Momčilo: Narodni i državni neprijatelji u Srbiji posle Drugog svetskog rata. In: *Dijalog povjesničara – istoričara 4*. Red. Hans Georg Fleck – Igor Graovac. Zagreb, Friedrich Naumann Stiftung, 2002. 249–266.
- Mitrović, Momčilo: *Srpska nacionalna čast pred zakonom 1945*. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 2007.
- Mojzes Antal: *Halottak napja Bajmokon*. Bajmok, Cnefa, 1994.
- Molnár Tibor: A titói Jugoszlávia első tíz éve a Tisza mentén. In: A. Sajti Enikő – Juhász József – Molnár Tibor: *A titói rendszer megszilárdulása a Tisza mentén (1945–1955) / Konsolidacija Titovog režima na Potisju (1945–1955)*. (A titói Jugoszlávia levéltári forrásai 4.; Arhivski izvori Titove Jugoslavije 4.) Zenta–Szeged,

- Zentai Történelmi Levéltár – Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, 2013. 45–63.
- Molnár Tibor: *A Zentai városparancsnokság válogatott iratai 1944–1945. Odabrane spisi Komande grada Senta 1944–1945.* (A titói Jugoszlávia levéltári forrásai 1. Arhivski izvori Titove Jugoslavije 1.) Szeged–Zenta, Csongrád Megyei Levéltár – Zentai Történelmi Levéltár, 2011.
- Moszkvának jelentjük – *Titkos dokumentumok 1944–1948.* Szerkesztette és az utószót írta Izsák Lajos és Kun Miklós. Budapest, Századvég, 1994.
- N. Szabó József: Magyar–jugoszláv kulturális kapcsolatok a második világháború után (1945–1947). *Világtörténet*, 21. évf. (1999) tavasz–nyár. 56–65.
- Nemet, Ferenc – Micić, Milan: *Banat – novembar 1918. godine.* Novo Miloševo – Pančevo – Sirig. 2019.
- Németh Ferenc: „Besoroztak, el kell menni messzire...” Gömöri Jenő (1890–1967) két első világháborús katonanóta-gyűjteményéről. *Bácsország*, 17. évf. (2014) 3. sz. 3–6.
- Nikola Pašić – *predsednik vlade. Strogo poverljivo, lično. Pariz, 1919–1920. Pašićeva pisma sa konferencije mira.* Priredili Dimitrijević, Bora – Milošević, Milan. Zaječar, 2005.
- Nikola Pašić u *Narodnoj skupštini 1–4.* Priredili Perović, Latinka – Stojanović, Dubravka – Stanković, Đorđe. Beograd, Službeni list SRJ, 1997/1998
- Nikolić, Kosta – Dimitrijević, Bojan B.: Formiranja OZN-e u Srbiji i Beogradu i likvidacije „narodnih neprijatelja” 1944. *Istorija 20. veka*, Vol. 28 (2010) No. 2, 9–28.
- Nikolić, Kosta: Kužne jedinice se odstranjuju. Rana faza rađanja komunizma u Srbiji 1944–1945. *Istorija 20. veka*, Vol. 22 (2004) No. 2, 47–62.
- Njegovan, Drago: *Prisajedinjenje Vojvodine Srbiji: prilog političkoj istoriji Srba u Vojvodini do 1921. godine.* Novi Sad, Muzej Vojvodine, 2004.
- Nora, Pierre: A megemlékezés kora. In: Uő: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok.* Budapest, Napvilág, 2010. 298–326.

- Nyigri Imre: A visszatért Délvidék nemzetiségi képe. In: *A visszatért Délvidék*. Szerk. Csuka Zoltán. Budapest, Halász, 1941. 295–537.
- Orgoványi István: A politikai rendőrség hálózati munkájának szabályozása 1954–1989 között. *Betekintő*, 4. évf. (2010) 3. sz. 2. http://real.mtak.hu/145748/1/2010_3_orgovanyi.pdf (utolsó letöltés: 2023. január 20.)
- Ormos Mária: A belgrádi katonai konvencióról. *Történelmi Szemle*, 22. évf. (1979) 1. sz. 12–38.
- Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920*. Budapest, Kossuth, 1983.
- Papp Árpád: *Jovan Cvijić. Közép-Európa, Vajdaság. Centralna Evropa, Vojvodina. Central-Europe, Voivodina*. Szabadka, Szabadkai Városi Múzeum, 2017.
- Pártállam és nemzetiségek (1950–1973)*. Összeállította, jegyzetekkel ellátta és a bevezető tanulmányt írta Tóth Ágnes. (Forrásközlmények VI.) Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 2003.
- Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*. Priredili: Zdravko Dizdar – Vladimir Geiger – Milan Pojić – Mate Rupić. Knjiga I. Slavonski Brod, Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Slavonski Brod, 2005.
- Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*. Knjiga 1–2. Priredili Dizdar, Zdravko – Geiger, Vladimir – Poić, Milan – Rupić, Mate. Slavonski Brod, Hrvatski institut za povijest, 2005–2006.
- Péter László: A szabadkőművesség Szegeden. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1980/81*. 1. sz. Szerk. Trogmayer Ottó. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1984. 263–284.
- Petranović, Branko – Zečević, Momčilo: *Jugoslavija 1918/1984. Zbirka dokumenata*. Beograd, Rad, 1985.
- Petranović, Branko: *Balkanska federacija 1943–1948*. Beograd, Zaslón, 1991.
- Petranović, Branko: *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Treća knjiga. Socijalistička Jugoslavija 1949–1988*. Beograd, Nolit, 1988.
- Petranović, Branko: *Jugoslavija, knjiga 1. – Kraljevina Jugoslavija 1914–1941*. Beograd, Nolit, 1988. <https://znaci.org/00001/93.htm> (utolsó letöltés 2023. február 10.)

- Pihurik Judit: „Vagy ők, vagy mink.” Harminc évvel a csurogi razzia után. In: *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948*. Szerk. Hornyák Árpád – Bíró László. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, 2016. 109–126.
- Pihurik Judit: A kórkép mint forrás. Bayor Ferenc nyugalmazott tábornok újvidéki városparancsnok 1942–43-as pere és elítélése. *Betekintő*, 5. évf. (2011) 4. sz. 16–25. http://www.betekintő.hu/2011_4_pihurik (utolsó letöltés 2013. szeptember 12.)
- Pihurik Judit: Hideg napok. Délvidék 1941–1944. *Rubicon*, 20. évf. (2009) 5. sz. 20–29.
- Pihurik Judit: Magyarok és szerbek a Délvidéken 1941–1944. *Limes*, 22. évf. (2009) 2. sz. 83–102.
- Popović, Dušan J.: *O cincarima*. Beograd, [G. Kon], 1937. https://archive.org/details/o_cincarima_fotokopija_na_cirilici-d.j.popovic/mode/2up (utolsó letöltés 2020. február 5.)
- Popović, Nikola B.: Da li su postajali „veliki” i” mali” ratni program Nikole Pašića (1914–1918) ? In: *Srbija 1918. godine i stvaranje jugoslovenske države*. Odgovorni urednik Slavenko Terzić. Beograd, Istorijski institut, 1989. 205–212.
- Pölöskei Ferenc: *Tisza István és kora*. Budapest, Éghajlat, 2014.
- Pritz Pál: Magyarország helye a 20. századi Európában – a magyar külpolitika esélyei. In: *Uő: Az a „rövid 20. század. Történetpolitikai tanulmányok*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 2005. 115–149.
- Radenić, Andrija: *Spoljna politika Srbije u kontroverznoj istoriografiji. Od Načertanija 1844 do stvaranja Jugoslavije 1914–1918*. Beograd, Službeni glasnik, 2006.
- Rakić, Lazar: *Jaša Tomić (1856–1922)*. Novi Sad, Matica srpska, Odeljenje za društvene nauke, 1986.
- Rémuralom a Délvidéken. Tanulmányok, emlékezések, helyzetértékelések az 1944/45. évi magyarellenés atrocitásokról*. Szerk. Csorba Béla – Matuska Márton – Ribár Béla. Újvidék, Atlantis, 2004.
- Rex József: A Magyar–Jugoszláv Társaság története (1946. október – 1949 vége). Sajtó alá rendezte, a bevezetőt írta és lábjegyzetekkel ellátta A. Sajti Enikő. *Forrás*, 43. évf. (2011) 2. sz. 29–56.

- Ripp Zoltán: Magyarország és Jugoszlávia politikai viszályának évtizede 1948–1958. In: *Magyarország és a Balkán a XX. században*. Szerk. A. Sajti Enikő. Szeged, JATEPress, 2011. 121–136.
- Ripp Zoltán: Példaképből ellenség. A magyar kommunisták viszonya Jugoszláviához 1947–1948. In: *A fordulat évei 1947–1949*. Szerk. Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 45–62.
- Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Budapest, Osiris, 2001.
- Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Budapest, Osiris, 2006.
- Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, Osiris, 2011.
- Romsics Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Budapest, Osiris, 2005.
- Rupić, Mate – Geiger, Vladimir: *Partizanska i komunistička represija u Hrvatskoj 1944–1946. Dalmacija*. Slavonski Brod i Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2011.
- Sallai Gergely: *Az első bécsi döntés*. Budapest, Osiris, 2002.; *Az első bécsi döntés okmánytára. Diplomáciai iratok 1938. augusztus–1939. június*. Összeállította és a bevezető tanulmányt írta Szarka László – Sallai Gergely – Fedinec Csilla. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2017.
- Segyevy Dániel Zoltán: Szerb törekvések és Jovan Cvijić etnikai térképei. *Pangea*, 2019. augusztus 13. https://pangea.blog.hu/2019/08/13/szerb_etnikai_terkepek_jovan_cviji. (a letöltés ideje 2020. február 14.)
- Senatori Kraljevine Jugoslavije. Biografski leksikon*. Beograd, Institut za savremenu istoriju, 2016.
- Šosberger, Josip: *Masoni u Vojvodini 1785–1940*. Novi Sad, Akademska knjiga, 2014.
- Spomenica oslobođenja Vojvodine 1918*. Novi Sad, Štamparija Jovanović i Bogdanov, 1929.
- Stanković, Đorđe: *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*. 1–2. Beograd, BIGZ, 1985.
- Stanković, Đorđe: Nikola Pašić i prvi svetski rat. *Jugoslovenski istorijski časopis*, Vol. XXXI. Beograd, 1998. br. 1–2.
- Stanković, Đorđe: *Srbija 1914–1918. Ratni ciljevi*. Novi Sad, Prometej, 2014.

- Stanovlović, Aleksandar: *Tragedija banatskih jevreja za vreme drugog svetskog rata. Jevrejski almanach 1959–1960*. Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1960.
- Stark Tamás: Migrációs folyamatok a második világháború alatt. *Kisebbségkutatás*, 11. évf. (2001) 4. sz. 29–39. <http://epa.oszk.hu/00400/00462/00012/4.htm> (utolsó letöltés 2018. november 18.)
- Stenografski zapisnici sa suđenja glavnoodgovornima za raciju u Južnoj Bačkoj 1942. godine*. Red. Kasaš, Aleksandar. Novi Sad, Filozofski fakultet, 2008.
- Suba János: A Délvidék megszállása és a déli demarkációs vonal kialakulása. *Közép-európai közlemények*, 11. évf. (2018) 2. sz. 170–176. <http://acta.bibl.u-szeged.hu/55445/> (utolsó letöltés 2020. április 7.)
- Szabadka sz. kir. város Törvényhatósági Bizottságának a város felszabadulása után 1942. január hó 24-én tartott első ünnepi gyűléséről készült jegyzőkönyv*. Szabadka, Globus Nyomda – Papp Géza, 1942.
- Szajcsán Éva: *Načertanije. A szerb nemzet- és külpolitika titkos dokumentuma*. (Documenta Historica 46.) Szeged, JATEPress, 2000.
- Szakolczai Attila: Háborús bűnösök elítélése az 1956-os forradalom után. In: *Évkönyv XII. 2004*. Szerk. Rainer M. János – Ständeisky Éva. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 29–52.
- Székely Gábor: A Kominform, 1947–1949. In: *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949*. Szerk. Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor. Budapest, Napvilág, 2000. 62–75.
- Szepesi Dóra: A Rozsdametétől az Adáshibáig. Fialat kritikusok a hatvanas, hetvenes évek elfeledett népszerű műveiről. *Bárka online*, 2010. december 18. <http://www.barkaonline.hu/helyszini-tudositasok/1791-ujraolvasas-az-iroszoevetsegben> (utolsó letöltés 2014. november 28.)
- Szigethy György: *Szemtanúja voltam Tito délvidéki vérengzéseinek*. Cleveland, Ohio, 1956.
- Szilágyi, Mária – Draganić, Anica: *Domenul de la Jimbolia. Das landgut von Hatzfeld. A zsombolyai uradalom*. [Székesfehérvár], MNL Fejér Megyei Levéltára, 2016.

- Szirmai Károly: A Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség. *Kalanga*, 10. évf. (1941) 1–2. sz. (január–február) 119–120.
- Szloboda János: *Zentán történt '44-ben*. Pomáz, Kráter, 2005.
- Szűcs Márton – Kovács József: Halottak hallgatása. Requiem 40.000 1944-ben ártatlanul kivégzett bácskai magyarért. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 7. évf. (1995) 1–2. 197–231.
- Szűts Emil: *Az elmerült sziget. A baranyai szerb–magyar köztársaság*. (Pannónia könyvek) Pécs, Baranya Megyei Könyvtár, 1991.
- Teleki Béla – Gärtner István – Dupák András: *Becse történetéből*. Becse, Becse-belvárosi Rkt Plébániahivatal, 1985.
- Teleki Júlia: *Hol vannak a sírok?* Magánkiadás, 2007.
- Teleki Júlia: *Keresem az apám sírját. Visszatekintés a múltba – II.* Tóthfalu, 1999.
- Tisza István, két korszak határán. Szerk. ifj. Bertényi Iván. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2016.
- Tito, Josip Broz: *Sabrana djela*. Tom 24. Beograd, Izdavački centar „Komunist”, 1984.
- Vallomások a holtak házából. Két dokumentum Ujszászy István volt vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ hajdani vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzéseiből. Közzéteszi Haraszti György. *Múlt és Jövő*, 17. évf. (2006) 3. sz. 118–123.
- Várady Imre: *Napló 1. 1867–1910*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 2011.
- Várady Imre: *Napló 2. 1943–1957*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 2012.
- Várady Lóránd: Dr. Várady Imre. *Létünk*, 35. évf. (2005) 4. sz. 82–94.
- Vermes Gábor: *Tisza István*. Budapest, Osiris, 2001.
- Vinaver, Vuk: *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*. Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1971.
- Vinaver, Vuk: *Jugoslavija i Mađarska 1933–1941*. Beograd, Narodna knjiga, 1976.
- Vincze Gábor: A bukovinai székelyek és kisebb moldvai csángó-magyar csoportok áttelepítése Magyarországra (1940–1944). *Pro minoritate*, 10. évf. (2001) 3. sz. (ősz) 141–154.
- Vincze Gábor: *Magyar vagyon román kézen. (Dokumentumok a romániai magyar vállalatok, pénzintézetek második világháború utáni helyzetéről és magyar–román vagyonjogi vitáiról)*. Csíkszereda, Teleki László Intézet – Pro-Print Könyvkiadó, 2000. <http://>

- www.adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=34 (utolsó letöltés 2023. január 30.)
- Vojvodić, Vaso: *U duhu garašaninovih ideja. Srbija i neoslobođeno Srpstvo: 1868–1876*. Beograd, Prosveta, 1994.
- Vukman Péter: „Tito legszívósabb ügynöke”. Lazar Brankov Magyarországon (1945–1956). In: *Egyén és közösség. Tanulmányok*. Szerk. Bárdi Nándor – Tóth Ágnes. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2012. 291–313.
- Vukman Péter: Egy jugoszláv diplomata Magyarországon (1945–1949): Lazar Brankov. *Századok*, 148 évf. (2014) 4. sz. 959–981.
- Vukman Péter: *Moszkvától Londonig. Nagy-Britannia és Jugoszlávia a szovjet–jugoszláv konfliktus idején, 1948–1953*. Doktori értekezés. Szeged, SZTE, 2011.
- Wettstein János: A Magyar Békeküldöttség politikai naplója. *Rubicon Online*. <https://rubicon.hu/cikkek/a-magyar-bekekuldottseg-politikai-naploja> (utolsó letöltés 2020. április 7.)
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1941*. T. XII. Knj.1. Beograd, Vojnoistorijski institut, 1973.
- Živković, Dragoljub: Rad na projektu stradanje stanovnika AP Vojvodine 1941–1948. In: *Na putu ka istini*. Novi Sad, 2009. (elektron-ski optički disk)

Személynevek mutatója

- Adamović, Stojan 127
Ady Endre 21
Alexics (megyei főlevéltáros) 29
Ambrózy Károly 90
Andrássy Gyula, ifj. 21, 49
Andrić, Ivo 254–256
Annau Kornél (Anau Kornel) 119,
121, 125, 127, 129, 131, 132, 134–
136, 138, 140, 142, 144, 145
Antall József, id. 311, 312
Apponyi Albert 49, 249
Arandelović, Dragoljub 138
Arany János 89
Arday Lajos 228
Assmann, Jan 9, 201, 214, 215
- Babić, Sava 192
Babos József 184, 190
Báics Béla 62
Baily, Stanly William 257
Bajcsy-Zsilinszky Endre 183, 189
Bajnóczy József 176
Bajtaji György 126
Bakách-Bessenyei György 254, 255,
258–260
Baky László 169
Balázs Attila 150
Bálint Aranka 79
Baltazár Dezső 47
Bánhalmi István 208
Bánki Donát 47
- Bánkuti Gábor 202
Bárdos János 175
Bárdossy László 151, 156, 159, 175,
180, 261, 265
Bartha Károly 177
Bartók László 255
Bátori Vera 138
Batthyány Tivadar 22
Bauer Ignácné 327, 328
Bayor Ferenc 173, 174, 216
Békés Márton 161
Bencze Sándor 315
Beneš, Victor 123
Benkovics 113
Berberszki György 44, 58
Beslić, Nikola 85
Bethlen István 61, 69, 71, 115, 184
Blas, Henrich 137–139
Boday József 107, 113, 114
Bogner József 166, 210
Bogner Mária 210
Bogojević, Bosko 126
Bolla Lajos 109, 111, 175
Borbíró (Vojnics) Ferenc 249
Borojević, Svetozar 48
Borsodi Lajos 81, 110,
Botka Béla 22, 23
Brajjer Lajos 81
Brankov, Lazar 270, 272, 285, 314
Braudel, Fernand 250
Brenner Ferenc 338

- Bruckner László 28
 Budanovich Lajos (Lajčo Budanović) 206, 207, 210
 Byron, George 63
- Chiroi Demeter 39
 Churchill, Winston 182, 263
 Ciano, Galeazzo 256
 Cicmil, Obrad 270, 272–274
 Cidrényi-Gimpel 113
 Cincar-Marković, Aleksandar 260, 261
 Clemenceau, Georges 243
 Čubriločić, Vasa 280
 Cvijić, Jovan 238, 239, 245, 246, 248, 249
- Csáky István 258, 261
 Csapó Ferenc 199
 Csapó P. 199
 Császár Károly 335
 Csekolics Endre 88
 Csekolics Sándor (Aleksandar) 97, 120, 123, 125, 127, 128, 130–133, 139, 141, 142
 Cseres Tibor 187, 188, 190–193, 194–198, 200, 201, 215, 219, 228
 Csettle János 80
 Csuka János 80
 Csuka Zoltán 81
- D. Kardos Éva 310
 d'Espèrey, Franchet 30, 243
 Dálnoky Miklós Béla 188
 Damjanov, Jakša 172
 Dániel László 112
 Dániel Pál, ifj. 135
 Deák László 176, 184
 Deák Leó 72, 80, 85, 99, 101, 102, 104, 106, 109, 110, 161, 210, 273
 Deák Vidor 22, 27
- Dékán István 310
 Demkó István (Stefan Demko) 119–122, 125–128, 130–136, 139–143
 Demko, Pavel 128
 Dettre János 80, 104
 Dimov, Dimitrije 131, 144
 Dinnyés Lajos 295, 301, 302
 Dobi István 295
 Dominich Vilmos 157, 175
 Dongó Ferenc 197
 Dongó Zoltán 197
 Dragoljub, Nestorov 126
 Draxel Kunkin Zsuzsanna 125, 126
 Duby, Georges 92
 Duka László 327, 328
 Đunđerski, Bogdan 183
 Dupp Bálint 209
- Eberswald, Heinrich Freiherr Siegler von 120, 127, 128, 131, 133, 139, 141
 Edenburg László 15
 Eger, Leopold 120, 127, 128, 130, 131, 133, 140–143, 146
 Elbogar 139
 Elek Viktor 123
 Eley, Geoff 7
 Erdoljan, Nikola 131, 134, 144
 Erlik József 117
- Fajth Tibor 336
 Falcione Árpád 104
 Faragó Vilmos 212
 Farkas Geiza 104
 Farkas Mihály 314
 Farkas Nándor 315
 Fáth Ferenc 93
 Fehér Lajos 309
 Feketehalmy-Czeydner Ferenc 158, 177–179, 184, 190
 Fenyves Ferenc 104

- Fenyvesi Aladár 338
 Fernbach család 349
 Fernbach Péter 178, 179, 183, 189
 Finck, August von 120, 127, 128, 130–133, 140–142
 Fischer Károly 89
 Forró Lajos 225
 Fóthy Ferenc 159, 180
 Földes László 309
 Franges Ottó 138
 Freund Frigyes 176
 Freund-Baráth György 90
 Friedrich István 21
 Frol, Frane 325, 343
- Gaál Lajos 178, 190
 Garami Ernő 15
 Garašanin, Ilija 237
 Gaucsik István 321, 351
 Gavrilá, Emil 22, 26
 Gavrilović, Vladimir 219, 220, 270
 Gergely Ferenc 192
 Gerő Ernő 295
 Gidai Mihály 326
 Gimes Miklós 303
 Glatz Ferenc 229
 Goldstein György 178
 Gorondy-Novák Elemér 149, 154
 Gömöri Jenő 19
 Gráber László 80, 104
 Grassy József 177–179, 184, 187, 189, 190
 Gröss József 164, 203–205, 208, 218, 219, 325, 326
 Gurkin (gárdaőrnagy) 286
- Gyarmati György 202
 Gyenes Hugó 19
 Gyöngyösi János 164, 165, 204, 218, 227, 272, 281, 283, 286, 300, 326, 328
- Habsburg József főherceg 15
 Hadži, Kosta 26
 Hančák, Dezider 127
 Havas Károly 81
 Háý László 352
 Hegedűs Kálmán 87
 Heinermann Alajos 113
 Heltai György 272, 274
 Henrys, Paul Prosper 31, 244
 Herceg János 81
 Herczeg Ferenc 71
 Hernádi István 335
 Hinbogwn, Hugo 139
 Hitler, Adolf 159, 253, 254, 263, 264
 Hochstrasser Miklós 39
 Hock János 16
 Hódosi Eszter 228
 Holm, Albert 139
 Homonnay László 289
 Hoász Kázmér 59
 Horthy Miklós 131, 149, 151, 159, 160, 169, 180, 183, 184, 189, 190, 263–265, 285, 301
 Horvai János 48
 Horváth Kázmér 177, 179, 183
 Horváth László 198
 Hory András 252
 Hunyadi János 151
 Huszár Tibor 285
- I. Tóth Zoltán 212
 István, I. (Szent) 151
- Jakabffy Elemér 104
 Janko „Sepp”, Josef 140, 142, 257
 Jankó Ágoston 20, 23, 32, 35
 Jankovics Dusan 28
 János Pál, II. 197
 Jászi Oszkár 15
 Javorski, Mihajlo 270
 Jeszenszky Ferenc 107, 122

- Jókai Mór 89
 Jovánovics 108
 Juhász Gyula 90
 Juhász István 161
 Juhász László 196, 197
 Juhász Sándor 333
- Kačarić, Bogoljub 126, 146
 Kadocsa Pál 183
 Kállay Miklós 160, 182–184
 Kálmán Franciné Engel Maca 90
 Kánya Kálmán 255
 Karadžić, Vuk 237
 Karagić, Antun 278, 312
 Kardelj, Edvard 280, 281
 Kardos (Kohn) Samu 20, 22
 Károly, IV. 14, 16, 48
 Károlyi Mihály 14–18, 26, 30, 31, 46,
 49, 50, 243, 244
 Kartal Árpád 20
 Keitel, Wilhelm 159, 180
 Kemenes János (Jovan) 126
 Kende Ferenc 81, 104
 Kerényi Sándor 178
 Keresztes-Fischer Ferenc 151, 171, 177
 Kernné Végh Vilma 90
 Kertész István 281
 Kevrešan, Nikola 131, 134, 144
 Kibédy Albert 289
 Király Károly 80, 99
 Kiss Ernő 18, 55
 Klár (csősteleki segédjegyző) 108
 Kocsis Károly 228–230
 Komáromi József Sándor 106
 Kopinić, Josip 257
 Korać, Milorad 126
 Kosaras-Fodor István 327
 Kossuth Lajos 18
 Kovač, Pal 270
 Kovács András 187, 192
 Kovács Géza 327
- Kovács József 196, 197, 199
 Kovács Sándor 333
 Kövér György 92
 Köves István 166, 209
 Krámer Gyula 80, 109, 122, 210
 Krnjajić, Nenad 149
 Kunfi Zsigmond 15
 Kuntze, Walter 158
- Lajkó Rózsi 164
 Lalošević, Joca (Jovan) 43, 44
 Lamartin, Alphonse de 234
 Lánczy Leó 47
 Lansing, Robert 31, 244
 Laurianna (nővér) 203, 204
 Lázár Aurél (Aurel Lazăr) 95
 Lazarević, Milutin 138
 Léderer Arthúr 88
 Léderer György 137, 138, 139, 145
 Lévay Nándor 20
 Levuskin, Ivan Ivanovics 284
 Linder Béla 31, 50, 244
 Lončar, Jovan 270
 Losonczy Géza 301
 Ložnić, Slavko 127
 Lukács György 285
- Maček, Vladko 255
 Mács József 87
 Madarassy-Beck Marcell 135
 Magyaródy Szabolcs 198
 Mara Jenő 81
 Marković, Vladeta 138
 Márkucs Márk 58
 Marocsik György 137, 144
 Marton Andor 80, 89, 139
 Masaryk, Jan 303
 Masong, Nicolaus 120, 127, 128,
 131–133, 139, 141
 Matuska Márton 194, 209, 216, 217,
 224, 228

- Mayer Aurél 20
 Mészáros Sándor 217, 224, 228
 Michaels Károly 338
 Mihailović, Draža 120, 152, 155, 181, 302
 Miklós, II. 241
 Mikszáth Kálmán 89
 Milanić, Đorđe 270
 Militar, Triva 273
 Miljković, Jovan 44
 Milosevits Péter 234
 Milovanović, Milovan 238
 Mindszenty József 165, 205, 208, 227
 Miócs József 197
 Mišić, Živojin 31, 50, 61, 242, 244
 Mócsy István 151
 Mód Aladár 309
 Molnár Erik 289, 295, 297, 312
 Molnár Gyula 175
 Molnár Tibor 225
 Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics 299
 Mrazović, Karlo 295, 314
 Mukics Simon 51

 Nagy Ferenc 124, 228, 277, 281, 332
 Nagy Imre 290
 Nagy István 333
 Nagy Iván 72, 80, 84, 85, 93, 101, 164, 169
 Nagy Lajos 32
 Nagy Miklós 178, 179, 183, 189
 Nagy Ödön 80
 Nemeskürthy István 198
 Németh Ferenc 14, 79
 Nikolai, Eduard von 120, 127, 129–134, 136, 137, 139–143
 Novákovits Béla 155
 Novotny József 209

 Odeschalchi Ilona 349
 Olt Károly 354

 Orešković, Toma 137, 144

 Papp Antal 98
 Pašić, Nikola 9, 46, 52, 233–242, 244–246, 250
 Perisits Zoltán 22, 34, 35
 Pešić, Petar 245
 Pesti Lajos 333
 Péter Gábor 283
 Péter, I. 55
 Péter, II. 40, 43, 85, 265, 272
 Peterdy Pál 152
 Petőfi Sándor 89
 Petrányi Ferenc 209
 Petrovački, Živa 131, 134, 144
 Petrović, Nikola 63
 Peyer Károly 183
 Pin Zorka 90
 Pinterovits Jenő 56
 Pleszkovics Lukács 51
 Podgradski József 127
 Pongrácz Alajos 64
 Pope 131, 134, 136, 137, 144, 145
 Popović, Mihajlo 127
 Popović, Milan L. 183, 189
 Popović, Rajko 270
 Prokopy Imre 80, 104
 Protić, Marko 13

 Radenić, Andrija 237
 Radić, Stjepan 308
 Radnóti Miklós 235
 Radó Endre 161
 Radosav Žarko 126
 Raić, Blaško (Ráics Balázs) 51
 Rajk László 283, 285, 305, 314
 Rákóczi Ferenc 63
 Rákosi Mátyás 187, 283, 285, 299, 301, 310, 313, 351, 353
 Ranković, Aleksandar 167, 224
 Rašić, Svetozar 265

- Rassay Károly 183
 Reök Andor 80, 166, 210
 Révai József 285, 314
 Révfy Zoltán 63
 Rex József 227, 274, 276, 285, 286, 290, 302, 314
 Ribar, Ivan 287, 335
 Ribar, Milán 336–338
 Ribbentrop, Joachim von 159, 180
 Richter (százados) 19
 Ristić, Dragutin 35–38, 40, 44, 53, 54, 83, 95
 Rittinger Imre 331
 Rob Antal (Antun Rob) 307–316
 Roberts, F. K. 182
 Rojnik Filip 137, 144
 Román István 196
 Romsics Ignác 228
 Róth Ottó 38
 Rukavina, Ivan 162
 Ružić (alezredes) 149

 Sándor, I. 236
 Sántha Ferenc 104
 Sántha György 80, 88, 99, 151
 Sarkotić Lovčenski, Stjepan 47
 Sečerov, Vlada 127
 Sekulić, Petar 126, 146
 Sevin, Karl 179
 Sík Endre 353
 Simić, Stanoje 284
 Simović, Dušan 263, 266
 Sinđelić, Stevan 234
 Smiljanić, Miloje 258, 259
 Šnur, Ivo 149
 Soldatić, Dalibor 353
 Sorg, Katarina 128
 Sosberger Pál (Pavle Šosberger) 173
 Spahić, Grujo 270
 Spalajković, Miroslav 240
 Stagelschmidt Jenő 112

 Stajić, Vasa 43
 Stajnener, Katarina 128
 Stanojević, Stanoje 245
 Stanovčić, Vojislav 229
 Stark Tamás 228
 Sterliczky Dénes 72
 Steuer György 22, 23, 54, 57
 Stilinović, Marian 297
 Stojadinović, Milan 252, 254–256
 Stojkov, Mojzes 56, 59
 Strósz Béla 34

 Szabó Dénes 209
 Szabó István 166
 Szabovljevicus Dusán 58
 Szakasits Árpád 295
 Szántó Gábor 74
 Szántó Zoltán 285–293, 298, 302, 303, 325, 328, 335, 342, 344
 Szebenyi Endre 283
 Széchenyi István 105, 233
 Székely Áron 80, 99
 Székely Ernő 20
 Szeli István 73
 Szenteleky Kornél 73, 81, 100, 104
 Szentmihályi (Schneider) Ferenc 208
 Szerencsés József 316
 Szigeti Gyula 336
 Szilágyi István 150
 Szirmai Károly 75
 Szloboda János 217
 Szmiljanić (százados) 312
 Szombathelyi Ferenc 120, 156–158, 160, 161, 175–178, 180, 184, 190
 Szondy Viktor 331, 332
 Szaics (rendőrfőkapitány) 58
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 204, 280, 285, 299, 303, 306, 312, 313, 350
 Sztankay Zoltán 289

- Szűcs Ernő 285, 286
 Szűcs Márton 196, 197, 199
 Szviridonov, Vlagyimir Petrovics 284
- Tadin, Zsiva (Živa Tadin) 137, 144
 Takács Endre 310
 Takács Ferenc 209
 Tallián József 349
 Tallián Tibor 122, 130
 Tary Endre 62
 Teleki Béla 198
 Teleki József 249
 Teleki Júlia 217
 Teleki Pál 57, 98, 251, 256, 261–264
 Teréz anya 235
 Tisza István 14–16, 47–49
 Tito, Josip Broz 8, 155, 159, 162, 165–167, 186, 204, 216, 217, 220, 257, 270, 275, 277, 278, 280, 285, 287, 295, 296, 299–303, 305, 306, 309, 312–314, 317, 325, 343, 351
 Todorović, Mijalko Todorovics 352, 354
 Tolbuhin, Fjodor Ivanovics 278
 Tomić, Jaša 42, 43, 50–52, 65
 Topalovački, Mita 57
 Tóth Ágnes 313
 Tóthváradý-Asbóth András 120, 126, 127, 129–134, 136–138, 140–142, 144
 Török László 183
 Trumbić, Ante 244
- Újházi (igazgató) 113
 Újszászy István 177, 182
 Ullein-Reviczky Antal 106
 Ullman Adolf 47
 Utry Ferencné 64
- Valkó Lóránd 120, 127–133, 136, 138–141
- Valló József 336–339
 Várady Imre 8, 19, 20, 21, 23, 25, 28, 30, 33, 34, 36–38, 40–42, 46, 53, 54, 72, 79–87, 89–91, 93–95, 97–100, 103–105, 107, 108, 110, 112, 114–117, 119–123, 125, 126–128, 130–133, 135, 136, 139–143, 145, 146
 Várady József 90, 114
 Várady Lóránd 123
 Várady Piroska 90
 Várady Tibor 14, 79, 81, 90, 93, 104
 Varga Gyula 176
 Varga Lajos 166, 209
 Vas Zoltán 336
 Vásárhelyi István 345
 Vasić, Andrija 26
 Vass Zoltán 197
 Vastag Sándor 326
 Vejnović, Mihajlo (Miša) 25
 Vekerdi József 198
 Velebit, Vladimir 342
 Veréb István 87
 Veres Pál 295
 Vesnić, Milenko 242
 Vilfan, Jože 281
 Vincze Gábor 321
 Virág István 166, 209
 Vizi János 316
 Vogel Tibor 26
 Vorosilov, Kliment Jefremovics 284
 Vörnle János 265
 Vörösmarty Mihály 63
 Vörös László 315, 316
 Vukosavljević, Sreten 280
 Vukotić, Mirko 270
- Walkó Lajos 72
 Weiner Péter 210
 Weiterschan József 113
 Wekerle Sándor 14, 15, 21, 49
 Werth Henrik 188, 262

Wilson, Thomas Woodrow 243

Wolf Zsigmond 120, 125, 127, 128,
131–133, 135–138, 140–142, 144,
145, 146

Závor Lajos 333

Zilahy Lajos 283

Živković, Dragoljub 229

Zombori Gyula 183

Zöldi Márton 177, 190

Županski, Slavko 25, 26, 29, 30, 34,
35, 41, 46, 54, 83, 86, 96, 116, 122,
123, 137, 138

Településnevek mutatója

Ada 63

Apatin 333, 349

Arad 245, 279

Bácsalmás 248, 249, 278, 311

Bácsfeketehegy (Feketič) 326

Bácskossuthfalva (Stara Moravica)
106, 327

Bácsszentiván (Prigrevica) 326

Baja 31, 50, 59, 178, 204, 210, 240,
242, 244, 245, 248–250, 277, 278,
280, 281, 310–313, 349

Baranyavár 248

Barcs 244

Battonya 311

Bécs 14, 49, 127–130, 133, 136, 139,
154, 162, 235, 251, 254, 256, 262,
263, 267

Belgrád 15, 22, 26, 29–32, 36, 45, 46,
50, 57, 60, 106, 107, 109, 111, 124,
149, 175, 193, 195, 206, 227, 235,
241–246, 249, 252, 254, 258, 260,
263, 271, 274, 283, 285–291, 293–
296, 298, 300–302, 305, 313, 316,
325, 332–335, 337, 338, 342, 344,
346, 352, 354, 356

Beodra 113

Beszterce 31

Bezdán 165, 193–195, 199, 200, 261,
349

Bikács 108

Bizánc 233

Bled 71, 252–254

Boldogasszonyfalva (Gospođinci)
153

Bor 110, 115, 235

Börgönd 309

Budapest 14, 15, 18, 23, 27, 33, 39, 43,
47, 49, 56, 60, 69, 79, 90, 91, 111, 115,
124, 127, 128, 135, 136, 138–140,
158, 159, 162, 180, 181, 198, 226,
235, 243, 258, 263, 269–273, 281,
286–288, 295, 296, 301, 302, 308,
327, 329, 330, 343, 350, 352, 353

Csáktornya 164, 333

Csávoly 249

Csenta (Leopoldfalva) 64

Cserépalja 28

Csikéria 278

Csóka 88, 137

Csőstelek 108

Csurog (Čurog) 163, 165, 176–178,
204, 209, 220

Debrecen 202, 227, 270, 310

Doroszló 164

Dubljaja 111

Dunagárdony 189

Ercsi 137

Fehértemplom (Bela Crkva) 61, 149,
245

- Felsőszentiván 249
 Fiume 49, 330
- Geszt 49
- Hercegszántó 248
 Horgos 166, 209, 333
- Isztambul 182, 257, 258
- Jánoshalma 209
 Jeruzsálem 265
- Katalinfalva (Kathereinfeld, Ravni Topalovac) 82
 Katyn 111
 Kecskemét 198, 271
 Kelebia 210, 275
 Kevedobra 28
 Kevevár (Kovin) 63
 Kiskér (Bačko Dobro Polje) 61
 Kiskőszeg 247, 248
 Kiskunfélegyháza 271
 Kiskunhalas 22
 Kiszombor 87
 Kladovó 161
 Klagenfurt 238
 Kula 62
 Kumán 28, 113
- Letenye 278
 Ljubljana 266
 London 49, 181, 182, 270
- Magyarittabé (Novi Itebej) 107
 Marburg 238
 Maros(falu) 31
 Martonos 59, 196, 333
 Mátraverebély 207
 Melence 28
 Módos 58
- Mohács 20, 233, 248, 249, 261, 277
 Mohol 209
 Moholy 166
 Monostor 248
 Moszkva 204, 257, 270, 280, 285, 299, 300, 303, 312, 319
 Mozsor 163, 166, 209
 Muraszterdahely (Mursko Središće) 307
 Muzslya (Felsőmuzslya) 39, 113
 München 128, 140, 142, 198
- Nagybecskerek (Becskekerek, Veliki Bečkerek, Petrovgrad, Großbetschkerek, Zrenjanin) 7, 13–33, 35–41, 43–46, 53–55, 58, 79, 82, 83, 86, 87, 89, 91, 94, 95, 97, 99, 101, 102, 104, 107, 108, 111–113, 115, 116–123, 125–129, 131, 133–135, 137–139, 146, 331, 333
 Nagykikinda 97, 107
 Nagyszéksós 165, 275
 Nagyváradi 21
 Nemesmiletics 56
 Niš 125, 234, 240
- Óbecse (Stáři Bečej) 28, 156, 176, 189, 209, 220, 333, 349
 Ókér 173
- Palánka 210
 Palics 149, 172, 197
 Palona 209
 Pancsova 20, 29, 30, 32, 58, 97, 107
 Párizs 30, 51, 52, 55, 59, 235, 239, 242, 245, 246, 249, 280, 284, 290
 Pécs 31, 59, 157, 242, 244–246, 248–250, 266, 278, 306, 315, 341
 Péterréve 209
 Pétervárad 31
 Petróc (Bački Petrovac) 153, 266

Požarevac 125

Prága 123, 285

Röske 165, 275

Sajkásgyörgye 189

Sajkásszentiván (Šajkaš) 176, 189

Sárvár 154

Siklós 248, 266

Stockholm 106

Szabadka 13, 31, 50, 51, 56, 59, 62,
63, 69, 74, 85, 88, 99, 101, 126, 151,
156, 166, 172, 173, 194, 197, 206,
207, 210, 211, 239, 240, 244, 245,
247, 249, 258, 277, 326, 327, 330,
331, 333

Szaloniki (Thesszaloniki) 252, 257

Szarajevó 15, 22, 25, 47, 280, 292

Szeged 111, 157, 162, 165, 198, 210,
225, 238, 245, 247, 248, 266, 272,
275

Szenttamás (Srbobran) 176, 189

Szigetvár 244, 245

Szófia 258

Szombathely 309

Szöllősudvarnok (Udvarnok, Banat-
ski Dvor, Rogensdorf) 97, 108

Szöreg-pusztá (Sirig) 153

Szusák 52

Temerin 153, 176, 333

Temesvár 19, 28, 38, 54, 59, 240, 245,
248

Tompa 278

Topolya 173, 333

Torontáloroszi 166

Torontáltorda (Torda) 107, 108, 113,
114

Toronto 198

Törökbecse 28, 114

Trieszt 120, 283, 312

Újverbász 333

Újvidék (Novi Sad) 7, 22, 25, 27, 31,
41, 42, 45, 50–52, 54, 65, 69, 79, 81,
85, 87, 93, 96, 97, 99, 104, 115, 120,
122, 153, 158–161, 166, 168, 173,
174, 176–179, 181–185, 187–189,
193–195, 199, 207, 209, 210, 211,
215, 216, 218, 220, 224, 230, 257,
266, 273, 274, 286, 302, 333, 338

Vác 309

Vajsza 333

Valjevó 188, 249

Vatikan 206, 211

Verbász 97

Versec (Vršac) 64, 107, 111, 162, 245

Villány 248

Zágráb 22, 26, 42, 43, 49, 52, 71, 72,
84, 93, 101, 123, 130, 142, 167, 255,
257, 309, 315, 330, 331

Zaječár 235

Zenta 104, 166, 173, 197, 225, 260,
320, 323

Zombor 28, 43, 56, 59, 61, 85, 99,
106, 117, 152, 173, 187, 210, 230,
247, 333, 338, 349

Zürich 144, 145, 235

Zsablya (Žabalj) 157, 163, 165, 176,
189, 204, 209, 220

A tanulmányok eredeti megjelenési helye

I. Összeomlás, hatalomátvétel, kisebbségpolitika

A remény napjai. A nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács, 1918. november – *Híd*, 86. évf. (2020) 6. sz. (június) 5–38.

Összeomlás. Hatalomátvétel a Délvidéken, 1918–1920 – *Bácsország. Vajdasági Honismereti Szemle*, 2018. 4. (85.) sz. 8–16.

Az „elcsatoltak nemzedéke”. A délvidéki magyar kisebbség önmegőrzésének lehetőségei és korlátai, 1918–1941 – *Tér és idő 1918 után. A kisebbségi politizálás lehetőségei (tanulmányok) Prostor i vreme nakon 1918.godine. Mogućnosti manjinske politike (studije)*. Szerk. Dévavári Zoltán. Szabadka, Életjel, 2013. 120–125.

II. Egy bánáti magyar kisebbségpolitikus – dr. Várady Imre (1867–1959)

A Várady család irathagyatéka – *Híd*, 83. évf. (2019) 12. sz. (december), 5–17.

Egy gazdag hagyaték életrajzi feldolgozásának módszertani kérdései. Várady Imre (1867–1959) bánáti kisebbségpolitikus – *Személyiség és történelem. A történelmi személyiség. A történelmi életrajz módszertani kérdései*. Szerk. Vonyó József – Csukovits Enikő – Gyarmati, György. Magyar Történelmi Társulat – Kronosz Kiadó – Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Pécs–Budapest, 2017. 256–269

„A mai napon megszűnt a szabadság szeplőtlen fogantatása.” Várady Imre hétköznapijai a Bánátban, 1941–1945 – *Háborús hétköznapiak hadszíntéren, hátorszáiban 1939–1945*. Szerk. Gyarmati György – Pihurik Judit. Magyar Történelmi Társulat – Kronosz Kiadó – Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Budapest–Pécs, 2015. 77–89.

A nagybecskereki cukorgyár vezetői elleni bírósági per, 1946. július
– *Bácsország. Vajdasági Honismereti Szemle*, 1. rész: 2021. 2.
(95.) sz. 2–6.; 2. rész: 2021. 3. (96.) sz. 65–73.

III. Magyarok és szerbek: a „hideg napok” és a „még hidegebb napok”

Háború, kisebbségpolitika, megtorlás: magyarok és szerbek, 1941–
1945 – *Élet és Irodalom*, 55. évf. (2011) 36. sz. 3–4., 12.

Hideg napok a Délvidéken – Ebben a kötetben jelenik meg először.
„A nemzeti lelkiismeret őrállója”. Cseres Tibor: Hideg napok és a „még
hidegebb napok” – *Forrás*, 47. évf. (2015) 4. sz. 97–106.

„Én ezeket magamtól meg sem írtam volna...” Katolikus egyházi for-
rások a magyarok elleni partizán-megtorlásokról a Bácskában
– *Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70.
születésnapjára*. Szerk. Gecsényi Lajos – Izsák Lajos. ELTE Eöt-
vös Kiadó – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2011.
567–575.

„Hideg emlékezet”, vagy befogadó emlékezetkultúra? A magyar tör-
ténétírás a partizánmegtorlásokról – *Fehér Lovag. Tanulmá-
nyok Csernus Sándor 65. születésnapjára*. Szerk. Gálffy László
és Sáringer János. Szeged, 2015. 422–429.

A magyarok elleni partizán megtorlás a Délvidéken. A történetírás
eredményei és kérdőjelei – *A keresztény Európa határán. Feje-
zetek az ezeréves magyar–szerb együttélés történetéből*. Újvidék,
Forum Könyvkiadó, 2020. 62–69.

IV. Magyarország és Jugoszlávia

„Ahol egy szerb van, ott van Szerbia.” Nikola Pašić és Trianon – *Bács-
ország. Vajdasági Honismereti Szemle*, 2020. 2. (91.) sz. 8–15.

Magyarország és Jugoszlávia a területi visszacsatolások időszakában,
1938–1941 – *Bácsország. Vajdasági Honismereti Szemle*, 2021.
3. (96.) sz. 2–9.

- A déli szomszéd világa. Jugoszlávia magyar tükörben, 1945–1948 – *Fejezetek a titói Jugoszlávia korai korszakából*. Szerk. Molnár Tibor. Zenta, Zentai Történelmi Levéltár, 2016. 9–44.
- Egy jugoszláv kommunista karrierje a háború utáni Magyarországon. Rob Antal (1909–1965) – *Egyén és közösség. Tanulmányok*. Szerk. Bárdi Nándor – Tóth Ágnes. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2012. 277–289.
- A magyar vagyonok kisajátítása, államosítása Jugoszláviában 1945 után – A. Sajti Enikő – Juhász József – Molnár Tibor: *A titói rendszer megszilárdulása a Tisza mentén (1945–1955) / Konsolidacija Titovog režima na Potisju (1945–1955)*. (A titói Jugoszlávia levéltári forrásai 4.; Arhivski izvori Titove Jugoslavije 4.) Zenta–Szeged, Zentai Történelmi Levéltár – Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, 2013. 133–159. Szerbül 327–354.

Summary

ENIKŐ A. SAJTI

“The wind is blowing from little Bačka...”

*Collapse, seizure of power and policy towards ethnic minorities
in Vojvodina between 1918 and 1947*

This collection contains the author's writings from the past decade, focusing on the turbulent history of Vojvodina (Délvidék) in the 20th century. The author places special emphasis on the Hungarian and the Serbian inhabitants living there and the relationship between Hungary and Yugoslavia from 1918 to 1947.

The topics examined range from the collapse of the Austro-Hungarian Monarchy, the military occupation of Vojvodina by the Serbians, through the later collapse of Yugoslavia and Vojvodina's annexation to Hungary in 1941, to the rise of the Yugoslav partisans to power under the leadership of Tito. Due to the nature of the period, many of the studies speak about the arrogance of the conquerors and the demonization of the “other,” which led to the destruction of collective memory, ethnic identity, and the material and intellectual culture, and caused humiliation and even the slaughter of each other.

The “grand narrative” of the events following World War I is quite well-known in Hungarian historiography. However, the events in remote regions far from the centers of power are less explored. How did the old world of the Austro-Hungarian Monarchy collapse in the peripheries? What attempts were made to create a new world after the war? How did the European changes based on the noble ideas of national principle and democracy affect a multi-ethnic micro-community such as the Banat? The author seeks answers to these questions through the activities of Imre Várady (1867-1959), a Hungarian minority politician in the region whose rich collection of documents enabled this research. The sources clearly demonstrate that the Hungarian National Council

of Nagybecskerek chaired by Várady envisioned the future of the independent Hungary among the framework of Greater Hungary, in accordance with the ideas of the Hungarian government led by Mihály Károlyi. The author also raises questions concerning Várady's heritage, whether it is possible to write history or biography in this case that shows the individual's social network, especially in times when state and national identities affiliations are disrupted, the harmony between "home and homeland" is broken, and one has to fit into new and alien national circumstances overnight.

The Treaty of Trianon, which is still a highly emotional issue not only in public opinion but also in Hungarian historiography, continues to be a point where the Hungarian, the Yugoslav, and the Serbian historical narratives diverge. Hungarians feel it as a national trauma, while Serbs view it as the just fulfillment of their national aspirations. The author doesn't want to establish any sort of truth in this matter in her study about the Serbian territorial claims against Hungary, since, as she states, she cannot be either the prosecutor or the defense lawyer of the past, but she claims that a more thorough understanding of the national history requires the intelligence of the aspirations of the other part as well.

The author claims that minority history isn't just a history of decline. Therefore, she pays great attention to examining how the violent power impulses of royal Yugoslavia affected the strategy and the self-organization of the Hungarian ethnic minority in Vojvodina. She reflects on the possibility and on the limits of their national survival and examines how the change of the borders affected their social structure. She argues that it was not the processes of modernization that had an impact on the social structure of the Hungarian minority in Vojvodina, but rather the nationalist policy of the new Yugoslavian state which manifested itself in violent or less violent political interventions such as expulsions, the land reform adopting nationalist aspects and the rupture of previous social channels to state bureaucracy. The most stable ways of rising to the middle-class intelligentsia and preserving the middle-class status in society were the liberal professions (lawyers, clergymen, pharmacists, doctors etc.). Schooling in the mother tongue thus became the most important strategic issue in minority politics. The Hungarians went soon beyond the passive resistance policy, and encouraged by Budapest, they were of the opinion that they had lost only the territorial integrity but not the cultural unity with those living

in Hungary. So they strove to preserve their institutional structures and to build new ones instead of those destroyed by the new state. They formed new cultural organizations and political parties, and maintained Hungarian publishing houses and journals as well as a school network for the youth.

Some of the studies address the “cold days,” that is the raids of Šajkaš and Novi Sad in 1941 and the “even colder days,” the retaliatory actions of the partisans against Hungarians in 1944. The author uses previously unknown ecclesiastical sources to discuss also the official reactions to the partisans’ reprisals and what the Hungarian government did or could have done to prevent them.

In comparing the raids and the retaliatory actions, Sajti emphasizes that the chief of staff of the Hungarian Army ordered the Novi Sad raid to suppress the armed resistance led by the Yugoslav Communist Party, which was a threat not only to Hungary’s territorial integrity but also to its political structure. The order for the raid did not mention the killing of civilians, of Serbs, and Jews. Hungary was forced, under international pressure and for foreign policy reasons, to prosecute those responsible for the raids and to establish a compensation fund for the families of the victims. Relatives of Jewish victims were, however, precluded from the reparation.

When the Yugoslav partisans occupied Vojvodina in the fall of 1944, the Hungarians did not resist or conduct any sabotage against them. Nevertheless, immediately after recapturing the area, retaliatory actions were organized, and mass executions of Hungarians were carried out on the order of the highest military and political circles. Despite the fact that the Hungarians were not declared war criminals like the Germans, the Hungarian inhabitants of several villages in the Šajkaš region were deported on the demand of local Serbs for their alleged participation in the raids. The author emphasizes that the reprisals did not spare Serbs, Croats, Slovenes, or any other people living in Yugoslavia. They affected various social groups and individuals who were classified as war criminals, “enemies of the people,” or collaborators by the new political regime. Sajti argues that among the internal causes of these “wild retaliations” were the new ruling party’s ideology (the so-called Soviet Marxism), the strong social demand for “just revenge,” as well as certain historical traditions and the need to consolidate the political power of Communists. Besides these internal causes, she points out that Hungary’s independence, having lost the war, was limited (it was under

the supervision of the Allied Control Commission until the 1947 peace treaty), and it lacked the traditional tools to protect the Hungarian minority abroad. The relationship between the two countries were severely strained by the annexation of Vojvodina and the raids of 1942, and, as Sajti also notes, there was not any external force at the time to halt the victorious Tito's hand or at least to hold the perpetrators accountable, unlike what had happened to Hungary in 1942. The exact number of the victims of the 1942 raid is known, and their memory is appropriately preserved in both countries. The number of innocent Hungarians executed by the Yugoslav partisans is still debated despite significant progress in research on this topic in the last decade.

Hungary's fate after WWII was shaped by the Soviet Union's oppressive power in East-Central Europe. Yugoslavia also treated Hungary from the position of "victorious superiority" between 1945 and 1948. The international positions of the two states changed radically compared to 1941. In April 1941 Hungary successfully carried out its last territorial revision, the annexation of Vojvodina, in the war-torn atmosphere dominated by the German political will, while Yugoslavia was removed from the map of Europe. However, in 1945, the future of Europe was no longer decided in Berlin but in London, Moscow and Washington. Hungary, which lost the war, was put on trial and pushed back within the borders defined by the Treaty of Trianon. Tito-led Yugoslavia successfully united the fragmented country, after a ferocious anti-German resistance and civil war, and took its place triumphantly on the side of the victorious anti-fascist coalition. Relations between the two countries were resumed under such uneven circumstances. The volume offers several essays on the relationship between the two states after 1945, on the issue of compensation, on the Yugoslav territorial claims. Other studies focus on the plan to deport Hungarians, as well as on the Hungarian protests to the Yugoslav government via the Allied Control Commission regarding retaliatory actions against Hungarians, and their failure. The Yugoslavs hold the position that "there was no persecution against Hungarians in Bačka and, nor had they been". The volume also discusses the opening of the Hungarian embassy in Belgrade, Tito's visit to Hungary in 1947, the living circumstances of thousands of Hungarian construction workers in Yugoslavia, the serious economic situation in the country which defied the official Yugoslav propaganda, and, of course it also speaks about the normalization of the bilateral relations.

Enikő Sajti also discusses, first in the Hungarian and international historiography, the expropriation, confiscation and nationalization of the industrial and financial interests of the Hungarian state, of Hungarian financial institutions and major corporations in the complex history of expropriations and nationalizations made by the post-1945 Yugoslavia. Orders on expropriations could be issued by local, municipal, district and regional liberation committees, which were the lower organs of the Anti-Fascist Council for the Liberation of Yugoslavia (AVNOJ), since 1942 against individuals declared war criminals or enemies of the people. These authorities initially performed legislative, executive and judicial functions too. The radical volume of the expropriations and nationalizations is confirmed by the Serbian Act on Property Restitution and Compensation of 2011, which lists 41 decrees under which property restitutions had been made possible. The author lists among others the following categories of Hungarian assets expropriated and nationalized in Yugoslavia: branches of financial institutions, their industrial and commercial companies, industrial plants, private individuals' urban and rural real estates and personal properties, as well as various claims against Yugoslav legal and natural persons such as shares, debts, unpaid wages, pension claims. In 1948 the nationalization of the property of all Hungarian citizens was enshrined in law. It affected those Hungarians who had returned to Hungary or who had been expelled from Yugoslavia, as they were deprived of their Yugoslav citizenship. The study on this issue analyses thoroughly the Hungarian-Yugoslav negotiations regarding this matter, which ultimately concluded in failure. The issue of expropriated and nationalized assets was later linked both to the compensation Hungary was due to pay to Yugoslavia and to the economic agreements denounced by Hungary in the second half of the 1940s. The 1956 bilateral agreement that sorted out the disputed questions considered the expropriated and nationalized Hungarian assets as "settled," despite Yugoslavia's much larger debt. The agreement declared that Yugoslavia had acquired ownership of the Hungarian assets through the Yugoslavian Act on Nationalization.

A Kronosz Kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja

A Kronosz Kiadó a Szakkiadók Társulásának tagja,
könyveink elektronikusan elérhetők, olvashatók és kereshetők
az Arcanum Adatbázis Kiadó által létrehozott

www.szaktars.hu

adatbázisban

Kiadja a Kronosz Könyvkiadó Kft.
Felelős kiadó a Kronosz Kiadó ügyvezetője
Felelős szerkesztő: Erőss Zsolt

Nyomdai munkák: Séd Nyomda, Szekszárd

www.kronoszkido.hu